

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR 83

Saarte keeled

ELLEN NIIDI JUUBELIRAAMAT

TALLINN 2024

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital,
Tartu Ülikool, Emakeele Selts ning Haridus- ja Teadusministeerium

Koostajad Karl Pajusalu, Jüri Viikberg
Toimetaja Mari Kendla
Kujundaja ja küljendaja Sirje Ratso
Tagakaane foto: erakogu

Trükikoda Pakett

© Emakeele Selts ja autorid

ISBN 978-9916-9822-3-5

Saateks

Selle raamatu pühendab Emakeele Selts oma auliikmele Ellen Niidile tema 80. sünnipäeva puhul.

Ellen kogu oma mitmekülguses – keeleteadlane, teaduse populariseerija, õppejõud, toimetaja – on olnud seltsi jaoks olemas pikki aastakümneid. Ta on olnud seltsi murdetöö raudvara, kuulunud seltsi juhatusse, murdetoimikonda ja murdevõistluste žüriisse, rääkinud eri kuulajaskondadele murretest, nende kogumisest ja uurimisest, olnud üks murdeõpiku autoreid. Toimetamistöde seas tõuseb eriti esile ja näitab meistriklassi F. J. Wiedemanni grammatika eestikeelse tõlke toimetamine (2011), mille eest Ellen pälvis Haridus- ja Teadusministeeriumi tänukirja. Ellen oli üks põhilisi toimetajaid uusima suure eesti keele grammatika, „Eesti grammatika“ (2023) juures, mille ilmumisele ka Emakeele Selts on kaasa aidanud.

Seltsi heaks tehtu on kasvanud välja Elleni põhitööst teadlase ja õppejõuna. Ta on töötanud Keele ja Kirjanduse Instituudis, Tallinna Pedagoogika-ülikoolis, olnud ka eesti keele lektoriks Soomes Turu ülikoolis. Alates aastast 1993 on Ellen töötanud Tartu ülikoolis. Praegugi, juba emeriitdotsendina, on tal käsil ja ootel mitmed koostamis- ja toimetamistööd.

Siinne kogumik keskendub Ellenile ja tema tegevusvaldkondadele nii kolleegide kui tema enda kirjatööde kaudu. Raamatu esimese osa moodustavad Eesti ja Soome kolleegide artiklid, mis käsitlevad murdejooni ja nende uurimist üksikisiku tasandil kogu Läänemere piirkonna tasandini; nimede, etümoloogiate ning keeleliste elulugude uurimist. Fookusesse satub sõna *nii* nimedes ja saarte keelele omased nähtused. Raamatu teise osa moodustab valik Elleni eri aegadel ilmunud artiklitest, mis käsitlevad nii murdekeelt laiemalt kui selle foneetilisi jooni, nii saarte kui muude piirkondade keelt, siit leiab ka ülevaate Tartu ülikooli õppetööst murrangulistel 1990. aastatel. Lisaks artiklitele on kogumikus Ellenit tutvustav ülevaade raamatu koostajalt Karl Pajusalult ja Jüri Viikbergilt ning Elleni tööde bibliograafia.

Soovime meie kallile ja tegusale juubilarile ikka head tuju ja tugevat tervist, innustavaid töid ja rõõmustavaid tulemusi!

Helle Metslang

SISUKORD

Karl Pajusalu, Jüri Viikberg

Ellen Niidist saarlase, murdeuurija ning õppejõuna 9

I. Temaatilised artiklid 13

Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Hanna Pook, Jüri Viikberg

Saarte murde kogumisest ja uurimisest 15

Marja Kallasmaa, Marit Alas

Saaremaa kohanimedest ja perekonnanimest *Niit*. 46

Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik, Helen Plado

Äi pole mette!? pole – ei ole varieerumisest saarte ja läänemurdes 56

Kristiina Praakli, Pire Teras

Sissevaade noore kuressaarlase keelekasutusse:

õ häälduse varieerumise lähivaatlus 80

Lembit Vaba

Kahepalgeline *saat* : *saadu* 'aletuli, -maa, -põld;

aiaga ümbritsetud põld, heinamaa' 94

Karl Pajusalu, Helle Metslang, Miina Norvik,

Eva Saar, Pire Teras, Janek Vaab

Eesti murrete hääldusjooned läänemeresoome taustal.

Areaaltüpoloogiline analüüs 104

Pirkko Nuolijärvi

Soome keele kasutamise ja keelekäsitluse uurimine

keelebograafiate valguses 128

Outi Vesakoski, Lotta Aarikka, Jenni Santaharju

Tieteen matkamiehen siivellä – Lauri Kettusen *Suomen murteet*

tutkimusaineistona ennen ja nyt 142

II. Valimik Ellen Niidi artikleid	167
Saaremaa murdekeel	169
Saare- ja Muhumaa murdesõnu	194
Esisilbi vokaalide hääldusest Saaremaal.	203
Kihnu rahvalaulude keelest.	215
Diftongidest ja triftongidest eesti keeles Kihnu vokaalisüsteemi näitel.	224
Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul.	238
Noore muhulase keelekasutusest	256
Eesti keele piirkondlikud aktsendid	269
Kodavere rahvalaulude murdelisest taustast.	283
Eesti keele õpetamine taasiseseisvunud Eestis 1990. aastatel	307
III. Ellen Niidi bibliograafia 1970–2023	331

Ellen Niidist saarlase, murdeuurija ning õppejõuna

Karl Pajusalu, Jüri Viikberg

Elutee 80. verstepostini on jõudnud teenekas keeleteadlane ja õppejõud, Tartu ülikooli emeriitdotsent Ellen Niit, kelle terve teadlaselu on olnud lõimunud eesti keele murretega.

Ellen Niit on sündinud 18. augustil 1944 Lääne-Saaremaal Lümända vallas Koimla külas. Lõpetanud Taritu 8-klassilise kooli ja Kingissepa keskkooli (1962), jätkas ta õpinguid Tartu ülikooli eesti filoloogia osakonnas (1964–1969), kus ta pärast III kursust valis kitsamaks erialaks soome-ugri keeled. Tema õppejõudude seas olid Paul Ariste, Arnold Kask, Huno Rätsep ja Eduard Vääri, otseseks juhendajaks sai aga Paula Palmeos. Soome-ugri keelte eriala tähendas tollal tudengite suviseid ekspeditsioone sugulasrahvaste juurde. Õppejõu pakutud teemadest tuli valida endale sobiv, koguda keelejuhte küsitledes piisavalt keelematerjali ja kirjutada sellest hiljem ülikooli lõputöö. Ellen osales kolmel Paula Palmeose juhitud keelematkal: 1967. ja 1968. aastal koguti ersa keeleainest Mordvas Ardatovi rajoonis ja 1969. aastal vepsa keeleainest Leningradi oblasti Boksitogorski rajoonis. Ülikooli lõpetas Ellen 1969. aastal diplomitööga „Toitlusalane sõnavara Mordva ANSV Ardatovi rajooni Ketšenbije murrakus“ (166 lk). Tööd juhendas dotsent Paula Palmeos.

Pärast studiumi lõppu asus Ellen tööle Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektoris, kus tema põhitööks kujunes murdesõnaraamatu käsikirja koostamine ja toimetamine. Jätkusid ka suvised keelematkad, nüüd juba Eesti murdealadel. Et saarlast tõmbas kodukanti, kogus ta sõnavara ja kohanimesid eeskätt Lääne-Saaremaalt (nt 1970–1971 Jämajas, 1972–1976 Mustjalas). Seejärel võib märgata tema huvi keskendumist hääldusküsimustele. 1978. aastal on ta kogunud keeleainest Saare- ja Hiiumaalt, Eesti läänereandelt ning põhjarannikult, uurimaks eesti keele prosoodiat. 1980. aastal esines ta oma töötulemusi tutvustades Turu FU-kongressil ettekandega „Lääneme-resoome keelte prosoodiline areaal ja eesti murrete koht selles“. Kongressiks

ilmus ühtlasi preprint (KKI-17) „The structure of the Baltic prosodic area and the place of Estonian dialects in it“ („Läänemere prosoodilise ala struktuur ja eesti murrete koht selles“). Koostöös juhendaja Mart Rimmeliga ilmus 1985. aastal järgmise preprintina (KKI-39) „Some basic problems of the modelling of the Baltic-Scandinavian prosodic area“ („Balti-Skandinaavia prosoodilise ala modelleerimise põhiprobleeme“) ning samal aastal kaitses ta Tartu ülikoolis väitekirja „Eesti rannamurrete prosoodilised karakteristikad ja Läänemere prosoodilise areaali struktuur“ (180 lk). Ajastule vastavalt olid vene keeles väitekirjise („Просодические характеристики диалектов эстонского побережья и структура балтийского просодического ареала“), selle autoreferaat ning formaalselt ka kogu kaitsmisprotseduur.

Väitekirja kaitsnud, sai nooremteadurist vanemteadur ja Elleni ühe põhitööna jätkus murdesõnaraamatu toimetamine. Kui 1980. aastail oldi instituudis jõutud arvutiajastusse, mis võimaldas koostada „Väikese murdesõnastiku“ I, II osa (1982, 1989) ja lahendada trükitehnilised probleemid, asus Ellen selle I köidet trükki toimetama (koos Helmi Neetari ja Eevi Rossiga). Tööd tuli lisaks, kui ta võttis enda kanda foneetikaloengud Tartu Riiklikus Ülikoolis (1982–1987) ja murdeloengud Tallinna Pedagoogilises Instituudis (1987–1993). Suviseid murderetki jätkas ta ka õppejõuametis, siis juba koos üliõpilastega.

Elleni teiseks põhitööks kujunes saarte murde tekstide, akadeemilise sarja „Eesti murded“ VII köite koostamine (koos Varje Lonninga). See tähendas intensiivset ja aeganõudvat litereerimistööd, kümnete tundide murdekõne tekstiks kirjutamist foneetilises transkriptsioonis. (Ühe tunni litereerimine foneetiliste märkidega tekstiks võttis keskeltläbi ühe tööädala!) Kui mahukas kogumik „Saarte murde tekstid“ 2002. aastal ilmus (688 lk), hõlmas see nelja saare – Hiiu- ja Saaremaa, Muhu ja Kihnu murdekeelt, kokku 17 murrakust. Murdepalad on kogutud mitme põlvkonna murdeuurijatelt aastatel 1923–1988, neis on esindatud 131 küla keelt 200 keelejuhilt. Murdetekstidele eelneb raamatus keeleline sissejuhatus, s.o murdeala peamiste häälikuliste ja morfoloogiliste nähtuste ülevaade. Et 1990. aastail oli asutud koostama Saare maakonna koguteost, kulus selle 1. köitesse (2002) marjaks ära ka Ellen Niidi ja Varje Lonni ülevaade saarlaste keele- ja sõnakasutusest tavalugejale arusaadavas kirjaviisis.

Suurte keeleteaduslike projektide teostegemise kõrval on Ellen jõudnud asjatundlikku abi anda ka folkloristidele. Regilaulude suursarja „Vana

Kannel“ on Ellen kirjutanud Mustjala (1985), Kihnu (1997) ja Kodavere (2014) rahvalaulude murdelise tausta iseloomustuse.

1993. aastal siirdus Ellen Tallinnast Tartusse, et keeleinstituudis küpsenud teadlasena asuda tööle Tartu ülikoolis. Täiskohaga dotsendina tuli tal pidada loenguid peale foneetika ja murrete veel mitmel eesti keele teemal. Nagu eelnenus juba viidatud, ei tähendanud see järsku ega kohest üleminekut. Loenguid luges ja murdematkadel käis ta küll juba ülikooliõppejõuna, aga samal ajal viis ta lõpule ka instituudi suurprojektid, nii murdesõnaraamatu I köite (1997) kui ka saarte murde tekstiköite (2002).

Tartu ülikoolis hakkas Ellen Niit lugema foneetikakursust juba 1980. aastatel, kuid alates 1993. aastast on ta eesti keele osakonna ühe põhiõppejõuna õpetanud mitmeid muidki aineid, nagu eesti keele häälikulugu ja ajalooline grammatika, foneetika ja fonoloogia, eesti keele suuline ja kirjalik väljendus, akadeemilise kirjutamise alused, erikursused murretest, ta on juhendanud seminare ja murdepraktikaid. Olles mitmeti haaratud ülikooli õppetöösse, on ta aidanud koostada ka ülevaate eesti keele õpetamisest Tartu ülikoolis 1990. aastatel.

Murdepraktikatel on Ellen Niit käinud peale Saaremaa ka Hiiumaal, Muhus, Kihnus ja Manilaiul ning mitmel pool mandril, näiteks Lääne-Eestis Tõstamaal, Lõuna-Eestis Lüllemäel ja Ida-Eestis Peipsi rannal Kodaveres. Juhendamise kõrval on Ellen võtnud osa nooremate kolleegide projektidest, uurides Kihnu murraku muutumist Manilaiul (1997) ja Muhu noorte keelt (2008), eesti keele piirkondlikke aktsente (2004), Kihnu prosoodiat ja vokaale (2010–2016). Ellen on juba Lauri Kettuse ja Paul Ariste uurimustega alanud Tartu ülikooli murdefoneetika traditsioonide olulisi hoidjaid tänaseni.

Ellen on olnud hinnatud üliõpilastööde juhendaja. Tema juhendamisel on valminud Pire Terasse diplomitöö eesti keele teise silbi diftongide akustikast (1996) ja Mari Kendla diplomitöö kalanimetustest Saare- ja Muhumaal (1997), Katrin Uindi magistritöö Kihnu murraku sõnavarast (2000), Kati Sokko bakalaureusetöö Põide murraku eripärase sõnavara tundmisest (2010) ja Helen Türki bakalaureusetöö Kihnu murraku vokaalidest (2010, koos Pärtel Lippusega). Märkimist väärib, et nimetatutest kolm – Pire Teras, Mari Kendla ja Helen Türk (Wilbur) – on hiljem jõudnud doktorikraadini ning tegutsevad keeleteadlastena. Tartu ülikoolis jätkab Pire Teras praegu Elleni tööd eesti foneetika kaasprofessorina.

Aastatel 1997–2002 töötas Ellen Niit eesti keele lektorina Turu ülikoolis, õpetades sealgi paljusid eesti keele kursusi ja osaledes eesti-soome

kontrastiivseminarides. Ta aitas korraldada seminari Hirvensalos (2000) ja oli üks selle ettekandeid koondanud *Lähivertailuja*-sarja kogumiku toimetaja (2003). Ellen on avaldanud uurimusi *Lähivertailuja*-kogumikes hiljemgi (2006, 2008).

Kaalukas on olnud Ellen Niidi panus kõrgkoolidele mõeldud õpiku-käsiraamatu „Eesti murded ja kohanimed“ (2002, 3. tr 2020) teokssaamisel, olles põhjaeesti murdeid käsitlevate osade põhiautoreid. Ka seni põhjalikem eesti hääldussüsteemi ülevaade, kõrgkooliõpik „Eesti keele hääldus“ (2016) sai viimase lihvi tänu tema hoolikale toimetustööle. Ellen on tuntud ja hinnatud suurteoste toimetaja. Asjatundliku toimetajapilguga on ta viimistlenud selliseid nõudlikke raamatuid, nagu F. J. Wiedemanni grammatika tõlge eesti keelde (2011), koguteos „Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur“ (2011) ja „Lõunaeesti keelesaarte tekstid“ (2014). Ta toimetab ka „Mulgi sõnastikku“ (2013) ning oli „Kihnu sõnaraamatu“ (2016) keskseid koostajaid. „Võru-eesti sõnaraamatutu“ (2002) ja monograafia „Eesti murrete grammatika“ valmides (2020) oli ta nende teoste abivalmis retsensent.

Dotsendikohalt emeriteerus Ellen Niit 2012. aastal, kuid on löönud hiljemgi kaasa nii üliõpilaste koolitamisel kui ka teadusprojektides, näiteks suurprojektis „Soome-ugri keelte prosoodiline struktuur ja kontaktid“ (2013–2018). Viimatise tööna tegeles Ellen suure „Eesti grammatika“ (2023) foneetika ja fonoloogia peatüki toimetamisega ning oli ka selle mahuka teose keeletoimetajaid. Praegu on tal käsil Saaremaa sõnaraamatu koostamine, oma uurimisjärge ootavad mitmed saarte murde küsimused ja toimetamisjärge hulk keeleraamatuid.

Soovime heale kolleegile Ellen Niidile jaksu ja rõõmu tegelda kauni emakeelega ning terast pilku leida keeles uusi põnevaid murdekohti!

Koostajad

I

Temaatilised artiklid

Saarte murde kogumisest ja uurimisest

Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Hanna Pook, Jüri Viikberg

Mingi keeleala uurimistöole panevad aluse vajalikud lähteandmed, st piisavad keelekogud. Nende kokkusaamine eeldab kauast eesmärgipärast tegevust, aga ka spetsiifilisi omadusi, nagu head keelekõrva ja kirjapanemisoskust. Keelekogudeni jõudmine võtab tublisti aega, nii nagu iga tegevuse professionaliseerumine. Hädavajaliku algetapi moodustavad selles tihtipeale asjaarmastajad, kes on tundnud huvi murdeainese vastu ja talletanud murdesõnu, aga mitte üksnes iseenda tarbeks, vaid on loovutanud omakogutut ka teistele kasutada. Alljärgnevalt on võetud vaatluse alla saarte murdeainese kogujad ning uurijad ajavahemikus 1720–2020.

1. Proloog. Estofiilidest asjaarmastajad

Esmajärjekorras tuleb silmas pidada pastoreid, kes koostasid eesti keele õppimise ja kasutamise eesmärgil ka sõnastikke. Enamasti toetuti eelkäijate tehtule ja lisati omalt poolt sõnavara juurde. Pärnumaa praosti **Salomo Heinrich Vestringi** (1663–1749) „Lexicon Esthonicum Germanicum“ (u 1720–1730), oma aja silmapaistev sõnavarakogu, jäi paraku trükis avaldamata, kuid levis käsikirjalisena ja moodustas näiteks **August Wilhelm Hupeli** (1737–1819) sõnaraamatu ühe peamise allika. Põltsamaa pastor Hupel kui valgustusajastu Liivimaa vaimse ja teadusliku elu üks keskseid isikuid, oli tollal ühtlasi suurim keeleline autoriteet ning tema keeleõpetuse juurde kuulunud eesti-saksa ja saksa-eesti sõnastik mahukaim sõnavarakogu (Jürjo 2004: 478). Kui keeleõpetuse esmatrükis (1780) määratles autor sõnalevikuid vaid kahe peamurde järgi (r. = *revalsche* 'Tallinna' ja d. = *dörptsche* 'Tartu'), siis teose 2. trüki (1818) osalises eeltrükis (1806)¹ loetles ta ka kõrvalmurdeid (*Nebendialekte*),

¹ Tegemist oli osalise uustrükiga, kus täiendatud grammatikaosa (182 lk) ilmus ilma sõnastikututa. Mõlemad täiendatud osad, keeleõpetus ja sõnastik (182 + 650 lk), ilmusid 2. trükina 1818. aastal. (Jürjo 2004: 383–384)

Tallinna peamurde alal olulisematena *harrisch* 'Harjumaa murre', *wiekisch* 'Läänemaa murre', *öselsch* 'Saaremaa murre', *oberpahlisch* 'Põltsamaa' ja *peipussisch* 'Peipsi' (Hupel 1806: 15). Samas sõnastuses olid need murded esitatud ka teose 2. trükis. Seega oli Hupel esimene, kes mainis 1806. aastal Saaremaa murret Tallinna peamurde koosseisus.

Rõhutada tuleb, et keelendite levikut arvestas Hupel siiski eeskätt halduspiiride, st tollaste kubermangude ja kreiside järgi. See oli ühtlasi üks põhjusi, miks polnud mõeldav saarte murrakuid käsitleda ühe murde, st ühe üksusena – kuulus ju Hiiumaa Eestimaa kubermangu, Muhu- ja Saaremaa aga Liivimaa kubermangu. Ta märkis Saaremaa (Oesel) ja Muhumaa (Moon) Kuressaare kreisi koosseisu (A. = der arensburgische Kreis), Hiiumaa saart (Dagen) mainis ta aga koos Läänemaa (Wiek) ja selle murdega (Hupel 1818: 4, 12). Autor oli seisukohal, et Tallinna murret räägitakse ka Saaremaa provintsi (Provinz Oesel) ja Pärnu kreisi (der pernausche Kreis) aladel (Hupel 1780: 2–3; 1818: 15)².

Hupeli eelkäija Vestringi käsikirja puhul on esile tõstetud, et Pärnu pastor oli oma sõnastikku võtnud hulgaliselt ka saarte ja läänemurde sõnavara (Kask 1955: 184–185; Pajusalu 2013: 94). Vestringi sõnastikus leiduvad *maa-lõpuliste* kohanimede (nt *Harjo-ma*, *Io-ma*, *Järwa-ma*, *Kihno-ma*, *Läne-ma*, *Muhho-ma*, *Sarema*) seas ka *Tahkorand* ja *Sallats*, mis osutavad Pärnu piirkonnale, ent sõnavara täpsemaid levikuandmeid pole märgitud. Samal moel on toimunud Hupel oma 1818. aasta väljaandes, kus ta tõenäolised saartemurdelised sõnad on paigutanud Tallinna või Läänemaa murde koosseisu. Tallinna murde (r.) sõnadena on tähistatud näiteks *emmased wadderid* 'weibliche Gevattern', *närri* 'Fischwehre', *oolmed ~ voolmed* 'Stengen (Geschwulst)' ja Läänemaa (W.) sõnadena *oete* 'das Bette', *petk* 'Ort, wo man Strömlingsnetze einläßt' jmt. Paistab, et A-tähist (= Kuressaare kreis) on Hupel kasutanud vaid kohanimede puhul, näiteks *Kaarma* 'Karmel', *Mustjalla* 'Mustel' või *Waljalla* 'Wolde'.

Nagu mainitud, oli Hupeli sõnaraamat oma aja täielikem eesti keele leksikon, sisaldades esmatrükis 17 000 sõna ja 2. trükis 20 000 sõna (Kask

² Oma Liivi- ja Eestimaa topograafilises ülevaates ütleb Hupel (1774: 301) Saaremaa provintsi eesti keele kohta, et „Talarahva keel ei sarnane Kuramaa keelega, nagu mõned väidavad, vaid see on Tallinna murre (reval-estnisch). Talupojad, kes Tallinna raamatuid kasutavad, väidavad koguni, et nemad on ainsana õige ja puhta eesti keele ehedana alal hoidnud.“

1956: 148; Jürjo 2004: 381). Sellest sai teetähis paljudele hilisematele esto-
fiilidest keelehuvilistele.

Ajakiri Beiträge

19. sajandi algul kujunes estofiilide keskuseks Pärnu, kui Pärnu Eliisabeti koguduse pastoriks saanud **Johann Heinrich Rosenplänter** (1782–1846) hakkas 1813. aastal välja andma ajakirja Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache ('Lisandusi eesti keele paremaks tundmiseks') (Jürjo 2010: 122). Juba Beiträge avavihikust tuleb ilmsiks, et Rosenplänterit juhtis teadlaslik uudishimu ja valgustuslik ind leida siinsest keelest üles need rik-
kused, mida ehk varasemad kirikukeele autorid polnud osanud tähele panna (Habicht 2013).

Ajakirja kaastöolisteks said kõik kaasaegsed kirjamehed, kelle arutelude peateemaks kujunes eesti kirjakeele tulevik ning soovitatav üleminek ühele kirjakeelele, st Tallinna murdele. Et kirjakeelt tuli alles kasvatada ja arendada, võeti aluseks Hupeli sõnaraamat (1780) ning hakati murdekeelest ammutama lisa, mis Hupelil oli vajaka jäänud. Hea näide on **Johann Wilhelm Ludwig von Luce** (1756–1842), estoofilist arst ja kooliinspektor Kuressaares, kes süvenes eesti keelde ja kellest sai ajakirja Beiträge agar kaastöeline. Kohe ajakirja avavihikus ilmus temalt Hupeli sõnaraamatu täienduseks Saaremaa sõnavara, kõnekäände ja kohanimesid (Luce 1813: 24–53), seega oli Luce esimene murdeainese koguja, kes oma kodusaare sõnavara otsesõnu Saaremaa sõnavaraks nimetas. Eesti keelega tegelemiseks asutas ta hiljem koos mõttekaaslastega Kuressaare Eesti Seltsi (Ehstnische litterarische Gesellschaft, 1817), mis tegutses rajaja surmani.

Rosenplänteri keelehuvidega oli seotud veel kavatsus koostada tekstiraamat, kus oleksid esindatud kõik kihelkonnamurrakud. 1818. aastal kirju-
tas ta üleskutse 161 pastorile, et need saadaksid talle kaks piibli kirjakohta tõlgituna kohalikku murdekeelde. Üleskutsele vastanud 16 kaastöölise seas saatsid tekstid saarlased Friedrich August Heinrich von Schmidt Ansekülast, Johann ja Ernst Kiel ning Michael Christian Kärlalt ning (tõenäoliselt) Luce Mustjala, Karja ja Kaarma piirilt. Eraldi olgu esile tõstetud, et ehtsa murde-
pärase Kihnu teksti saatis Tõstamaa pastor Karl Bernhard Gebhardt³. (Kask

³ Kihnu sõnavara (märkega *Künö*) esitas vähesel määral J. F. Wiedemann oma eesti-saksa sõnaraamatus. Kihnu murdekeele järgmised talletused leiab rahvalaulude üleskirjutustest,

1966: 87–88) Rosenplänteri loodetud tekstikogumikust kahjuks asja ei saanud ega sattunud need arhiivi jõudnud tekstid ka hiljem võimalike lugejate silme, st avalikkuse ette.

Keeleuurija Ferdinand Johann Wiedemann

Erandliku nähtusena kogu Eesti murrete kontekstis torkab 19. sajandil silma **Ferdinand Johann Wiedemann** (1805–1887), esimene tõeline keeleuurija ning ühtlasi murdeteaduse rajaja. Saare-, Muhu- ja Hiiumaal käis ta 1862. aastal oma eesti-saksa sõnaraamatu jaoks materjali kogumas, lisaks viibis ta 1865. aastal Hiiumaal Pühalepas, 1868. aastal uuesti Saaremaal (uuri-des Põide kandi keelt) ja põgusalt Noarootsis ning Hiiumaal. (Ariste 2005: 81, 85)

Kõik, mis ta kogus rahvasuust või leidis kirjandusest, paigutas ta sõnaraamatusse (1869) ja grammatikasse (1875). Sõnaraamatus on sageli märgitud lühendiga sõna päritolu, saarte puhul vastavalt *I* = Inseln 'Hiiu-, Saare- ja Muhumaa', *D* = Dagö 'Hiiumaa', *M* = Mohn 'Muhumaa' ja *O* = Oesel 'Saaremaa'. Seega oli Wiedemann esimene, kes tähistas sõnade levikut ka saariti ning ühendas kolm saart saarte (*I*) murdeks. Oli ta ju aastail 1861–1868 kõigi murdealadega ise tutvunud, et uurida murrete vahelisi erinevusi ja teha kindlaks murdepiirid (Ariste 2005: 72).

Wiedemanni kogumiskäikudel oli laiemgi tähendus. Tema mõjul huvitus eesti keelest Põide pastor Nikolai von Nolcken, kes kogus seejärel rahvaluulet ja kirjutas artikleid eesti keele ja koolikirjanduse teemadel (Lonn 2002: 504). Keeleandmete eest on Wiedemann tänanud teda grammatika eessõnas. Tubli abilise leidis akadeemik Pühalepa pastoris Alexander von Sengbuschis, kes saatis talle pidevalt leksikaalset ja grammatilist materjali (Ariste 2005: 76) ning keda saab seetõttu pidada Hiiumaa esimeseks pühendunud murdekorrespondendiks (Neetar 1978a: 67). Wiedemann, kes Sengbuschi sõnavarakogusid tänuga kasutas, hindas pastori panust kõrgelt.

Pastor Sengbuschilt pärinevad ka Jean Baptiste Holzmayeri „Osiliana“ teises osas (1873) leiduvad rahvaluuleteated Hiiumaalt. Keeleteadlane Helmi Neetar (1997: 164) on võrrelnud tema üleskirjutusi muude Hiiumaa

millega tegi saarel 1884. aastal algust Juhan Korits, tema järel teised kooliõpetajad ja asjahuvilised (Kõiva 2003: 8–16).

materjalidega ja jõudnud järeldusele, et Sengbuschi kaastöid võib pidada keelelt autentseteks.

Kogumine jätkub: Jakob Hurt

1888. aastal avaldas Peterburi Jaani koguduse pastor **Jakob Hurt** (1839–1907) üleskutse „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele“. Tema esimene palve puudutas eesti keelt ja ta palus endale saata igast kihelkonnast murdematerjali, et kokku seada „Eestikeele murrete sõnaraamatut“. Niisiis arvestas Hurt, et sõnaraamatu materjal oleks kokku kantud vabatahtlike abiliste poolt. Rahvas löigi innukalt kaasa. Saaremaalt saadeti talle hulgaliselt murdetekste, aga ka sõnavara, nt Kaarmalt ja Karjast, ning Johannes Trull läkitas talle isegi ülevaate Põide murrakust. Tekstinäiteid laekus ka Muhu- ja Hiiumaalt. (Peebo, Peegel 1989: 62–82)

Kui 1893. aastal toimetas Jakob Hurt trükki Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu 2. väljaande, siis tema enda murdesõnaraamatu koostamise plaan jäi pooleli. Põhitähelepanu oli koondunud rahvaluulele ja nii sai tema algatatud sari „Vana Kannel“ tuule tiibadesse.

XX sajandi algus

20. sajandi alguskümnenditel tõi murdekogumise oma veergudele ajakiri Eesti Kirjandus, mille asutas **Jaan Jõgever** (1860–1924), Jaanist pärit keelemees, Tartu ülikooli eesti keele lektor ja hilisem professor. Ajakirjas leidis lugemist ka saarte murde kogumise alalt. Jaan Jõgever ise käis murdematerjali kogumas Kaarma, Valjala, Jaani ja Põide kihelkonnast ning kajastas oma murdereisi tulemusi artiklis „Mõned murde iseäraldused Saaremaal Jaani kihelkonna keelemurdes“ (1909a). Samal aastal avaldas ta Eesti Kirjanduses „Üleskutse Eesti keele üleskirjutamisele“ (1909b), õhutades saatma Eesti Kirjanduse Seltsile haruldasi murdesõnu täieliku eesti keele sõnaraamatu koostamiseks. Samas ajakirjas kirjeldas **Villem Grünthal** (1884–1942) artiklis „Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal“ (1910, 1911) oma uurimisreisi ja Saaremaa eri paikade keelepruuki. 1913. aastal avaldas **Johannes Aavik** (1880–1973) Eesti Kirjanduses juba pikema murdesõnade kogumise juhendi. See kirjutis oli oluline murdekogumise meetodika seisukohalt, sest seal vaadeldi sõnavara kogumise põhimõtteid, sõnasedelite vormistamist

jms. (Pajusalu, Viikberg 2020: 37) Omamoodi võrdleva käsitlusena pärineb tema sulest „Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele“ (1923).

Emakeele Selts

1920. aastatel hakati Emakeele Seltsi eestvõttel koguma murdematerjali süstemaatiliselt kõigist murretest. Eesti murrete põhjalikuks läbiuurimiseks kavatseti kümne aastaga koguda väljavalitud 30 kesksest kihelkonnast täielikud sõnavarakogud, koostada lisaks tekstivalimikud ning häälikuloolised ülevaated. Murdekogujatena rakendati üliõpilasi, kelle koostatud häälikuloolisi ja morfoloogilisi ülevaateid võeti nende õpingutes arvesse harjutus- või seminaritööna. Üliõpilasi ei saa muidugi pidada päris asjaarmastajateks, sest nad olid kogumistööks ette valmistatud ja nende kogutud materjal pidi olema vajalikul tasemel. Samas ei saa neid pidada ka päris keeleuurijateks, pigem moodustasid nende koostatud ülevaated aluse edasiste teaduslike uurimistööde jaoks. Tõsi on küll see, et enamik hilisemaid kutselisi murdeuurijaid sai oma esimese kogemuse murdestipendiaadina.

Sõnavara ja fraseoloogia kogumise aluseks võeti Wiedemanni teenekas „Eesti-saksa sõnaraamat“ ja küsitleti alfabeetiliselt, hiljem siiski ka mõis- tealade järgi. 1921. aastal asutati seltsi murdearhiiv, kuhu hakati paigutama murdekogujatelt laekuvaid keelematerjale. Kogumistöö tutvustamiseks avaldati ajakirjas Eesti Keel üleskutseid, murdenäiteid ja kogumisaruandeid. 1940. aastaks oli kogumistöö Wiedemanni sõnaraamatu alusel jõutud lõpetada 24 kihelkonnas. Nende ammendatute seas olid saarte kihelkondadest Jämaja, Kihelkonna, Valjala, Muhu, Emmaste ja Reigi.

Alljärgnevates alajaotustes on keskendutud kogujatele ja nende kogumistööle, mis sageli päris uurimistöö mõõtu välja ei anna. Teadustöödest, mis kogutud materjalile tuginevad, on juttu uurimisosas.

Mäluvärskenduseks mainitagu, et Nõukogude okupatsiooniaastail ei sõltunud pääs saartele, kaasa arvatud murret koguma, üksnes ilma- ja mereoludest. Piiritsooni pääsemiseks tuli murdekogujatel oma käiku põhjendada ja taotleda selleks eriluba, sest Eesti rannikualad ning saared olid kuulutatud piiritsooniks ja antud piirivalve kontrolli alla.

Kihnu

Kihnu on pakkunud suurt huvi kui elav näide traditsioonilisest pärandkultuurist ning alalhoitud murdekeelest, seetõttu on saar püsinud keeleinimeste vaateväljas pikemat aega. Esmalt külastasid Kihnut murdekogujatest üliõpilased Andrus Saareste (1919) ja Arnold Kask (1926). Saareste koostas laudatur-tööna ülevaate Kihnu murde konsonantidest (1920) ja pani kirja regilaule (1922)⁴. Kask salvestas murdekeelt fonograafiga, litereeris tekstid (1926) ning kirjutas üliõpilastööna ülevaate Kihnu noomeni ja verbi morfoloogiast (1927). 1938. aastal plaadistati Kihnu murrakut Tallinnas Riigi Ringhäälingus (Lonn, Niit 2002: 6).

Pärast sõda viibis Kihnus noor murdeuurija Mari Must, kes koostas ülevaate Kihnu häälikutest (1948). Murdesõnavara (kokku 11 000 sed) on peale Musta kogunud veel Pent Nurmekund (1947–1952), Salme Tanning (1948) ja Evi Juhkam (1972). Kihnu saare keeleteskkonda on peetud sobivaks Tartu tudengite murdepraktika läbiviimisel, juhendajateks on olnud Aino Valmet (1970, 1984, 1985, 1986), Joel Sang (1977), Sirje Nilbe (1984), Sirje Rammo (1984) ja Heli Laanekask (1986). Murdematkadel kogutud materjali põhjal valmisisid diplomitööd Kihnu noomenimorfoloogiast (Leeni Rehema 1970), verbivormidest (Elfriede Ait 1970) ja Kihnu eitusest (Joel Sang 1974).

Alates 1960. aastaist on Kihnu murdekeelt salvestanud magnetlindile Mari Must (1961), Theodor Saar (1961), Madis Norvik (1967), Evi Juhkam (1967, 1972), Aldi Sepp (1972) ning Anu Haak (1987) keeleinstituudist ja Tartu ülikooli õppejõud (enamasti koos üliõpilastega) Aino Valmet (1984–1986; 1988, 1990, 1992), Joel Sang (1972, 1973), Ellen Niit (1994, 2008, 2009, 2011, 2012) ning Liina Lindström, Karl Pajusalu, Eva Liina Asu ja Leelo Keevallik (2009, 2011, 2012). Kihnu lindistamiskäikudel on Ellen Niit salvestanud murdekõnet kokku 30 t ja 15 min. Uuematel aegadel on oma kodukeelega tegelnud ka Kihnust pärit üliõpilased. Reti Könninge kirjutas bakalaureusetöö „Kihnu naiste käsitöö ja rõivastuse alane sõnavara“ (2015) ja Katrin Uind magistritöö „Kihnu murraku sõnavara“ (2000). Selles on ühtlasi võrreldud Kihnu sõnavara saarte ja läänemurde omaga.

⁴ Saareste (1922: 113) lisab kogumiku tekste kommenteerides, et „Kihnu rahvalaulud (nagu mujalgi) ei esine mitte puhtas Kihnu saare murdes (kõnekeeles), vaid idioomis, mis Pärnumaa rannamurretele ja ka kirjakeelele vähe ligem on.“

Kihnu murraku keelenäiteid on ka publitseeritud. Kõige esinduslikum näitestik, 57 teksti kuuest külast (62 lk), on avaldatud kogumikus „Saarte murde tekstid“ (2002). Need kuuldeliselt kirjapandud või helikandjalt litereeritud tekstid pärinevad aastaist 1926–1988.

Theodor Saar

Omaette peatüki Kihnu kultuuriloos moodustab korrespondent Theodor Saar (1906–1984), kes on Kihnu vaimset pärandit kogunud kahtlemata kõige rohkem. Saart huvitas nii folkloor, ajalugu kui ka etnograafiline aineestik, samuti pani ta kirja sõnavara, tekste ja murdeülevaateid. Esimese keealase kirjutise, ülevaate Kihnu käändsõnast, saatis ta Emakeele Seltsile 1934. aastal. Pärast mõningast pausi järgnesid sisukad kirjatööd Kihnu murde häälikutest (1958), morfoloogiast (1959) ja tegusõnast (1960), mis moodustavad kokku tervikliku Kihnu murraku grammatika. Mahukas ja rikkaliku näitematerjaliga varustatud ülevaade on meie üks põhjalikumaid ja usaldusväärsemaid murdegrammatikaid üldse ja sellel tuginevad paljuski kõik edaspidised Kihnualased käsitlused. Oskuslikult eristades vanema ja noorema põlvkonna keelepruuki, on Saar tõstnud esile kodumurraku kõige iseloomulikumaid jooni. Keeleandmete läbitöötamine teatavasti korrespondendi tööülesannete hulka ei kuulu, ometi on Saar seda teinud. Seega võib vähemasti Kihnu kontekstis pidada teda kindlasti ka keeleuurijaks.

Mitmekülgsede huvidega Theodor Saar on Eesti Keele Instituudi murdearhiivi loovutanud 3969 sõnasedelit ja 1124 lehekülge tekste, Kirjandusmuuseumile saadetud 2600 lehekülge materjali sisaldavad näiteid kõigist rahvaluuleliikidest ja ERM-i kogudes on temalt üle 1000 lehekülje sisutihedaid kirjeldusi paljudelt kihnlaste elualadelt (Kaal 1986: 228–229). Emakeele Selts avaldas osa Saare töid postuumselt teoses „Kihnu raamat“ (1998), mille kesksed teemad on Kihnu peremärgid ja laevaehitus, sisaldades ka valikut mereteemalisi murdejutte.

Muhumaa

Muhu saart näikse olevat kaugemas minevikus vaadeldud üldiselt koos Saaremaaga, ent tegu on siiski omaette kihelkonna ja murdekeelega. Kui rahvaluulet kogus Aleksei Pallas seal Hurdale juba 1888. aastal (Peebo, Peegel

1989: 72–73), siis Emakeele Seltsi esimesed murdekogujad alustasid 1930. aastatel: muhulane Vassili Noot (1933) ja saarlased Arnold Miller (1933) ning Magnus Kindlam (1934). Et Muhumaa oli valitud üheks nn Wiedemanni kihelkonnaks, asus Muhu sõnavara süvendatult koguma seltsi stipendiaat Juhan Arike⁵. Aastail 1937–1941 pani Arike Wiedemanni sõnastiku järgi kirja tervelt 39 651 sõnasedelit, ta on jäädvustanud ka Muhu murdetekste. Lisaks on murdetekste talletanud üliõpilased Juhan Peegel (1949), Helve Alla ja Helgi Vihma (1955–1956) ja filoloogid Helmi Viires ja Evi Juhkam (1966) ning Karl Mihkla (1970).

Seminari- ja kursusetöid Muhu murraku konsonantismist on kirjutanud üliõpilased R. Jõgi-Soom (1924) ja Aino Kiindok (1955), vokalismist Helmi Kits (1938) ja *maa*-tüüpi sõnade illatiivist Karl Aben (1940). Morfoloogilise ülevaate Muhu noomenist ja verbist on kirjutanud Juhan Peegel (1949, 1950). Diplomitöö Muhu häälikutest ja morfoloogiast on koostanud Helgi Vihma (1957). Hilisemast ajast võib mainida Kadri Tüüri kursusetööd muhulaste keelehoiakutest (1996) ja Mervi Kalmuse bakalaureusetööd isikuühildumisest Muhu murrakus (2007).

Alates 1960. aastaist on Muhu murdekeelt salvestanud magnetlindile Evi Juhkam, Mari Must, Salme Nigol ja Helmi Viires (1966), Ellen Niit, Ülo Parbus ja Tiiu Ojanurme (1973), Varje Lonn (1986), Maris Jöks ja Kadri Tüür (1996). Uuel aastatuhandel on Muhus kogunud keelematerjali üliõpilased Karin Arukaev ja Olga Gerassimenko (2001), aastatel 2005 ja 2006 salvestasid koos üliõpilastega Muhu murdekeelt Pärtel Lippus, Ellen Niit, Karl Pajusalu ja Pire Teras. Ellen Niidi panus Muhu murdekeele salvestamisel aastail 2004–2006 on 24 t 10 min.

Muhu murraku kõige esinduslikumad keelenäited on avaldatud kogumikus „Saarte murde tekstid“, kust leiab 51 teksti seitsmest külast (39 lk). Need kuuldelselt kirjapandud või helikandjalt litereeritud tekstid pärinevad aastaist 1937–1987.

Hiiumaa

Emakeele Seltsi üliõpilastest stipendiaadid jõudsid Hiiumaale 1920. aastatel ja asusid kindlaks tegema Hiiu murrakutele iseloomulikke jooni.

⁵ Kahe püsivaima murdekoguja, Salme Tanningu ja Juhan Arike hoolsust hindas Riigihoidja 1937. aastal erilise autasu määramisega (Raun 1938: 28).

Häälikuloolise ülevaate Reigi murrakust panid kirja Mihkel Tedre (1922), Ella Aidas (1925) ja Alide Raudsepp (1926), Pühalepa murrakust Elfriede Paas (1929) ja Emmaste murrakust Paula Palmeos (1934). Sõjajärgsetest tudengitest on koostanud morfoloogilise ülevaate Pühalepast Aade Tökke (1952). Silmapaistvamateks käsitlusteks on Lehte Tammeste „Morfoloogiline ülevaade Käinast“ (1951, 355 lk), „Morfoloogiline ülevaade Emmaste murrakust. Noomen. Verb“ (1952, 393 lk) ning tema häälikulooline ülevaade Pühalepa murrakust (1953). Tubli üliõpilane sai hiljem tuntuks kui keeleteadlane Lehte Rannut (1930–1978). Käesoleval sajandil kaitses Hiiumaalt pärit Tiiu Üksik oma bakalaureusetöö „Hiidlaste kirjavahetuse keel 1890–1916“ (2016) Tallinna ülikoolis.

Hiiumaalt pärinevad märkimisväärsed sedelkogud. Emmaste oli üks neid valikkihelkondi, kus sõnavara koguti Wiedemanni sõnaraamatu ulatuses, kogujad Salme Soosaar ja Paula Palmeos said tulemuseks 5235 sõnasedelit (1931–1935). Tõhusa panuse andis korrespondent Jegard Kõmmus veel 9675 sedeli näol (1967–1983). Wiedemanni valikkihelkondi oli ka Reigi, kust aastail 1923–1929 kogusid Mihkel Tedre, Helmi Mihkelson, Ella Aidas, Alide Raudsepp ja Elfriede Paas kokku 9129 sõnasedelit. Kogu täiendasid korrespondendid Elli Küttime 3499 (1959–1981) ja Alja Saster 2831 sedeliga (1983–1987). Käina murraku sõnavara on kogunud enim Paula Palmeos, 2581 sedelit (1933–1938). Hiiumaa kihelkondadest leidis 2690 haruldasemat sõna kirja panna Paul Ariste (1931–1937). Kokku on Hiiumaalt kogutud murdesõnavara 51 700 ja kohanimesid 13 700 sedelit.

Murdetekstide talletajatena mainitagu Paula Palmeost (1933–1939, 111 lk), Lehte Tammestet (1951–1955, 213 lk) ja Elli Küttime (1959–1981, 256 lk). Emakeele Seltsi võistlustööna valmis Küttime 1963. aastal Käina ja Reigi materjalide põhjal ka „Rahvuslikud toidud Hiiumaal“ (77 lk).

Alates 1960. aastaist on Hiiu murdekeelt salvestatud magnetofonilindile, kokku 65 tundi. Emmastes on käinud keelematerjali lindistamas Aili Univere, Helmi Neetar ja Lehte Rannut (1963), Käinas ja Pühalepas Aili Univere (1963), Helmi Neetar (1963, 1972, 1975), Anu Haak (1972) ja Ellen Niit (1995). Reigi keelt on helilindistanud 1963. aastal Aili Univere, Helmi Neetar ja Elli Küttime, 1969. aastal Paul Alvre, Huno Rätsep ja Jaak Peebo ning 1998. aastal Helena Uleksin, Mari-Epp Tirkkonen, Krista Mihkels ja Annika Kohv. Väärrib eraldi märkimist, et enamiku Hiiu murdekeele näiteid on salvestanud Helmi Neetar.

Uuel sajandil, 2013. aastal, käisid Hiiumaa kihelkondades tänapäevast murdematerjali kogumas Ellen Niit, Liina Lindström ja Helen Plado koos Tartu tudengitega. Ellen Niit on salvestanud Hiiumaa murdekeelt 9 t 20 min.

Üksikuid keelenäiteid Hiiu murrakutest on avaldanud Andrus Saareste (1921), Elfriede Paas (1929) ja Paul Ariste (1941), kellelt on omaette kogumikuna ilmunud ka „Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast“ (1939a). Kõige ülevaatlikumad Hiiu murrakute keelenäited on avaldatud kogumikus „Saarte murde tekstid“ (94 teksti 32 külast, kokku 76 lk). Need kuuldeliselt kirjutatud või helikandjalt litereeritud tekstid pärinevad aastaist 1929–1978.

Saaremaa

Emakeele Seltsi algatatud lausaline murdekogumine tõi murdestipendiaadid ka Saaremaale, et kogutava keelematerjali põhjal hakata välja selgitama saare 11 murraku keelelisi eripärasid ning ühisjooni. Arvukate kogujate – stipendiaatide, üliõpilaste, dialektoloogide ja korrespondentide – töö tulemuseks kogunes aastatel 1920–1990 murdearhiivi 216 000 sedelit murdesõnavara ja 48 000 sedelit kohanimesisid, murdetekste oli kirja pandud 8650 lk ning murdekõnet salvestatud 165 tundi.

Murdekogujate panust oleks otstarbekas vaadelda kihelkonniti.

Jämajalt kogusid aastail 1923–1926 Ksenia Kurgvel, Oskar Peters ja Theodor Kaljo kokku 8445 sedelit. Tõhusa lisa andsid 8050 sedeliga Armin Kukk (1937–1938), 6030 sedeliga Andres Toomus (1986–1990) ja Tallinna tudengid 7080 sedeliga (1976–1977). Murdekõnet on salvestatud aastail 1961–1991 kokku 14 tundi ja 10 minutit, sh Mari Must 4 t 50 min, Mart Mäger 3 t 10 min ja Ellen Niit 1 t 40 min. Kohanimekogujaist paistab silma Ellen Niit 2400 sedeliga (1970–1971). Jämaja murdekeele häälikuloolise ülevaate kirjutas Ksenia Kurgvel (1923), Theodor Kaljo jälgis mitmuse osastava käändevorme (1925) ja häälikumuutuste levikut (1926).

Anseküla sõnavara on kogunud enim Mihkel Toomse (1933, 2540 sed) ja Tallinna tudengid (1988, 1450 sed). Murdekõnet on lindistatud aastail 1966–1988 19 tundi, sh Mari Must 5 t 40 min ja Ellen Niit koos Tallinna üliõpilastega 7 t 30 min. Kohanimekogujatest mainitagu Theodor Kaljot 1108 sedeliga (1926). Temalt pärineb ka seminaritöö „Häälikumuutuste levinemisest Jämaja ja Anseküla kihelkonnas“ (1926). Sisuka ülevaate Anseküla murraku

morfoloogiast on koostanud Siiri Karjus (1954, 161 lk) ning võistlustööna esitas oma diplomitöö „Anseküla murrak I–II“ Ülo Parbus (1962, 321 lk).

Kihelkonna murdekogud on Saaremaa suurimaid. Wiedemanni sõnaraamatu järgi kogusid murdesõnavara aastail 1923–1942 Selma Holberg (1825 sed), Vambola Klauren (1880 sed), Enn Koit (9885 sed), Armin Kukk (12 000 sed), Karl Mihkla (2293 sed), Oskar Peters (8924 sed) ja Mihkel Toomse (12 118 sed), kokku 48 925 sedelit. Holberg (1923, 64 lk) ja Toomse (1926, 190 lk) on koostanud ka Kihelkonna murraku foneetilised ülevaated. Muudest kogumistest paistavad välja Enn Koit (1940, 2310 sed), Mart Mäger (1966–1967, 1637 sed), Varje Lonn (1974–1988, 1311 sed), Tallinna tudengid (1980, 1189 sed) ja korrespondent Linda Mardi (1973–1993, 2306 sed). Murdekõnet on aastail 1961–1991 salvestatud kokku 35 t 50 min, sh Ellen Niit 7 t 10 min (1982, 1991), koos Tallinna üliõpilastega 2 tundi (1988). Kohanimesid on tublisti kogunud Marja Kallasmaa (1980–1988, 5072 sed). Hilisemal ajal on varasemaid käsitlusi aluseks võttes Enel Põld kirjutanud magistritöö Lääne-Saaremaa palatalisatsioonisüsteemi tänapäevasest seisust (2019).

Mustjala sõnavara on kogunud enim Mihkel Toomse (1930, 1898 sed), Valdek Pall (1966–1967, 1738 sed), Mart Mäger (1978–1979, 1000 sed), Armin Kukk (1936, 858 sed) ja Tallinna üliõpilased (1978–1979, 7246 sed), murdetekste on kõige rohkem kirja pannud Magnus Kindlam (1933), Armin Kukk (1936) ja korrespondent Aadu Toomessalu (1940). Kindlam on koostanud ka seminaritöö Mustjala idaosa häälikulistest ja morfoloogilistest erijoontest (1934). Murdekõnet on salvestatud 32 t 40 min (1966–1975), lindistajatest olid jõudsamad Ellen Niit (20 t 30 min) ja Valdek Pall (9 t 30 min). Kohanimetekogumisse on panustanud Theodor Kaljo 2445 sedeliga (1927).

Kärla murdesõnavara on kogunud Mihkel Toomse (1932) ja kohanimesid Theodor Kaljo (1926). Murdekõnet on salvestanud aastail 1966–1967 Salme Nigol, Aili Univere ja Helmi Viires 5 t ja 30 min ulatuses. Ülevaate Kärla noomenist on andnud Vaike Lang (1948) ja häälikuloolise ülevaate Harald Ploom (1954). Võistlustööna esitatud diplomitöö Kärla murrakust koostas Piret Koppel (1960, 231 lk).

Kaarma murdesõnavara ja kohanimede suurim koguja on Aleksander Matt vastavalt 14 091 ja 1932 sedeliga (1975–1986). Veel on kohanimede kogumisse panustanud Vambola Klauren 1524 sedeliga (1926). Murdetekste on kõige rohkem kirja pannud Aadu Toomessalu (1940–1951, 1021

lk). Isiku- ja loomanimesid on aastail 1982–1984 murdearhiivi loovutanud Salme Mikk 1763 sedelit. Murdekõnet (1958–1984) on salvestatud 8 tundi, millest Mari Musta arvel on 4 t 50 min. Must on koostanud ka häälikuloolise ülevaate Kaarma vokaalidest ja konsonantidest (1950, 112 lk). Oskar Kallase märkmed Kaarma murrakust pärinevad aastaist 1921–1930.

Karja sõnavara suurimad kogujad on Magnus Kindlam (1935, 1062 sed) ja Tallinna üliõpilased (1979–1980, 1613 sed), kes on arvestatavalt kogunud ka kohanimesisid (1990, 1589 sed). Lisaks üliõpilastele paistab kohanimekogujana välja Theodor Kaljo 1520 sedeliga (1933). Murdekõnet on aastail 1956–1990 salvestatud 12 t 10 min, teenekamatest mainitagu Valdek Palli (6 t 30 min) ja Ellen Niiti (3 t 30 min). Karja murrakut iseloomustavad hästi Carmen Toomsalu häälikulooline (1954, 324 lk) ja Margit Randmaa morfoloogiline ülevaade (1954, 237 lk). Aastal 1967 kaitses Anne Ansperi oma diplomitöö „Ülevaade Karja murrakust“ (221 lk).

Püha sõnavara kogumisse on enim panustanud Evi Juhkam (1966–1967, 2144 sed), korrespondent Albert Kald (1974–1980, 1747 sed) ja Tallinna tudengid (1986, 2880 sed), kohanimesisid on täiendanud M. Ajangu 1650 sedeliga (1958). Murdekõnet on 1966–1989 salvestatud 10 t ja 10 min, millest Evi Juhkami arvel on 5 t 20 min, Varje Lonnil 3 t 10 min ja Ellen Niidil 46 min. Ära tuleb märkida Vambola Klaureni nimi, kes on koostanud „Vätta häälikuloolise ülevaate“ (1926) ning tegelenud ka kohanimiekogumisega (1926, 1094 sed). Murdeülevaate Püha kihelkonnast on esitanud Jüri Rebane (1938) ning noomenist on kirjutanud Ellen Kasesalu (1948).

Valjala kihelkonnas kogusid Wiedemanni sõnaraamatu abil aastail 1926–1930 sõnavara Bernhard Vahi (3645 sed) ja Mihkel Toomse (3344 sed), kes on nime teinud ka Valjala kohanimiekogujana (1928, 1232 sed). Teistest kogujatest olid tublimad Mart Mäger (1966–1968, 2085 sed), Helmi Neetar (1966–1968, 1787 sed) ja Enn Koit (1938, 1205 sed). Murdekõnet on aastail 1969–1991 salvestatud 5 t ja 30 min ulatuses, millest Ellen Niit 2 t.

Valjala paistab silma oma murdekäsitluste poolest, mis on saanud alguse Bernhard Vahi ülevaatest Valjala murde peajoonte kohta (1926). Theodor Kaljo on kirjutanud õ- ja õ-hääliku vahepiirist Saaremaal (1928), Jüri Rebase käsitlus kannab pealkirja „Andmeid Valjala kihelkonnast“ (1938), Helga Lesk on koostanud ülevaate Valjala häälikutest ning morfoloogiast (1951, 183 lk). Viimase käsitlusena on Reelia Kolk kirjutanud bakalaureusetöö Valjala eripärasest sõnavarast (2019).

Jaani murdetekste ja -sõnavara on kogutud üsna tagasihoidlikult. Kohanimede seast paistavad silma Theodor Kaljo 1582 (1933) ja Tallinna üliõpilased 1095 sedeliga (1983, 1990). Murdekõnet on aastail 1966–1967 salvestatud 8 t 30 min, millest Madis Norvik 3 t 15 min. Jaani murdekeele ülevaateist on mainida vaid Bernhard Vahi harjutustööd pikkade vokaalide diftongistumisest Jaani ja Põide kihelkonnas (1932).

Põide murdesõnavara kogumise suurkuju on Aadu Toomessalu 36 261 sedeliga (1948–1980), märkimisväärne on tema panus murdetekstide kirjanepanekul (1949–1978, 2791 lk) ning Toomessalult pärineb ka Põide murraku grammatika (1951, 772 lk). Sõnavara kogujatest mainitagu veel Arnold Millerit (1933, 1074 sed) ning kohanimekogujat Theodor Kaljot (1933, 5327 sed). Murdekõnet on aastail 1958–1968 salvestatud 15 t 50 min. Häälikuloolise ülevaate Põide murrakust on koostanud Juhan Peegel (1956).

Aadu Toomessalu

Viljakamaid Saaremaa murde- ja etnograafiaainese kogujaid oli Karja kihelkonnas sündinud Aadu Toomessalu (1916–1990). Tema talletatud eesti murdematerjal ületab „keskmise korrespondendi“ panuse nii mahult kui ka kvaliteedilt. Esmalt sattus loodushuvilisele noormehele pihku Eesti Rahva Muuseumi küsitluskava põllutööst ja loomakasvatusest, mis andis ta elule uue suuna ja sisu. Esimestele kaastöödele jagatud kiitev tagasiside julgustas noormeest jätkama. ERM-ile saadetud tekstides kirjeldas ta endisaegseid talutöid ja hooneid, sööke-jooke, mõtusi, liiklusvahendeid jpm, kokku enam kui 2000 leheküljel. Omaette saavutusena tuleb esile tõsta 505-leheküljelist ülevaadet tuulikute (1951). Olgu mainitud, et kõik ehitusalased kirjeldused on koostatud meistrimehe asjatundlikkusega. Samal ajal jõudis Kirjandusmuuseumi kogudesse Toomessalu saadetud laule ja jutte, uskumuste ja kommete kirjeldusi, vanasõnu, kõnekäände ja mõistatusi, kokku ligi 2200 lehekülge. Et Toomessalu huviringi kuulus loomuliku osana ka keel ja ta oli edukalt osa võtnud Emakeele Seltsi 1940. aasta kogumisvõistlusest, kujuneski murdekogumine tema põhitegevuseks. Oma kaastöödega pälvis Toomessalu seltsi kogumisvõistlustel sageli esimesi auhindu, sest tema kogud paistsid silma asjatundlikkuse ja põhjalikkuse ning eeskujulike joonistega. (Mäger 1976: 639–640)

Toomessalu kogutud sõnavara omab suurt kaalu eesti murrete sõnaraamatu koostamisel. Tema „Põide murde grammatika peajooni I–II“ (1951, 772 lk) on jäänud ühe murdeala kirjelduse etaloniks ja hilisemate murdeuurijate alusmaterjaliks. Toomessalu mahukat kogumistööd ilmestavad 3812 lk murdetekste Mustjalast, Kaarmalt ja Põidelt (1940–1978) ning Põide kihelkonna sõnavara 36 261 sedelit. Valiku Toomessalu kogutud murdetekstidest avaldas Emakeele Selts teoses „Tuulik, kadakas ja leib“ (1969, 262 lk).

Kogumiste sõlmituseks

Saaremaa suurimad **sõnavarakogud** pärinevad Kihelkonnalt (64 500 sedelit), Põidelt (41 800) ja Jämajalt (32 450), neile järgnevad Kaarma (22 150), Valjala (14 120), Mustjala (14 100), Püha (10 800), Karja (5530), Kärla (4950), Anseküla (3730) ja Jaani (2040). Ülestähendatud **murdetekstide** hulga poolest on esirinnas Põide (3000 lk) ja Kaarma (1150), järgnevad Karja (930), Kihelkonna (750), Jämaja (670), Anseküla (670) ja teised. **Kohanimesid** on enim kogutud Kihelkonnalt (8100 sedelit), järgnevad Põide (7050), Karja (5400), Püha (5050), Kaarma (4200), Jämaja (4100), Anseküla (3700) ja teised. Murdekõnet on **salvestatud** kõige rohkem Kihelkonna (35 t 50 min), Mustjala (32 t 40 min), Anseküla (19 t), Põide (15 t 50 min) ja Jämaja (14 t 10 min) murrakust, järgnevad Karja, Püha ja teised.

Kogujate töö tulemusi silmitsedes torkab silma, et ühed ja samad nimed korduvad mitmete kihelkonnakogude taga. Murdesõnavara suuroogujateks võib pidada Mihkel Toomset ja Armin Kukke, nende sõnasedelite arv ületab 20 000 piiri. Samasse suurusjärku jääb ka Tallinna üliõpilaste panus Mart Mägeri juhendamisel. Märkimisväärse tulemuse on teinud veel Enn Koit 14 400 sedeliga. Kohanimede kogumisel kerkib esile Theodor Kaljo, kes töötas kuues Saaremaa kihelkonnas, kogudes kokku u 12 000 nimesedelit, lisaks 3900 Jämaja murdesõna. Kohanimede kogumisse on panustanud ka eelpool mainitud Toomse ja üliõpilased. Murdekõnet on salvestanud mitmelt murdealalt näiteks Mari Must, Mart Mäger, Ellen Niit, Madis Norvik ja Valdek Pall.

Kogutud keeleainese pinnalt on sündinud sisukaid üliõpilasuuringuid, mida nende mahu ja taseme tõttu võib paigutada keeleteaduslike käsitluste kõrvale ja sekka. Nende seast toodagu esile näiteks Theodor Kaljo ülevaade „õ- ja õ-vahepiirist Saaremaal“ (1928), mille ta kaitses magistritööna (1934) ja

mis pole oma väärtust minetanud siiani. Järgnevatest töödest pälvivad tähelepanu Helga Lese „Ülevaade Valjala häälikutest ja morfoloogiast“ (1951) ja Carmen Toomsalu „Karja murraku häälikulooline ülevaade“ (1954). Kaitstud diplomitööde hulgast torkavad silma Helgi Vihma „Muhu murraku häälikuline ja morfoloogiline ülevaade“ (1957), Piret Koppeli „Ülevaade Kärla murrakust“ (1960), Ülo Parbuse võistlustöö „Anseküla murrak I–II“ (1962) ning Joel Sanga „Eitavad laused Kihnu murrakus“ (1974).

2. Saarte murde uurimine

Paljud nimed, keda on eelpool mainitud kogujatena, passivad oma uurija-tegevuse poolest ka sellesse peatükki. Esiletõstmist väärivad kindlasti Saaremaa juurtega Enn Koit (1914–1969), Juhan Peegel (1919–2007) ja Mihkel Toomse (1905–1986), kes jõudsid oma hilisemas teadlaselus silmapaistvate tulemusteni. Tulevased professorid Mihkel Toomse koostas tudengipõlves häälikuülevaate Kihelkonna murrakust (1926) ja Juhan Peegel Muhu murraku morfoloogiaülevaate (1949–1950). Enn Koidust sai Tartu ülikooli murrete õppejõud ning saarte murdesse süvenenud keeleteadlane. 1959. aastal kaitses ta väitekirja „Kihelkonna murraku keeleajalooline ülevaade“, millest publitseeris rea artikleid. Uueks uurimisteenaks valis Koit Saaremaa kohanimed, ent see uurimus jäi surma tõttu pooleli (Kask 1970: 297).

Paul Ariste

Tähelepanuväärsed on oma teadlastee alguses Hiiumaale pühendunud hilisema akadeemiku Paul Ariste (1905–1990) tööd. Magistriväitekirjas „Eestirootsi laensõnad eesti keeles“ (1933) uuris Ariste muu hulgas Hiiumaa sõnavara. Kogu uurimisteenama oli tollal „imetlusväärne ja nõudlik“, sest eelduseks oli, et selle käsitleja tunneb nii eesti, eesti-, soome- ja riigirootsi murdeid kui ka alamsaksa keelt (Viitso 2006: 211–212). Hiiumaa eestlaste ja rootslaste juures enamjaolt autori enda kogutud ja kontrollitud materjali põhjal selgitas Ariste paljude sõnade (sh kohanimed) päritolu. Juurde oli lisatud sõnade algupärane eestirootsi hääldus ning milliseks see oli kujunenud hiidlastel. Seda tööd täiendas hiljem kirjutis „Eestirootsi laensõnadest“ (1939b). Ariste (1939c: 269) tõendas kokku umbes saja hiiu sõna eestirootsi päritolu ning selgitas kokkuvõtlikult, et suurim rootsi mõju ilmnebki sõnavaras, mitte

häälduses, nagu ta isegi algselt arvas. Ariste sõnavarakäsitlusi on tunnustanud nii tema kaasaegsed kui ka järeltulevad põlvned. Julius Mägiste (1933: 149–150) tõi Ariste magistritööd hinnates esile tema põhjalikke teadmisi keeltest ja murretest ning head laenude uurimise metoodika rakendamist. Huno Rätsep (1980: 22) nimetas tööd esimeseks ulatuslikuks sõnavara uurimuseks, mis on eeskujuks teistele. Helmi Neetar (2002: 7) on kirjeldanud Aristet kui tegusat ja oskuslikku kogujat ning probleeme tõstatavat, uuenduslikku murdeuurijat, kelle magistri- ja doktoritöö on jätkuvalt kõrgelt hinnatud.

Magistriks saamise järel liikus Ariste oma teadustegevuses edasi foneetikasse. Mitmete ühiskeele kohta tehtud uurimuste kõrval koondas ta doktoritöö nimel peamise tähelepanu Hiiu murrakutele. Tema doktoriväitekirja „Hiiu murrete häälikud“ (1939c) on üks põhjalikumaid ühe murdeala foneetilisi käsitlusi tänapäevani välja. Põhitähelepanu töös on hiiu iseloomulikul hääldussüsteemil, seda nii sünkrooniliselt kui ka diakrooniliselt. Mõõdetud ja kirjeldatud on kõiki häälikuid, võrreldud on ka eri põlvkondade hääldust. Eriti huvitasid Aristet Ida-Hiiu *õ* variandid, mille päritolu ta selgeks tegi, uurides vanade maakaartide varal ajaloolist haldusjaotust ning Hiiumaa asustamislugu (Viitso 2006: 214). Uurimismaterjalina kasutas Ariste ennekõike enda tehtud kuuldelisi üleskirjutusi, käies neljal suvel saare vähemalt kaks korda läbi. Võrdlus- ja tõendusmaterjaliks olid ka Emakeele Seltsi stipendiaatide Hiiumaal korjatud aineestik. Lisaks sellele käisid kolm hiidlast Tartu ülikooli foneetika laboratooriumis mitmesugustel kümo- ja palatograafilistel eksperimentidel ning artikulatsiooni jäädvustamisel fotoplaatidele. Häälikute käsitlus on uurimuses üksikasjalik, varustatud piltide, jooniste ja levikukaartidega. Tulemusi on kõrvutatud teiste saarte ja murdealade ning teiste keelte andmetega. Väitekirja jätkuks ilmus „Hiiu murrete häälikute kvantiteedist“ (1941). Mägiste (1940: 67), kes retsenseeris ka Ariste doktoriväitekirja, tõstis põhjalike foneetiliste ja võrdlev-ajalooliste kommentaaride kõrval esile murdeainestiku väärtust ja täpset transkriptsiooni, samuti üldfoneetiliste küsimuste esmakordset käsitlemist. Tiit-Rein Viitso (2005) on rõhutanud Ariste kõrgetasemelise töö tulemusi, juhtides tähelepanu, milliseid üldisemaid fonoloogilisi järeldusi saab tänapäevalgi teha esitatud materjalile tuginedes. Paul Ariste huvi Hiiumaa keeleruumi vastu oli mitmetasandiline: teda köitis nii eestlastest hiidlaste kui ka hiiurootslaste keelekasutus, kahe rühma ajalugu ja kokkupuuted saarel.

Ellen Niit ja kolleegid

Saarlasest keeleteadlase **Ellen Niidi** huviorbiidis on olnud peamiselt saarte murded, seda ennekõike foneetilisest aspektist. Aastal 1969 valmis tema diplomitöö mordva keele kohta, mille järel keskendus Niit murdesõnaraamatutöö kõrvalt Saaremaa murrakute sõnavarale ja kohanimedele. 1970ndate teises pooles laienes tema keelematerjali kogumine ka mandrile, lääne- ja põhjarannikule, eesmärgiks salvestada lauseid, mille põhjal analüüsida ja kirjeldada Eesti rannamurrete prosoodiat. Sellal ilmus käsitlus „On the perception of tone contours with simple frequency changes“ (1977), mille jätkuks „Further results on the perception of some contours with simple frequency changes“ (1978). Neist esimeses käsitleti lihtsate sagedusmuutustega toonikontuuride tajuteste ning vaadeldi saarte murde sageduskontuuri, kirjeldades seda skandinaavia akuut- ja graaviseaktsendi vahepealse variandina (Piir 1978: 247). 1980. aastal Turus V rahvusvahelisel fennougristide konverentsil peetud ettekanne „The structure of the Baltic prosodic area and the place of Estonian dialects in it“ ja 1981. aasta Tallinna konverentsi ettekanne „The place of Estonian dialects in the Baltic prosodic area“ esitasid saarte murrete prosoodia kohta uusi andmeid. Uurimuse Eesti keelematerjal pärineb rannaladel (sh Saaremaa, Hiiumaa, Muhu ja Kihnu saarel) elavate keejuhtide (kokku 173) ette loetud lausetest. Andmestul loodud toonikontuurid näitavad, et Lääne-Eesti, eriti saarte lausetes esineb nähtus, kus rõhujärgse silbi toonikontuur on üles tõstetud, enamasti kõrgemale kui rõhulises silbis. Sel-line tõste kujundabki nn laulva intonatsiooni. Saadud andmeil võib üldistada, et eesti keel sarnaselt osade naaberkeeltega kasutab toonivastandust ning on sedakaudu seotud skandinaaviapärase prosoodilise süsteemiga. Läänemereäärsete keelte prosoodiaküsimuste käsitluse edasiarenduses (Niit, Remmel 1985) järeldati, et eesti keele ja tema murrete puhul on tooni rakendamise mõttes tegemist üleminekualaga, kus idast läände toimub tooni kasutamises muutus seotud süsteemist vabaks. Eesti rannamurded moodustavad siin omaette alarühma.

1985. aastal kaitses Niit oma väitekirja „Eesti rannamurrete prosoodilised karakteristikud ja balti prosoodilise areaali struktuur“. Üks oponentidest, Hille Pajupuu, iseloomustas uurimust kui esimest eesti murrete prosoodiat käsitlevat. Töö põhineb kõne ja selle osade kestuse, põhitooni ja intensiivsuse andmete statistilisel analüüsil ning üldistustel sellest. Väitekirjas on

esitatud skandinaavia ja balti keelte, eesti, soome ja liivi keele ning nende murrete prosoodia kirjeldus. Selgitatud on põhitooni ja sõnarõhu funktsioonid ning seaduspärasused, samuti saarte murrete eripärase intonatsiooni olemus toonikontuuride ja fraasi- ning sõnarõhkude varal. Väitekirja tulemused omavad rakenduslikku väärtust kõnesünteesi ja -tuvastuse jaoks ning neist saadud info on oluline ka naabermaade keeleteadusele. (Pajupuu 1985: 565)

Foneetikuna on Niit osalenud mitmetes saarte murdeid käsitlevates suuremates uurimustes. Üks sellistest oli Kihnu murraku uurimine sotsiolingvistikulistest meetodite järgi (Grigorjev jt 1997). Selleks salvestati pea kõiki Kihnu naabersaare Manija elanikke, kes esindasid murdekeelset suhteliselt suletud kogukonda. Salvestuste põhjal analüüsiti, kas ja kuidas murrak taandub ning mis seda mõjutab. Selgus, et murdekeelsust mõjutab nii keelejuhi vanus kui ka sugu (ja kogu elukäik), samuti võib muutus oleneda sellest, kas vaadeldav nähtus on häälaluslik, morfoloogiline või süntaktiline.

Tartu ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetoolis sai 2004. aastal alguse uurimisprojekt „Eesti keele piirkondlikud aktsendid“ (2004–2007). Niit kirjutas projektis osaleva teadlasena sellest tutvustava ülevaate (2004). Ta tõdes, et Lääne-Eesti murdehäälduse enim esinevaid ja kauem püsinud jooni on omaette palatalisatsioonisüsteem ja vokaalide kvaliteedimuutused. Saarte murde teeb omapäraseks eripärane intonatsioon ning vokaalide labialiseerumine, läänemurde aga vokaalide madaldumine.

Käesoleva sajandi uurimustes ongi Niit keskendunud peamiselt saarte murde vokaalide foneetilisele analüüsile. Saaremaa Kihelkonna, Kärla, Mustjala, Kaarma, Karja, Püha, Valjala ja Jaani murraku sõnadel (kokku 681) põhinevad uurimused (2005, 2006) olid esimesed omalaadsed. Niit mõõtis sõnaloendina esitatud sõnade esisilbi lühikesest, pika ja ülipika vokaali kestused ning kolme esimese formandi väärtused. Tulemused näitasid, millised vokaalid Saaremaa häälikusüsteemis olemas on (kokku 8), kuidas nad formantruumi paigutuvad ning millised on erinevused Lääne- ja Ida-Saaremaa häälduses. Näiteks ilmnes, et Lääne-Saaremaale iseloomulik ϵ on lühikesena suhteliselt sarnane δ -ga, ülipikana paigutub aga pika e lähistelega.

Muhu vokaalide kvaliteeti käsitledes (2007) leidis Niit, et vanemate inimeste keelekasutuses on 2. ja 3. vältes keskkõrged vokaalid e , o , δ , δ kõrgenenud. Nooremate inimeste kõnepruugis olid aga δ ja δ häälaluslikult lähenenud. 2008. aastal analüüsis Niit ühe noore muhulase keelekasutust kuuldelise

mulje põhjal, näidates, millised protsessid toimuvad murdeala noorema põlvkonna keeles.

Kihnu häälikuid uuris foneetikute rühm koosseisus Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Ellen Niit ja Helen Türk. Analüüsiti kihnu üksik- ja kaksik- täishäälikute kestusi, kvaliteeti, omavahelisi üleminekuid ja jaotust ühendeis (Asu jt 2012; Türk 2013; Türk jt 2016). Saadi uusi andmeid kihnu rikkalikust täishäälikusüsteemist, ühtlasi tõendati, et murrakus on kolmiktäishäälikud (trifongid). Vaid Kihnu murrakus leiduvaid, küsimustes esinevaid käskiva kõneviisi sufikseid *-ga/-gä (-ka/-kä)* kirjeldas Niit koos Petar Kehayovi ja Liina Lindströmiga võrdlevas uurimuses (2011). Selles selgus, et sarnane käskiva kõneviisi rakendamine on olemas ka läti kõnekeeles ja Kuramaa liivi murdes, olles ilmselt vastastikuste kontaktide tulemus. Kihnu intonatsiooni on käsitlenud Asu ja Niit (2010) ning Asu ja Nele Salveste (2012). Viimane, kolme põlvkonna naiste salvestistel põhinev töö vaatles kihnu iseloomuliku kõnemeloodia avaldumist helilaines ning jõuti tulemuseni, et see väheneb kõnes põlvkonniti. Saaremaa nn laulva intonatsiooni uurimisega on käesoleval sajandil jätkanud Asu (2004, 2005, 2006). Ta on näidanud, et nii intonatsioonifraasi algul kui ka silbituumas on kõrge tooni H* tipp saarlaste keeles hilisem, järgnedes rõhulisele vokaalile, ning helikõrgus intonatsioonifraasi algul madalam, võrreldes tänapäeva kõnekeelega, kus põhitooni kontuur algab kõrgemalt ning H paigutub rõhulise vokaali lõpuossa. Uusimad kihnu häälikute uurimused pärinevad Kanadast, kus Kaili Vesik on Eesti murrete korpuse materjalide põhjal analüüsinud näiteks kihnu vokaalharmooniat (2023).

Omamoodi saarte murde ekspertide tandemi moodustas Ellen Niit koos **Varje Lonniga**, kes mõlemad on pärit Kihelkonnalt. Koostöös valmis 2002. aastal akadeemilises murdetekstisarjas VII köitena kogumik „Saarte murde tekstid“ (688 lk), koostajate peateos ja tõeline suursaavutus. Nagu antud sarja teostele tavaks, juhatab tekste sisse põhjalik keeleline iseloomustus, milles kirjeldatakse nii kogu murdele omaseid ühisjooni kui ka igale saarele spetsiifilisi nähtusi. Teos hõlmab saarte murde 17 murrakut, tekstid pärinevad 131 külast 200 keelejuhilt. See on kapitaalne koguteos ja hädavajalik keelematerjal, mida kasutavad jätkuvalt soome-ugri keelte uurijad. (Viikberg 2023: 169–172)

Mitmed keeleteadlased, kes on jätnud oma jälje ka saarte murde uurimisse, on olnudki Niidi kolleegid Eesti Keele Instituudi päevilt. Eesti

murdeuurimise suurkuju **Mari Must** (1920–2008) on oma ekspeditsioonidelt saarte murde aladele kirjutanud murdeülevaateid Kihnu ja Kaarma murrakust (1948, 1950), mis jäävad küll tema ülikooliaega. Tubli murdekogujana eelpool mainitud **Helmi Neetar** (1934–2021) on oma teadlaskarjääri jooksul uurinud muu hulgas Wiedemanni sõnaraamatus esineva hiiu sõnavara foneetikat ja morfoloogiat (Neetar 1976; 1978b; 1997). Käsitluses *i*-mitmuse kohta (1975) selgitas ta, millistel juhtudel võib murdepärase *de-*, *te-* või *e*-tunnuselise mitmuse asemel leiduda *i*-pluuralit. Kihnu murrakus on Neetar (2000) kirjeldanud *t* väljalangemist kolme konsonandi ühendist (nt *kalts* : *kalsu*) ja *des*-vormi kasutamist täiendina (nt *jõuõsruus* 'joogikruus'). **Marja Kallasmaa** on aga pühendunud kohanimeuurija. Tema huviorbiidis on olnud valdavalt Lääne-Eesti onomastika ja nii on valminud rida artikleid ja teoseid, nagu „Viis Saaremaa kohanime“ (1986), „Isikunimedest lähtunud kohanimesid Lääne-Saaremaalt“ I, II (1987, 1989), „Saaremaa kohanimed“ I, II (1996, 2000), „Hiiumaa kohanimed“ (2010) ja „Saaremaa rannasõnastik“ (2019). **Joel Sang** on kirjeldanud Kihnu rikkalikku eitussüsteemi (1975) ja eeskätt kihnu kirjakeele huve silmas pidades arutlenud ka triftongide üle (2009).

Süvitsi käsitles hiiu sõnavara hiidlasest keeleteadlane **Meeli Sedrik** (1968–2022), kes on olnud nii Niidi õpilane kui ka kolleeg Tartu ülikoolis. Oma magistritöös „Hiiu murrakute ja Edela-Soome murrete ühissõnavarast“ (1994) ja selle edasiarendustes võrdles ta nimetatud alade sõnavara, otsides ja jälgides võimalikke kaubanduslikke ning kultuurilisi suhteid kahe piirkonna vahel. Nii Hiiu murrakuile kui ka Edela-Soome murretele on olnud märgatav rootsi mõju ning kahe piirkonna ühine sõnavara on suhteliselt noor (Sedrik 1994: 125). Üksikasjalikud on ka Sedriku edasised hiiu sõnauurimused, nt mis on *trintsid* (2000), *reimand* (2006), *tips* (2013) ja kes on *karnak* (2009) ning mis värvi on kannikesesinine (2014). Muhu, Kihnu ja Häädemeeste murraku sõnadest on juttu artiklis „Meremehel piab olema kümme *kepši*“ (2021).

Kogenud murdeuurija ja õppejõuna oli Niidil oluline roll ka esimese kõrgkooli murdeõpiku „Eesti murded ja kohanimed“ (2002, II trükk 2009, III trükk 2020) valmimisel, kus tema osales eesti murdeliigenduste ja murrete sõnavaraliste erijoonte kirjutamisel ning oli põhjaceuti murrete peatükkide autoreid.

Dialektoloogina on andnud Niit oma panuse ka „Vana Kandle“ rahvalaulukogumikesse. Ta on koostanud ülevaate Mustjala murrakust sarja viiendasse

köitesse (1985) ja käsitletud Kihnu rahvalaulude murdekeelt kaheksanda köite I osas (1997)⁶. Lisaks saarte murdele on ta kirjeldanud ka Kodavere rahvalaulude murdelist tausta sarja XI köites (2014).

Rahvalikud väljaanded

Saarte murret on tutvustatud ülevaatlikult ka laiemale lugejaskonnale. Kogumikus „Hiiumaast ja hiidlastest“ on keelilise kokkuvõtte kirjutanud Helmi Neetar (1978a). Ülevaate Saaremaa murdekeelest „Saarlane räägib oma keelt“ (1983) on avaldunud Varje Lonn. Eelmise sajandi lõpul alustati maakondlike koguteoste väljaandmisega, mis sisaldavad ka ajalooliste kohamurrete, nende uurimise ja uurijate tutvustusi. Nii on vastavad keeleülevaated kirjutanud Muhumaa kogumikku Ago Rullingo (2001), Saaremaa kogumikku Niit ja Lonn (2002) ning Hiiumaa omasse Järvi Kokla ja Meeli Sedrik (2015). Kihnu keelt käsitleb Pärnumaa kogumikus Karl Pajusalu (2010).

Käesoleva sajandi algusest alates on piirkondlike kultuuripärandite esiletõstmiseks ja edendamiseks loodud toetavaid asutusi, nt Saarte Instituut, Kihnu Kultuuri Instituut, Kihnu Kultuuriruum, Hiiu Öko, Muhu Pärandikool, Sõrve Pärimuse Selts. Üks nende tegevusi on olnud kohaliku keelekasutuse populariseerimine enda kogukonnas, aga ka Eestis laiemalt. Paikkonnale iseloomulike rahvariiete, laulude, arhitektuuri, käsitöö jm tutvustuste kõrval on ilmunud hulganisti saarte murde aabitsaid, õpikuid, lugemikke ja tegelusraamatuid. Enim on väljaandeid kihnlastel: „Kihnu lugõmik“ (2004), „Aabets“ (kaks trükki 2009, kolmas 2017), põhikooliõpik „Kihnlasõ emäkiel“ (2010, 2015), „Aett, eit ning mia“ (2011). Põhikoolilastele pandi koos teadlaste ning lastega kokku õpik „Kihnlasõ loodusraamat“ (2023). Eraldi väljaanded on ka Manija kohta, nt Svea Aaviku koostatud „Kuidas kihnlasõd Manõja vallutasid“ (2008), millest koos Mark Soosaarega on valminud täiendatud kogumik „Inimese saar Manõja. Ühe pissikese suarõ elulugu“ (2019). Mitme teosega on esindatud ka hiidlased: „Iiuma vägimihe Leigri seiklused. Kogu pere jütu-, värvi- ja mänguraamand Iiuma Emasde murragus ja eesti keeles“ (2015), „Hiiu keele raamand“ (2016), „Hiiu laste raamand“ (2020). Oma aabitsa üle võivad uhkust tunda nii sõrulased („Sõrulase aabits“, 2017) kui ka muhulased („Muhu oabits“, 2021). Linda Vapper on andnud välja

⁶ Kihnu murrakut kirjeldavad sealsamas Theodor Saar ja Aino Valmet.

kaheosalise Muhu murraku sõnastiku (2009, 2011). Muhu murdevõistlusele saadetud töödest on kokku pandud kaks tekstikogumikku: „Muhu murde lood“ (2009) ja „Muhu murde lood“ II (2016). Jutud on kirjutanud muhulased ise ja need räägivad peamiselt Muhu eluolust, kommetest ja esivanematest.

Eraldi esiletoomist väärivad saarte murde sõnastikud. Hiiu sõnavara sai sõnaraamatuna kaante vahele hiidlasest keeleteadlase **Paul Kokla** (1929–2020) ühemehetööna 2015. aastal. Ta alustas kodusaare sõnavara, grammatika ning tekstide kirjapanekuid juba 1950ndail, sõnaraamatule pühenduda sai aga siis, kui mitmekülgne teadlastegevus kodu- ja välismaal vähenes. Kokla „Hiiu sõnaraamat“ esitab hiiu põhisõnavara ja iseloomulikke murdesõnu kõigist Hiiumaa murrakutest, lisatud on ka vähema levikuga ja unustusse vajunud ainest. Materjali kokkupanekul on valdavalt toetunud Eesti Keele Instituudi murdekogudele. Sõnaraamat sai sooja vastuvõtu osaliseks nii keeleteadlaste kui ka hiidlaste endi hulgas ning teos valiti 2015. aasta keeleteoks rahvaauhinna kategoorias.

EKI murdekogud olid abiks ka 2016. aastal ilmunud „Kihnu sõnaraamatu“ kokkupanekul. Sõnaraamatu koostasid kihnlased Reene Leas, Reti Könninge ja Silvi Murulauk koos Ellen Niidiga. Sõnade, nende käänamise ja pööramise ning näitelausete juures löid kaasa Kihnu keelekoja liikmed ja ka kooliõpilased. Tegemist on rohkem kui 6000 märksõna sisaldava teosega, millest leiab iidsete, kasutuselt kadunud sõnade kõrvalt ka tänapäeva eluolu iseloomustavaid sõnu. Suurt, kõiki Saaremaa murrakuid hõlmavat sõnaraamatut paneb kokku Ellen Niit.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1913. Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks. – Eesti Kirjandus 4–5, 168–184.
- Aavik, Johannes 1923. Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele. Kuresaare: Saaremaa Kultuurkapital.
- Aavik, Svea (koost) 2008. Kudas kihnlasõd Manõja vallutasid: ühe väikesaare elulugu. Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.
- Aavik, Svea, Mark Soosaar (koost) 2019. Inimese saar Manõja: ühe pissikse suarõ elulugu. Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.
- Ariste, Paul 1933. Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXIX, 3.)

- Ariste, Paul 1939a. Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast. Tartu: Eesti ja Sugukeelte Arhiiv. (Eesti Keele Arhiivi toimetised 16.)
- Ariste, Paul 1939b. Eesti-rootsi laensõnadest. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVI, 3.)
- Ariste, Paul 1939c. Hiiu murrete häälikud. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII, 1.)
- Ariste, Paul 1941. Hiiu murrete häälikute kvantiteedist. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLIX, 5.)
- Ariste, Paul 2005. Ferdinand Johann Wiedemann. 3. trükk. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Asu, Eva Liina 2004. The intonation of Saaremaa Estonian: in search of Swedish influence. –Proceedings Fonetik 2004. The XVIIth Swedish Phonetics Conference. May 26–28 2004. Eds. Peter Branderud, Hartmut Traummüller. Stockholm: Stockholm University, 44–47.
- Asu, Eva Liina 2005. Intonational contour alignment in Saaremaa and Standard Estonian. – *Linguistica Uralica* 2, 107–112.
- Asu, Eva Liina 2006. Tonal alignment in two varieties of Estonian. – *Nordic Prosody. Proceedings of the IXth Conference, Lund 2004*. Eds. Gösta Bruce, Merle Horne. Frankfurt am Main: Peter Lang, 29–35.
- Asu, Eva Liina, Ellen Niit 2010. Prosodic Features of the West Estonian Dialect of Kihnu. – *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars III. Summaria Acroasium in Symposiis Factorum. Piliscsaba, 9.–14.8.2010*. Eds Sándor Csúcs, Nora Falk, Viktória Püspök, Viktória Tóth, Gábor Zaicz. Piliscsaba: Reguly Társaság, 77.
- Asu, Eva Liina; Nele Salveste 2012. The Phonetic and Phonological Analysis of the Fall-Rise Intonation Pattern in the Kihnu Variety of Estonian. – *Linguistica Uralica* 3, 171–179.
- Asu jt 2012 = Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Ellen Niit, Helen Türk. The Acoustic Characteristics of Monophthongs and Triphthongs in the Kihnu Variety of Estonian. – *Linguistica Uralica* 3, 161–170.
- Grigorjev jt 1997 = Piret Grigorjev, Leelo Keevallik, Ellen Niit, Leho Paldre, Kristi Sak, Ann Veismann. Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul. – *Pühendusteos Huno Rätsepale*. 28.12.1997. Toim Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 26–44. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.)
- Grünthal, Villem 1910. Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. – *Eesti Kirjandus* 1, 27–31; 7, 277–288; 10, 418–424.

- Grünthal, Villem 1911. Aruanne murrete uurimisest Saaremaal. – Eesti Kirjandus 2, 61–65.
- Habicht, Külli 2013. „Beiträge“ 200. – Sirp, 19. detsember. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/varia/2013-12-19-15-02-18/>
- Hupel, August Wilhelm 1774. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Erster Band. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen. Riga-Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1806. Ehstnische Sprachlehre für die beiden Hauptdiaklekte, den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Dorpat: Michael Gerhard Grenzius.
- Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Jõgever, Jaan 1909a. Mõned murde iseäraldused Saaremaa Jaani kihelkonna keelemurdes. – Eesti Kirjandus 10, 390–395.
- Jõgever, Jaan 1909b. Üleskutse Eesti keele üleskirjutamisele. – Eesti Kirjandus 5, 207–209.
- Jürjo, Indrek 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.
- Jürjo, Indrek 2010. Pärnu ja Pärnumaa 18. sajandil. – Pärnumaa. 2. Loodus. Aeg. Inimene. Peatoim Aldur Vunk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 114–123.
- Kaal, Helju 1986. Theodor Saar (1906–1984). – Keelest ja rahvaluulest. Emakeele Seltsi aastaraamat 30 (1984). Tallinn: Eesti Raamat, 227–230.
- Kallasmaa, Marja 1986. Viis Saaremaa kohanime. – Keel ja Kirjandus 4, 226–227.
- Kallasmaa, Marja 1987. Isikunimedest lähtunud kohanimesid Lääne-Saaremaalt. I. – Lähedalt ja kaugelt. Emakeele Seltsi aastaraamat 31 (1985). Tallinn: Eesti Raamat, 42–68.
- Kallasmaa, Marja 1989. Isikunimedest lähtunud kohanimesid Lääne-Saaremaalt. II. – Keelest ja kultuuriloost. Emakeele Seltsi aastaraamat 33 (1987). Tallinn: Eesti Raamat, 67–80.
- Kallasmaa, Marja 1996. Saaremaa kohanimed. I. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2000. Saaremaa kohanimed. II. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2010. Hiiumaa kohanimed. Toim Eevi Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kallasmaa, Marja; Tõnu Raudsepp; Kalle Kesküla 2019. Saaremaa rannasõnastik. Nasva: Saaremaa Merekuultuuri Selts.

- Kask, Arnold 1955. S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias. – Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 181–192. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 38.)
- Kask, Arnold 1956. Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I. Toim Eeva Ahven. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 140–176.
- Kask, Arnold 1966. Esimesest eesti murdetekstide kogust. – Emakeele Seltsi aastaraamat 12 (1966). Tallinn: Eesti Raamat, 83–90.
- Kask, Arnold 1970. Enn Koitu mälestades. – Emakeele Seltsi aastaraamat 16 (1970). Tallinn: Eesti Raamat, 296–298.
- Kehayov, Petar, Liina Lindström, Ellen Niit 2011. Imperative in interrogatives in Estonian (Kihnu), Latvian and Livonian. – *Linguistica Uralica* 2, 81–93.
- Kokla, Järvi 2016. Hiiu keele raamand. Toim Meeli Sedrik. Kärdla: MTÜ Hiiu Öko.
- Kokla, Järvi, Meeli Sedrik 2015. Hiiu keel. – Hiiumaa. Loodus. Aeg. Inimene. Koost Helgi Põllo, Aivi Telvik, Ermo Mäeots. Peatoim Helgi Põllo. Kärdla: Hiiumaa Teabekapital, 837–839.
- Kokla, Paul 2015. Hiiu sõnaraamat. Toim Meeli Sedrik. Eesti Keele Instituut, MTÜ Hiiu Öko. Kärdla: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kõiva, Ottilie 2003. Kihnu rahvalaulude kogumisest. – Kihnu regilaulud. Koost Ottilie Kõiva, Ingrid Rüütel. Toim Janika Oras, Edna Tuvi. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, etnomusikoloogia osakond. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 8–19. (Vana Kannel VII: 2.)
- Kõmmus, Jegard 2015. Iiuma vägimihe Leigri seiklused. Kogu pere jütu-, värvi- ja mänguraamand Iiuma Emasde murragus ja eesti keeles. Koost Helen Kõmmus. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Käär, Lili, Merike Heinsoo (koost) 2020. Hiiu laste raamand. Toim Kadri Tüür, Paul Kokla. Kärdla: MTÜ Hiiu Öko.
- Laos, Külli 2015. Kihnasõ emäkiel. 2., täiendatud trükk. Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.
- Laos, Külli, Reene Leas, Evi Vesik (koost) 2009. Aabets. Toim Mark Soosaar. Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.
- Laos, Külli, Mark Soosaar 2011. Aett, eit ning mia. Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.
- Leas, Ly, Külli Sepp, Evi Vesik 2004. Kihnu lugõmik. Toim Joel Sang. Kihnu: Sihtasutus Kihnu Kultuuriruum.
- Leas, Reene, Reti Könninge, Silvi Murulauk, Ellen Niit 2016. Kihnu sõnaraamat. Toim Karl Pajusalu, Jüri Viikberg. Kihnu Kultuuri Instituut, Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Kihnu–Pärnu–Tallinn–Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.

- Lonn, Varje 1983. Saarlane räägib oma keelt. – Saaremaast ja saarlastest. Koost Harald Toomsalu. Tallinn: Perioodika, 110–114.
- Lonn, Varje 2002. Keeleuurijad. – Saaremaa. 1. Loodus. Aeg. Inimene. Toim Heino Kään, Heino Mardiste, Riia Nelis, Olavi Pesti. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 503–508.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde tekstid. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded VII.)
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1813. Neue Wörter und Redensarten. Erster Beitrag von ehstnischen Wörtern und Redensarten wie sie auf der Insel Oesel gebräuchlich sind zu Hupels ehstnischem Wörterbuche. – Beiträge 1, 24–53.
- Mäger, Mart 1976. Aadu Toomessalu 60. – Keel ja Kirjandus 10, 639–640.
- Mägiste, Julius 1933. Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. Paul Ariste. Tartu 1933. – Eesti Keel 4–5, 149–152.
- Mägiste, Julius 1940. Paul Ariste. Hiiu murrete häälikud. Tartu 1939. – Eesti Keel 1–2, 56–68.
- Neetar, Helmi 1975. *i*-mitmusest Hiiumaal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20 (1973–1975). Tallinn: Eesti Raamat, 205–217.
- Neetar, Helmi 1976. Hiiumaa sõnade foneetikast Wiedemanni sõnaraamatus. – Emakeele Seltsi aastaraamat 21 (1975). Tallinn: Eesti Raamat, 89–93.
- Neetar, Helmi 1978a. Hiiu keelest ja selle kirjapanijaist. – Hiiumaast ja hiidlastest. Koost Harald Toomsalu. Tallinn: Perioodika, 66–71.
- Neetar, Helmi 1978b. Hiiumaa sõnade morfoloogiast Wiedemanni sõnaraamatus. – Emakeele Seltsi aastaraamat 23 (1997). Tallinn: Eesti Raamat, 33–40.
- Neetar, Helmi 1997. Hiiu murdekeelest Jean Baptiste Holzmayeri „Osilianas“. – Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997. Toim Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 156–167. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.)
- Neetar, Helmi 2000. Kihnu murraku kahest erijoonest. – *Inter dialectos nominaque*. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 179–183. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7.)
- Neetar, Helmi 2002. Paul Ariste eesti murrete uurijana. – Kodumurre 20. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 5–11.
- Niit, Ellen 1977. On the perception of tone contours with simple frequency changes. – Estonian Papers in Phonetics. Ed. Arvo Eek. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Institute of Language and Literature, 71–79.
- Niit, Ellen 1978. Further results on the perception of some contours with simple frequency changes. – Estonian Papers in Phonetics. Ed. Arvo Eek. Tallinn:

- Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Institute of Language and Literature, 66–70.
- Niit, Ellen 1980. The structure of the Baltic prosodic area and the place of Estonian dialects in it. Paper presented to the Fifth International Finno-Ugric Congress (Turku 1980). Ed. Mart Remmel. Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences. Preprint KKI-17. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R.
- Niit, Ellen 1981. The place of Estonian dialects in the Baltic prosodic area. – Symposium: processing of dialectological data (Tallinn, November 23–25, 1981). Summaries. Ed. Ellen Niit. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences, 81–86.
- Niit, Ellen 1985. Mustjala keelest. – Mustjala regilaulud. Koost Herbert Tampere, Erna Tampere. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat, 23–26. (Vana Kannel V.)
- Niit, Ellen 1997. Kihnu rahvalaulude keelest. – Kihnu regilaulud. Koost ja toim Otti-
lie Kõiva, Ingrid Rüütel. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Keele Instituut, folkloristika osakond. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut, 41–46. (Vana Kannel VII: 1.)
- Niit, Ellen 2002. Keel. Häälikuline ülevaade. – Saaremaa. 1. Loodus. Aeg. Inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 470–482.
- Niit, Ellen 2004. Eesti keele piirkondlikud aktsendid. – Lähivertailuja 15. Virsu II. Suomi ja viro kohdekielinä. Toim Helena Sulkala, Heli Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto, 50–61. (Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.)
- Niit, Ellen 2005. Vowels in initial syllables in Saaremaa. – *Linguistica Uralica* 2, 113–122.
- Niit, Ellen 2006. Esisilbi vokaalide hääldusest Saaremaal. – Lähivertailuja 17. Toim Annekatriin Kaivapalu, Külvi Pruuli. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 217–229. (Jyväskylä studies in humanities 53.)
- Niit, Ellen 2007. Vowels in word-initial syllables in Muhu Estonian. – *Linguistica Uralica* 4, 241–249.
- Niit, Ellen 2008. Noore muhulase keelekasutusest. – Lähivertailuja 18. Toim Helle Metslang, Riho Grünthal. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugriilainen Seura, 144–157. (*Uralica Helsingiensia* 1.)
- Niit, Ellen 2014. Kodavere rahvalaulude murdelisest taustast. – Kodavere regilaulud. Koost Liina Saarlo, Edna Tuvi. Toim Janika Oras, Kristi Salve. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv 2014, 41–61. (Vana Kannel XI.)

- Niit, Ellen, Mart Rimmel. Some basic problems of the modelling of the Baltic-Scandinavian prosodic area. Paper presented to the International Conference „Current Trends in the Baltic and Balto-Slavic Linguistics“, Vilnius, October 9–12, 1985. Ed. Valdek Pall. Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences. Preprint KKI-39. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. 1985. 12 lk.
- Paas, Elfriede 1929. Murdetekst Rõigist. Murdetekst Pühalepast. – Eesti Keel 5–6, 111–113.
- Pajupuu, Hille 1985. Murdeteemaline väitekiri. – Keel ja Kirjandus 9, 565.
- Pajusalu, Karl 2010. Keeleline kujunemine. Keel ja pärimuskultuur. – Pärnumaa. 2. Loodus. Aeg. Inimene. Peatoim Aldur Vunk. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia- kirjastus, 421–425.
- Pajusalu, Karl 2013. Edela-Eesti kohad ja keel Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamatus. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 3, 93–120.
- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2020. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pajusalu, Karl, Jüri Viikberg 2020. Eesti murrete uurimisloost. – Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 35–47.
- Peebo, Kadri, Juhan Peegel (koost) 1989. Igal puul oma juur. Murdetekste Jakob Hurda kogust. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.
- Piir, Hille 1978. Et siiski juba kuus. – Keel ja Kirjandus 4, 244–248.
- Raun, Alo 1938. Murdetoimkonna 1937. a. aruanne. – Eesti Keel 1, 27–28.
- Rullingo, Ago 2001. Muhumaa. Loodus. Aeg. Inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia- kirjastus.
- Rätsep, Huno 1980. Akadeemik Paul Ariste. Tallinn: Perioodika.
- Saar, Theodor; Aino Valmet 1997. Kihnu murrakust. – Kihnu regilaulud. Koost ja toim Otilie Kõiva, Ingrid Rüütel. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Keele Instituut, folkloristika osakond. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut, 35–40. (Vana Kannel VII: 1.)
- Saar, Theodor 1998. Kihnu raamat. Tallinn: Emakeele Selts. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 68.)
- Saarest, Andrus 1921. Murdeproov Hiiust. – Eesti Kirjandus 9, 297–299.

- Saareste, Andrus 1922. Valitud eesti rahvalaulud. Keelelise ja värsiõpetusliku sissejuhatuse ning sõnastikuga. 2., muudetud ja täiendatud trükk. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastuse-Ühisus.
- Sang, Joel 1975. Eitus Kihnu murrakus. – Keel ja Kirjandus 3, 155–162.
- Sang, Joel 2009. Ühest fonotaktilisest kollisioonist (Kihnu näitel). – Keel ja Kirjandus 11, 809–817.
- Sedrik, Meeli 1994. Hiiu murrakute ja soome murrete ühissõnavarast. – Lähi-vertailuja 7. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tammivalkamassa 5.–7.5.1993. Toim Karl Pajusalu ja Valma Yli-Vakkuri. Turku: Turun yliopisto, 103–127. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44.)
- Sedrik, Meeli 2000. *Trintsid*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45 (1998–1999). Tartu, 67–71.
- Sedrik, Meeli 2006. *Reimand*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Toim Mati Ereht, Maria-Maren Sepper. Tallinn, 130–137.
- Sedrik, Meeli 2009. Vaat kus *karnak!* – Kodukeel ja keele kodu. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009. Toim Marja Kallasmaa, Vilja Oja. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 195–204. (Eesti Keele Instituudi toimetised 13.)
- Sedrik, Meeli 2013. *Tips*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). Toim Mati Ereht, Maria-Maren Sepper. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 225–232.
- Sedrik, Meeli 2014. Veel ühest kannikesesinisest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Toim Sirje Mäearu. Peatoim Mati Ereht. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 229–243.
- Sedrik, Meeli 2021. Meremehel peab olema kümme *kepsi*. – Keel ja Kirjandus 7, 644–650.
- Soosaar, Mark, Triinu Vohu (koost) 2023. Kihnlasõ loodusraamat. Kujund Indrek Aija. Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.
- Tammeougu Mari, Vesikonna Katrina, Jaagutooma Merle (koost) 2017. Sõrulase aabits. Anseküla: Sõrvemaa Pärimuse Selts.
- Toomessalu 1969 = Tuulik, kadakas ja leib. Valimik korrespondentide murdetekste. III. Kogunud Aadu Toomessalu. Koost Heino Ahven. Toim Mari Must, Paula Palmeos. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Valgus.
- Türk, Helen 2013. Kihnu murraku diftongidest. Magistritöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.]

- Türk jt 2016 = Helen Türk, Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Ellen Niit 2016. Diftongidest ja triftongidest eesti keeles Kihnu vokaalisüsteemi näitel. – Keel ja Kirjandus 1, 1–12.
- Tüür, Kadri (koost) 2009. Muhu murde lood. Koguva: Muhu Muuseum.
- Tüür, Kadri (koost) 2016. Muhu murde lood. II. Koguva: Muhu Pärandikool.
- Tüür, Kadri (koost, toim) 2021. Muhu oabits. Koguva: Muhu Pärandikool.
- Vapper, Linda 2009. Muhu murde sõnastik. I. Kuressaare: Logolife.
- Vapper, Linda 2011. Muhu murde sõnastik. II. Liiva: Muhu Põhikool.
- Vesik, Kaili 2023. Vowel harmony in the Kihnu variety of Estonian: a corpus study. – *Linguistica Uralica* 3, 181–199.
- Viikberg, Jüri 2023. Ülikooli- ja töökaaslane Varje. – Armas Tartus vana ülikool. Eesti filoloogid 1971–1976. Kursuseraamat. Koost ja toim Luule Epner, Katrin Kalamees-Ruubel, Tiiu Kuurme, Katre Ligi, Mariina Paesalu, Jüri Viikberg. Tallinn: EKSA, 169–172.
- Vitso, Tiit-Rein 2005. Some Comments about Paul Ariste's Doctoral Dissertation on Phonetics of Hiiu- and Muhu Estonian Dialects. – *Linguistica Uralica* 1, 4–19.
- Vitso, Tiit-Rein 2006. Innovatiivne Ariste. Eesti Teaduste Akadeemia Paul Ariste nimelise medali laureaadi loeng. – Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat 11 (38), 2005. Koost Leo Mõtus, Galina Varlamova. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 211–218.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St.-Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg.

Saaremaa kohanimedest ja perekonnanimest *Niit*

Marja Kallasmaa, Marit Alas

Kohanimesid võib pidada üheks murdekeele osaks, mis on võinud säilitada vastava ala murdeomaseid jooni. Tähelepanu on juhitud (Pall 1977: 20, Kallasmaa 2000: 12–13) sellele, et keele eri tasandid peegelduvad kohanimesdes erineval määral. Kohanimede kaudu saab kõige rohkem teavet foneetika kohta, palju leiab teavet mõnedest sõnavarapiirkondadest ja tuletusrühmadest, vähe on infot morfoloogia ja peaaegu mitte midagi süntaksi kohta.

Eesti kohanimed, näiteks *Alaniit*, *Kellaniit*, *Kitiniit* koosnevad põhiosas kahest komponendist: täiendosast (*Ala-*, *Kella-*, *Kiti-*) ja liigisõnast (*-niit*). Täiendosa nimetatakse nime tuumaks. Täiendosa võib olla liitsõna, näiteks *Niidinurga põllud*, *Niidiotsa talu*. Kasutuses võib liigisõna teatud juhtudel ära jääda eriti asulanimedega nagu linnade, külade ja talude nimedes (*Kuressaare* (linn), *Kihelkonna* (alevik), *Leisi* (alevik Põhja-Saaremaal ja küla Ida-Saaremaal), *Niitsiku* (küla Setomaal), *Niitvälja* (küla Lääne-Harjumaal), *Niidiotsa*, *Niidi-Antsu* ja *Alasniidi* (talud Saare- ja Hiiumaal). Sellel juhul on alles jäänud nimetuumade aluskääne genitiiv ehk kohanimi ka nimetavas käändes omastava käände tunnusega (näiteks *Niidi*). Loodusnimede (näiteks metsade, lahtede, mägede, jõgede ja järvede nimede) puhul on liigisõna enamasti kohustuslik (*Emajõgi*, *Võrtsjärv*). Kui suulises kõnes võib *Võrtsjärve ääres* öelda kõnekeeles veel liigisõnata *Võrtsu ääres*, siis *Emajõe* puhul liigisõna ära jätta ei saa. Kontekstist olenevalt võib näiteks suulises kõnes ära jääda liigisõna peamiselt heinamaanimedes: *Äikiniit*, aga *Äikis niitmas*.

Kohanimede uurimise võimalusi. Diakrooniast nimetüpoloogiani

Kohanimede uurimisel on Eestis kasutatud põhiliselt kolme nimeteooriat: diakroonilist, malliteooriat ja süntaksist lähtuvat teooriat. Lisandub nimetüpoloogia.

1. Diakrooniline nimeuurimine

Diakrooniline uurimine püüab kindlaks teha, missugustest sõnatüvedest kohanimed koosnevad ja missugune võiks olla varasemate kirjanekute põhjal nime vanus. Põhitees on, et pärisnimede aluseks on alati üldnimi. Esmamaining ei näita mitte kohanime tekkeäga, vaid seda, et antud aastal oli nimi juba olemas. Näiteks Irase küla *Tuhla* talu (Kaarma khk) on samastatav 1645 seal olnud kirjanekuga *Tuflikant Andreß*. Pähkla külas (Kaarma khk) asuva heinamaa nimele *Tuhlikand* vastab 1685 *Tuflikan Iorgs* (Kallasmaa 1996: 442). Vaevalt on nimi kokku lähtunud Saaremaa sõnast *tuhhel* (*tuhlis*) 'kartul', sest ilmselt ei olnud kartul siis veel Saaremaale jõudnud.¹

Diakrooniline uurimine taotleb kohanime algkuju kindlaks tegemist. Kohanimed olevat tekkinud kohakirjeldustest lühenemise teel. Läänemeresoome keeltes mõned mikrotoponüümide tüübid näivad seda arvamust toetavat. Ei ole ühest kriteeriumi, mille järgi saaks otsustada, kas sõnaühend on nimi või ei ole.

Oleme mujal näidanud, et pidevalt kohanimedele mõjuva rahvaetümoloogia tõttu on nime algse aluse kindlakstegemine eesti kohanimede puhul sageli võimatu. Piisavalt varaseid kirjanekuid leidub vaid vähestest kohanimedest. Suulises pruugis oli kohanime ajalugu rahvaetümoloogiatega rida. Kohanimedele mõjuvad kaks vastandlikku tendentsi – üks on muuta nimed enda jaoks selgemaks, anda nimele tähendus. Näiteks *Turbuneeme* küla nime puhul on olnud arutlusel, et võiks muuta nime selgema tähendusega kujule *Turbaneeme* (vrd *turvas* : *turba*). Teisest küljest pärisnimi toimib sildina, ilma tähendust vajamata. Seega saab kasutada nime *Turbuneeme* ka ilma nime tähendust teadmata. Ei saa öelda, et rahvaetümoloogia, mis nimekasutajate kaudu mõjutab kohanimede häälikulist kuju, oleks kuidagi valem ja õpetatud etümoloogia kuidagi õigem.

¹ Sama anakronism on Taavi Pae (2012: 450–451) arutlus Pandivere kõrgustiku nime puhul, tema arvates ei saa nii tähtsa asja nimi tuleneda väikeküla nimest. Ta ilmselt ei teadnud, et kirjakeele sõna *kõrgustik* on uus, XIX sajandil tõenäoliselt Carl Robert Jakobsoni välja mõeldud sõna tõlkevasteks saksa terminile *Höhe*. Rahvas sai selle sõna alles lugedes, samas oli külanimi sajandeid vana. Geograafia on suuresti tõlkeline teadus. Eesti murrete maastikuterminid ei paigutu kirjakeele ega geograafia klassifikatsiooni järgi, kõige levinum liigisõna siin lausikul maal üldse on *mägi* (dominant) ja muud kõrgendikku märkivad sõnad on haruldasemad, olenedes nimede vanusest või murdealast (vt ka Joalaid 2013: 927–935).

Nimetuletuses on võimalik üha lisada liigisõnu nagu näiteks *Ibesooniit* või ka nime piiril olev *Niidaniidiaäär* (Kallasmaa 2006: 61–63). Pandagu tähele, et samatähenduslik liigisõna võidakse lisada ka siis, kui vastav liigisõna on juba enne olemas: *Niidiniit*, *Aidandiniit* < *Aidaniidiniit*, *Annuniidi einama*. Kolmanda tüve lisamisel kohanimesse kipub keskmine lühenema: *Kalmaniidid*, *Kalmandikään* (teekäänak), *Kasendi* heinamaa, *Kellandid* ~ *Kellaniit*, *Kiibundi* talu ja *Kiibuniit*, *Kivindi* heinamaa ~ *Kiviniit*, *Kulindiselg* (1808. a kaardil sellel kohal *Kulli Nieth*). Eriti lüheneb *-niidi* > *-ndi* uuema sõna *heinamaa* lisamisel. Mitte kõik nimed lõpuga *-ndi* ei ole lühenenud osisest *-niidi*. Näiteks asundustalu nimi *Alandi* on tekkinud perekonnanimest *Aland*, mis pandi Kasti mõisas 1826 *Hanso* talus koos perekonnanimega *Alas* (EAA.1865.4.352/4:6, L 7p).

Diakroonilisest analüüsist tuleneb ka, et kolmest tüvest koosneva kohanime genitiivne, liigisõna ees olev maastikusõna tähistanuks nime varasemat objekti, seega oleks varasem liigisõna näiteks külanimi *Ohessaare* väljendatud, et varem oli ka saar nimega *Ohessaar*. Siit järgneks, et *Kuressaarele* eelnes *Kuressaar*. Vrd *Saadjärve* külanimena ja *Saadjärv* järvenimena. Kohanimedega lähemalt kokkupuutunu märkab kohe, et alati see nii ei ole.

2. Malliteooria

Diakroonilisele nimeuurimisele tuleb appi malliteooria, mille kohaselt valdav enamik tänapäeva kohanimesid on moodustatud teiste varasemate või ka tänapäeval olemas olevate kohanimede järgi. Selle teooria kohaselt arvatakse, et inimesel on keelelised mallid, mille põhjal ta uusi kohanimesid parajasti eksisteerivate eeskujul moodustab. Siin kehtib see, et inimesed kasutavad kohtade nimetamisel algul kõige lihtsamaid viise ja alles teises järjekorras keerulisemaid. Lihtsamate nimetamisviiside kasutamise üks tagajärgi on korduvad kohanimed. On olnud vaikimisi kokkulepe, et talunimi ei tohtinud korduda külas, külanimi vallas. Saaremaal tuli 2017. aastal valdade ühendamisel üheks Saaremaa vallaks ära muuta rida korduvaid külanimesid. Näiteks *Rannaküla* (Jaani khk) sai uueks nimeks *Kirderannaküla*, *Rannakülast* (Valjala khk) sai *Laevaranna*. Keskvere küladest üks jäi kujule *Keskvere* (Kaarma khk) ja teisest sai *Pöide-Keskvere* (Pöide khk).

Malliteooriast lähtudes võib uurida ka seda, milline on täiendosa ja liigisõna või järelkomponendi suhted sõnavaliku seisukohast. Sellest allpool.

Suure hulga niisuguse operatsiooni läbimine kohanimedes viib tulemusele, et ainult piiratud osa sõnavarast võib esineda eesti kohanimedes. Siin on ainult üks aga: lisaks apellatiivile võib täiendosana esineda ka nimi, nii isiku- kui ka muu kohanimi: *Põikvere niit* (1798. a külana *Peikfer*).

3. Süntaksist lähtuv teooria

Süntaksist lähtuv teooria vaatleb nime osasid teisest seisukorrast kui dia-krooniline nimeuurimine, võttes arvesse nime seotust objektiga. Nii on *Mõisaküla* külanimena kahest komponendist koosnev nimi, linnanimena aga üheosaline. Eesti kohanimede puhul see ei tule nii selgelt esile asustusnimede genitiivse aluskäände tõttu, vrd soome *Pihlajasaari* (kaheosaline *Pihlaja* + *saari* saarenimena, üheosaline *Pihlajasaari* talunimena). Vrd eesti järvenime *Saadjärv* ja külanime *Saadjärve*, Saaremaal vastavalt *Karujärv* (järv) ja *Karujärve* (küla). Omastav käänne markeerib eesti keeles nime sekundaarsuse.

4. Nimetüpoloogia

Nimetüpoloogia tegeleb peamiselt liidete ja topoformantide ning liigisõnade (nt *niit*, *jõgi*, *laht*) alusel kohanimede uurimisega. Näiteks saab vaadelda kohanimesid lõppude järgi: *ja*-lõpulised (*Abaja*, *Karja*, *Varkja*), *jala*-lõpulised (*Hakjala*, *Laadjala*, *Mustjala*), *la*-lõpulised (*Atla*, *Austla*, *Jõgela*, *Koimla*, *Karala*, *Kehila*, *Pidula*), *se*-lõpulised (*Kuralase*, *Lahetaguse*, *Pilguse*, *Sepise*, *Tammese*), *si*-lõpulised (*Ansi*, *Odalätsi*), *ste*-lõpulised (*Himmiste*, *Kallaste*), *vere*-lõpulised (*Kurevere*, *Kõrkvere*). Uurida on võimalik, millistele esikomponentidele mingi topoformant liitub, näiteks vanade *la*-liiteliste kohanimede puhul on *-la* ees enamasti isikunimi (*Atla*: *Atu* ~ *Ate* ~ *Ati* + *la* (vt ka KNR)).

Paljude nimetüüpide levik järgib edela-kirdesuunalist joont läbi Eesti, kusjuures Saaremaa jääb sellest joonest põhja poole. Võiks oletada, et mitmete nimetüüpide ja isoglosside niisugune levik peegeldab rauaaegset asustuse laienemist, kuid kirjalike andmete puudumise tõttu jääb see ainult uljaks oletuseks.

5. Saaremaa kohanimede uurimisest

Saaremaa kohanimede uurimise vajadust tunnetati juba ligi sada aastat tagasi. Aastal 1938 kuulutati ajakirjas Eesti Keel välja võistlustöö „Saaremaa kohanimed“. Alustada tuli kohanimede kogumisest. 1920. aastatel saatis Emakeele Selts stipendiaate kohanimedid koguma. Hiljem on seda tööd teinud üliõpilased, sõja ajal loodud Emakeele Seltsi korrespondentide võrk, sõjajärgselt ka Keele ja Kirjanduse Instituudi töötajad. Viimaste seas oli ka Ellen Niit, kes kogus Teise maailmasõja ajal tühjaks tehtud Sõrve poolsaarelt raskesti kättesaadavat Jämaja ja Anseküla ainek. Aastaks 2000 oli Saaremaalt kogutud u 40 000 sedeli jagu nimematerjali. Võistlustöö jäi tookord 1930ndatel maailmasõja puhkemise tõttu tegemata, aga päevakorrast selle teema ei kadunud. Mitmesuguste objektiivsete ja subjektiivsete asjaolude kokkulangemise tõttu venis see suureks paisunud töö XX sajandi lõppu ja sajandivahetussegi. Ebaõnn on seiranud nii toonast Eesti riiki kui ka kogujad, korduvalt oli katkenud Saaremaa kohanimede uurimine. Eriti kahju oli Enn Koidu (1914–1969) varajasest lahkumisest.

1996 ilmus Marja Kallasmaa „Saaremaa kohanimed“ I ja 2000 „Saaremaa kohanimed“ II, mis olid pika töö vilid, kokku oli autor Saaremaa nimedega tegeleenud 15 aastat. Esimene osa lähtus diakroonilisest meetodist. Uurimise käigus tuli ilmsiks, et Saaremaa kohanimed erinevad oluliselt Valdek Palli teoses „Põhja-Tartumaa kohanimed“ I, II (1969, 1977) käsitletutest mitte niivõrd üksiknime struktuuri poolest kui nimekoosluste sisemiselt struktuurilt ja eriti talunimede päritolult ning semantikalt (vrd *Tantsa* ja *Tantse* talu < eesnimest *Constans*, *Constantinus*).

Näiteks Saaremaal asuva *Koimla* küla kohta on antud varasemad mainingud 1592 *Koymell*, 1645 *Koymall*, *Koymell*, 1731, 1811 *Koimel* ja küsimärgiliselt on oletatud nime alusena isikunime. Võrdluseks on toodud sõna *koim* : *koimu* 'kõhn viljatera, hädine vilets olend' + *-la*, aga ka Pallilt (1969: 77) Põhja-Tartumaa külanimi *Koimula*, mille nimekuju sisekaole allununa võis anda *Koimla* (*-ne* kaotanud üleskirjutused nimest *Koimula* ilmuvad umbes samal ajal kui *Koimla* esmamaining). Nimede algupära võib olla siiski erinev: *Koimula* esmamainingus 1406 on *ne*-osis: *Koynemula*, 1419 *Counemula*, alles 1601 *Koymala* ja 1683 *Koimella*. 15. sajandi *ne*-listele kirjapanekutele vastavad Pärnumaalt *Kõima* 1518–1544 *Keynemas*, 1624 *Keim* ja Maima 1518–1544 *Mainemas*, 1534 *Mayma*. Kirjapanekute *-ne*- tähendus ja

kadu on siiani seletuseta. Kuna Saaremaa maaraamatus 1592 esines Koimla küla esmane kirjapanek, siis pole võimalik varasemat nimekuju ette kujutada. Paljud eesti kohanimed on tänapäeva seisukohalt pejoratiivsed. Arvatavasti vanasti nimesid ei „võetud“ vaid „anti“ naabrite poolt. Mõtleva paneb tähenduslikult vastandlike, aga häälikuliselt sarnaste *püha* ja *paha* vaheldumine ühes ja samas nimes *Pühassoo* ~ *Pahassoo*.

Koimla lähedal asuva *Lümanda* küla varasemad kirjapanekud aastaist 1522 ja 1645 on kujul *Lümmada*. Lauri Kettunen on nime tähendust selgitada püüdes võrdluseks toonud *lima* '(mh) sopp, pori, muda, mäda', **limand* 'porine koht' ja soome *lymypaikka* 'peidupaik, varitsuskoht'. Veel on ta toonud *lümakil* 'ümber lükatud' ja soome *lymytä* 'peitma, peituma'. Lisaks on Pall toonud Kodavere Lümati puhul häälikuliselt lähedasi murdesõnu, toodagu siin vaid *lümane* 'libe'. Evar Saar on andnud tõepärase seletuse *Lümand*-, *Limand*-algulistele kohanimedele – nad lähtuvad mingist vanast *ttu*- või *tti*-lõpulisest isikunimest, vrd Enn Tarveli andmeil Laiksaares 1601 *Tallase Limmatt* (KNR). Kas isikunimi seostub ka mehenimega *Lembitu*, jääb lahtiseks (Saar 2012: 50–52).

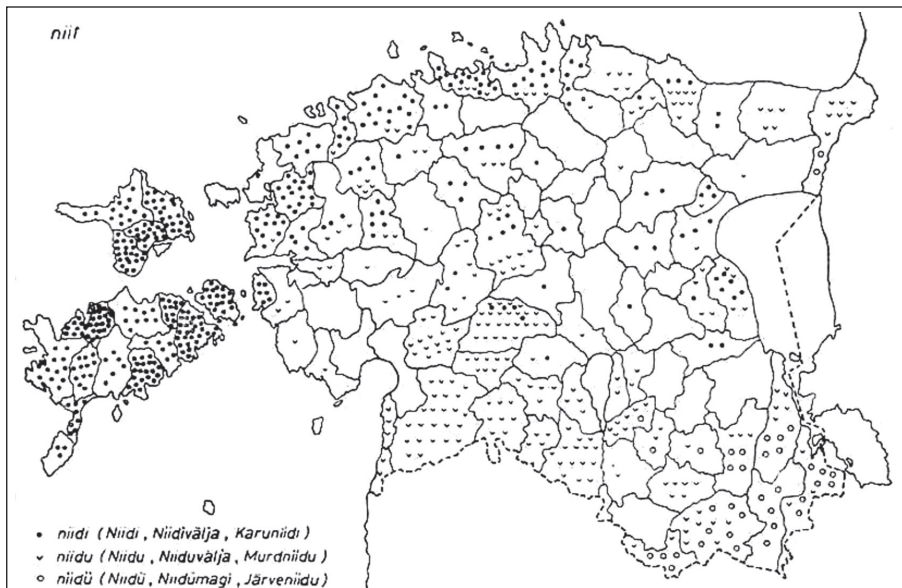
Saaremaa kohanimedede diakroonilisel uurimisel on suureks raskuseks varasemate kirjalike allikate puudumine. Kirjalikke allikaid võib suuremal hulgal leida alates XVI sajandist, samas kui näiteks Virumaalt on esimesed allikad olemas juba XIII sajandist (Taani hindamisraamat ehk *Liber Census Daniae*). Saaremaa kohanimedele on mõjunud ka võõrkeeled. Ehkki alamsaksapärasust on varasemates uuringutes eitatud, on sedastatud nii seda kui ka friisi ja rootsi keele mõju. Saaremaa kohanimeses saab isikupärase joonena tuua esile germaani keelte mõju, mis kajastub näiteks raskestiseletatavates talunimedes, millele Leo Tiik (1976) on leidnud vasteid just friisi eesnimevarast. Näiteks Muhu *Lõetsa* küla nime algupäraks peab Tiik (1976: 488) friisi mehenime *Loetse*, häälikuliselt sarnase eesti sõnaga *lõõts* : *lõõtsa* nime tähenduse selgitamist võib pidada rahvaetümoloo jaoks (vt nt Kallasmaa 2000: 130).

Tasub veel kord korrata Valdek Palli mõtet: alles siis, kui meil on olemas võrreldavaid uurimusi mitmest Eesti eri paikkonnast, saame midagi öelda Eesti kohanimedest üldiselt. Hiljem ongi põhjalikumalt uuritud Põide kihelkonna kohanimesid (Alas 2012) ja muudelt aladelt (vt nt Saar 2008, Faster 2020, Laansalu 2020). Teisalt ajaloolise vaatenurga hülgamine võimaldab paremini jälgida kohanimedede funktsioneerimist tänapäeval. Kohanimed on sõltuvusest keelevälistest seikadest, eriti maakasutusviisist ja omandisuhtest. Nimed säilivad vaid pideva kasutuse kaudu.

6. Niit Saaremaa kohanimedes

Sõna *niit* 'heinamaa, rohumaa' esineb selles tähenduses põhjaeesti murretes harva. Enamik teateid on *niit* : *niidu* 'niitmise, niidetu' kohta (Pall 1977: 200). Sõna on tuletis verbist *niitma*, mida on peetud germaani laenuks, vrd vanagermaani *snīþan*, vanaülemsaksa *snidan*. Eesti keeles võib sõna *niit* olla tegusõna *niitma* vana *tu(d)*-kesksõna vorm (EES). Eesti murrete sõnaraamat annab sõna *niit* tähenduses 'heinamaa, rohumaa' levikuks hajutatult üle kogu Eesti. *Niit* : *niidu* esineb nii rannikumurdes (*niidu* Jõe Lüg IisR Vai/-o/), läänemurdes (PJg Tor Saa), keskmurdes (Ris/-o/ Juu Koe Plt KJn), idamurdes (Iis Kod), Mulgi murdes. Tartu (hajusalt) ja Võru murdes esineb *niit* : *niidu* ~ *niidü*. Lõunaeesti sõnakuju *niit* : *niidü* vaste *niit* : *niidi* on levinud saarte murdes ning Tartumaal Kambja murrakus (EMS). Kirjakeeles ja mujal murdeis esinev *niit* : *niidu* eeldaks sõna algkuju tagavokaalsust. Ka soome keeles on olemas nii eesvokaalne *niitty* kui ka tagavokaalne *niittu*. Saaremaal oli veel 1980. aastail *niit* : *niidi* tavaline maastikutermin. Saaremaa kohanimedes on liigisõna *niit* sageduselt viiendal kohal, *niidi* 16. kohal ja mitmuslik *niidid* 49. kohal (Kallasmaa 2000: 117–118). Eesti kohanimedes on leviku pilt teine, selle kohta on ilmunud Palli koostatud kaart (Pall 1972: 91, Pall 1977: 201): kuigi *niidi*- ja osisega *-niidi* kohanimesid on vähem Järvamaal, Virumaa lõunaosas ja Põhja-Viljandimaal, leidub neid Emajõeest põhja pool peaaegu kogu Mandri-Eestis rööpselt *u*-liste osistega. Puhtaimad *i*-lised vormid Põhja-Eesti mandril on läänemurde põhjaosas (Lääne-Nigula, Martna, Hanila) ja keskmurde loodeosas (Risti).

Nagu ülal öeldud, võib malliteooriast lähtudes uurida ka seda, milline on täiendosa ja liigisõna või järelkomponendi suhted sõnavaliku seisukohast. Saaremaal näiteks täiend sõna *niit* : *niidi* puhul: 0; + *alune* (*Niidialune*, *Niidialused*, *Niitalune*); + *heinamaa* (*Niiteinama*); + *järv* (*Niidijärv*); + *koppel* (*Niidikoppel*); + *kuru* (*Niidikuru*); + *küla* (*Niidiküla*); + *külge* (*Niidikülje*); + *laasma* (*Niidilaasma*); + *maa* (*Niidimaa*, *Niidimaad*); + *mets* (*Niidimets*, *Niitemets*); + *mägi* (*Niidimäe*, *Niidimägi*, *Niitemäe*); + *niit* (*Niidiniit*); + *nukk* (*Niitenukk*); + *nurk* (*Niidinurga põllud*, *Niidinurk*, *Niidinurka põld*); + *nurm* (*Niidinurm*); + *nõmm* (*Niidinõmm*); + *ots* (*Niidiotsa*, *Niidiotsa mägi*); + *paju* (*Niidipaju*); + *pealne* (*Niidipealne*); *põld* (*Niidipõld*, *Niidipõllu alune*, *Niidipõllu pealne*, *Niitidepõllud*); + *rahu* (*Niidirahu*); + *raun* (*Niiteraun*); + *ränk* (*Niidiränga*

Joonis 1. Sõna *niit* kohanimedes (Pall 1972: 91)

maad); + *saat* (Niidisaat); + *soo* (Niidisoo); + *tagune* (Niiditagune, Niitide-tagune); + *tänav* (Niiditänav); + *vahe* (Niitidevahe); + *väli* (Niidiväli).

Suure hulga niisuguse operatsiooni läbimine kohanimedes viib tulemussele, et ainult piiratud osa sõnavarast võib esineda eesti kohanimedes.

Niidi-nimedega on ilmselt seotud ka *Niida*-nimed, nt Jaani murrakus esineb sõna kujul *niit* : *niida* 'heinamaa'. Sõna *niit* laenu aluseks olevas vana-germaani *snīpan* ja vanaülemsaksa *snidan* sõnas on *a*-line kuju juba samuti olemas. Kohanimesid *Niida*- tuleb Palli (1977: 201) andmetel ette aladel, kus esineb *i*-tüveline *niidi*. Saaremaalt *Niida*, *Niidaalune*, *Niidaaidamägi*, *Niida-maa*, *Niidamets*, *Niidaste* talu.

7. *Niit* perekonnanimedes

Perekonnanime *Niit* on aastail 1826–1835 pandud ligi neljakümnes mõisas, ainuüksi Saaremaal 27 mõisas. Priinimekujud on erinevad: *Niit*, *Niet*, *Nieth*, *Nied*, *Niid*. Nime lähtekohaks on *niit* : *niidi*, *niidu*; 'heinamaa, rohumaa'. Mõnikord on perekonnanimi tulenenud ka talunimest, näiteks Saaremaalt on registreeritud *Niidi* talusid alates XVIII sajandist. Eestistamisel 1930. aastatel

on võetud nimi *Niit* seitsmel korral, kahel juhul on loobutud nimest *Niitenberg* ja korra nimest *Niitberg*. Perekonnanimi *Niit* võeti siis ka nimede *Kundrats*, *Meemann*, *Pull* ja *Velt* asemele.

Lähtekohaga *niit* : *niidi*, *niidu*; 'heinamaa, rohumaa' esinevad lisaks veel perekonnanimed *Niidu* ja *Niido*, liitnimedes *Maaniit*, *Meriniit*, *Metsniit*, *Niidumaa*, *Niitmets*, *Niitsoo*, *Saarniit* ja *Saksniit* (PNR).

Saaremaa kohanimedes on olnud sõna *niit* väga produktiivne, andes alust erisugustele kohanimedele loodusnimedest asustusnimedeni. Siiski tuleb nentida, et apellatiivina on sõna taandumas ja andmas teed uemale sõnale heinamaa. Välja kujunenud kohanimes on sõna endiselt säilinud ning elujõuline. Perekonnanime *Niit* kandjaid on 2023. aastal Eestis 317 (PNR), mis näitab, et nimi on keskmisest sagedasem ja on ajale hästi vastu pidanud.

Allikad

EAA = Eesti Ajalooarhiiv.

Alas, Marit 2012. Põide valla kohanimedele muutumine. – Keel ja Kirjandus 5, 360–372.

EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim Iris Metsmägi. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2012.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus 1994–.

Faster, Mariko 2020. Hargla kihelkonna vetenimed Eesti-Läti piirialal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Joalaid, Marje 2013. Veel kord Pandiverest ja ta nimest. – Keel ja Kirjandus 12, 927–935.

Kallasmaa, Marja 1996. Saaremaa kohanimed. I. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kallasmaa, Marja 2000. Saaremaa kohanimed. II. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

KNR = Eesti kohanimeraadatu veebiversioon. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2017. <https://www.eki.ee/dict/knr/index.cgi>

Laansalu, Tiina 2020. Kesk-Harjumaa kohanimedele kujunemine ja nimesiire. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Pae, Taavi 2012. Pandivere kõrgustik ja ta nimi. – Keel ja Kirjandus 6, lk 450–453.

Pall, Valdek 1969. Põhja-Tartumaa kohanimed. I. Toim Madis Norvik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Pall, Valdek 1972. Toponüümide leviku vaatlusi. – Keel ja Kirjandus 2, 85–94.

- Pall, Valdek 1977. Põhja-Tartumaa kohanimed. II. Toim Madis Norvik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- PNR = Eesti perekonnanimeraamat. [Käsikiri Eesti Keele Instituudis.]
- Saar, Evar 2008. Võrumaa kohanimed analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Saar, Evar 2012. Lümända, Lümändu ja Lümätu. – Keel ja Kirjandus 1, 48–54.
- Tiik, Leo 1976. Saaremaa kontakte mehenimedel alal. – Keel ja Kirjandus 8, 485–488.

Äi pole mette!? pole – ei ole varieerumisest saarte ja läänemurdes

Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik, Helen Plado

1. Sissejuhatus

Nagu keeleajaloost teada, on eesti keeles varem olnud eitusverb, nii nagu muudeski läänemeresoome keeltes. Eesti keeles on kunagisest eitusverbist saanud eituspartikkel *ei*, mis tänapäeva keeles on muutumatu ning seisab tavaliselt vahetult verbi ees. Murretes näeme aga lisaks eituspartikleid *es* ja *ep* ning eitussõna verbilist kasutamist, samuti eitussõna positsiooni varieerumist. Eitusverbi muutumine eituspartiklikuks on seega kaasa toonud palju varieerumist, seda nii tänapäeva eesti keeles kui ka murretes. Selles artiklis vaatame, mis on saanud kunagisest eitusverbist saarte ja läänemurdes koos *olema*-verbiga, mis on kõige sagedasem verb eesti keeles. *Olema*-verbiga on tänapäeva eesti keeles kasutusel lisaks reeglipärastele eitusvormidele *ei ole* ja *ei olnud* ka erandlikud vormid *pole* ja *polnud*. Nende omavahelisest tööjaotusest teame üsna vähe. Anne Tamm (2015) on väitnud, et erinevus *pole* ja *ei ole* kasutuses on seotud peamiselt infostruktuuriga, mitte semantiliste või süntaktiliste teguritega. Ka Tiit Hennoste (2009), kes on uurinud *pole* ja *ei ole* varieerumist tänapäeva suulises kõnes, on leidnud mõningaid erinevaid tendentse nende kasutamises, mis on seotud info struktureerimisega (nt *pole* eelistatakse siis, kui mingi muu lauseliige on fookustatud). Varieerumist kirjalikus keeles on oma bakalaureusetöös käsitlenud Margit Kerov (2022), kes leidis mõned küllaltki nõrgad tegurid, mis ühe või teise variandi eelistamist suunavad: näiteks *pole* kasutus on sagedasem liitaegades ja mõningates lausetüüpides, nagu eksistentsiaallauses, omajalause, seisundilause ja *da*-infinitiiviga lauses. Ei Hennoste ega Kerovi uurimusest ei tulnud aga välja väga selget *pole* või *ei ole* eelistust mõjutavat tegurit.

Selles artiklis heidame pilgu saarte murdele, kus samuti *pole* ja *ei ole* ulatuslikult varieeruvad. Meid huvitab, kuidas neid kaht peamist varianti

kasutatakse, millistes konstruktsioonides ja funktsioonides üht või teist eelistaetakse, ning kui ühtne või mitmekesine saarte murre selles osas on. Lisaks võrdleme saarte murde andmeid geograafiliselt ja keeleliselt kõige lähedasma murde, läänemurdega.

Uurimuse aluseks olev materjal tuleb eesti murrete korpusest, kust oleme välja otsinud *pole* ja *olema*-verbi kasutusjuhud koos eitussõnaga. Korpusmaterjal võimaldab meil varasemaid saarte murde eituse käsitlusi (Koit 1963; Sang 1975) täiendada sagedus- ja levikuandmetega ning täpsustada kasutustingimusi ja -tendentse. Lisaks on varasemate tööde puhul sageli raske hinnata, mis aja keelekasutust kirjeldatakse. Murdekorpus põhineb peamiselt 1960–1980ndatel salvestatud tekstidel, kus kõnelejad on vanemad inimesed. Selles ei pruugi enam olla jooni, mida on dokumenteeritud 20. sajandi alguses, aga kindlasti on murdekorpuses palju sellist, mida tänapäeval enam aktiivses kasutuses ei kuule. Korpuspõhine uuring pakub seega ajaliselt ja geograafiliselt fikseeritud läbilõike ühe eitusega seotud nähtuste ringi kohta. Rakendame korpusandmetele kvantitatiivseid meetodeid. Korpuspõhise murdeuurimise võimalusi ja varieerumise uurimise meetodeid murdekorpuse andmetega oleme tutvustanud mujal põhjalikumalt (Lindström, Pilvik 2018; Pilvik, Plado, Lindström 2021), seetõttu siin neil pikemalt ei peatu.

2. Eesti eitus läänemeresoome taustal

Keeleajalooliselt on uurali algkeelde rekonstrueeritud eitusverb, millele lisandusid aja-, kõneviisi- ja isikutunnused (Janhunen 1982). Eitusverb on siiani olemas paljudes tänapäeva Uurali keelkonda kuuluvates keeltes (Miestamo, Tamm, Wagner-Nagy 2015: 17), ehkki on küsitud, kui täielik eitusverbi paradigma eri keeltes on olnud (Savijärvi 1977: 11). Läänemeresoome keeltes on võrreldes alguurali keelega toimunud eituse moodustamisel hulgaliselt muutusi. Enamikus läänemeresoome keeltes on eitussõnal säilinud mingeid verbi omadusi (Miestamo, Tamm, Wagner-Nagy 2015: 17), kõige tüüpilisemalt isikutunnus (nt soome *en lue* 'ma ei loe', *et lue* 'sa ei loe' jne).

Põhjaeesti keskmurdel põhinevas eesti kirjakeeles on eitussõnal kadunud kõik verbi omadused ning vana eituskonstruktsiooni meenutab vaid spetsiaalne konnegatiivne verbivorm olevikus (*malsalta ei loe*), mineviku moodustamiseks kasutatakse mineviku kesksõna (*ma ei lügenud*). Uurali algkeele pöörduva eitusverbi asemel on seega praeguses eesti kirjakeeles kasutusel

vahetult verbivormile eelnev eituspartikkel *ei*, milles sisalduv *i* päritolu on seotud kas deverbaalse noomenisufiksiga **-jA* või eitusverbi ainsuse 3. pöörde vormiga **e-pi* (Prillop jt 2020: 185). Pöördelise eitusverbi kasutust on esinenud aga veel 20. sajandil eesti murretes, nt kirderannikumurdes, kus eitusverb pöördub olevikus (Must 1987: 249–251; Viikberg 2020: 293), ja idamura Kodavere murrakus, kus on registreeritud eitussõna pöördumine minevikus, mis aga häabus 20. sajandi keskpaigaks (Viikberg 2020: 296). Lõunaeesti murretes on eitussõna verbi omadustest säilinud aja markeerimine: olevikus kasutatakse eitussõna *ei* ja minevikus *es*. Mõnevõrra on mineviku eitussõna *es* kasutusel ka saarte murdes (Lonn, Niit 2002: 41) ja läänemurdes (Juhkam, Sepp 2000: 51).

Põhjaeesti murretes ja vanas kirjakeeles esineb veel eitussõna *ep*, mis on tõenäoliselt samuti pärit eitusverbi ainsuse 3. pöörde vormist **e-pi* ning mida on peetud keeleajalooliselt reeglipäraseks vormiks (ja *ei*-d ebareeglipäraseks). Seda päritolu eitussõna on kasutusel ka liivi (*äb*) ja vadja keeles (*eb*) (Savijärvi 1977: 11). Eitussõna *ep* on seotud *olema*-verbi erandlike vormidega *pole*, *polnud*, *polla*, *polevat*, kus eitussõna on kinnistunud verbi külge ning need üksused käituvad erandlike vormidena *olema*-verbi paradigmas (Roos 1993; Erelt 2017: 182).

Eesti kirjakeele ajaloos on muude eituskonstruktsioonide hulgas täheldatav ühelt poolt eitussõna verbiliste omaduste vähenemine (Ziegelmann 2008; Penjam 2010), teiselt poolt *pole* kujunemine eitussõnast *ep* koos sagedase *olema*-verbiga. Kui Heinrich Stahli keelekasutuses oli kinnistunud konstruktsioonina *ep olle* (Penjam 2010), siis Christoph Blume on 17. sajandil kasutanud juba ka vormi *polle*, ehkki esmalt tõenäoliselt riimilise sobivuse huvides; samuti on seda mainitud Heinrich Gösekeni 1660. a grammatikas (Roos 1993; Pärismaa 2018). 18. sajandil esines *pole*-varianti juba laiemalt: 1715. aasta Uues Testamendis, Anton Thor Helle jt 1732. aasta keeleõpetuse dialoogide osas kui ka 1739. aasta täispiiblis (Pärismaa 2018). Lisaks *pole*-vormile on Roos (1993) leidnud kasutatavat veel 11 *pol*-algulist vormi (nt *polevat*, *poldavat*, *polnuks*, *polla*). Seega on *pole* eesti keeles juba vana keelend ning *pole* – *ei ole* varieerumine on vähemalt põhjaeesti keeles pikkade juurtega. Lõunaeestis seevastu *pole*-varianti ei kasutata.

Läänemeresoome keeltes on eitusverb üldjuhul verbi ees (eesti keeles vahetult verbi ees). Verbi järel on eitussõna kasutusel sporaadiliselt vepsa, lüüdi ja karjala murretes, süsteemselt aga lõunaeestis, eelkõige seto keeles ja

Võru idaosas (Lindström, Pilvik, Plado 2021). Tagaeitust on leitud ka saarte murdes, peamiselt Kihnust (Lonn, Niit 2002: 41).

3. Eitussõnad saarte ja läänemurdes

Muutumatu *ei* on üldistunud lääne-, kesk- ja idamurdes (v.a vanemas), samuti Lõuna-Eestis, kus *ei* asendub minevikus *es*-iga (Vitsberg 1958; Prillop jt 2020: 278). Eitussõna *ep* võib leida nii saarte murdes, idamurdes kui keskmurde põhjarühmas (Viikberg 2020: 293–298) ja nagu varem mainitud, liivi ja vadja keeles.

Saarte murdes on laialt kasutusel eitussõna *ei ~ äi* ja *ep ~ p*. Eitussõna *ep ~ p* on varasemad uurijad pidanud Saaremaal olevikulise eituse peamiseks väljendajaks, aga see on laialt levinud ka Hiiumaal (Vitsberg 1958; Koit 1963). *Ep ~ p* esineb nii ainsusliku kui mitmusliku subjektiga ning on enamasti kinnistunud eelneva sõna külge. Kui eelnev sõna lõpeb vokaaliga ja eitus on rõhutu, siis on eitussõna *ep* kujul *p* (*map taha*), kui aga lõpeb konsonandiga, siis kujul *ep* (*miksep tule*) (Koit 1963: 141). Kihnus on peamine oleviku eitussõna *ei* (Vitsberg 1958: 14; Sang 1975). Eitussõnu *ei* ja *ep* kasutatakse saarte murdes koos konnegatiivse verbivormiga, millele võib olla liitunud kõneviisi tunnus (Lonn, Niit 2002: 41), nt *siee üks vana riije siee* (.) ***eij ole*** *änam `tarblinette* (EMK, Muh), *see=p tee midad* (EMK, Jäm), *saa=p vöi* *änam sääll olla* (EMK, Ans).

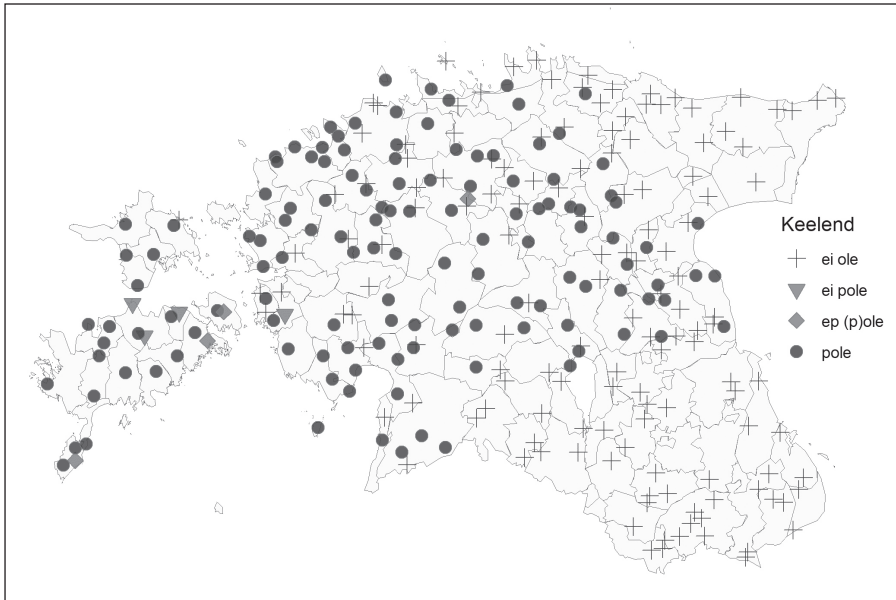
Sarnaselt lõunaeestiga on saarte murdes minevikus kasutusel eitussõna *es*, mida kasutatakse koos konnegatiivse verbivormiga. Peamiselt on *es* levinud Saaremaal, Kihnus ja Muhus, nt *kui oli `pähhid* (.) *a kui =s = ole `pähhid* *siis=es =saa* (.) *siis said ube `anttud teistele* (EMK, Mus). Hiiumaalt on vaid üksikteated *es* kasutamise kohta, peamiselt vanematelt põlvkondadelt (Koit 1963; Lonn, Niit 2002: 41) ning väga kitsalt on *es* levinud läänemurdes Häädemeeste ja Saarde murrakus (Juhkam, Sepp 2000: 51). Eitussõna *es* kasutamine on seega piiratud ning selle kõrval kasutatakse mineviku moodustamiseks eitussõna *ei* koos mineviku partitsiibi vormis põhiverbiga, nagu tänapäeva eesti keeles (Lonn, Niit 2002: 41).

Eitussõna *es* võib saarte murdes paikneda nii põhiverbi ees kui ka järel (sarnaselt seto ja idavõruga, vt Lindström, Pilvik, Plado 2021; Pilvik, Plado, Lindström 2021). Kihnu murrakus, kohati ka Saaremaal paikneb *es* põhiverbi järel. Kihnus on see liitunud verbi tüvele nii, et *e* on assimileerunud eelneva

vokaaliga ja *s* liitub vahetult verbi tüvele (Koit 1963: 142; Sang 1975: 157), nt *kui Liis ää suri sis olõ=ss kodo enam=mtte muud=e inimest=ss* (EMK, Khn). Siiski võib verbi tüve ja *s*-i vahele mõnikord sattuda *ki-/gi*-liide: *ennemä ei olõgis kellegil õuna aidu* (Sang 1975: 157). Sang on leidnud ka, et *e*-elemendi assimileerumise tõttu on hägustunud (*e*)*s*-vormi eitav tähendus: *s*-i tajutakse Kihnus peamiselt mineviku tunnuseks ning eitava sisu väljatoomiseks kasutatakse lisaks eitussõna *ei, mitte* või mitmeid eituselembeseid üksusi (*kedagi, midagi, ki-/gi*-liidet, *ühti* vms) (Sang 1975: 157). *Es* esineb nii lihtmineviku kui ennemineviku moodustamisel (Sang 1975: 157; Viikberg 2020: 294).

Eitussõnana mainitakse saarte murdes ka sõna *pole*. *Pole* on keeleajalooliselt seotud eitussõnaga *ep*, mis on klitiseerunud *olema*-verbi külge (Roos 1993), mistõttu võib selle esinemist eeldada aladel, kus *ep* on kasutusel olnud. Samas kui vaatame näiteks Andrus Saareste *pole – ei ole* levikukaarti (joonis 1), siis näeme, et *pole* on levinud laial alal ning *pole* selge, kas seda saab otseselt siduda eitussõna *ep* varasema levikuga. Saarte murdes on eitussõna *pole* hinnatud väga produktiivseks ning seda esineb ka neil aladel, kus *ep* puudub – Hiiumaal ja Kihnus (Koit 1963: 142). Samuti on *pole* levinud läänemurdes, kus *ep* täiesti puudub. Lisaks vormile *pole* on saarte murdes kasutusel *poleks* ja *polla*, harvem *polnud* (Lonn, Niit 2002: 41).

Võib oletada, et *pole* eitussõnastumine on toonud kaasa selle laialdase kasutuse liitaegades. Näiteks Lonn ja Niit (2002: 41) ütlevad umbisikulise tegumoe kohta saarte murdes, et *ep, ei* ja *es* seostuvad umbisikulise tegumoe tunnusega tüvega (st liitaegadega) ja *pole*-sõna *tud*-partitsiibiga (st liitaegadega). Ka meie varasemas uurimuses, mis käsitles liitaegade kasutamist eesti murretes, selgus, et saarte murdes on liitaegade kasutussagedus võrreldes muude eesti murretega oluliselt kõrgem, ja seda just eitavate vormide tõttu (47% liitaegadest eitavad, sageduselt järgmises, läänemurdes oli 28% liitaegadest eitavad). Saarte murdes oli taolistes lausetes enamasti eitussõnana *pole*, mis koos *nud*-partitsiibiga viitas pigem üldisele minevikuajale, mille puhul eesti kirjakeeles/ühiskeeles kasutatakse vormi *ei olnud*. Järeldasime, et saarte murdes on *pole*-st kujunenud eitussõna, mida kasutatakse koos partitsiibiga üldisele minevikuajale viidates ja mille puhul on tüüpilised liitaegade funktsioonid hägustunud. (Lindström jt 2019) Ka Koit (1963: 142) on väitnud, et saarte murdele on iseloomulik „täismineviku esinemine mineviku funktsioonis“, mis meie arvates ilmneb kõige selgemalt siiski eitussõnaga *pole*, sest just siis vaheldub lihtminevik *pole*-täisminevikuga, nt *moo isa surri*

Joonis 1. *ei ole* ja *pole* variantide levik Andrus Saareste „Väikese eesti murdeatlase“ (1955: 39) põhjal

nuorelt ää (.) *naad elasiid neli oastad kuoos* (...) *rohkem naad põle elan* (EMK, Jäm), *kiss juuwa täis mees oli* (.) *see pole sääld tulngid* (.) *see=li teise umiguni veel ja* (EMK, Emm) (Lindström jt 2019: 120).

Saarte murdele lähedases läänemurdes on samuti liitaegade puhul eitavate vormide osakaal pisut kõrgem kui muudes murretes (28%), ent jääb oluliselt alla saarte murdele (Lindström jt 2019). Seetõttu pole nii selge, kui tugevalt on läänemurdes *pole* kasutamine seotud just liitaegadega. Kontrollime seda artikli kolmandas osas.

Üks saarte murdele iseloomulik nähtus on *olema*-verbi kasutamine aseverbina vastustes. See tähendab, et küsimusele vastatakse verbiga, ent mitte tingimata selle verbiga, mida vastus eeldaks, vaid üldise tähendusega *olema*-verbiga (näited 1, 2). Muidugi varieeruvad vastused ka laiemalt ja see ei ole ainus võimalik vastamise viis (näide 3), ent see tekitas küsimuse, kas vastustes on *ei ole* ja *pole* jaotus muudest kasutustingimustest erinev. Seepärast vaatleme eraldi üldküsimusele antud vastuseid, mis sisaldavad fraase *ei ole* või *pole*.

- (1) Küsitaja: *a pruut käis ükski või (...)*
 Vastaja: *üi=jole (...)* teine inimene `seltsis kaa (...) (Ans)¹
- (2) Küsitaja: *paat ära ei `uppunud (...)*
 Vastaja: *üi=ole (...)* nad `ikka nii `kanged mihed = säl olid = ja (.) `oit-
 sid = ikka (...) (Emm)
- (3) Küsitaja: *kas siis enam kala ei tulnud (...)*
 Vastaja: *põle `aega old kala `püida = änam (.) siiss tuli eina+tegu = ja*
vi- vilja+ `löikkus = ja (...) (Emm)

4. Sekundaarsed eitusmarkerid

Lisaks eitussõnadele *ei*, *ep* ja *es* on nii saarte kui läänemurdele omane see, et seal on kasutusel hulgaliselt sekundaarseid eitusmarkereid (Koit 1963; Sang 1975; Juhkam, Sepp 2000: 30; Lonn, Niit 2002). Neid kasutatakse enamasti eituse rõhutamiseks, ent võidakse kasutada ka ainsa eitusmarkerina. Saarte murdele ongi peetud iseloomulikuks, et eitussõna võib lausest üldse puududa, nt *tule nüüd midad* 'ei tulegi nüüd' (VII), *aga poisist tule välja midagid* (Muh) (Koit 1963: 142), ent see on levinud laiemaltki, näiteks läänemurdes.

Eitust on saarte murdes rõhutatud või väljendatud ka rõhupartikli *-kid* abil (Lonn, Niit 2002: 55), mis võib liituda nii konnegatiivsele verbivormile kui muudele eituse mõjualas olevatele sõnadele, nt *mitte piretkid es saa magada* (Ans). Eituslausetes võib esineda ka leksikaalseid eitust rõhutavaid vahendeid, nt *mitte*-sõna, eituse tugevdamiseks võib lisada ka sõna *üht(i)*. Saarte murdes on iseloomulik mitme eitussõna kasutamine samas lauses. (Lonn, Niit 2002: 56) Kihnus võib lisanduda rõhutavale sõnale *mte ~ mtõ* (Viikberg 2020: 295). Täis- ja ennemineviku eitavas kõnes esineb sageli kahekordne eitus: nt *polõ oln' mte, ei põlõ*. Lääne-Saaremaal ja Hiiumaal on eitavates lausetes kasutatud rõhutussõna *end*, mis võib liituda eelmise sõna lõppu (Lonn, Niit 2002: 55; Viikberg 2020: 295), nt *pulgad pole `mette `otsas `ondend* (EMK, Käi). Läänemurdes on mainitud samu sekundaarseid eitusvahendeid, v.a *end* (vt Juhkam, Sepp 2000).

Eituse mõjualas kasutatakse sageli indefiniitseid pronoomeneid, tüüpiliselt osastavas käändes, mis võivad ühelt poolt täita mingi lauseliikme

¹ Näidetes kasutatakse murdekorpuse lihtsustatud transkriptsiooni. Selle kohta vt lähemalt Lindström, Todesk, Pilvik 2022 või https://murre.ut.ee/assets/html/murdekorpus.html#3_Lihtsustatud_transkriptsioonis_murdetekstid

positsiooni (*ei põle sii midagi kuulda oln*, EMK, Muh), ent vahel toimivad pelgalt eitust tugevdava vahendina ja mitte enam lauseliikmena, nt *siee es ole õlut koa midagid* (.) *es kääri ega medagid naa `meski* (EMK, Muh). Eituse mõjualas on sageli kasutusel indefiniitpronoomen *kedagi*, mis sel juhul võib viidata lisaks elusatele entiteetidele ka elututele. See on põhjajaeesti murretes laiemalt levinud nähtus, mis on eriti omane läänemurdele. Murdekorpuse põhjal viitab läänemurdes suisa 66,3% *keegi* kasutusjuhtumitest elututele entiteetidele, seejuures eituse mõjualas on see kõige tavalisem (nt *tääl ei olnđ änam mingit peret ega kedad*, EMK, Mar). Saarte murdes on see protsent madalam, 44,2%. Saarte murde sees on selles osas siiski suuri erinevusi, *keegi* viitab elutule sagedamini Hiiumaal ja Kihnus, aga oluliselt vähem Saaremaal ja Muhus (Pook, Lindström 2022).

5. Andmed

Siinse ülevaate jaoks on kasutatud andmeid eesti murrete korpusest (Lindström, Todesk, Pilvik 2022). Korpus koosneb põhiliselt 1960.–1970. aastatel salvestatud poolstruktureeritud intervjuudest ja nende transkriptsioonidest, milles murdekõnelejad räägivad oma eluolust, lapsepõlvest, vanadest töödest ja kommetest. Eesti murded on korpuses jagatud kümneks: saarte, lääne-, kesk-, idamurre (põhjajaeesti murded); Mulgi, Tartu, Võru ja Seto murre (lõunaeeesti murded) ning ranna- ja kirde- ehk Alutaguse murre (kirderanniku murded).

Selles uurimuses kaardistame ülevaatlikult *ei ole* ja *pole* konstruktsioonide kasutussagedust ja levikut saarte murdes, kasutades murdekorpuse andmeid. Samuti vaatleme, kas, kui palju ja milliseid muid sekundaarseid eitusmarkereid (nt *mitte*) konstruktsioonidega koos kasutatakse. Tulemusi kõrvutame läänemurde andmetega.

Uurimusse on kaasatud kõik korpuse saarte ja läänemurde tekstides esinenud *olema*-verbi indikatiivi oleviku ja mineviku eitavad vormid (*ei ole*, *pole*, *ei olnud*, *polnud*, *ei ole (teinud)*, *pole (teinud)*, *ei olnud (teinud)*, *polnud (teinud)*), mida on murdekorpusest päritud *olema*-verbi lemma ning verbi morfoloogiliste kategooriate märgendite järgi ((*ind.*neg*)*lnud*). Leitud vasted on käsitsi kontrollitud ning puhastatud. Näiteks on välja jäetud jaatavad vasted (*ikke sügavad puu* (.) *puu+gausid ond*), liitaegades nii *ei ole / pole* kui ka *olnud* vastena saadud korduvad vaatlused (*vanal aeal pole `lillesi olnd*) ja impersonaali mineviku liitajad (*pole lauldud*).

Saadud andmestikes on 2372 vaatlust saarte murdest ning 2491 vaatlust läänemurdest. Kokku on korpuses saarte murdest 207 345 ning läänemurdest 257 410 sõna. Seega moodustavad *olema*-verbi indikatiivi eitavad vormid umbes 1% vastavate alamkorpuste mahust. Tabelis 1 on esitatud ka andmestikus esindatud kõnelejate arv vastavalt soole, kõnelejate vanuseline jaotumine ning salvestuste tegemise periood.

Tabel 1. Ülevaade andmestike kõnelejatest ja salvestusaastatest

Murre	Kõnelejad		Kõnelejate vanus	Salvestusaasta
	M	N		
saarte	10	48	55–94 (keskmine 77,1)	1938–1994 (keskmine 1968)
lääne	21	44	60–94 (keskmine 81,4)	1959–1991 (keskmine 1971)

Iga kasutusjuhu puhul märgendasime lisaks eitussõna (*ei, es, ep, p-*, ka nende rõhulised kombinatsioonid *ei_p-*, *ep_p-*, *ei_es*), konstruktsiooni ajavormi (olevik, lihtminevik, mineviku liitajad) ning lausungis esinenud muud, nn sekundaarsed eitusmarkerid (*mitte, midagi/miskit, kedagi, ühti(gi), end, -gi/-ki, ega*) ja nende kombinatsioonid. Analüüsis kasutame edaspidi kahele makrokonstruktsioonile viitamiseks suurtähelisi vorme EI OLE ja POLE ning nende konkreetsetele variantidele viitamiseks väiketähelisi kaldkirjas vorme. Nõnda hõlmab konstruktsioon POLE variante *pole(gi), polnud(ki), ei pole(gi), ei polnud(ki), ep pole(gi)*, konstruktsioon EI OLE aga variante *ei ole(gi), ei olnud(ki), es ole(gi), olõs(ki), es olõs(ki), ei olõs(ki), ei ole es, es olnud*, samuti ilma eitussõnata (aga võimalike muude sekundaarsete eitusmarkeritega) vorme *ole(gi)* ja *olnud(ki)*.

Ühelt kõnelejalt on andmestikus saarte murdest keskmiselt 41 (mediaan 28), läänemurdest keskmiselt 38 (mediaan 30) EI OLE / POLE kasutusjuhtu. Juhukõnelejad (näiteks keelejuhtide abikaasad, lapsed, naabrid) panustavad materjali sageli vaid mõne kasutusjuhu, teisalt on andmestikus ka üksikud kõnelejad, kellelt on teistega võrreldes oluliselt rohkem vaatlusi: saarte murdes annab üle 100 vaatluse 4 kõnelejat, läänemurdes 6 kõnelejat. Keelendite kasutussagedusi tõlgendades on niisiis oluline arvestada ka sellega, et tulemusi võivad mõjutada üksikute kõnelejate eelistused. Seetõttu kasutame seoste leidmisel lisaks protsentarvutustele ja hii-ruut-testile (Agresti 2013; Brezina 2018) ka binomiaalse logistilise regressiooni segamudeleid (Agresti

2013; Gries 2015; Bates jt 2015), mis võimaldavad arvestada kõneleja juhusliku mõjuga varieerumisele. Tulemuste esitamisel toome hii-ruut-testi puhul välja teststatistiku väärtuse, vabadusastmete arvu ning testi p -väärtuse, mis aitab otsustada, kas valimis nähtuv seos on puhtalt juhuslik valimi eripära või kehtib suure tõenäosusega ka populatsioonis. Seost loeme oluliseks, kui testi p -väärtus on väiksem kui 0,05. Binomiaalse logistilise regressiooni segamudelil puhul esitame seletava(te) tunnus(t)e regressioonikordajate väärtused (β) koos nende standardvigadega (*standard error* ehk siin SE) ning p -väärtuse, mis aitab otsustada, kas kordaja on nullist piisavalt erinev selleks, et saaks öelda, et üks kategooria on teisest oluliselt erinev. Erinevust loeme oluliseks, kui kordaja p -väärtus on väiksem kui 0,05.

6. EI OLE JA POLE varieerumine saarte ja läänemurdes

6.1. EI OLE JA POLE kasutussagedus ja levik saarte murdes

Murdekorpuse andmetest nähtub, et saarte murdes eelistatakse valdavalt eituskonstruktsiooni POLE (68,8%) ning sellest umbes kaks korda vähem kasutatakse konstruktsiooni EI OLE (31,2%). Kui lüüa eituskonstruktsioonide kasutus ajavormide põhjal lahku (tabel 2), näeme esmalt selgelt, et mineviku väljendamisel domineerib saarte murdes lihtmineviku asemel liitaegade kasutus, nagu on ka varem leitud (Koit 1963; Lindström jt 2019). *Pole* on saarte murdes seega saanud eitussõnaks, mis on küll liitaja osa, sest kuulub partitsiibi juurde, ent liitaeg toimib sarnaselt lihtminevikuga ning viitab pigem üldminevikulisele ajale. Näiteks järgnevas lauses (4) on lause esimene pool, mis on jaatav, lihtminevikus, ent eitavas lauseosas kasutatakse *pole + nud*-kesksõna konstruktsiooni.

(4) *teine oli ka kes käär+pu`kinni pida- (.) pidas et = ta pole maha lasn säält* (Phl)

Pole on üsna selgelt asendanud *ep ole* ühendi, sest eitussõna *ep ~ p* esines meie andmestikus vaid neli korda (näide 10 allpool). Koos muude verbidega on eitussõna *ep ~ p* murdekorpuse põhjal saarte murdes jätkuvalt kasutusel (328 juhul). Seega on saarte murdes eitussõna *ep* kinnistunud *olema*-verbi külge ning see toimib tervikuna omaette eitussõnana, mida kasutatakse enne-koike liitaegades üldminevikulise ajana.

Lihtminevikus on erinevalt teistest ajavormidest ülekaalukalt kasutatud konstruktsiooni EI OLE (89,2%). Erinevused ajavormide vahel on sealjuures statistiliselt olulised (hii-ruut-testi $\chi^2(df=2) = 719,55, p < 0,01$). Seda ka siis, kui võtta arvesse, et vaatlused on kõnelejadi rühmitunud (st osadelt kõnelejatelt on rohkem eituse kasutusjuhte kui teistel): segamõjudega binomiaalse logistilise regressiooni mudeli põhjal on lihtminevikus POLE kasutus oluliselt vähem tõenäoline ($\beta(SE=0,2) = -2,91, p < 0,01$) ning mineviku liitaegades oluliselt rohkem tõenäoline ($\beta(SE=0,12) = 1,05, p < 0,01$) kui olevikus.

Tabel 2. EI OLE ja POLE kasutussagedus saarte murdes vastavalt ajavormile

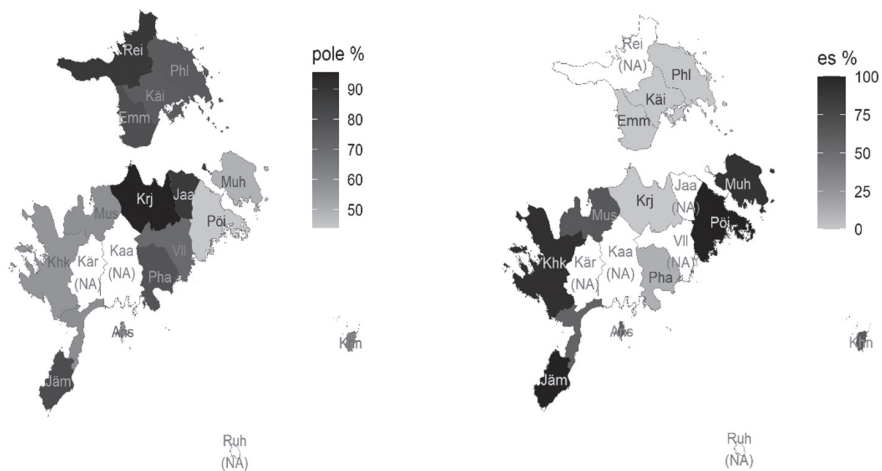
	Olevik	Lihtminevik	Liitajad	Kokku
EI OLE	283 (30%)	315 (89,2%)	141 (13,1%)	739 (31,2%)
POLE	659 (70%)	38 (10,8%)	936 (86,9%)	1633 (68,8%)
Kokku	942 (100%)	353 (100%)	1077 (100%)	2372 (100%)

Vaadates lihtmineviku vorme lähemalt (tabel 3), on EI OLE konstruktsiooni kasutuse ootamatult kõrge sageduse taga põhiliselt vormid mineviku eitussõnaga *es* (sh verbi tüvele liitunud eitussõnaga vorm *olõss*).

Tabel 3. Saarte murde lihtmineviku EI OLE vormide sagedus eitussõna ja verbivormi märgendi põhjal

Eitussõna	Verbivormi märgend	Näide	Vaatluste arv	Vaatluste %
<i>es</i>	pers.ind.pr.neg.	<i>es ole</i>	217	68,9
<i>ei</i>	nud.	<i>ei olnd</i>	49	15,6
<i>es</i>	pers.ind.ipf.neg.	<i>olõss</i>	22	7,0
<i>ei_es</i>	pers.ind.ipf.neg.	<i>ei olõss</i>	10	3,1
NA	pers.ind.pr.neg.	<i>ole</i>	9	2,9
NA	nud.	<i>olnd</i>	5	1,6
<i>es</i>	nud.	<i>es olnd</i>	2	0,6
<i>ei_es</i>	pers.ind.pr.neg.	<i>ei ole es</i>	1	0,3
Kokku			315	100

Nagu eespool mainitud, on mineviku eitussõna *es* levinud põhiliselt Kihnus, Saaremaal ja Muhumaal. Joonisel 2 on vasakpoolsel kaardil näidatud POLE osakaal kõikidest eituskonstruktsioonide kasutusjuhtudest andmestikus

Joonis 2. POLE kasutuse osakaal (vasakul) ja lihtmineviku *es ole / olõss* vormide osakaal (paremal) saarte murde kihelkondades. Kihelkonnad, kust andmed (konkreetselt nähtuse kohta) puuduvad, on märgitud valgega ning tekstiga NA (Not Available)

vastavalt kihelkonnale; parempoolsel kaardil eitussõna *es* kasutamise osakaal kõikidest lihtmineviku EI OLE konstruktsiooni kasutusjuhtudest. Kaartidelt nähtav viitab teatud komplementaarsetele suhetele: seal, kus POLE osakaal on väiksem (ja EI OLE variantide osakaal seega suurem), on ka mineviku eitussõnaga *es* konstruktsioone märgatavalt enam. Vaid Jämajas tunduvad olevat laialdaselt kasutusel nii POLE-konstruktsioonid kui ka lihtmineviku *es ole* vormid.

Tabelist 3 on näha, et mõnevõrra esineb saarte murde andmetes ka topelheitust, kus lihtmineviku väljendamiseks kasutatakse korraga nii verbi ees paiknevat oleviku eitussõna *ei* kui ka verbi järel paiknevat või sagedamini verbi tüvele liitunud mineviku eitussõna *es* (5). Viimased on eranditult pärit Kihnu kõnelejatelt. Nähtust on seletatud klitiseerunud sõnalõpulisel eitusmorfeme *-s* funktsiooni hägustumisega: seda tajutakse peamiselt lihtmineviku markerina, mitte aga eitusmarkerina (Sang 1975: 157). Samuti leidub Muhust ja Põidelt kummaski üks näide mineviku eitussõna *es* ja *nud*-partitsiibi kooskasutamisest (vastavalt 6 ja 7), mida võib tõlgendada kui eitussõna minevikuajale viitamise funktsiooni ähmastumist.

- (5) *viijul oli kua (...) aga muud `pil`li eij=olõss* (Khn)
 (6) *põln muud õppettust `mitte kui siis tõstamendi siest vahest lugesid aga kattegismust es=oln* (Muh)
 (7) *kodu`linde sii muud es olnd* (Pöi)

Eituskonstruktsioonide segunemist võib täheldada ka olevikus ja mineviku liitaegades, kus enamasti rõhutaval eesmärgil kasutatakse korraga nii eitusõna *ei* kui ka verbivormi *pole/polnud* (olevikus 52, lihtminevikus 4, liitaegades 45). Siin oleme arvesse võtnud nii selliseid kontekste, kus *ei* ja *pole* paiknevad kõrvuti (8), kui ka kontekste, kus nende vahele võib jääda veel sõnu (9). Vaid neli korda esineb kogu saarte murde andmestikus ka eitussõna *ep* ja seda samamoodi topelteituse kontekstis (10).

- (8) *äi pole nee mädanema `akkand `ühtid* (Rei)
 (9) *äi `suppi pulma `aegas põle oln* (Muh)
 (10) *nüid pole änam neid neid=ep pole vanu inimessi kaa änam=end* (Khk)

Ülal toodud näite (9) kontekst on tüüpiline suletud küsimuse ja vastuse naabruspaar, samuti on see tavaline kontekstides, kus kõneleja parandab kaaskõneleja (enamasti intervjuerija) vahetult eelnenud väidet. Selliselt võib käsitleda eitussõna *ei* kui vahetut tagasisidet kaaskõneleja öeldule ning järgnev vorm *pole/polnud* kuulub tegelikku eituskonstruktsiooni. Topelteituse kasutamise osakaal ongi nendes kontekstides oluliselt suurem (21,4%) kui muudes kontekstides (3,13%). Seda kinnitavad ka hii-ruut-testi ($\chi^2(df=1) = 145,68, p < 0.01$) ja binomiaalse logistilise regressiooni segamudeli tulemused: üldküsimuse vahetute vastuste kontekstis on topelteitus oluliselt tõenäolisem kui mujal ($\beta(SE=0,2) = 2,16, p < 0,01$).

Küsimuse-vastuse naabruspaarid, kus EI OLE või POLE alustab üldküsimusele vahetult järgnevat voo (11–12), on saarte murdes ka üldisemalt EI OLE-lembesamad (olevikus 80%, lihtminevikus 100%), ehkki mineviku liitaegades domineerib sealgi POLE (65,1%, näide 13).

EI OLE kasutatakse sageli olenemata sellest, mis on olnud üldküsimuse verb, sest eitavasse vastuslausesse on kinnistunud *ei ole* aseverbitaoliselt, nagu eespool näidetes 1–2 ja 11. See näib olevat iseloomulik just Saaremaa murrakutele. *Ei ole* on ka ootuspärane vastus küsimustele, mille põhiverbiks on *olema*-verb, sh juhul, kui küsimuse verb on lihtminevikus ja seetõttu eeldaks vastus minevikuaja kasutamist (12). Seega tundub, et küsimuse vastuslausesse on EI OLE tugevalt kinnistunud.

- (11) Vastaja: *siis tappetti üks jäära ää ning `tehti `saija ning möni tegi õlut kaa (...)*
 Küsitaja: *mis muid `loomi kaa tappetti või (...)*
 Vastaja: *üi ole (...)* `lambud tappetti (...) (Mus)
- (12) Küsitaja: *kass umala õlut ja porsa õlut olid siis `ühte= `moodi `maitsega*
 Vastaja: *eij=ole (.)* porsa+õlut `olli (.) sõhukke vallali viha `olli taal juures (.) umala+õlut olli param (Muh)
- (13) Küsitaja: *kas e (.)* kas te ise olette kaa `pastlaid teinud vä
 Vastaja: *mia põlõ tein `ühti* (Khn)

6.2. EI OLE JA POLE kasutussagedus ja levik läänemurdes

Erinevalt saarte murdest, kus üldiselt domineerib POLE, on läänemurdes EI OLE ja POLE kasutussagedused enam-vähem võrdsed. EI OLE on pisut levinum (54,8%) ning nagu nähtub tabelist 4, ei ole ajavormide vahel nendes osakaaludes olulisi erinevusi.

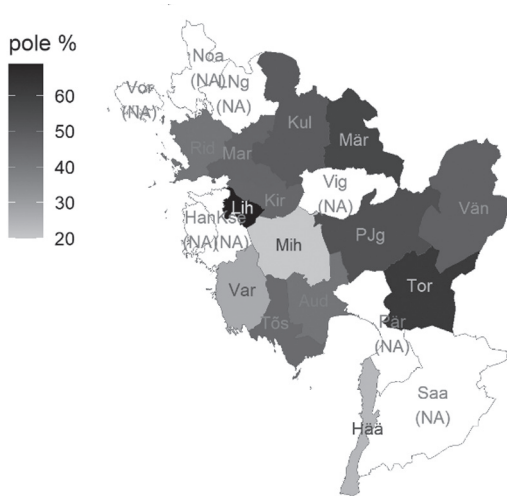
Tabel 4. *ei ole* ja *pole* kasutussagedus läänemurdes vastavalt ajavormile

	Olevik	Lihtminevik	Liitajad	Kokku
<i>ei ole</i>	396 (53,8%)	657 (55,8%)	311 (53,8%)	1364 (54,8%)
<i>pole</i>	340 (46,2%)	520 (44,2%)	267 (46,2%)	1127 (45,2%)
Kokku	736 (100%)	1177 (100%)	578 (100%)	2491 (100%)

Mõnevõrra on erinevusi näha kihelkonniti (joonis 3): POLE kasutuse osakaal ulatub 20%-st Mihkli kihelkonnas 68,9%-ni Lihulas.

Eitussõnade (koos)kasutus varieerub läänemurdes vähem kui saarte murdes. Nii lihtminevikus kui ka mineviku liitaegades on mõlemas vaid ühel korral kasutusel mineviku eitussõna *es* (Tõs Hää) ning ühel korral lihtminevikus ka topelteitus *ei ole es* (Vän). Küll aga leidub igas ajakategoorias ka siin näiteid eitussõna *ei* ja *pole/polnud* kooskasutusest (olevikus 11, lihtminevikus 36, liitaegades 26, vt näited 14–16).

- (14) *aga see oo kaa kadund (...)* *ei* seda *põle* kaa änam (Mar)
 (15) *jaa siiss (.)* *ei* sellest siis *põlnud* (.) suuremad äda kedagi `ültse (Kul)
 (16) *ei maa põle selle* = `puudust näind `ühti (Kir)

Joonis 3. POLE konstruktsiooni osakaal läänemurde materjalis kihelkonniti

Küsimuse-vastuse naabruspaarides on topeltheituse osakaal küll mõnevõrra suurem (7%) kui muudes kontekstides (2,6%), ent erinevused ei ole nii märkimisväärsed kui saarte murdes ($\chi^2(df = 1) = 10,776, p < 0,01$; logistilise segamudeli vastuste konteksti $\beta(SE=0,3) = 0,97, p < 0,01$). Ootuspäraselt on üldküsimuse-vastuse naabruspaarides läänemurde materjalis kõigis aegades ülivaldav *ei ole* kasutamine (olevikus 91,9%, lihtminevikus 89,8% ning mineviku liitaegades 78,9%; näide 17). Saarte murdes täheldatud aseverbi taolist kasutamist (näited 1–2, 11 eespool) me läänemurdes ei täheldanud.

(17) Küsitleja: *kas kirikkus `käidi iga püha+bäev (...)*

Vastaja: *ei ole käind (Mar)*

7. Sekundaarsete eitusmarkerite kasutus

Sekundaarsete eitusmarkeritena märkisime ära sõnade *ühti* (18), *end* (19) ja *mitte* (20) kasutuse (välja arvatud *mitte* lause- või moodustajaeituses), *ega* (21) kasutuse (välja arvatud koordineeritud fraaside sidendina), *gi-/ki*-liite esinemise kas verbivormi või lause muu elemendi küljes (22) ning partitiivis asesõnade *kedagi* ja *midagi* (23–24) kasutuse (välja arvatud lause subjekti või objektina esinedes).

- (18) *ei seda eij=ole paelu `ikka `juhtund ühti* (Mih)
 (19) *ja siis=sell=aeal pole=neid `ammugid=old=end (...)* (Emm)
 (20) *maa pole mitte `kuuland (...)* *seda ma pole `mitte `kuuland (.)* *sedist `asja (.)* *et undiks on `tehtud* (Jäm)
 (21) *üga sest lugu põle (.)* *et ta segamisi läheb* (Mar)
 (22) *seda ma pole `kuulandgid* (Jäm)
 (23) *äi=ole= kaa (.)* *seda aru saad kedagid (...)* (Emm)
 (24) *ei sääil olnd `pitsi midad* (Ans)

7.1. Sekundaarsete eitusmarkerite kasutus saarte murdes

Saarte murde andmestiku 2372 *olema*-verbi indikatiivi eitavast vormist 824 ehk 34,7% esines koos vähemalt ühe sekundaarse eitusmarkeriga. Nendest omakorda enamik (93,2%) vaid ühe eitusmarkeri ning märkimisväärselt väiksem osa (6,8%) 2–3 markeriga (25).

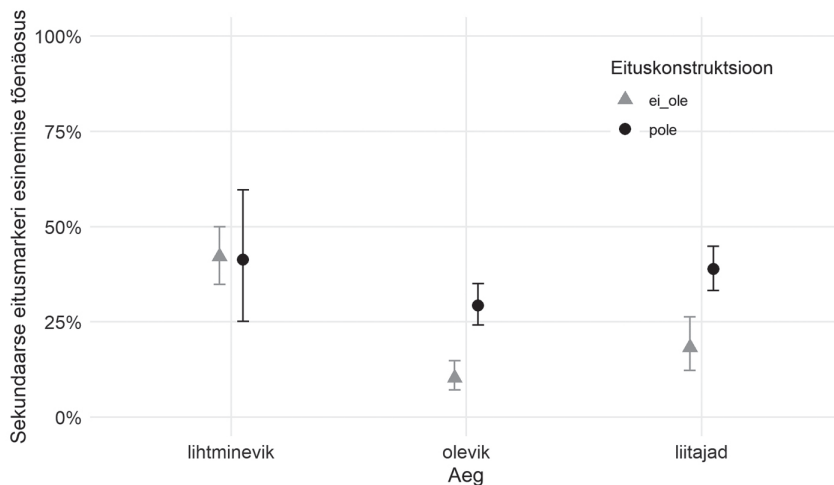
- (25) Küsitleja: *no=aga kus=sa `leili saad (...)*

Vastaja: *ega saa nii loll pole=nd saa tääd küll kuss `leili `antass* (Käi)

Proportsionaalselt kõige enam kasutati vähemalt üht sekundaarset eitusmarkerit lihtminevikus (48,7% kõikidest vaatlustest), mõnevõrra vähem liitaegades (37,3%) ja kõige vähem olevikus (26,5%). See erinevus on statistiliselt oluline ($\chi^2(df = 2) = 61,574, p < 0,01$; liitaegade $\beta(SE=0,15) = -0,29, p = 0,04$; oleviku $\beta(SE=0,15) = -0,91, p < 0,01$).

Ka EI OLE ja POLE konstruktsioonide vahel on vähemalt ühe eitusmarkeri kasutuses väike, ent statistiliselt oluline erinevus ($\chi^2(df = 1) = 11,373, p < 0,01$, logistilise segamudeli POLE konstruktsiooni $\beta(SE=0,1) = 0,54, p < 0,01$): POLE konstruktsioonis esineb vähemalt üks sekundaarne eitusmarker 37%-l, EI OLE konstruktsioonis 29,8%-l kasutusjuhtudest.

Kui aga uurida vähemalt ühe sekundaarse eitusmarkeri esinemist (vs. mitteesinemist) logistilise regressiooni segamudeliga, kuhu lisaks kõneleja juhuslikule mõjule on kaasatud ka eituskonstruktsiooni ja aja koosmõju, selgub, et erinevus EI OLE ja POLE konstruktsioonide vahel esineb ainult olevikus ja liitaegades, ent mitte lihtminevikus (vt joonis 4). Lihtminevikus on niisiis eituskonstruktsioonist hoolimata kõige tõenäolisem mõnd sekundaarset eitusmarkerit kasutada. Samuti on erinevused ajavormide vahel olulised ainult EI OLE konstruktsiooni puhul, POLE puhul erinevad üksteisest mõnevõrra vaid olevik ja liitajad. Miks see nii on, on raske öelda.

Joonis 4. Vähemalt ühe sekundaarse eitusmarkeri kasutamise ennustatud tõenäosus saarte murdes vastavalt EI OLE ja POLE konstruktsioonide kasutusele eri ajavormides

Vahetult üldküsimusele järgnevas vastustes, mille puhul nägime suuremat tõenäosust kasutada topelheitust, esineb sekundaarseid polaarsusmarkereid harvem kui teistes kontekstides (vastavalt 18,4% ja 36,5%). Ka mõnevõrra karikatuurne väljend *ei pole mitte*, mida saarte murde kõnelejatele omaseks peetud, esineb seega tegelikus kasutuses suhteliselt harva, meie andmetes vaid 12 korda ning neist mitte ühelgi korral ei paikne eitussõna *ei* ja *pole* kõrvuti (26–27).

(26) Küsitaja: *rihmaga `jalgu `kinni pole `seottud*

Vastaja: *äi mena pole `mitte sidund* (Käi)

(27) Küsitaja: *vanasti naistel ol'id `poedat sukkapaelad (...)*

Vastaja: *äi nad pole naistel mitte olnd (...)* (Rei)

Nagu näha tabelist 5, on saarte murde andmestikus kõige sagedasem sekundaarne eitusmarker *mitte*, mis moodustab peaaegu poole (48,7%) kõikidest eitusmarkerite kasutusjuhtudest. Eitusmarkeritena kasutatud pronoomenite *midagi* ja *kedagi* kasutuse proportsioonid erinevad märkimisväärselt ning eelistatud on selgelt *midagi* (vt näited 28 ja 29).

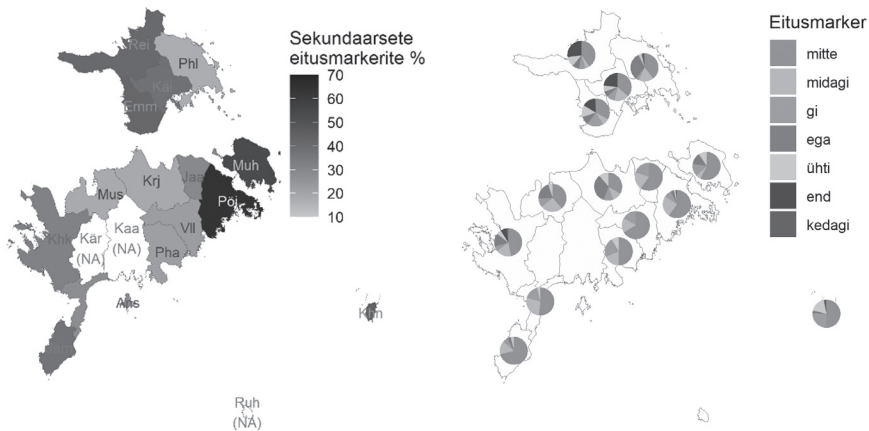
Tabel 5. Sekundaarsed eitusmarkerid saarte murde andmestikus

<i>mitte</i>	<i>midagi</i>	<i>-gi/-ki</i>	<i>ega</i>	<i>ühti</i>	<i>end</i>	<i>kedagi</i>	Kokku
430	116	115	80	73	61	8	883
48,7%	13,1%	13%	9,1%	8,3%	6,9%	0,9%	100%

(28) *see pole teist`moodi kaa olnd midagid* (Käi)

(29) *ei olõ`käidud kedägi* (Khn)

Jooniselt 5 näeme, et eitusmarkerite kasutus varieerub palju ka kihelkonniti, ulatudes vaid 17,4%-st Pühalepa kihelkonnas 64%-ni Pöidel. Kõikides kihelkondades on aga kõige populaarsem eitusmarker *mitte*. *End* on levinud põhiliselt Hiiumaal, üksikuid kasutusjuhte leiab ka Kihelkonna kihelkonnast.

Joonis 5. Sekundaarsete eitusmarkerite kasutus saarte murdes kihelkonniti

7.2. Sekundaarsete eitusmarkerite kasutus läänemurdes

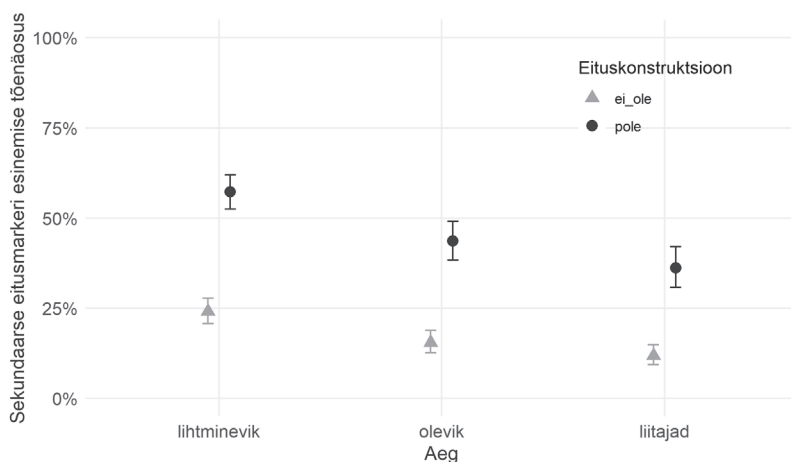
Läänemurde andmestiku 2491 *olema*-verbi indikatiivi eitavast vormist 818 ehk 32,8% esines koos vähemalt ühe sekundaarse eitusmarkeriga. Nendest taas enamik (88%) vaid ühe eitusmarkeri ning väiksem osa (12%) 2–4 markeriga (30).

(30) *ega neid siis ei olnd kedagi`ühti nii* (.) *nii`siukseid nimesi* (Vän)

Nagu saarte murdeski, kasutatakse *olema*-verbi indikatiivi eitavate vormidega koos vähemalt üht sekundaarset eitusmarkerit proportsionaalselt enim

lihtminevikus (39,9%). Vähem kasutatakse markereid olevikus (29,5%) ja mineviku liitaegades (22,7%). Erinevus on statistiliselt oluline ($\chi^2(df=2) = 57,738, p < 0,01$; liitaegade $\beta(SE=0,12) = -0,79, p < 0,01$; oleviku $\beta(SE=0,1) = -0,49, p < 0,01$).

Saarte murdega võrreldes on veelgi märgatavam erinevus läänemurdes EI OLE ja POLE konstruktsioonides: EI OLE-konstruktsioonis kasutatakse sekundaarseid eitusmarkereid vaid 19,6%-l, POLE-konstruktsioonis aga tervelt 48,9%-l kasutusjuhtudest. Ka see erinevus on statistiliselt oluline ($\chi^2(df=1) = 239,15, p < 0,01$, logistilise segamudeli POLE-konstruktsiooni $\beta(SE=0,1) = 1,4, p < 0,01$). Eitusmarkerite kasutuse erinevus kahes eituskonstruktsioonis on oluline sealjuures kõikides aegades, vt joonis 6.

Joonis 6. Vähemalt ühe sekundaarse eitusmarkeri kasutamise ennustatud tõenäosus läänemurdes vastavalt EI OLE ja POLE konstruktsioonide kasutusele eri ajavormides

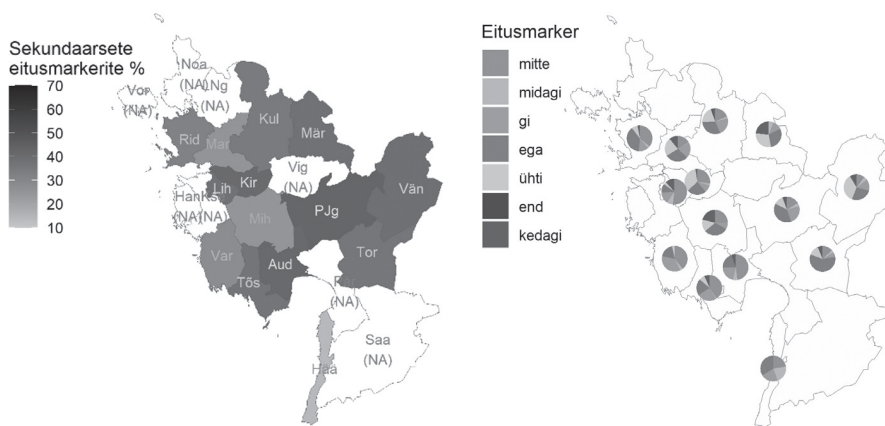
Üldküsimustele vahetult järgnevates vastustes kasutatakse üht või enamat sekundaarset eitusmarkerit vaid 16 korral, mis moodustab 8% kõikidest vastustena klassifitseeritud vaatlustest. Muudes kontekstides on eitusmarkerite kasutuse protsent aga tervelt 35.

Tabel 6 põhjal saab väita, et võrreldes saarte murdega on läänemurdes eitusmarkerite kasutus ühtlasemalt jaotunud. Kõige sagedasem marker on *ega* (28%), millele järgneb *mitte* 25,5%-ga. Pronoomenite *midagi* ja *kedagi* võrdluses on läänemurdes sagedasem *kedagi*, ent erinevused kahe pronoomeni kasutuse vahel ei ole nii suured kui saarte murdes.

Tabel 6. Sekundaarsed eitusmarkerid läänemurde andmestikus

<i>ega</i>	<i>mitte</i>	<i>-gi/-ki</i>	<i>ühti</i>	<i>kedagi</i>	<i>midagi</i>	<i>end</i>	Kokku
259	235	181	151	68	27	2	923
28%	25,5%	19,6%	16,4%	7,4%	2,9%	0,2%	100%

Läänemurdes varieeruvad ka kihelkonnad eitusmarkerite kasutamise osas mõnevõrra vähem kui saarte murdes (joonis 7), ulatudes 14%-st Häädemeeste kihelkonnas 42%-ni Pärnu-Jaagupis. Lisaks *kedagi* sagedasemale kasutusele on märgatav ka *ühti* domineerivam roll. Kullamaa kihelkonnast leiame ka kaks *end* kasutusjuhtu.

Joonis 7. Sekundaarsete eitusmarkerite kasutus läänemurdes kihelkonniti

8. Kokkuvõte

Artiklis kasutasime eesti murrete korpuse saarte ja läänemurde andmeid ning uurisime võrdlevalt, milline on nendes murretes eituskonstruktsioonide EI OLE ja POLE kasutussagedus ja levik, kas ja kuidas see varieerub eri ajavormides ja üldküsimumste vastustes, milliseid eitussõnu ja nende kombinatsioone murretes kasutatakse ning kui palju ja milliseid sekundaarseid eitusmarkereid lisaks *olema*-verbi eitusvormile veel esineb.

Saarte murdes domineerib selgelt POLE, läänemurdes on EI OLE ja POLE kasutussagedused võrdsemad. POLE kõrge kasutussagedus saarte murdes on seotud liitaegadega, täpsemalt liitaegade üldistumisega mineviku väljendamise vahendiks eitussõnaga *pole*.

Eitussõna *ep*, mida muidu on peetud Saaremaal kõige põhilisemaks eitussõnaks (Koit 1963), sama hästi kui ei kasutata koos *ole*-ga: see ilmnes meie andmestikus vaid neli korda saarte murdes (ent koos muude verbidega on see murdekorpuse saarte murde osas kasutusel). Seega koos *olema*-verbiga on *ep* täielikult asendunud *pole*-ga.

Saarte murdes võib märgata mõnevõrra enam eituskonstruksioonide segunemist kui läänemurdes, seda põhiliselt lihtminevikus (*ei olõss* Kihnus, *es olnud* Muhus ja Pöidel), mida võib seletada ajaloolise *es* markeri semantilise pleekimisega. Kihnus tõlgendatakse seda pigem mineviku markerina ja lisatakse konstruksioonile teine eitussõna (*ei*), nagu on leidnud ka Sang (1975), Muhus ja Pöidel aga pigem eitusmarkerina ja lisatakse mineviku-aeg põhiverbile (*olnud*).

EI OLE-konstruksioon on tugevalt seotud üldküsümuse vastuslausetega mõlemas murdes, ehkki mineviku liitaegades domineerib saarte murdes sealgi POLE. Saarte murdes saab aga vastuslauses *ei ole* asendada ka mistahes muid verbe.

Nii saarte kui läänemurdes kasutatakse rohkelt sekundaarseid eitusmarkerid: mõlemas murdes esineb koos *olema*-verbi indikatiivi eituse vormiga lisaks vähemalt üks sekundaarne eitusmarker üle 30% kõikidest kasutusjuhtudest. Saarte murdes domineerib sekundaarsete eitusmarkerite hulgas *mitte*, läänemurdes on erinevate eitusmarkerite kasutus ühtlasemalt jaotunud, sagedasemad on *ega* ja *mitte*. Indefiniitsetest pronoomenitest *kedagi* ja *midagi* sekundaarse eitusmarkerina on saarte murdes kasutusel sagedamini *midagi*, läänemurdes *kedagi*. Sekundaarsete eitusmarkerite kasutus on mõlemas murdes tugevamalt seotud POLE-konstruksiooniga.

Lühendid

ind. – kindel kõneviis, ipf. – lihtminevik, neg. – eitav, nud. – *nud*-kesksõna, pers. – isikuline tegumood, pr. – olevik, EMK – eesti murrete korpus.

Saarte murde kihelkonnad: Ans – Anseküla, Emm – Emmaste, Jaa – Jaani, Jäm – Jämaja, Kaa – Kaarma, Khk – Kihelkonna, Khn – Kihnu, Krj – Karja, Käi – Käina, Kär – Kärla, Muh – Muhu, Mus – Mustjala, Pha – Püha, Phl – Pühalepa, Pöi – Pöide, Rei – Reigi, Ruh – Ruhnu, Vll – Valjala

Läänemurde kihelkonnad: Aud – Audru, Han – Hanila, Hää – Häädemeeste, Kir – Kirbla, Kse – Karuse, Kul – Kullamaa, Lih – Lihula, LNg – Lääne-Nigula, Mar – Martna, Mih – Mihkli, Mär – Märjamaa, Noa – Noarootsi, PJg – Pärnu-Jaagupi,

Pär – Pärnu, Rid – Ridala, Saa – Saarde, Tor – Tori, Tõs – Tõstamaa, Var – Varbla,
Vig – Vigala, Vor – Vormsi, Vän – Väandra

Teavitus

Artikli valmimist on toetanud EKKD projekt „Eesti keele morfosüntaktiline varieerumine“. Artikli autorid on eriti tänulikud Ellen Niidile, kes on aidanud murdekorpusi koostada ja lisanud sinna palju saarte murde materjale ning kelle laialdased teadmised murretest on olnud autoritele abiks ka selle artikli koostamisel. Palju õnne, Ellen!

Kirjandus

- Agresti, Alan 2013. *Categorical Data Analysis*. Third Edition. Hoboken: Wiley.
- Bates jt 2015 = Douglas Bates, Martin Mächler, Ben Bolker, Steve Walker. Fitting Linear Mixed-Effects Models Using lme4. – *Journal of Statistical Software* 1, 1–48. <https://doi.org/10.18637/jss.v067.i01>.
- Brezina, Vaclav 2018. *Statistics in Corpus Linguistics. A Practical Guide*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316410899>
- Erelt, Mati 2017. Öeldis. – Eesti keele süntaks. Toim Mati Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 93–238. (Eesti Keele Varamu 3.)
- Gries, Stefan Th. 2015. The most underused statistical method in corpus linguistics: multi-level (and mixed-effects) models. – *Corpora* 1, 95–125. <https://doi.org/10.3366/cor.2015.0068>
- Hennoste, Tiit 2009. *Ei ole ja pole* kasutus suulises spontaanses eesti keeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 54 (2008). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 72–93.
- Janhunen, Juha 1982. On the structure of Proto-Uralic. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44, 23–42.
- Juhkam, Evi, Aldi Sepp 2000. Läänemurde tekstid. Toim Anu Haak. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded VIII.)
- Kerov, Margit 2022. *Ei ole – pole* varieerumine tänapäeva kirjalikus eesti keeles. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Koit, Enn 1963. Eitus saarte murdes. – Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 136–147. (Emakeele Seltsi Toimetised 6.)
- Lindström, Liina, Maarja-Liisa Pilvik 2018. Korpuspõhine kvantitatiivne dialektoloogia. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, 643–662. <https://doi.org/10.54013/kk730a3>
- Lindström, Liina, Maarja-Liisa Pilvik, Helen Plado 2021. Variation in negation in Seto. – *Studies in Language* 3, 557–597. <https://doi.org/10.1075/sl.19063.lin>

- Lindström jt 2019 = Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik, Mirjam Ruutma, Kristel Uiboaed. On the use of perfect and pluperfect in Estonian dialects. – Multilingual Finnic. Language contact and change. Eds. Sofia Björklöf, Santra Jantunen. Helsinki: Finno-Ugrian Society, 155–193. (Uralica Helsingiensia 14.) <https://doi.org/10.33341/uh.85035>
- Lindström, Liina, Triin Todesk, Maarja-Liisa Pilvik 2022. Eesti murrete korpus. <https://doi.org/10.23673/RE-365>
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde tekstid. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded VII.)
- Miestamo, Matti, Anne Tamm, Beáta Wagner-Nagy 2015. Introduction. – Negation in Uralic languages. Eds. Matti Miestamo, Anne Tamm, Beáta Wagner-Nagy. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1–42. (Typological Studies in Language 108.) <https://doi.org/10.1075/tsl.108.01int>
- Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus.
- Pärismaa, Liina 2018. Eituse väljendamise vormivalikutest XVII–XVIII sajandi põhjaeesti tekstides. – Keel ja Kirjandus 7, 560–578. <https://doi.org/10.54013/kk728a3>
- Penjam, Pille 2010. Eituskategooria Heinrich Stahli eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 138–160.
- Pilvik, Maarja-Liisa, Helen Plado, Liina Lindström 2021. Murded, varieerumine ja korpusandmed. Eitussõna paiknemine võru ja seto eitusaluses. – Keel ja Kirjandus 8–9, 771–796. <https://doi.org/10.54013/kk764a7>
- Pook, Hanna, Liina Lindström 2022. The use of the indefinite pronoun *keegi* 'someone' in Estonian dialects. – Nordic Journal of Linguistics, 1–32. <https://doi.org/10.1017/S0332586522000221>.
- Prillop jt 2020 = Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. Eesti keele ajalugu. Toim Eva Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Eesti Keele Varamu VI.)
- Roos, Aarand 1993. **polema* paradigma täieneb. – Finsk-ugriska småskrifter 9, 27–34.
- Saareste, Andrus 1955. Väike eesti murdeatlas. Petit atlas des parlers estoniens. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien.
- Sang, Joel 1975. Eitus Kihnu murrakus. – Keel ja Kirjandus 3, 155–162.
- Savijärvi, Ilkka 1977. Itämerensuomalaisen kielten kieltoverbi. I. Suomi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Ziegelmann, Katja 2008. Eitusest eesti vanas kirjakeeles. – Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja. Haridus keele ja kultuuri omapära hoidjana. Toim Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut, 84–96. (Võro Instituudi Toimõndusõq 22.)
- Tamm, Anne 2015. Negation in Estonian. – Negation in Uralic languages. Eds. Matti Miestamo, Anne Tamm, Beáta Wagner-Nagy. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 399–432. (Typological Studies in Language 108.) <https://doi.org/10.1075/tsl.108.15tam>
- Viikberg, Jüri 2020. Eesti murrete grammatika. Toim Mari-Liis Kalvik. Eesti Keele Instituut. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Eesti Keele Varamu VIII.)
- Vitsberg, Eduard 1958. Eitus eesti murretes. Diplomitõõ. Tartu: Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv.

Sissevaade noore kuressaarlase keelekasutusse

õ häälduse varieerumise lähivaatlus¹

Kristiina Praakli, Pire Teras

1. Sissejuhatus

Keele olukohase ning sotsiaalse varieerumise mõistmisel ja mõtestamisel on uurijaile üks relevantsemaid allikaid teismeliste keelepruuk: nende keelelised ressursid, keelevalikud ning -kasutus nii suulises kõnes kui ka kirjalikus tähtsustuses (Praakli 2022; Vihman jt 2022). Praegusel digitehnoloogistumise ning inglise keele atraktiivsuse ja ülemvõimu ajastul pakub teismeliste keelepruuk uurijaile huvi ühelt poolt sellepärast, et teismelised reageerivad üleilmsetele kultuurilis-tehnoloogilistele nähtustele kiiresti, saavad sealt sisendit ning peegeldavad seda oma keeleliste valikutega, aga teiselt poolt sellepärast, et teismeliste keelepruugis väljenduvad ka nende keelehoiakud ja identiteediloomed. Paikkondlike keelevariantide aladelt pärit teismeliste keelelised valikud annavad uurijale asjakohast teavet sellegi kohta, millised kohalikud keelenähtused noorte keelepruugis avalduvad, kellega, kuidas, milleks neid rakendatakse. Need on olulised küsimused ka paikkondlike keelte positsiooni, väärtustamise ning kestlikkuse kontekstis.

Saaremaal on viimastel aastatel rakendatud mitmesuguseid viise sealse keele esiletõstmiseks. Alates 2020. aastast sõidavad Saaremaa kohalikel liinidel murdesõnadega kujundatud bussid (vt Muld 2020). Kohaliku keelepruugi elavdamiseks teeb tänuväärset tööd Saaremaa peamine turunduskanal Visit Saaremaa, mille leiab sama nimega Facebookist, kus tehakse aktiivselt saare keele sugemetega postitusi. Postituste tüüpõteteks on pealkirjades ja sisutekstides õ tähemärgi asendamine õ-ga (nt „200 põhjust saartele tulemiseks“) ning koodivahetuse rakendamine, mis avaldub saare keele sõnavara

¹ Käesolevat uurimistööd on rahastanud Haridus- ja Teadusministeerium (projekt EKKD-TA16) ja Eesti Teadusagentuur (projekt PRG2184).

pikkimises sisutekstidesse („Söö tuhlist ja notti“). Mitmed saare keelega seotud algatused on jõudnud ka keeleteo nominentide hulka (*õ/ö* piiritähis (2020); murdekeelsed klassinimetused Saaremaa Gümnaasiumis (nt *mööga-roos, oomadär*) (2021); Visit Saaremaa tegevus saare keelepruugi propageerimisel (2021)). Need kõik on olulised tegevused saare keele kasutuse väärustamisel.

2005. aasta suvel Muhumaal välitöid teinud Ellen Niidi tähelepanu pälvis eakamate kõnelejate kõrval ka 15-aastase Muhu tüdruku murde- ja kõnekeelne keelepruuk (Niit 2008). Idiolektipõhist lähenemist rakendades võttis Niit ühe kõneleja keelendite näitel vaatluse alla nii ajakohase paikkondliku keelepruugi kui ka nooremale vanuserühmale omased muud suulist suhtlust iseloomustavad vahendid. Et teismeliste keeleline repertuaar on mitmekesine ning saab aineksest eri keelevariantidest, sh kohalikust keelepruugist, leidis kinnitust ka Niidi (2008: 154–156) uuringust.

Siinsegi pilootuuringu teismeline keelejuht on pärit saarte murde alalt ning võiks küsida, kuidas ja millised kohaliku keele jooned avalduvad tema keelepruugis lisaks teismeliste muidu omastele suulise kõne nähtustele, nagu leksikaalsed sünonüümid, intensiivistajad, vandesõnad, suhtluspartiklid, koodivahetus ning erinevad mitmekeelsusnähtused (lähemalt Praakli 2022: 1021–1024). Olukorras, kus paikkondlike keelte tasandumine on eri põhjusil (nt üldhariduse kirjakeelsus, kõnelejate mobiilsus, võrgustumine jm) üha oodatum just nooremas kõnelejaskonnas ning kohalike keelte kestlikkuse küsimus üha aktuaalsem, keskendume siinses artiklis ühele Saaremaa keelele omasele hääldusnähtusele. Seame fookusesse küsimuse, kuidas võib ühe teismelise hääldusest leida saarte murdele iseloomulikke *õ* hääldusteespoolsema labiaal- ehk ümarvokaalina, mis ühtlasi markeerib kohaliku keele põlvkondliku ülekande ja laiemalt keele kestlikkuse ühte tahku. Valisime just *õ* häälduse varieerumise, sest see on saarte murdele ja murrete tasandumise olukorras ka saarte aktsendile üks omasemaid nähtusi (vt Niit 2004: 57). Eri uuringute näitel on *õ*-vokaal häälduskvaliteedilt suurima varieeruvusega häälik eesti keeles (vt viiteid eri uuringutele Praakli, Pae 2021: 1035).

Vokaali *õ* häälduse varieerumine saarte murdes on pälvunud tähelepanu pikka aega. Soome-ugri foneetilises transkriptsioonis on tähistatud labialiseerunud *õ*-d mitmel kujul: ümara keskmadala eesvokaalina [ö] või ümara madaldunud keskkõrge eesvokaalina [ö̥] või ümara keskkõrge eesvokaalina [ö̥̥] (vt Lonn, Niit 2002: 25). Varasemad andmed *õ* häälduse varieerumisest

saarte murdes põhinevad aga enamasti kuuldelistel tähelepanekutel, mida on teinud needki, kes on ise keelealaga vahetult seotud, näiteks Muhumaalt pärit Villem Grünthal või Hiiumaa juurtega, kuid Saaremaal üles kasvanud Theodor Kaljo. Grünthali kirjelduse (1910: 28–29) järgi kasutas ta *õ* varieerumise kaardistamisel algselt „süstemaatilist korratalaskmise meetodit“, oli aga meetodi suhtes kriitiline, loobus sellest ning tegi edasised tähelepanekuid „vaba ja loomulikku“ kõnet kuulates. Kaljo (1928a: 11–12) kasutas andmekorjes „esemelist meetodit“: küsis keelejuhtidelt eri esemete nimetusi ning lasi vajadusel *õ*-d eraldi hääldada.

Kuuldelistel tähelepanekutel *õ* esinemisala kaardistused Saaremaal jäävad 20. sajandi esikümnendisse. 1910.–1911. aastal ilmus ajakirjas Eesti Kirjandus Villem Grünthalilt välitööaruanne Saaremaa keelejoonte kohta. Saaremaa eri kihelkondade hääldusnähtuste kirjeldused hõlmavad teiste hulgas ka tähelepanekuid *õ* varieerumisest.

Mõnisteist aastat Grünthalist hiljem tegi Ida-Saaremaal välitöid Theodor Kaljo (1928a, 1928b). Kaljo käis *õ* ja *õ* häälikupiiri kaardistamise eesmärgil läbi keeleala 64 küla, kohtus mitmesaja külaelanikuga ning fikseeris kuuldeliselt kogutud hääldusandmete põhjal *õ* ja *õ* hääliku-, ülemineku- ja segaalad (vt lähemalt Kaljo 1928b: 113–114). Kuigi Kaljo magistritöö pälvis tema juhendajalt Andrus Saarestelt mitmesugust kriitikat, olgu öeldud, et just Kaljo omaaegse magistritöö andmeid on kasutatud *õ* ja *õ* piiritähise paigaldamisel (2020) Reina külas Saaremaal (lähemalt Pae 2021; vt ka Praakli, Pae 2021).

1960ndatel tegi Lääne-Saaremaal Sõrves välitöid Ülo Parbus. Temal oli juba võimalik kasutada tollast helisalvestustehnikat. Viibides 1965. a Saaremaal välitöödel, salvestas Parbus Torgu ja Tiirimetsa kooli õpilaste suulist keelt, või nagu Parbus andmekorje viisi nimetas – kõne magnetofoonimist. Võttes kokku pika *õ* ja labialiseerunud *õ* ehk *õ* kohta käivaid näiteid sellest, kuidas *õ* kõrgeneb, aga *õ* mitte (nt *sõ̂m̂ə*, *tõ̂*, aga *rõ̂m̂*, *tõ̂_sõ̂n̂əD* 'tõesõnad'), peab Parbus (1967: 420) tõestatuks, et „saarte murde vaadeldud osas ei ole tegemist ainult *õ* kahe erineva variandiga, vaid et *õ* ja *õ* on kumbki eri foneem“. Ühtlasi viitab Parbus (1967: 420) põlvkondadevahelisele erinevusele vaadeldud vokaalide häälduses, sest nooremate häälduses võib märgata mõlema vokaali sarnastumist kirjakeelse *õ*-ga (*õ* > *õ* < *õ*).

Esimesed akustilis-foneetilised uurimused saarte murde vokaalide kohta tegi Ellen Niit (2005, 2006, 2007). Esimeses uurimuses luges 11 Saaremaa ühiskeelt rääkivad meeskeelejuhti (enamasti üle 50 aasta vanad, kaks

keelejuhti Kihelkonnalt, Pühast ja Karjast, üks keelejuht Kaarmalt, Mustjalast, Käralt, Valjalast ja Jaanist) 1–4-silbilisi sõnu, mis sisaldasid lühikesi ja pikki vokaale (Niit 2005: 114). Nii Ida-Saaremaalt pärit 8 keelejuhi kui ka Lääne-Saaremaalt pärit 3 keelejuhi vokaalide akustiline analüüs näitas, et kui keskkõrged vokaalid *e*, *ö* ja *o* pikkadena kõrgenesid² (olid häälstatud vastavast *i*-, *ii*- ja *u*-poolsena), siis selline kõrgenemine ei puudutanud samuti keskkõrget labialiseerunud *õ*-d [ɔ̃], mis oli oma kvaliteedilt väga lähedane *õ*-ga esimeses ja teises vältes sõnadest (samast: 116). Kahe vokaali sulandumisprotsess jätkub, mida näitab Niidi (2006: 226) järgi ka see, et saaremaalaste keelepruugis võib kuulda ka *õ*-st kujunenud [ɔ̃] kõrgenemist kolmandavärtelistes sõnades.

Siinse artikli näol on tegu katsega vaadelda ühe 12-aastase kuressaarlase idiolekti näitel vokaali *õ* häälstatuse varieerumist teismeliste keeles. Pilootuuringus soovime arendada edasiste uuringute tarbeks *õ* ja *ö* häälstatuse varieerumise analüüsi mudelit. Töö eesmärk on ühe idiolekti näitel leida, kuivõrd varieeruv on *õ* häälstatus. Kas *õ* labialiseerumist saab pidada jätkuvalt saarte aktsendi üheks tunnuseks? Mil määral võib täheldada *õ* häälstatuse ühtlustumist ühiskeelse häälstatusega?

2. Ainestik ja meetod

Ainestikuna kasutame teadusprojekti „Teismeliste keel Eestis“ (TeKE, 2020–2023) käigus kogutud andmeid: lisaks Mandri-Eestis elavatele teismelistele koguti suulisi keeleandmeid ka Saaremaal elavatelt või sellega seotud teismelistelt.

On üldteada, et teismeliste spontaanse keele talletamine nende vahetus interaktsioonis on uurijaile suur väljakutse (vt lähemalt Praakli 2022). Seetõttu lähtuti TeKE projekti andmekorjes rahvateaduse põhimõtetest (vt lähemalt Mandel jt 2022). See on tavakodanikke andmekorjese kaasav lähenemine, millega antakse kõnelejaile suurem roll nii andmete kogumisel kui ka nende vahendamisel uurijale. TeKE-projektis pööruti teismeliste keelejuhtide leidmiseks kõigepealt Eesti eri paigust valitud üldhariduskoolide poole, kelle abil leiti juhtivad keelejuhid ehk nn keelesaadikud (kokku 62 õpilast), kes

² Ida-Saaremaa keelejuhtidel enamasti kolmandavärtelistes sõnades, aga Lääne-Saaremaa keelejuhtidel nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades, kusjuures Lääne-Saaremaal on kolmandavärtelistes sõnades kõrgenemine ulatuslikum (vt Niit 2005: 116, 118–119).

omakorda kaasasid andmekorjese ühe kuni kaks sõpra ning kelle ülesanne oli talletada kahe tunni jagu autentset suulist keelt ning edastada salvestatu projekti kontaktisikule. Ühtekokku osales projekti andmekorjes 131 noort ning koguti 97 tunni mahus suulise kõne salvestisi.

TeKE andmekorjes rakendatud põhimõtetel koguti Saaremaalt 34 tunni mahus suulisi keeleandmeid kokku 29-lt paikkonnas elavalt või sellega seotud teismeliselt: 19 tüdrukult ja 10 poisilt vanuses 10–17 eluaastat. Vanuse-
lise jagunemise lõikes osales enim 13-aastaseid.

Mis tahes andmekorje pole kunagi välistest mõjutustest päriselt vaba. Nii on ka TeKE salvestusolukorrad iga selles osalenud keelesaadiku ning tema sõprade keeleliste ressursside ning keelevalikute nägu. Kui kaasatakse noori ise andmeid koguma, on noored ühtlasi ka otsustajad, kuidas, millistel tingimustel ning kelle osalusel andmekorje läbi viia, millistel teemadel vestelda, millised andmed edastada uurijatele, mida jätta edastamata, st mida nad soovivad enda keelepruugist uurijatele representeerida. Metodoloogiliselt pole need vähetähtsad küsimused, sest vestlusteema valik on kõige otsesemalt seotud kõnelejate registrivaliku ning selles kasutatavate keeleliste ressurssidega, mõjutades sedagi, milliseid võimalusi pakub ainestik kogutud materjali alusel näiteks ka *õ* varieerumise uurimiseks, avaldades kõige ilmekamalt *õ*-d sisaldavate sõnade esinemissageduses.

Pilootuuringu materjalina kasutasime kahe teismelise poisi, keelesaadiku ja tema sõbra (mõlemad 12-aastased) omavahelise vestluse kolme salvestist kogukestusega veidi üle ühe tunni. Vestluse korraldasid, vestluse käiku juhitasid ning salvestasid poisid koostöiselt ise. Siiski kuuldu salvestiselt, et üks poistest on pigem võtnud intervjuerija rolli ning juhib ja suunab vestlust kaaslasele esitatud küsimuste kaudu. Esitatud küsimused suunavad vestlejaid siiski neid mõlemat kõnetavate kesksete vestlusteemade juurde, milleks olid arvutimängud, jalgpall, lemmikloomad, ühised ettevõtmised ning koolielu. Intervjuerija rolli võtmisel on ainestikule siiski oma mõju: talle jagus vähem kõneaega, ta rääkis intervjueritavaga võrreldes vähem, oli pigem vestluses kõneldu tagasisidestaja rollis, mida väljendas mitmesuguste tagasisidepartiklite ning naermisega. Seega on siinse artikli jaoks tema keelepruugist kaaslasega võrreldes relevantset uuritavat materjali oluliselt vähem (sõnad, mis sisaldavad vokaale *õ*, *ö* või *o*), mis seab ka ainestiku analüüsile teatud piirangud. Seetõttu keskendubki järgnev analüüs sellele kõnelejale, kellelt kogunes sõnalist materjali rohkem. Poiste isikuandmed ja muu isiku tuvastamist

võimaldav teave on muudetud. Kuna 12-aastasi poisse osales uuringus vähe, ei peatu me anonüümsuse tagamise eesmärgil pikemalt ka poiste taustal. Ütleme vaid, et mõlemad poisid on pärit Saaremaalt ning õppisid andmete kogumise hetkel Saaremaa ühes põhikoolis.

Järgnevalt tutvustame salvestiselt valitud dialoogikatket vahendusel poiste keelekasutust. Keelejuhtide keelepruugist leiab paljugi ühist Ellen Niidi uuringus (2008) fikseerituga, nagu näiteks intensiivistajate ning vandesõnade kasutus ning suulisele kõnele omased suhtluspartiklid (vt Niit 2008: 151). Erinevalt Niidi Muhu ainekust leidub Saaremaa poiste suulisest kõnest mitmesuguseid mitmekeelse suhtluse eri vorme, nagu näiteks koodivahetusi ehk eestikeelse vestluse jooksul toimuvaid ning eri suhtlusfunktsioone täitvaid üleminekuid inglise keelele (nt *klänn* 'clan', *kikkima* 'to kick', *üksuli* 'actually') või otsetõlkeid inglise keelest (nt *pole midagi personaalne*; *omanik armastas mind nii väga*), mida näeb näidetest 1–4. Kõikides vestluskatketes on läbivaks vestlusteemaks arvutimängu kirjeldus.

- (1) A: *aa ja ta tahtis nagu uuesti proovida üks ju nagu vä*
B: *ei ta tahtis nagu meie klänni täielikult hävitada [---] a siis me lõime talle haige laksu et ei (.) me võitsime et tõmba naaksu*
- (2) B: *siis ma ütlesin [---] pole midagi personaalne lihtsalt pidime tegema mida pidime tegema (naer)*
- (3) B: *no vaata omanik (.) armastas mind nii väga ütles et (.) ei me ei kiki teda välja ta on jumala pull [---]*
- (4) B: *ja siis me tegime haigelt nalja selle üle kui ta üksuli tuleb siis nagu vend [---]*

Poiste keelekasutuse illustreerimiseks valitud vestluskatked peegeldavad mitmekeelsus-nähtuste kõrval muidki tänapäeva teismeliste omaseid aktiivses kasutuses keelejooni (näited 1, 5 ja 6) nagu lühendamisi (*absull*, *suht*), vandesõnu (*kurat*), intensiivistajaid (*jumalast*), kõnekeelsest leksikast pärit substantiive ning verbikonstruktsioone (nt *vend*, *naaksu tõmbama*). Illustratsiooniks valitud keelenäited 1, 5 ja 6 markeerivad ühtlasi vokaali *õ* häälduse varieerumist. Detailsema analüüsi tarbeks tasub eriti silmas pidada näidet 5, kus *õ* varieerumine võib täita koodivahetuse referatiivseid ülesandeid, varasema suhtlusolukorra ning nendes osalenud inimeste (poisi ema) öeldu vahendamist ning tema keelepruugi matkimist.

- (5) B: *aga mõtle see oli **jumalast** hea mõistad [---] siis kõik **jumalast** kisendavad kell on kell kaks öösel [---] kõik **absull** kisasid sa võitsid sa võitsid sa võitsid*
 A: *nagu see soolo võitsite vä*
 B: *jaa (.) ema tuleb sisse **kurat** te kisendate me võitsime*
 A: *(naerab)*
 B: *ja ema hakkab kohe mida te võitsite loterii vä [---]*
- (6) A: *aga noh see on **suht** lahe osa*
 B: *nagu Vietnam vä kuidas **vennad** mingi pöösastes olid*
 B: *jaa jaa jaa jaa **põhimõst** jajah [---]*

Analüüsitud helifailid olid eelnevalt transkribeeritud, segmentitud ja märgendatud annotatsioonitarkvaraga ELAN, mis hõlbustas uurimuse tarvis vajaliku materjali kogumist: vaatluse all olevaid vokaale sisaldavaid sõnaotsinguid ning keelendite märgendamist. Kõne akustilisel analüüsil kasutasime kõneanalüüsiprogrammi Praat (Boersma, Weenink 2022), märkides salvestistest eraldi tasandil vokaale *õ* ja *ö* sisaldanud sõnade ning võrdluseks ka hulga vokaali *o* sisaldanud sõnade piirid; vokaalide formantanalüüsi tarvis eraldi tasandil nende vokaalide piirid. Välja jäid sõnad, kus esines pealerääkimist, naermist või milles vokaal oli kestuselt väga redutseerunud. Kuigi ainestikul on mõningad piirangud, millega arvestada, võimaldab TeKE andmestik edasises uurimistöös vaadelda *õ* häälduse varieerumist suhtes kõnelejaga seotud sotsiaalsete tunnustega, aga ka *õ* häälduse varieerumise seost keeleliste faktoritega, nagu näiteks silbistruktuur (kinnine ja lahtine silp), sõnavälde, sõna rõhulisus, positsioon lausungis, palatalisatsioon.

Tabelis 1 on toodud analüüsitud sõnade arv vokaaliti. Kokku analüüsiti vokaale 128 sõnas. Vokaalidest *ö* esines lühikesena esmavärtelises sõnas ja pikana enamasti kolmandavärtelistes sõnades (v.a ühel korral teisevärtelises sõnas *nööri* 'nöör, sg gen'); *õ* esines lühikesena esmavärtelistes sõnades 11-l, teisevärtelistes 32-l ja kolmandavärtelistes 31 korral, pikana esines *õ* nii teise- kui ka kolmandavärtelises sõnas korra. Nendega võrdluseks analüüsitud *o* esines lühikesena esmavärtelistes sõnades kahel, teisevärtelistes ühel ja kolmandavärtelistes 12 korral, pikana esines *o* teisevärtelistes sõnades kolmel ja kolmandavärtelistes 13 korral.

Tabel 1. Analüüsitud vokaalide arv

Pikkus	<i>ö</i>	<i>õ</i>	<i>o</i>
lühike	1	74	15
pikk	20	2	16
kokku	21	76	31

Andmeanalüüsi tarvis koguti vokaalide põhisagedus³ (F0) ja kahe esimese formandi (F1, F2) sagedused⁴ vokaali keskkohast, kasutades Praadi skripti (põhisagedusulatus 70–400 Hz, maksimaalne formantide sagedus 5000 Hz, maksimaalne formantide arv 5). Hertsides saadud formantsagedused teisendati valemiga $z=(26,81*f/(1960+f))-0,53$ psühhoakustilise skaala kriitilise riba ühikutesse barkidesse, mis annab teada vokaalidevahelise kauguse kuulmisalal (vt selle kohta Traunmüller 1990).

Formantandmete statistilisel analüüsil kasutati tarkvara R (R Core Team 2022). Leiti keskmised formantväärtused ja standardhälbed. Lühikesi ja pikki vokaale analüüsiti koos, sest vokaal *ö* esines peamiselt pikana ja *õ* lühikesena, aga nende kvaliteedis ei olnud olulist erinevust. Analüüsil kasutati R-i paketti ggplot2 (Wickham 2016).

Vokaalide kvaliteedi akustiline analüüs annab vokaalide häälduse varieerumise kohta täpsemat infot, kui seda annaks kuuldeline analüüs. Vokaali *ö* puhul on tegemist ümara keskkõrge eesvokaaliga, mis on hääldatud suuõõne eesosas nii, et keeleselja eesosa kõige kõrgem punkt jääb mõnevõrra madalamale kui nt kõrge keeleselja tõusuastmega *ü*-l ning huuled on ümardatud. Vokaal *õ* on aga ümardamata keskkõrge tagavokaal, mis on hääldatud suuõõne tagaosas huuli ümardamata, ning vokaal *o* on ümar keskkõrge tagavokaal, mis on samuti hääldatud suuõõne tagaosas, aga huuli ümardades. Vokaali eespoolsust näitab akustiliselt suurem teise formandi sagedus. Tagavokaalide teise formandi sagedus on seega väiksem kui eesvokaalidel ning *õ* teise formandi sagedus on suurem kui *o* oma. Seega annab eelkõige teise

³ Põhisagedus tuleneb häälekurdude võnkumisest tervikuna ning tajus on see seotud häälekõrgusega: mida suurem sagedus, seda kõrgem hääli.

⁴ Vokaale iseloomustavad formantsagedused tulenevad keele ja huulte liikumisega muudetud resonantsruumi kujust ja selle osade omavõnkesagedusest, millega lähedased häälekurdude tekitatud laine ülemsagedused võimenduvad. Tajus seostuvad need omadused vokaalikvaliteediga.

formandi väärtus järgnevas analüüsis infot *õ* häälduse varieerumise kohta: mida suurem see on, seda lähemal on *õ* hääldus *ö*-le. Võrdlusmaterjali pakuvad analüüsis Ellen Niidi (2005) andmed vokaalide keskmiste formantväärtuste kohta, kusjuures tuleb arvestada, et need keelejuhid olid täiskasvanud, ning Einar ja Lya Meistri (2019) andmed teismeliste keelejuhtide andmed nende vokaalide formantväärtuste kohta.

3. Tulemused

Põhisageduse keskmine väärtus oli keelejuhil 123 Hz (standardhälve 25 Hz, miinimum 73 ja maksimum 231 Hz), mis näitab võrdluses varasemate andmetega teismeliste häälekõrguse kohta (Meister, Meister 2017: 524), et tema hääel on madalam kui keskmiselt 12-aastastel poistel (217 Hz) ja sarnaneb 14-aastaste poiste keskmise põhisagedusega (128 Hz), mis annab märku, et siinsel keelejuhil on häälemurdeperiood käimas.

Tabelis 2 on toodud vokaalide *ö*, *õ* ja *o* keskmised formantväärtused ja standardhälbed selle uurimuse teismelisel keelejuhil. Joonis 1 näitab analüüsitud vokaalide häälduse varieerumist: seal on toodud lisaks keskmistele formantväärtustele ja standardhälbeellipsitele kõigi analüüsitud vokaalide formantväärtused.

Tabel 2. Vokaalide *o*, *õ* ja *ö* kahe esimese formandi keskmised väärtused ja standardhälbed (sh) hertsides (Hz) ja barkides

Vokaal		F1, Hz	F2, Hz	F1, bark	F2, bark
<i>ö</i>	keskmine	449	1458	4,45	10,90
	sh	52	99	0,47	0,45
<i>õ</i>	keskmine	472	1384	4,66	10,54
	sh	48	141	0,43	0,65
<i>o</i>	keskmine	513	829	5,02	7,40
	sh	50	133	0,43	0,86

Tabelis 1 toodud andmed näitavad, et *õ* on küll oma keskmistelt formantväärtustelt *ö*-st veidi madalam ja mõnevõrra tagapoolsem (F1 erinevus 23 Hz ja F2 oma 74 Hz), aga need kaks vokaali ei erine keskmiste väärtuste poolest teineteisest siiski oluliselt, mida annab mõista ka nende vokaalide omavaheline

kaugus barkides (F1 kaugus 0,21 barki ja F2 oma 0,36 barki⁵). Kuigi sinne keelejuht on teismeline, on tema vokaalide formantväärtused üldjoontes võrreldavad Ellen Niidi (2005: 115, 117) esitatud vokaalide formantväärtustega (Ida- ja Lääne-Saaremaalt pärit keelejuhid). *õ* esines siinsel keelejuhil enamasti lühikesena ning on oma F2 väärtuse poolest mõnevõrra tagapoolsem (väiksem F2 väärtus: 1384 Hz vs. 1511 ja 1463 Hz). *ö* esines aga enamasti pikana III vältes ning selle F2 on samuti mõnevõrra väiksem kui täiskasvanud keelejuhtidel (1458 Hz vs. 1542 ja 1535 Hz).

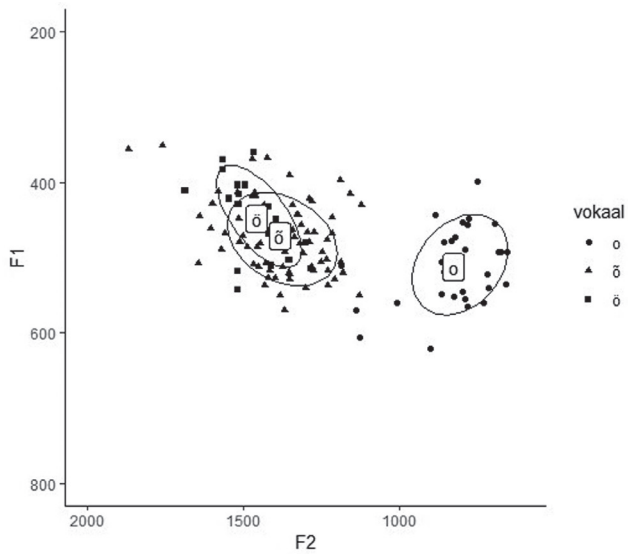
Kui võrrelda Saaremaa teismelise vokaalide formantandmeid samas vanuses eesti teismeliste poiste vokaalidega, siis 11–14-aastastel poistel on *õ* ja *ö* F2 keskmised väärtused vastavalt 1378–1502 Hz ja 1658–1958 Hz (mida noorem vanus, seda suurem F2 väärtus) (Meister, Meister 2019: 286–287), siinses uurimuses aga 1384 ja 1458 Hz. Saaremaa keelejuhi häälduses on niisiis *ö* mõnevõrra tagapoolsem ning vokaalide *õ* ja *ö* F2 väärtuse erinevus on palju väiksem (74 Hz vs. 280–456 Hz). Sarnase järelduse tegid Einar ja Liia Meister (2019: 288), võrreldes Eesti eri piirkondadest pärit teismeliste hääldust: Saaremaalt pärit poistel oli *ö* F2 väärtus oluliselt väiksem ja *õ* F2 väärtus mõnevõrra suurem kui mujalt pärit poistel. Nii selle kui ka varasema uurimuse tulemus annab mõista, et *õ* ja *ö* hääldus on Saaremaal sarnastunud ning mitte ainult *õ* ei ole lähenenud *ö*-le, vaid ka *ö* on lähenenud *õ*-le.

Joonisel 1 näidatud vokaalide *õ* ja *ö* standardhälbe ellipsid näitavad vokaali *õ* ja *ö* puhul siiski vaid osalist täielikku kattumist. Vokaali *ö* varieeruvus ees-tagapoolsuses (F2 väärtus) on mõnevõrra väiksem, kui see on *õ*-l (sh 99 vs. 144 Hz), mis annab mõista, et *õ* hääldus varieerub rohkem ning osa hääldusvariantide puhul on tegemist pigem tagavokaaliga, nagu *õ* on seda eesti ühiskeeles. Võttes arvesse standardhälbe barkides, on vokaali *ö* F2 maksimaalne väärtus 11,35 barki ja vokaali *õ* F2 minimaalne väärtus 9,89 barki, mis näitab, et nende väärtuste vaheline kaugus on 1,46 barki, nii et sellised variandid võiksid olla ka psühhoakustiliselt eristatavad.

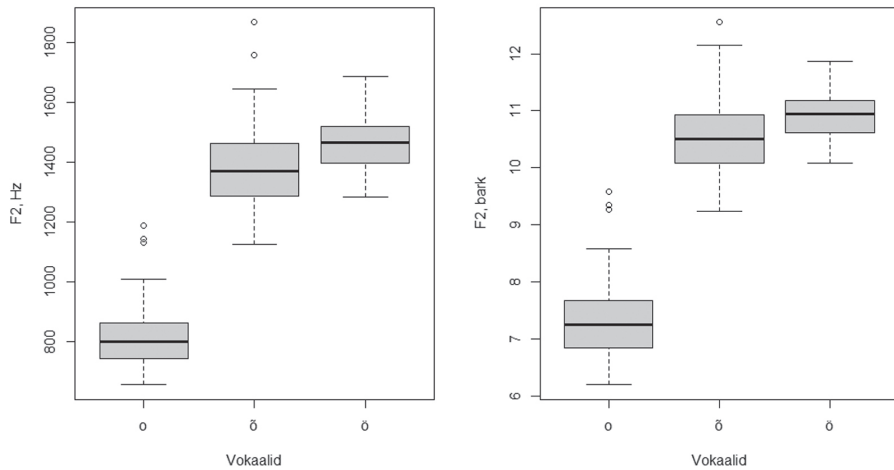
Joonisel 2 on esitatud karpdiagrammina F2 väärtuste mediaan ja kvartii- lid (vasakul hertsides ja paremal barkides) ning varieerumine miinimum ja maksimumväärtuse vahel.

Vokaalide *o*, *õ* ja *ö* F2 mediaan on vastavalt 800, 1370 ja 1467 Hz (barkides vastavalt 7,24, 10,5 ja 10,95). Vokaalide *õ* ja *ö* võrdlus näitab, et

⁵ Vokaalide eristumiseks psühhoakustilises vokaaliruumis võiks kaugus olla vähemalt 1 bark.

Joonis 1. Kõik vokaalid F1 vs. F2 formantrumis, keskmised väärtused (Hz) ja standardhälbeellipsid

Joonis 2. Vokaalide o, õ ja ö F2 väärtused hertsides ja barkides

mediaanväärtusegi poolest on *õ* mõnevõrra tagapoolsem kui *ö* (erinevus 97 Hz, kaugus 0,45 barki) ja tema varieerumise alumine piir on palju väiksema sagedusega, kui see on *õ*-l (1124 Hz vs. 1285 Hz, barkides 9,24 vs. 10,1), samas varieerumise ülemise piiri poolest kattub *õ* *ö*-ga. Kui vaadata *ö* varieerumise ülemist ja *õ* varieerumise alumist piiri barkides, siis need on vastavalt 11,87 ja 9,24 barki (kaugus 2,63 barki), mis annab mõista, et sellised hääldusvariandid oleks ka psühhoakustiliselt eristatavad.

4. Kokkuvõte

Selles artiklis käsitlesime ühe noore kuressaarlase kõne näitel vokaali *õ* varieerumist, et saada teada, kas *õ* labialiseerumist saab pidada jätkuvalt saarte aktsendi üheks tunnuseks, aga ka mil määral võib täheldada *õ* häälduse ühtlustumist ühiskeelse hääldusega. Ainestikuna kasutasime TeKE projekti raames kogutud suulise kõne korpuse salvestisi. Vokaalide *õ* ja *ö* ning neile võrdluseks võetud vokaali *o* akustiline analüüs näitas, et kuigi vokaalide *õ* ja *ö* keskmised formantväärtused on üsna sarnased (*õ* on küll veidi madalam ja tagapoolsem) ning need kaks vokaali tõenäoliselt psühhoakustiliselt ei eristu, ei kattu nende vokaalide hääldus siiski täielikult. Kuna vokaali *õ* hääldus varieerub ees-tagapoolsuse osas palju (F2 väärtuse suur standardhälve), sarnaneb osa variante kvaliteedilt pigem ühiskeele *õ*-ga (väiksem F2 väärtus), osa aga *ö*-ga (suurem F2 väärtus). Võrdlus varem tehtud uurimuse tulemustega vokaalide *õ* ja *ö* formantväärtuste osas eesti teismeliste häälduses näitas, et noore kuressaarlase häälduses on lisaks *õ* häälduse lähenemisele *õ*-le ka *ö* hääldus muutunud tagapoolsemaks. Nii võib öelda, et lähenemine on mõlemapoolne. Siinne uurimus näitas, et noore kuressaarlase häälduses annab *õ* labialiseerumine küll märku saarte aktsendist tema kõnes.

Kas ja millised seosed valitsevad *õ* varieerumise ning kõnelejaga seotud sotsiaalsete tunnuste vahel (nt vanus, sugu, haridus, paikkond) ei saa siinsest uurimusest vastust, sest variatsioonismi raamistikus teostatud sotsiofoneetilisi uuringuid pole vokaali *õ* näitel senini Eestis tehtud. Teisalt on kõik Saaremaa keelt käsitletud uurijad täheldanud sotsiaalsete taustategurite ja häälduse varieerumise vahelisi seoseid ning püüdnud neid asjaolusid enda andmestiku näitel selgitada või vähemalt arvesse võtta. Suulise kõne sotsiolingvistilise analüüsi kaudu oleks võimalik kirjeldada nii häälduse varieerumist kui ka muutumist, mis võiksid näidata, kuivõrd levinud on üks või teine

hääldusvariant ning kuidas varieerub hääldus idiolektiti. Vastuseta jääb siin ka küsimus, millised on võimalikud õ hääliku varieerumist seletavad keeleliised tegurid (nt häälikukontekst, silbiliik, prosoodia). Suhtluse sotsiolingvistika vaatest vääriks edaspidi tähelepanu õ ja ö varieerumine eri suhtlustegevustes, peatudes sellel, kuidas ja milleks variatsiooni suhtluses kasutatakse ning milliseid tähendusi annavad sellele suhtluses osalejad.

Kirjandus

- Boersma, Paul, David Weenink 2022. Praat: doing phonetics by computer (Computer program). <http://www.praat.org/>
- Grünthal, Villem 1910. Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. – Eesti Kirjandus 1, 27–31; 7, 277–288.
- Grünthal, Villem 1911. Aruanne murrete uurimisest Saaremaal. – Eesti Kirjandus 2, 61–65.
- ELAN (Computer software) 2022. Max Planck Institute for Psycholinguistics, The Language Archive. Nijmegen. <https://archive.mpi.nl/tla/elan>
- Kaljo, Theodor 1928a. õ- ja õ-hääliku vahepiir Saaremaal. Laudaturitöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis.]
- Kaljo, Theodor 1928b. õ- ja õ-hääliku vahepiirist Saaremaal. – Eesti Keel 7–8, 113–118.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde tekstid. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded VII.)
- Mandel jt 2022 = Aive Mandel, Kristiina Praakli, Virve-Anneli Vihman, Kadri Koreinik. Rahvateadusega noortekeelt kogumas. – Oma Keel 1, 16–21.
- Meister, Einar, Lya Meister 2017. Eesti laste kõne. I. Põhitooni akustiline analüüs. – Keel ja Kirjandus 7, 518–533. <https://doi.org/10.54013/kk716a2>
- Meister, Einar, Lya Meister 2019. Eesti laste kõne. II. Vokaalide akustiline analüüs. – Keel ja Kirjandus 4, 282–295. <https://doi.org/10.54013/kk737a3>
- Muld, Margus 2020. Saaremaa saab murdesõnadega ilustatud uued liinibussid. – Eesti Rahvusringhääling 30.01.
- Niit, Ellen 2004. Eesti keele piirkondlikud aktsendid. – Lähivertailuja 15. Virsu II. Suomi ja viro kohdekielenä. Toim Helena Sulkala, Heli Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto, 50–61. (Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.)
- Niit, Ellen 2005. Vowels in initial syllables in Saaremaa. – Linguistica Uralica 2, 113–122.

- Niit, Ellen 2006. Esisilbi vokaalide hääldusest Saaremaal. – Lähivertailuja 17. Toim Annekatrin Kaivapalu, Külvi Pruuli. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 217–229. (Jyväskylä studies in humanities 53.)
- Niit, Ellen 2007. Vowels in word-initial syllables in Muhi Estonian. – *Linguistica Uralica* 4, 241–249.
- Niit, Ellen 2008. Noore muhulase keelekasutusest. – Lähivertailuja 18. Toim Helle Metslang, Riho Grünthal. Helsinki: Helsingin yliopisto, 144–157. (*Uralica Helsingiensia* 1.)
- Pae, Taavi 2021. Teekond *õ/ö* piiritähiseni Saaremaal. – *Oma Keel* 1, 3–8.
- Parbus, Ülo 1967. Mitu *õ*-d on saarte murdes? – *Keel ja Kirjandus* 7, 419–420.
- Praakli, Kristiina 2022. Sissevaade noortekeele uurimisse Eestis. Üldist ja üksikasjalikku. – *Keel ja Kirjandus* 11, 1014–1030. <https://doi.org/10.54013/kk779a3>
- Praakli, Kristiina, Taavi Pae 2021. *Õ*. – *Keel ja Kirjandus* 12, 1035–1057. <https://doi.org/10.54013/kk768a1>
- R Core Team 2022. R: A Language and Environment for Statistical Computing. Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/>
- Trautmüller, Hartmut 1990. Analytical expressions for the tonotopic sensory scale. – *Journal of the Acoustical Society of America* 88 (1), 97–100. <https://doi.org/10.1121/1.399849>
- Vihman jt 2022 = Virve-Anneli Vihman, Kristiina Praakli, Maarja-Liisa Pilvik, Mari-Liis Korkus. Kas noored on inglise keelega *obsessed*? Millest räägivad korpusandmed? – *Philologia Estonica Tallinnensis* 7. Research in children's and youth multilingualism / Uurimusi laste ja noorte mitmekeelsusest. Toim Anna Verchik. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 292–322. <https://doi.org/10.22601/PET.2022.07.11>
- Visit Saaremaa. <https://visitsaaremaa.ee/>
- Wickham, Hadley 2016. *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*. New York: Springer-Verlag. <https://ggplot2.tidyverse.org>

Kahepalgeline saat : saadu 'aletuli, -maa, -põld; aiaga ümbritsetud põld, heinamaa'

Lembit Vaba

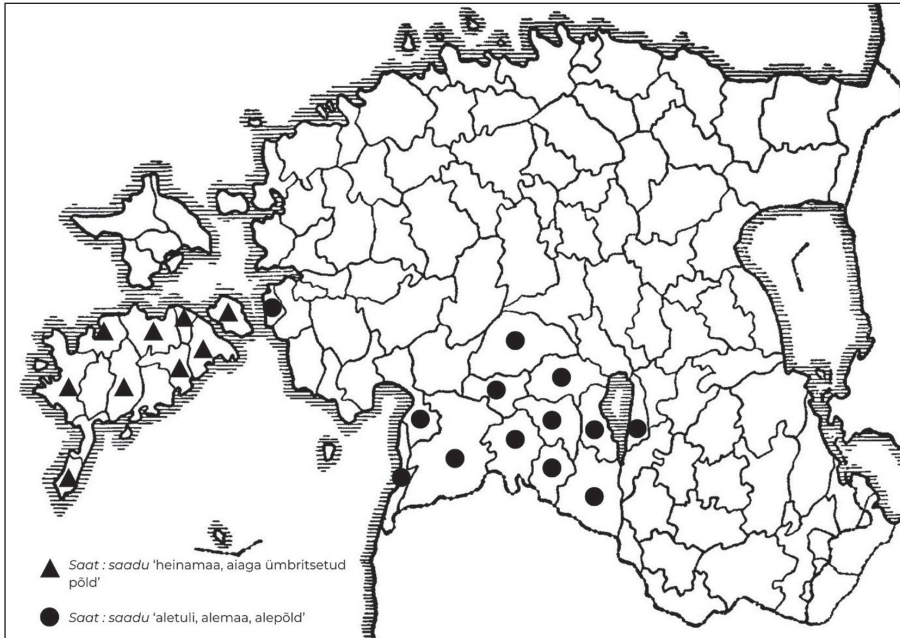
Artiklis käsitletakse kultuurilooliselt olulise murdesõna *saad* : *saadu* etümo-
loogiat. Osutatakse, et Lõuna-Pärnumaa ja Mulgi *saat* : *saadu* 'aletuli, -maa,
-põld' on laen läti murdesõnast *sāts* ~ *sāta* 'aletuli', Saare- ja Muhumaa *saat* :
saadu 'aiaga ümbritsetud põld, heinamaa' aga laen Kuramaale iseloomulikust
läti murdesõnast *sāts*, *sāta* 'talu, (vana) talukoht; piirdeaed, tara, taluõu'.

Lõuna-Pärnumaa ja Mulgimaa murdesõna *saat* : *saadu* on olnud ale-
põllunduse keskseid mõisteid. Nüüdseks unustusehõlma vajunud alepõleta-
mine oli Eesti- ja Liivimaal laialt levinud põllumaa väetamise viis 17. sajandini,
mis seejärel taandus põlispõllunduse ees. Liivi- ja Kuramaal etendas
aletegu 18. sajandil siiski veel üsna tähtsat osa, jätkudes seal võsapõldudel
veel 19. sajandil (vt Leinasare 1962: 31–32; Talurahva ajalugu I: 151, 327–
332). Tänapäeval elab *saat*-sõna edasi arvukates kohanimedes.

***saat* : *saadu* 'aletuli, alemaa, alepõld'**

Alet ja alemaad tähistanud *saat* kohta on teateid peamiselt Lätiga piirnevalt
Lõuna-Pärnumaalt ja Mulgist. „Väikese murdesõnastiku“ (VMS) andmeil on
saat : *saadu* registreeritud neist kihelkondadest: Han Pär Hää Saa SJn Vil
Trv Pst Hls Krk Hel Ran (VMS; vt joonis 1). Eesti keele mõisteline sõna-
raamat esitab sõna kohta selliseid ekstserte: *saat* : *saadu* 'ale, sõõrd' (Hää
Saa SJn Kõp Vil Mlg): *läksime metsa saatu põletama; haad* (haod) *pandi*
saatu kokku; kes alles elama pesitab, kütist, saatu ja alet kõrvetab, mis suu-
remat häätegitaj sellest teistele saab (EKMS III: 366); *õues saatu kõik kohad*
täis, nt hagu, laudu, puid segamini Hää (EKMS III: 634).

Kuigi kõne all on ammuilma unustusehõlma vajunud maatöö, on möö-
dunud sajandil elanud keelejuhtidelt kirja pandud üsna detailseid *saadu*

Joonis 1. Sõna *saat* 'aletuli, alemaa, alepõld'; 'aiaga ümbritsetud põld, heinamaa' levik

tegemise kirjeldusi. Mõned näited: *Päris vanasti `tehti `saatu. [---] Ku õhe `aastaga taheti `saatu ära tiha, `põldu ruttu `vaega `õlli, siis põletadi selle-samma sui nii päält jaani. [---] Valvati juures, ku saat põles. Topitsega ('hark või konksotsaga teivas aletegemise juures') või `teibaga lükati tukid kokku, kus üksikuks jäid, põleda_i `tahtnu (Mäesalu 2012: 77); `saadu raiudi kesä aig Saa (EMS); `saadu põletadi nõnda, et jämmema puu lõigati ärä ja `väik-sema raiuti maha ja põletadi põlluväess Pst (EMS); servaeradraga ('hark-ader, mille sahkade välisservad on teritatud rohujuurte paremaks lõikami-seks') künneti `süüti ja saadu maad Krk (EMS); tetti `naari ('naareid') saadu pääl, kus saat är kõrvedide Krk (EMS); saatu ruukme `alemaa pealt põlemata jäänud tükke kokku korjama' (MES).*

Saadust ja saadu tegemisest lauldakse Mulgi regilauludes: *Saadin saarde saatu raima, / küläl kütüstä tegemä, / vallal vankrid valmistama. Tei ta küläl kütüssida, / raid ta saarel saatusida (Trv, laul „Venna kirvehaav“, ERLA I: 67); Ärä nüüd lännü ällüpäevä, / kätte saanu saadupäevä, / tulep tukikoõrgamine, / pikä puie pildumine – / äräp roogim suure saadu, / pillum*

pikä puu põrenti ('aletegemiseks maharaiutud puud') (Krk, laul „Kiigeaja lõpetus“, VK IV: 121–122); *Vastu tulliv kümme kündäjet, / ütese äestejet, / sada saadurookijat, / tuhat tukikořgajet* (Krk, laul „Naine tuleb põllu tõttu“, VK IV: 277).

saat : saadu etümoloogia

saat : *saadu* on laen läti *sārts*-sõna murdelisest variandist *sāts* ~ *sāta* (< *sārt*-) 'põletamiseks valmis pandud hao- või puuhunnik, hunnik, lasu', *žagaru sāts* 'haohunnik / Reisighaufen', *sātī kraut* (*žagarus, sienu*) 'kihiti kuhjama (hagu, heina) / schichtweise aufhäufen (ME 3: 808–809 *sāta*¹, **sāts*⁵); *sāts*⁴, *sāta*² (Tezaurus), vrd *sārts* 'tuleriit, põletamiseks valmis pandud hao- või puuhunnik; hunnik, lasu / ein Scheiterhaufen, ein Holzhaufen zum Verbrennen; ein Haufen überhaupt' (ME 3: 807–808 *sārts*²); *sārts*¹ (Tezaurus); *sārts* 'suur tuleriit (eriti aletuli); kännu- või kivihunnik / ein grosser Scheiterhaufen (bes. die brennende Rodung); çelmu vai akmeņu guba': *kad līdumu nuosvilēnāja, tad nesadegušuos kuokus krāva sārtaus – kur vienam kuokam režgalis* (kui alet põletati, siis põlemata puud kuhjati tuleriita – kus ühel puul jäme ots); *tur uotram tievgalis* (seal teisel peenike ots); *sārtu vēla pa tām vietām, kur vēl zaļa zāle bij palikuse* (tuld veeretati nende kohtade peale, kuhu veel rohtu oli jäänud (kasvama)); *çelmus, kad izgriēž, liek sārtaus* (kui kännud kangutatakse välja, pannakse (need) riita) (EH 2: 473 *sārts*²).

Läti r-tu murdevariant sāts

r > Ø pika vokaali ja diftongi järel on iseloomulik häälikuareng Kesk- ja Lääne-Kuramaal ning Zemgales, samuti Vidzemes ehk Läti Liivimaal (eriti Smiltene ja Ērgeme piirkonnas) kõneldud murdekeelele (vt Endzelin 1922: 159–160; Endzelīns 1951: 223; Rudzīte 1993: 349). Kirjeldatud murdelise eripära pitserit kannab Saaremaa lätikeelne nimi *Sām(u)sala* (lt *sala* 'saar'; vt ka ME 3: 803). Laen on kohanenud *u*-tüveliste substantiividega.

Liivi keelde on laenatud kõnealuse läti sõna mõlemad häälikuvariandid: *sōī*, *sōīāks* ja lvLä *sārī* 'tuleriit / Scheiterhaufen' (Kettunen 1938: 378a; EEW VIII: 2657 *saat*⁴). Läti *sārts* ~ *sāts* kuulub sõnaperre, mida iseloomustab tüve vokaalivaheldus *ē* ~ *ā*, vrd nt *sērt* 'ahtma, viljavihke (rehes) parsile kuivama panema; täitma, täis toppima / Korn in der Heizriege aufstecken; stopfen'

(ME 3: 831–832; sõnapere indoeuroopa tausta kohta vt Būga 1959: 608; LEV 2: 157 *sārts*^a, 173 *sers* 'parsile kuivama ahatud vili').

saat ja saadu Mandri-Eesti kohanimes

Seda on üksikasjalikumalt uurinud Marja Kallasmaa (2003: 118) ja osutanud, et kohanimes (loodus-, viljelus- ja asustusnimed) esineb *saat* ja *saadu* põhiliselt samal alal kus apellatiivgi. Kallasmaa (2003: 91–92) juhib sealjuures tähelepanu sellele, et peamiselt metsa- ja heinamaanimede, harve-mini põllunimede järeloisena on *saat* ja *saadu* levinud just Häädemeelel ja Saardes, nagu Hää *Aavasaat* (mets, põld), *Karusaat* (heinamaa), *Reediksaat* (põld), *Torusaadutee*; Saa *Kukeaadumetsad*, *Mustlassaadu* (mets), *Odrasaat* (heinamaa), *Taadisaat* (karjamaa), *Tallisaat* (heinamaa), *Vissupisaat* (heinamaa). Valdek Palli (1972: 151) arvates võiks kitsama levikuga sõna üld- ja pärinimelevila kattumine tänapäeval viidata suhteliselt hilisele nimekihile. *saat* ja *saadu* esineb kohanimesena siiski ka kihelkondades, kus seda apellatiivina registreeritud ei ole, nt talunimi *Saadu* (*Saado*) Kse Kir (EKI KNK). Nende seos alepõllundusega pole üheselt selge; pole välistatud nende seos Saare- ja Muhumaa *saat*- ja *saadu*-nimedega.

saat : saadu 'aiaga ümbritsetud põld, heinamaa' Saare- ja Muhumaa murdekeeles

VMS-i järgi on Saare- ja Muhumaa (Jäm Khk Mus Kaa Krj VII Jaa Pöi Muh) *saat* 'eraldi põllulapp' (VMS: vt joonis 1). Eesti keele mõisteline sõnaraamat kirjeldab sõna tähendust üksikasjalikumalt: *saat* : *saadu* 'aiaga piiratud väheldane maa-ala või põld' Sa Muh (EKMS I: 39), 'taluharilikust põllumaast lahus olev väike põld, põllulapp, hrl metsas ja aiaga piiratud' Sa Muh: *s[aat]* on keskmiselt üks hektar suur, seal kasvab kas vili või kartul või vanemal ajal ka naerid, *s[aat]* on põld, mida enam hulgal ajal pole küntud ja mis karge kasvanud Khk Undva (EKMS III: 346). Kallasmaa (2003: 91, 118, 120) selgitab, et *saat*-sõna Saaremaa tähendus on 'heinamaa, aiaga ümbritsetud põld', Muhus on *saat*, samuti *saaduaed* 'põld'.

saat-sõna vanim kirjapanek on arvatavasti Saaremaa kirjamehe Johann Wilhelm Ludwig von Luce 1812. a ilmunud „Sarema Jutto ramatus“: *Sest tuhwli ja kapsa ajaks laskis temma ühhe jure [p.o sure] sado ülles künda,*

aida ümber teha, ja poleks jagada (Luce 1812: 23). *saat* esineb üsna ootuspäraselt ka Saaremaa regilaulukeeles, nt Mustjala laulus „Laulud töö õpitud“: [---] *kus mina öpsin laulusid, / säädsin suuri ja sõnused. / Külapöllal kündades, arusaatus äestades* [---] (VK V: 424).

saat Saare- ja Muhumaa kohanimes

Sõna esinemist Saare- ja Muhumaa kohanimes on põhjalikult uurinud Kallasmaa (2000). *saat* on determinandiks algselt suurtest põldudest eraldi asuvate väiksemate, enamasti aiaga ümbritsetud põldude nimedes, nt *Emanda-saat*. Samuti on *saat* Saaremaa kohanime esikomponent. *saadu* tuleb ette ka hiliste külade ja külaosade ning talude nimedes, nt *Kahusaadu*. Üksiknimedes esinevat *saada*-vormi (nt *Koopussaada maa*) peab Kallasmaa (2000: 102) *a*-mitmuseks. Hiiumaale pole *saadu*-nimed omased, nt *Saadu* Reigis kuulub väga uude kihistusse (Kallasmaa 2010: 217).

Saarte saat : saadu etümoloogiast

Eelnevalt käsitletud Mandri-Eesti *saat*-sõna laenuetümoloogia on vaieldamatu. Saarte *saat* on Mandri-Eesti sõnaga häälikulisest ja morfoloogilisest küll samane, kuid selle semantikas ei ole võimalik esile tuua tähendusi, mis viitaksid aleteole. Kui silmas pidada seda, et metsanappuse ja ebasobivate pinnaseolude tõttu kadus aletegu kõige varem Saaremaalt, võiks ju oletada, et *saat*-sõna alepõllundusele viitavad tähendused vajusid unustusehõlma ammuilma enne seda, kui neid oleks võidud kirjasõnas talletada. Alepõllundusega seotud keskse mõiste tähendusvälja varieerumine kajastab alemaakasutuse tsükilisust, mis kestis pea inimpõlve: 'alepõlluks raadatud metsamaa' ⇒ 'uudismaa' ⇒ 'viljakandmatuks muutunud, harimisest kõrvale jäetud ja rohtu kasvanud maatükk (mida võidi ajutiselt kasutada nt karjamaana)' ⇒ 'võsa, noor mets (mida võis taas aletama hakata)'. Nn võsapõllud jäeti aastakümneteks sööti, seejärel võeti sinna kasvanud mets maha ja põletati taas alet. (Manninen 1933: 12; Talurahva ajalugu I: 151, 329)

Saarte *saat*-sõna semantika ei paku pidepunkte sellise semantilise arengukulu rekonstrueerimiseks, mis katkematult ja loogiliselt võimaldaksid tagasi viia alepõllundusega seotud tähendustele. Mandri-Eesti *saat*-sõnaga seotud loodus- ja viljelusnimed (heina- ja karjamaade, metsade nimed) peegeldavad

alemaa kasutuse muutumist aga selgelt. Alemaa kasutuse tsüklilisus tuleb ilmekalt esile soome *kaski* tähendusväljas: 'alepõletuseks langetatud (leht-puu)mets; alepõld; sööti jäetud alemaa; võsastik, rägastik; noor tihe lehtpuumets' (SMS).

Oletan, Saare- ja Muhumaa *saat* on samuti läti laen, kusjuures võimalik laenualus on Lääne-Kuramaa murdesõna *sāts, sāta* 'talu, (vana) talukoht; piirdeaed, tara, taluõu / eine Baustelle, alte Gesindestellen, Zaun, Bauernhof' (ME 3: 809 *sāts*⁴); *sāts*³, *sāta*³ (Tezaurs); *sāta* 'piirdeaed / Zaun und Pfosten, die durch Stangen od. Planken verbunden sind' (EH 2: 473 *sāta*³). Läti vanas kirjakeeles (17.–18. saj) esineb *sāts* või *sāta* liitsõnas *pilsāta*, Kuramaal *pilsāts* 'linn' (< *pils* 'linnus, loss' + *sāts* ~ *sāta*, mille algne tähendus Konstantīns Karulise järgi on 'rohumaa, karjamaa, põld, väli', vt LEV 2: 50–51 *pilsēta*). Hilisemas läti keeles on need häälikuvariandid kõrvale jäänud ja kirjakeelde on kinnistunud häälikukuju *pilsēta*. Läti *sāta, sāts* ja *sēta* 'piirdeaed, tara, karjaaed; õu; talu, talupere, kodu' tähendusväljad suuresti kattuvad; *sēta* on etümololoogiliselt seotud verbiga *siet* (*sien, sēja*) 'siduma, sõlmima' (ME 3: 833, EH 2: 483; LEV 2: 175).

Läti *sāts* esineb arvukates kohanimedes, sealjuures peamiselt Kuramaal ja Zemgales, mistõttu mitmed balti keelte uurijad peavad seda kurakeelseks sõnaks (vt Būga 1961: 212). *sāts* esineb Kuramaa loodus- ja viljelusnimedes (metsad, mäed, orud, veekogud, sood, põllud, looduslikud rohumaad, s.o heina- ja karjamaad vms) ning asustusnimedes (talud, külad, mõisad, karjamõisad jt), nagu *Jātniēk-sāte* (mets Zlēkasis), *Pūc-sāts* (karjamaa, mägi, heinamaa Kuldīgas), *Sāts-mala* (Usma järve põhjaosa), *Vistiņ-sāti* (org, oja Kurmāles), *Sāt-purs* (soo Püres), *Sāta* (põld Matkules, niit Skrundas jm), *Čīms-sāts* (karjamaa Alsungas), *Kalēj-sāti* (talu Kabiles), *Varm-sāta* (mõis Skrundas), *Vēc-sāti* (karjamõis Grenčis) (LVV: 282–289). Siia kuulub ka ajalooliselt preisi keelealalt Sambias (Samland) registreeritud niidunimetust *Satho* (Gerullis 1922: 152), samuti Leedu kohanimed *Sōtupis* (jõgi Žarēnais), *Sōtkalnis* (küla Kelmēs) leedu keele žemaidi murdealal (LVV: 290). Läti kohanimeraamatu autorid on seisukohal, et Kuramaa kohanimedes sageli esinev *sāts* või *sāti* (pl) on tõenäoliselt tähistanud päikeseküllast metsalagendikku, metsa raadatud põldu või põllumaad ühes sinna rajatud taluga (LVV: 290).

Võimalik, *saat*-sõna levikut ja juurdumist Saare- ja Muhumaa murdekeelde on tagant tõuganud sisseränne Kuramaalt. Marja Kallasmaa arvates võib külanimi *Kuralase* (1826 *Kurrelasse, Kurrelas*) Kihelkonnal

Lääne-Saaremaal viidata Kuramaalt tulnud asukaile. Samas piirkonnas veel külanimi *Lätiniidi* ja loodusnimed *Lätikoppel*, *Lätikopliniit*. (KNR *Kuralase*, *Lätiniidi*)

saat-sõna varasemad etümoloogiseerimiskatsed

Varasemas kirjanduses on kõnealust saarte ja Mandri-Eesti sõna käsitletud koos, millele ilmselgelt on suunanud asjaolu, et Wiedemanni sõnaraamatus on need esitatud samas sõnaartiklis: *saat* : *saadu* 'aiaga piiratud ala, (karja) koppel, aed; alemaa, ülesharitud maatükk, uudismaa / eingezäunter Platz, Koppel, Garten (O, M); Rödung, Stück urbar gemachtes Land (P)' (Wiedemann 1893). Sõna päritolu kohta on etümoloogiakirjanduses esitatud üksteisele vastukäivaid seisukohti. Kuna *saat*-sõnal ei ole eesti keeles sõnaperelisi seoseid ega usutavaid vasteid teistes läänemeresoome keeltes, on seda peetud põhjendatult laenuks. Nii on Andrus Saareste (1924) oletanud, et *saat*-sõna võiks ehk pidada vene laenuks (< *cad* '[viljapuu]aed'), sest sel on tähendus 'Rödung, Stück urbar gemachtes Land' kõrval veel tähendus 'eingezäunter Platz, Koppel, Garten'. Selle kõrvutuse juurde on Saareste lisanud aga järgmise kommentaari: „Tähelepanдав on, et see kindlasti uus vene laen esineb vene keele alast täiesti isoleeritult.” *saat* on Saareste (1924: 140) arvates algelt nähtavasti tähendanud 'vähem tükk viljakandvaks põletatud maad talu läheduses'. *saat*-sõna vene päritolu poolt ei räägi ei sõna semantika ega levikupilt ja Saareste pakutud vene laenu oletus on ekslik. Seda seisukohta korraldatakse soome etümoloogiasõnaraamatus, kus läänemeresoome keelte põhjarühma selgelt vene laenualusest *cad* lähtunud esinemusega: sm mrd *satu*, *saatu*, krjA *sadu*, *saadu*, lü *sadu*', vps *sad*, vdj *saadu* '(viljapuu)aed, piirdeaed' on seotud ka ee *saat* (SKES 4: 982).

Peamiselt Lääne-Kuramaa murdekeeles tuntud murdesõna *sāts* ~ *sāta* 'piirdeaed; talu, talukoht' läti (balti) päritolu suhtes on üha olnud ebaselgust, mistõttu Jānis Endzelīns on arvanud, et tegemist võiks ehk olla liivi laenuga, mille tõenduseks on ta esitanud ee *saat* 'aiaga piiratud ala; ale' (ME 3: 809 *sāts*⁴). Julius Mägiste on arvanud, et tõenäoline („wahrsch[einlich]“) on vastupidise laenu oletus, kus ee *saat* nii tähenduses 'aiaga piiratud ala, (karja)koppel, aed' kui ka 'alemaa, ülesharitud maatükk, uudismaa', samuti lv *sōt*, *sōtāks* 'tuleriit' oleks laenatud läti laenualusest *sārts*, mrd *sāts* 'tuleriit' (EEW VIII: 2657).

Kokkuvõtvalt

Murdesõna *saat* laenuetümolooia on kahepalgeline: Lõuna-Pärnumaa ja Mulgi *saat* : *saadu* 'aletuli, -maa, -põld' on laen läti murdesõnast *sāts* ~ *sāta* 'aletuli', Saare- ja Muhumaa *saat* : *saadu* 'aiaga ümbritsetud põld, heinamaa' aga laen homonüümsest läti murdesõnast *sāts*, *sāta* 'talud, (vana) talukoht; piirdeaed, tara, taluõu'.

Lühendid

ee – eesti keel, Han – Hanila, Hls – Halliste, Hel – Helme, Hää – Häädemeeste, Jaa – Jaani, Jäm – Jämaja, Kaa – Kaarma, Khk – Kihelkonna, Kir – Kirbla, Krj – Karja, krjA – Aunuse karjala keel, Krk – Karksi, Kse – Karuse, Kõp – Kõpu, It – läti keel, lv – liivi keel, lvLä – lääneliivi keel, lü – lüüdi keel, M – Muhu saar (lühend Wiedemanni sõnaraamatus), Mlg – Mulgimaa, mrd – murdesõna, Muh – Muhu, Mus – Mustjala, O – Saaremaa (lühend Wiedemanni sõnaraamatus), P – Pärnumaa põhjaeestiline osa (lühend Wiedemanni sõnaraamatus), Pst – Paistu, Pär – Pärnu, Põi – Põide, Ran – Rannu, Saa – Saarde, Sa – Saaremaa, SJn – Suure-Jaani, sm – soome keel, Trv – Tarvastu, vdj – vadja keel, Vil – Viljandi, VII – Valjala, vps – vepsa keel

Kirjandus

- Būga, Kazimieras 1959. Rinkiniai raštai II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Būga, Kazimieras 1961. Rinkiniai raštai III. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- EEW VIII = Julius Mägiste 2000 [1982]. Estnisches etymologisches Wörterbuch VIII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2372–2707.
- EH I–II = Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai I–II. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds / Grāmatu apgāds 1934–1946.
- EKMS I–IV = Andrus Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu de traductions en français. I–IV. Stockholm: Vaba Eesti 1958–1963.
- EKSS = Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti keele seletav sõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2009. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>

- EMS = Eesti murrete sõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus 1994–. <http://www.eki.ee/dict/ems/>
- EKI KNK = Eesti Keele Instituudi kohanimkartoteek veebis. <https://www.eki.ee/kohanimed/>
- Endzelīns, Jānis 1951. Latviešu valodas gramatika. Rīgā: Latvijas valsts izdevniecība.
- Endzelin, J[an] 1922. Lettische Grammatik. Riga: Kommissionsverlag A. Gulbis.
- ERLA I = Eesti rahvalaulud. Antoloogia. I. Toim Ülo Tedre. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Raamat 1969.
- Gerullis, Georg 1922. Die altpreußischen Ortsnamen. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Kallasmaa, Marja 2000. Saaremaa kohanimed. II. Toim Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2003. Läänemurde loodus- ja viljelusnimed. Toim Eevi Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kallasmaa, Marja 2010. Hiiumaa kohanimed. Toim Eevi Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.)
- KNR = Eesti kohanimeraamatu veebiversioon. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2017. <https://www.eki.ee/dict/knr/>.
- Leinasare I[ngrīda] 1962. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā klaušu saimniecības sairuma laika. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība.
- LEV 1–2 = Konstantīns Karulis. Latviešu etimoloģijas vārdnīca 1–2. Rīga: Avots 1992.
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1812. Sarema Jutto ramat, teine jaggio mis ma rahwa lustiks ja kassuks on ülles pannud Johann Willem Luddi Ludse, Kolide üllewataja. Erzählungen zur moralischen und öconomischen Bildung der Ehsten, zweyter Theil. Vom Kreis-Schul-Inspector D. Johann Wilhelm Ludwig von Luce. Perno-linnas: Trükkitud Gotthardt Marquardti jures 1812.
- LVV = Latvijas vietvārdu vārdnīca. Saba – Sēža-. Rīga: LU Latviešu valodas institūts 2017.
- Manninen, Ilmari 1933. Die Sachkultur Estlands. II Band. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- ME 1–4 = Kārlis Mīlenbahs. Latviešu valodas vārdnīca 1–4. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds 1923–1932.

- Mäesalu 2012 = Minevikupärandit Häädemeestelt. Valimik korrespondentide murdetekste. VIII. Kogunud Marta Mäesalu. Koost ja toim Helju Kaal, Eevi Ross. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- MES = Mulgi sõnastik. Koost Alli Laande, Triin Todesk. Toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Mulgi Kultuuri Instituut, Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Abja-Paluoja, Tallinn, Tartu: Eesti Keele Sihtasutus 2013. <https://www.eki.ee/dict.mulgi/>
- Pall, Valdek 1972. Toponüümide leviku vaatlusi. – Keel ja Kirjandus 3, 149–154.
- Rudzīte, Marta 1993. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. Rīga: Zvaigzne.
- Saareste, Albert 1924. Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. Tartu: Kirjastus-Ühisuse „Postimehe“ trükk. (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI, 1.)
- SKES 4 = Erkki Itkonen, Aulis J. Joki. Suomen kielen etymologinen sanakirja. 4. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1969, 841–1256. (Tutkimuslaitos „Suomen suvun“ julkaisuja III.)
- SMS = Suomen murteiden sanakirja. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1985–. <http://kaino.kotus.fi/sms>
- Talurahva ajalugu I = Eesti talurahva ajalugu. I. Peatoim Juhan Kahk. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Olion 1992.
- Tezaurs = Latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca. <https://tezaurs.lv>
- VK IV = Karksi vanad rahvalaulud. I. Toim Herbert Tampere. ENSV Riiklik Kirjandusmuuseum, folkloristlik osakond. Tartu: Teaduslik Kirjandus 1941. (Vana kannel IV.)
- VK V = Mustjala regilaulud. Herbert Tampere, Erna Tampere. Toim Eduard Laugaste. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat 1985. (Vana Kannel V.)
- VMS = Väike murdesõnastik. I, II. Toim Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus 1982, 1989. <http://www.eki.ee/dict/vms/>
- Wiedemann 1893 = Ferdinand Johann Wiedemann. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus 1973.

Eesti murrete hääldusjooned läänemeresoome taustal

Areaaltüpoloogiline analüüs¹

Karl Pajusalu, Helle Metslang, Miina Norvik,
Eva Saar, Pire Teras, Janek Vaab

1. Sissejuhatus

Eesti murded moodustavad olulise osa läänemeresoome keelte lõunarühmast, samas aga kuuluvad Balti keeleareaali ning veel suuremasse Läänemerd ümbritsevate keelte piirkonda. Eesti murdeala mitmekesisust, mis väljendab kontakte naaberkeeltega Läänemere areaalis, on oma prosodiauurimustes osutanud ka Ellen Niit (1980). Selles artiklis selgitame eesti murrete asendit läänemeresoome keelte hulgas, analüüsides nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt ligi pooltsada hääldusjoont, mis eristavad läänemeresoome keeli ning sageli samuti eesti murdeid omavahel. Meie uuringu aluseks on uurali keelte tüpoloogilise andmebaasi UraTyp andmestik (vt Norvik jt 2022), mida oleme täiendanud, luues selleks lõuna-läänemeresoome keelte ja eesti murrete erijooni põhjalikumalt kirjeldava EstTyp-i andmestiku. Sellisena on töö jätkuks ka uurali keelte üldist fonoloogilist eripära käsitlevale uurimistööle (vt Pajusalu jt 2018), andes esmakordselt süstemaatilise areaaltüpoloogilise ülevaate eesti murrete häälduse omapärast.

Artiklis tahame leida vastuse küsimustele, kuivõrd ja kuidas erinevad eesti murded fonoloogiliselt ja morfofonoloogiliselt teistest läänemeresoome keeltest, milline on nende asend lõuna-läänemeresoome keelealal ning kui erinevad on nad üksteisest. Hüpoteesiks võtame Ellen Niidi prosodiauuringus esitatud väite, et üleminekud Balti keeleareaalis on järkjärgulised ja need väljenduvad sellisena ka eesti keeleala sees, kusjuures esile tõusevad Lääne- ja Põhja-Eesti rannamurrakud (vt Niit 1980: 13).

¹ Uurimistööd on rahastanud Eesti Haridus- ja teadusministeerium (TK215) ja Eesti Teadusagentuur (PRG2184).

Järgnevalt esitame sissevaate areaalse tüpologia meetoditesse, seejärel iseloomustame läänemeresoome keeleala struktuuri ja eesti murrete kohta selles. Kvantitatiivselt analüüsime eesti murrete hääldusjooni nii võrreldes kogu läänemeresoome keelealaga kui ka kitsamalt lõuna-läänemeresoome piirkonnas. Eraldi vaatleme kõrihäälikute ehk larüngaalfrikatiivi [h] ja larüngaalklusiili [ʔ] vahelduvat esinemist, kuna nendega seotud hääldusmuutused on kujukaks näiteks lõuna-läänemeresoome erisuunalistest areaaltüpoloogilistest arengutest.

2. Areaaltüpoloogilise keeleuurimise meetoditest

Meie uurimus on lähenemisviisilt tüpoloogiline: uurime valitud keeleliste tunnusjoonte variantide leviku põhjal keeltevahelisi sarnasusi ja erinevusi, analüüsides samas ka nende tunnusjoonte keeltevahelist varieerumist mõjutavaid tegureid. Tüpoloogiliseks uurimistööks saadakse andmeid mitmeti: eri keelte uurijate küsitlemisest, keeli kirjeldavatest grammatikatest jm keeleteaduslikest allikatest, emakeelsetelt keelejuhtidelt, korpustest. Suureks abiks kõigile uurijatele on paljudest keeltest kogutud andmeid sisaldavad tüpoloogilised andmebaasid. Siinse uurimuse keeleandmete lähteks on uurali keelte andmebaas UraTyp (vt Norvik jt 2022), millest oleme oma Eesti ja lõuna-läänemeresoome keskse uurimistöö tarbeks edasi arendanud detailsemat eesti keele fookusega andmestikku EstTyp. Meie uurimuses põimuvad areaalse ja intrageneetilise tüpologia vaatenurk ning mikroorientatsioon (vt Daniel 2010; Auwera 2011).

Areaalne tüpologia uurib keelejoonte geograafilist levikut, pöörates tähelepanu nii ühis- kui ka erijoonte laiemale, makroareaalsele levikule (vt nt Pajusalu jt 2018) ning ka mikroareaalsetele sarnasustele naaberkeelte vahel ja ühisjoonte piirkondlikule kuhjumisele. Viimane annab omakorda põhjust käsitada selle ala keeli tüpoloogiliselt kokkukuuluva kogumina, keelte liiduna. Läänemeresoome keeled (koos saami keeltega ning läti, leedu, vene, rootsi jt indoeuroopa naaberkeeltega) kuuluvad Läänemere areaali keelte hulka. Neis keeltes täheldatud ühisjooned on põhjustanud arutelusid võimaliku keeleliidu üle. Lähemal analüüsil on siiski leitud, et kirjeldatud ühisjooned levivad piirkonnas hajusalt ja pigem on tegu kontaktide kattumise alaga (Koptjevskaja-Tamm, Wälchli 2001). Siiski on seniste uurimustega saadud pilt Läänemere piirkonnast üsna üldine, detailsem mikroareaalne

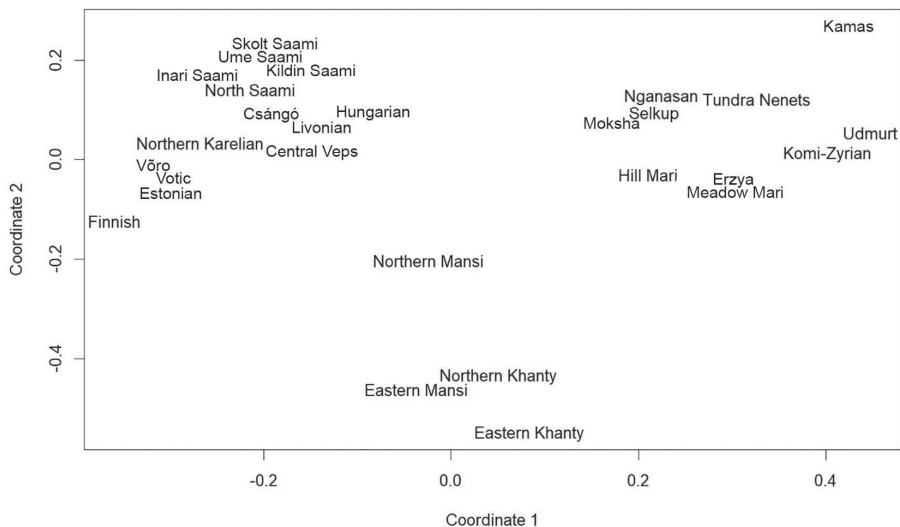
analüüs võib näidata väiksemaid koonduvaid või lahknevaid alasid. Bernhard Wälchli (2011: 338) on tõdenud, et „traditsiooniline lähenemine keeleareaalidele on ülevaade mõnest valitud tunnusest vähestes suuremates keeltes (sageli nende standardvariantides). Selline lähenemine ei ole kuigi paljutõotav. Isegi vähete keeltega alal, nagu Läänemere areaal, on sadu keelevariante, mille kontaktid väärivad uurimist, ja sadu paljulubavaid keelelisi tunnusoone, mida tuleks uurida“. Meie lõuna-läänemeresoome kitsama keeleareaali uurimus püüabki seda teha, täites nii senist ilmset tüpoloogilise uurimistöo lünka.

Intrageeneetiline tüpoloogia uurib samuti vahetumal viisil kokkukuuluvate keelte sarnasusi ja erinevusi sünkroonses lõikes, kuid siin ühendab uuritavaid keeli keelesugulus. Sugulaskeelte, eriti aga murrete uurimine esindab detailsemat ja tulemuste interpretatsiooni ühtluse poolest usaldusväärsemat mikroorientatsiooni tüpoloogilises uurimistöös (vt Daniel 2010).

Siinne analüüs käsitleb areaaltüpoloogias väheuuritud keeletasandit, fonoloogiat (vt nt Stolz, Levkovych 2017), keskendudes eesti keelele (esindatud on standardkeel ja murded), veidi väiksema detailsusega lähedastele sugulaskeeltele. Taustana arvestame indoeuroopa piirkondlikke kontaktkeeli, kuid võtame arvesse, et areaalses uuringus ei peeta tingimata vajalikuks eri keelkondade esindatust (Campbell 2017: 25). Otsime ühis- ja erijoonte levikut ja selle tegureid, millest intrageeneetiline vaatenurk toob lisaks keelekontaktidele (mida omakorda on soodustanud või takistanud looduslikud ja ühiskondlikud tegurid) esile ka keeleajaloolised arengud. (Tüpoloogia uurimisala laienemisest sünkroonselt plaanilt ka diakrooniale vt nt Croft 2003: 232–279.) Nii on EstTyp-i andmestikku lisatud ka jooni, mis ilmestavad fonoloogias ja morfofonoloogias toimunud muutusi.

3. Eesti murrete kohast läänemere keelealal

Läänemeresoome algkeele eristumisel teistest uurali keelkonna keeltest oli oluliseks vaheetapiks nn lääneuurali aluskeel, millest kujunesid läänemeresoome, saami ja mordva keeled (Grünthal 2012). Läänemeresoome keelte arengut, sh fonoloogilise süsteemi uuendusi mõjutasid kontaktid germaani ja balti keeltega (Kallio 2012, 2014). Need Kesk- ja Põhja-Euroopa kontaktkeeled on mõjutanud samuti saami keeli ja ungari keelt, mistõttu need kõik kuuluvad ka ühte uurali keelte fonoloogilisse põhitüüpi, vt joonist 1.

Joonis 1. Uurali keelte fonoloogilised erinevused põhikomponentanalüüsi järgi (Pajusalu jt 2018, joonis 1)

Uurali keelte läänepoolset fonoloogilist põhitüüpi iseloomustab lühikeste ja pikkade konsonantide ja vokaalide eristus, sõnaalguline leksikaalne rõhk, mis ei ole silbikaalust, trohheilised kõnetaktid, mida iseloomustavad kompleksed kvantiteedivastandused, sh ülipikad rõhulised silbid, kus pikale silbituumaale võib järgneda pikk kooda jms. Samuti on larüngaalide, eriti *h* esinemine nende keelte üks iseloomulikke jooni, kuigi nii selle kui ka teiste joonte puhul võib esineda kitsamaid areaalseid eriarenguid (vt Pajusalu jt 2018: 198).

Läänemeresoome keeli on traditsiooniliselt liigitatud lõunarühmaks ja põhjarühmaks (nt Setälä 1917, 1926; Ariste 1965) või täpsemalt lõuna-, põhja- ja idarühmaks, kus idarühma moodustavad nn algkarjala keele järglased (idasoome, karjala, vepsa; Itkonen 1983). Siiski on ka keelejooni, mis jagavad läänemeresoome keeled hoopiski lääne- ja idarühmaks (vt Lehtinen 2007: 155 jj), tuntumaid selliseid jooni on näiteks erinevused mitmuse omastava käände moodustusviiside morfofonoloogilises arengus (vrd lääne **meden* ja ida **meiden* 'meie (omastav)', Alvre 1973).

Praeguseks on enim heakskiitu leidnud seisukoht, et läänemeresoome algkeel jagunes kõigepealt sisemaa- ja rannamurdeks, sisemaamurde jätkajaks on lõunaestli keel, teised läänemeresoome keeled kujunesid rannamurdest (vt Kallio 2007, 2014, 2016; Lang 2018; Prillop jt 2020). Lõunaestli

hõimukeelt on pidanud vanimaks eraldujaks läänemeresoome algkeelest juba Samallahti (1977) jt. Alg-läänemeresoome rannamurdest eraldusid kõigepealt Liivi lahe ümbruse alusmurre ja Soome lahe ümbruse alusmurre. Liivi lahe murde jätkaja on liivi keel (vt ka Viitso 1978, 1985), kõik teised läänemeresoome keeled peale lõunaeesti ja liivi keele on kujunenud Soome lahe alusmurdest.

Soome lahe alusmurdest eristusid põhja- ja kesk-läänemeresoome murre. Põhja-läänemeresoome alusmurdest kujunesid läänesoome, algkarjala ja algvepsa keel, algkarjalast omakorda idasoome, isuri ja karjala keel, algvepsast lüüdi ja vepsa keel. Kesk-läänemeresoome alusmurdest pärinevad põhjaeesti ja vadja keel, vt joonis 2.

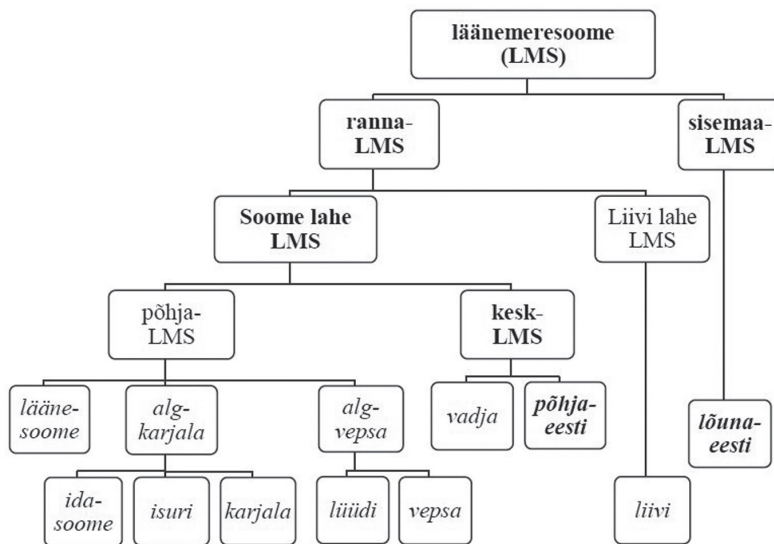
Viimase aastatuhande jooksul on läänemeresoome keeled jagunenud edasi murreteks, millest mõned on eelkõige maa-alalise või administratiivse eraldatuse tõttu kujunenud omaette keelteks, näiteks karjala keeleühitsusest on eraldunud livviko ehk Aunuse karjala keel. Meie uurimusse kaasatud läänemeresoome keelte ja murrete ülevaate esitab Lisa 1.

Läänemeresoome keelerühma ulatuslikum hargnemine lähtus ilmselt Eesti keelealalt, kuigi on tõenäone, et lõunaeesti hõimukeele eraldumine läänemeresoome algkeelest toimus juba umbes kaks tuhat aastat tagasi praeguse Läti alal. Põhja-Eestis hakkasid põhjaeesti alusmurdest juba varakult eristuma Soome lahe rannamurre ja vadja keele mõjualas Alutaguse ehk kirdemurre ning viimasele lähedane idamurre. Edelaeesti alusmurde kujunemist on mõjutanud naabrus lõunapoolse liivi keelealaga.

Tänapäeval jaotatakse eesti mured esmalt põhja- ja lõunaeesti peamurredeks, kolmandasse ehk kirderanniku murderühma asetuvad Soome lahe rannamurre ning kirdemurre. Nii saab eristada eesti murdealal kolme omanäolist rühma, mis jagunevad omakorda murreteks ja murrakuteks. (Vt Pajusalu jt 2020: 48–63; Viikberg 2020: 13–23.)

Soome lahe rannikul kõneldaval rannamurdel on mitmeid ühisjooni soome keelega, nagu *õ*-vokaali puudumine, kirdemurdes esineb aga sarnaselt vadja keelega *õ*-d rohkesti. Ranna- ja kirdemurret ühendab 2. ja 3. välte vastanduse puudumine. (Vt Must 1987)

Põhjaeesti murdeala ilma kirderanniku murreteta ehk südaeesti murderühma moodustab neli murret: saarte, lääne-, kesk- ja idamurre. Läänepoolseimas ehk saarte murdes ning mõnevõrra läänemurdes ja keskmurde looderühmaski on mõjutusi (ranna)rootsi keelest (Juhkam 2012: 495–496).

Joonis 2. Läänemeresoome keelte hargnemine (Kallio (2012, 2014) järgi; täiendatud karjala keelte jagunemise osas, vt Prillop jt 2020: 26)

Idamurre on mitmeti lähedane põhjapoolsele kirdemurdele ning samuti vadja keelele (Univere 1996). Keskmurre ja maa-alaliselt suurim südaeesti murre on keskmurre, mis on olnud ka eesti kirjakeele (standardkeele) alusmurdeks (Must, Univere 2002).

Lõunaeesti murderühma kuuluvad murded lähtuvad lõunaeesti hõimukeelest. Selle algset eripära on säilitanud järjekindlamalt kagupoolsed Võru ja Setu murdekeeled, tänapäeval võru ja seto piirkonnakeeled. Rohkem on põhjaeesti murrete ja kirjakeele jooni tulnud läänepoolsesse Mulgi ja põhjapoolsesse Tartu murdekeelde. Tartu murdel põhines ka 20. sajandi alguseks kasutusest taandunud tartu kirjakeel. Lõunaeesti keelesaartest asub Leivu põhiliselt Kirde-Lätis paiknenud Atsele muinasmaakonna alal ning nii on ka esimesena lõunaeesti keeleühtsusest eraldunud leivu keel muistse Atsele maarahva keele järeltulija (Kallio 2021). Lutsi keelesaarel on räägitud vähemalt kolme erinevat murret, millel on sarnasusi lõunavõru ja lõunaseto murrakutega; Lõuna-Pihkvamaa Kraasna keelesaare murdele on lähim idaseto murdekeel (Pajusalu jt 2020: 173–202; Balodis, Pajusalu 2021).

Järgnevasse analüüsi on Eesti keelealalt valitud murrakuid põhimõttel, et igat murret esindaks vähemalt üks murrak, kui aga murre on sisemiselt

tüpoloogilist dünaamikat. Selline on näiteks keskkõrgete vokaalide kõrgenemist puudutav küsimus FT172.

Kõik andmebaasis sisalduvad fonoloogilised jooned, sh lisatud jooned, on sellised, mis võimaldavad jah/ei vastust, nt UT117 „Kas keeles on lühikeste ja pikkade vokaalide vastandus?“, UT152 „Kas keeles on dentaalne afrik-
aat [tʃ]?“. Kvantitatiivse analüüsi lihtsustamiseks on UraTypis vastus 'jah' kodeeritud 1-ga ning vastus 'ei' 0-iga. Käesoleva analüüsi jaoks kontrollisime üle kõik UraTypi andmebaasis sisalduvad väärtused. Juhud, mil fonoloogilise joone esinemisel võib tähendada teatud piiranguid, kodeerisime ümber, kasutades väärtust 0,5. Näiteks küsimuse UT156 „Kas on olemas kõrisulghäälik [ʔ]?“ kodeerisime Tartu, Võru ja Leivu murrakute puhul 0,5-ga, kuna neis kõrisulghäälik küll esineb, kuid ebaregulaarselt ning ennekõike on see seotud lauserõhuga.

Tausta esitamiseks analüüsisime kõiki Lisas 1 toodud läänemeresoome keeli või murdeid. Lähema vaatluse alla võtsime geograafiliselt lõunapool-
sed läänemeresoome keelekujud, keskendudes valikule Eesti murrakutest (vt joonis 3), kuid arvestades ka eesti ja võru kirjakeelega. Kirjakeeli ei saa aga maa-alaliselt piirata, mistõttu neid pole kaardile märgitud. Joonisel 3 on välja toodud analüüsitud murrakud, kuid siinkohal on oluline märkida, et ka murrakute puhul valisime ühe konkreetse keelekuju, mida kodeerida. Näiteks Vaivara murrakut puudutavad vastused esindavad ala põhjaosa.

Analüüsimeetodina kasutasime põhikomponentanalüüsi (PCA, *Principal Component Analysis*), mis võimaldab vähendada mitmekesise andmestiku dimensionaalsust, tuues esile kõige olulisemad regulaarsused varieeruvuses (vt nt Jolliffe 2002). Seda, kui palju iga põhikomponent seletab, on võimalik mõõta (tavaliselt alla 10% või 5% jäävaid põhikomponente võib ignoreerida). Meie analüüsides seletab esimene põhikomponent (PC1) mõlemal juhul üle 30%, teine (PC2) 20% ringis ning kolmas (PC3) veidi üle 10% varieeruvusest. Artiklis esitame kahte esimest põhikomponenti ilmestavad tulemused. Joonistel on PC1 esitatud y-teljel ning PC2 x-teljel, et tulemusi oleks lihtsam hoomata – selliselt kattuvad need vähemalt osaliselt ka keelte ja murrete geograafilise paiknemisega.

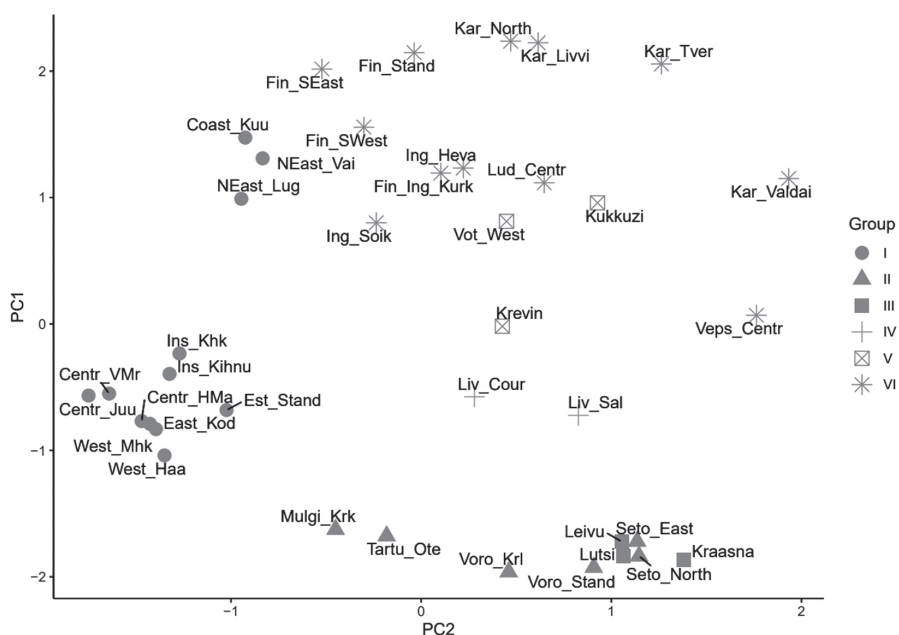
Läänemeresoome keeli laiemalt hõlmav analüüs põhineb 41 fonoloogilisel joonel, mis näitasid andmestikus varieerumist. Teises, lõunapoolsetele läänemeresoome keeltele keskenduv analüüsis on arvestatud 39 fonoloogilise joonega.

5. Kvantitatiivse analüüsi tulemused

Andmestiku EstTyp põhjal tegime esmalt analüüsi kõigi kaasatud läänemeresoome keelte ja murrete kohta (vt Lisa 1), seejärel analüüsisime ainult eesti murdeid koos teiste Soome lahest lõunapool kõneldavate lõuna-läänemeresoome keeltega.

5.1. Läänemeresoome fonoloogilised põhitüübid

Kogu läänemeresoome ala põhikomponentanalüüsis seletavad kolm esimest põhikomponenti üle poole varieerumisest (PC1 32%, PC2 18%, PC3 11%). Saadud statistilised tulemused näitavad, et olulisim on erinevus põhja- ja lõuna-läänemeresoome keelte vahel (vt PC1). Et visuaalselt oleks kergem uurimustulemusi jälgida, oleme joonisel 4 asetunud PC1 väärtused vertikaalteljele ja PC2 väärtused horisontaalteljel.

Joonis 4. Lõuna-läänemeresoome rühmad: I – põhjaeesti, II – lõunaeesti, III – lõunaeesti keelesaared, IV – liivi, V – vadja, Kukkusi, kreevin; põhja-läänemeresoome rühm: VI – põhja-läänemeresoome rühm

PC1 väärtuste järgi on kõige erinevamad ühelt poolt põhjakarjala keel, mis on läänemeresoome keelealal põhjapoolsemaid, ning sellega sarnaseimad Aunuse karjala (livviko), kagusoome murdekeel ja soome kirjakeel, teiselt poolt lõunaesti keelekujud, nagu võru standardkeel, Karula ja põhjaseto murrak. Põhjakarjalat ja teisi põhjapoolsemaid keeli iseloomustab pikkade ja lühikeste vokaalide opositsioon nii rõhulistes kui ka rõhututes silpides, samas geminaatkonsonantide pikkuse opositsiooni puudumine; vokaalide puhul keskvoakaali *õ* ja velaarise vokaalharmoonia ehk *õ*-harmoonia puudumine. Tüpoloogiliselt lõunapoolseimatele ehk lõunaesti keeltele on omane prosoodiliselt lühikese, pika ja ülipika kestuse ehk kolme välte vastandus, millega on seotud ka sise- ja lõpukadu, ning erinevad pikkade ja ülipikkade vokaalide arengud, lühikese konsonantgeminaadi eristumine lühikesest üksikkonsonandist ja pikast geminaadist, kõrisulghäälik [ʔ], fonoloogiliselt illabiaalsed tagavokaalid ehk nn taga-*i* ja taga-*õ*, velaarise ehk *õ*-harmoonia jms.

PC2 väärtuste järgi eristuvad kõige rohkem põhjaeesti kesk-, lääne- ja saarte murre ning eesti kirjakeel vepsa keelest ja karjala Valдай ja Tveri keele- saartest. Seega saab südaeesti murdeid ja eesti kirjakeelt pidada häälduse poolest tüüpilisimateks läänelisteks läänemeresoome keelteks, vepsat ja karjala keele- saari aga iseloomulikeks ida-läänemeresoome keelteks. Neid läänepoolseid läänemeresoome keeli iseloomustab nii välte- kui ka laadivaheldus, vokaalharmoonia taandumine, *h* piiratud esinemine jms. Ida-läänemeresoome keeltele on iseloomulikud ühelt poolt piiratud pikkuseopositsioonid, teiselt poolt aga vähesed konsonandikaod, sh *h* püsi järgsilpides vokaalide vahel ja sõna lõpus, trohheilise kõnetakti struktuuri järjekindlam püsimine jms.

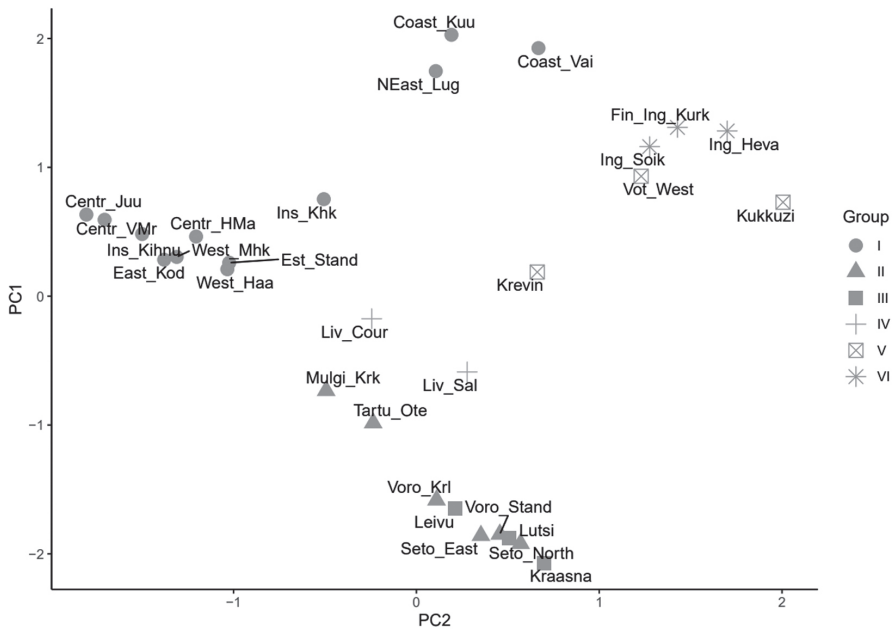
Tähelepanuväärne on, et fonoloogilised tüübid ei korreleeru siiski päris järjekindlalt keelte maa-alalise asendiga. Ühelt poolt on erinevusi n-õ üleminekutsoonis, kus näiteks eesti kirderanniku murderühm ning läänevadja ja Kukкуси murre on lähemal pigem põhjarühmale. 15. sajandil Lätti viidud vadja sõjavangide kreevini keel on aga omandanud rohkem lõuna-läänemeresoome hääldusjooni. Raskemini on esmapilgul mõistetav perifeerse edelapoolse asendiga liivi keele tüpoloogiliselt väheeristuv positsioon lääne- ja ida-läänemeresoome fonoloogilise tüübi vahel. Seda saab ilmselt seletada liivi keele suhteliselt isoleeritud paiknemisega. Kuigi liivi keeles on mitmeid lääne-läänemeresoome hääldusjooni, nagu ulatuslikud häälikukaod ja ühesilbiliste kõnetaktide teke, on seal püsinud samuti idapoolseid jooni, mis sarnastavad seda näiteks vepsa keelega, nagu laadivahelduse puudumine. Samas

on pikaajaline slaavi keelte mõju vepsa ja karjala keelele ning balti keelte mõju liivi keelele võinud tuua kaasa sarnaseid häälikuarenguid, nagu heliliste klusiilide, afrikaatide ja postalveolaarse sibilandi š [ʃ] keelde kohanemine.

5.2. Eesti murrete asend lõuna-läänemeresoome hääldusruumis

Kui võrrelda eesti murrete häälduslikku eripära teiste geograafiliselt määratletud lõuna-läänemeresoome keeltega, mida kõneldakse Soome lahest lõuna pool, tõuseb jällegi kõigepealt esile suurim erinevus lõunapoolseimate lõuna-eesti murrete ning põhjapoolseimate kirderanniku murrete vahel (PC1 31%); järgmisena eristuvad südaeesti murded ja eesti kirjakeel Ingerimaa keeltest (PC2 21%), mille hulgas tõuseb esile Kukkusi murre. Kolm esimest põhi-komponenti seletavad ligi kaks kolmandikku varieerumisest (PC1 seletab 31%, PC2 21%, PC3 13%, kokku 65%). Tähelepanuväärne on, et idamurre püsib ikka koos teiste südaeesti murretega nn läänērühmas, kuid Mulgi ja Tartu murre paiknevad fonoloogiliselt südaeesti ja võru-seto vahel. Teistest südaeesti murretest eristub läänesaare Kihelkonna murrak mõnevõrra n-ö kirderanniku murrete suunas. Kihelkonna, lõunaeesti läänērühma Karksi ja läänemurde lõunarühma Häädemeeste murrak on samas mitmeti lähedased liivi keelega, mis paikneb endiselt n-ö keskel ehk hõlmab eri tüüpi hääldusjooni; sarnane on ka Lätis kõneldud kreevini keele omapära.

Analüüsitud hääldusjoonte põhjal võib tõdeda, et kolm eesti suurt murderühma – kirderanniku, südaeesti ja lõunaeesti murded – moodustavad kolm areaaltüpoloogiliselt eristuvat ala, mis sisemiselt on üsna ühtsed. Erandi moodustavad üksnes põhja- ja läänepoolses mõjuväljas muutunud lõunaeesti Mulgi ja Tartu murre, mis asetuvad läänelise südaeesti ja kagupoolse lõuna-eesti vahele. Samas on Mulgi ja Tartu lähedasemad liivi keelele. Lõunaeesti keelesaared, mille murdekeeled on teinud isoleeritult läbi eriarenguid Lätis ja Pihkvamaal, erinevad ometi häälduslikult üsna vähe Võru- ja Setomaa murrakutest. Leivu keel on siiski pisut n-ö edelapoolsem, olles lähim läänevõru Karula murrakule, Kraasna kõige kagupoolsem, olles lähim seto keelele, Lutsi jääb ühelt poolt Leivu ja võru, teiselt poolt seto ja Kraasna vahele.

Joonis 5. Lõuna-läänemeresoome rühmad: I – põhjaeesti, II – lõunaeesti, III – lõunaeesti keelesaared, IV – liivi, V – vadja, Kukkusi, kreevini; põhja-läänemeresoome rühm: VI – isuri ja ingerisooime

6. Larüngaalfrikatiivi [h] esinemine läänemeresoome keeltes

UraTypi andmebaasi järgi (Norvik jt 2022) esineb larüngaalfrikatiiv [h] lisaks läänemeresoome keeltele ka saami keeltes, ungari, kamassi, lõuna-sõlkupi ja nganassaani keeles. Läänemeresoome keeltes ongi [h] üks fonoloogilisi uuendusi, kuid [h] levik on piiratud (Pajusalu 2012), nii et see ei pruugi esineda sõnas kõigis positsioonides. Kui UraTypi andmebaasis on [h] kohta vaid üks küsimus: „Kas seal esineb larüngaalne frikatiiv [h]?“, siis Est-Typy andmestikus asendab seda kolm täpsustavat küsimust: „Kas seal esineb sõnaalguline/-sisene/-lõpuline larüngaalne frikatiiv [h]?“. Järgnev analüüs põhineb neil andmetel. Analüüsi täiendavad mõningad eesti murrete käsitlustes toodud näited ja uurimistulemused.

Sõnaalguline [h] esineb läänemeresoome põhjarühma keeltes. Lõuna-rühma keeltest ja murretest esineb [h] Kukkusis, võrus ja setos ning

keelekaartest Lutsis ja Kraasnas. Sõnaalgulisena ei ole [h]-d liivi keeles, keelekaartest Leivus, kreevini ega vadja keele läänemurdes.

Varieeruvalt esineb sõnaalguline [h] eesti murretes, nt *hää ~ ää ~ ea* 'hea'. Enamasti ei ole seda põhjaeesti murretes, aga nt Kuusalu rannamurdes võib seda esineda (Must 1987: 87) nagu ka saarte murde Kihelkonna ja Reigi murrakus, järjekindlalt esineb [h] aga Hiiumaal Pühalepas (Lonn, Niit 2002: 18). Lõunaeesti murretest on sõnaalgulise [h] kadunud Mulgis, valdavalt Tartu murdealal, kus see võib varieeruvalt esineda vaid Otepää, Kambja ja Võnnu murrakus (Keem 1970: 25). Varieeruvalt esineb sõnaalguline [h] ka Võru murde põhja-, lääne- ja lõunarühma murrakutes (Keem, Käsi 2002: 28–29).

Eesti ühiskeeleski varieerub sõnaalgulise [h] hääldus palju: teksti lugedes hääldatakse [h] välja 95% juhtudest (Kalvik, Piits 2015: 65), ametlik-avalikus suhtluses 76% juhtudest, aga argisuhtluses vaid 36% juhtudest (Teras 2019: 213). Sama kõneleja puhul suurendab avalik esinemine [h] väljahääldamise osakaalu võrreldes argisuhtlusega: on neid, kes avalikus olukorras hääldavad [h] välja kõigil või pea kõigil juhtudel, aga ka neid, kelle kõnes on [h] väljahääldamise osakaal avalikultki esinedes väiksem (Teras 2019: 218). [h] väljahääldamist seletavad tunnused on nt suhtlusolukorra ametlikkus, sõna rõhulisus, sõna paiknemine lausungi alguses pärast pausi, sõna väike esinemissagedus, konsonandiga lõppeva sõna eelnemine (vt nt Teras 2019).

Sõnasisene [h] on läänemeresoome keeltes enamasti püsinud, kuid see on kadunud liivi keelest, olles üks katketooni tekkimise põhjusi (Viitso 2009: 278). Leivus on sõnasisene [h] lühikesena enamasti kadunud, aga püsinud pikana kolmandaväلتelistes sõnades (Mets jt 2014: 15). Vokaalidevahelise [h] kao tulemusel on hakanud sealgi tekkima katketoon (Teras 2021; Teras, Tuisk 2021). Vokaalide vahelt võib sõnasisene lühike [h] kaduda ka eesti murretes, nt saarte murdes (nt *lehelis* > *leelis*, *läheb* > *lääb*, *raha* > *raa*, Lonn, Niit 2022: 18), rannamurdes (nt *tuhat* > *tuat*, Must 1987: 87), Mulgis (nt *kohekil* > *koekil* 'kuhugi', Tanning 1961: 21), harva ka Võru murrakutes (nt *kohes* > *koes* 'kuhu', Keem, Käsi 2002: 29).

Samuti võib lühike [h] vokaalide vahelt kaduda eesti ühiskeeles – seda eelkõige argisuhtluses, kusjuures lisaks suhtluseolukorrale on [h] kadu seletavad tunnused kõneleja sugu (meestel esineb kadu lisaks argisuhtlusele ka avalikus suhtluses), sõna rõhulisus (rõhututes sõnades kaob [h] sagedamini) ja sõna positsioon lausungis (kadu esineb sagedamini lausungi sees) (Teras 2018).

Sõnalõpuline [h] esineb läänemeresoome põhjarühma keeltest karjalas, vepsas, lüüdis, isuri keele Hevaha murdes, lõunarühma keeltest setos, keele- saartest Kraasnas. Varieeruvalt esineb sõnalõpuline [h] võrus, keelesaartest Lutsis ja Leivus. Kui sõnalõpuline [h] tuleb ette eesti ühiskeeles, siis on see partiklites ja võõrsõnades, nt *noh*, *aitäh*, *ohoh*, *niuh-näuh*, *krahh*, *epohh*. Partiklite lõpus tuleb seda ette murreteski, nt saarte *näh* 'jah' (Lonn, Niit 2022: 18), Mulgi *liuh-läuh*, *poeh* 'oeh' (MES).

7. Kõrisulghääliku [ʔ] esinemine läänemeresoome keeltes

UraTyp-i andmebaasi järgi esineb larüngaalklusiil ehk kõrisulghäälik [ʔ] uurali keelealal mitmeti perifeerias: metsaenetsi, tundraeenetsi, nganasaani, kamassi ja lõunaeeesti keeltes (Norvik jt 2022). Mitmete funktsioonidega larüngaalklusiil on ka lõunaeeesti keelte olulisemaid tunnuseid. Kuigi piiratud võib sarnast kõrihäälikut olla kuulda ka soome (nt *anna? olla*) (vt nt Karlsson, Lehtonen 1977) ja eesti keeles (nt *m?m*), esineb läänemeresoome keelealal foneem [ʔ] ainult lõunaeeesti keeltes (Laanest 1975: 77; vt ka Norvik jt 2022).

Kõrisulghäälik avaldub lõunaeeesti keeltes mitmel viisil ja positsioonin ning sellel on erinevad grammatilised ja pragmaatilised funktsioonid. Kõige sagedasem on see sõna lõpus, nt võru *elläq* [ellæʔ] 'elada' (Iva 2003, 2005); üksikjuhtudel ilmneb ka sõna alguses, nagu idaseto *qellä* [ʔellæ] 'elada' (Vaab 2021: 210). Kõrisulghääliku asemel võib esineda kärisev häälik sõna lõpus, nt Leivu *luuq* [lʷu:] 'luud', või see võib assimileerudes moodustada koos järgneva sõna alguskonsonandiga geminaadi, nt *suurõt tarõq* [su:rət_ tarəʔ] (Nigol 1994: 72; Iva 2003: 79–80); uuemas lõunaeeesti keelepruugis jääb kõrisulghäälik sageli päris hääldamata.

Sõnavormide lõpus olnud ajaloolisele **k*-le järgneva algkonsonandi geminatsioon (soome *loppukahdennus*, vt nt Itkonen 1969: 213), nt [menep_pois] 'mine ära', esineb mitmes läänemeresoome keeles ja murdes, kuid puudub näiteks põhjaeeesti, vadja, osati ka isuri keelest ning soome keele edelamurretest ja Häme murde kagumurrakutest (Grünthal 2022: 367).

EstTyp-i andmestikus esindatud lõunaeeesti murrakud saab [ʔ] esinemise põhjal jaotada kolmeks: I rühmas on [ʔ] säilinud kõikides funktsioonides ja positsioonides, II rühmas on [ʔ] säilinud eelkõige vaid rõhutavas funktsioonis, III rühmast on [ʔ] kõikidest positsioonidest kadunud.

I rühma, kus [ʔ] on säilinud kõikides positsioonides, kuuluvad seto põhja- ja idamurre ning Kraasna ja Lutsi, võru kirjakeel ja Karula murrak. Kõigis neis esineb larüngaalklusiil kõikides keeleajalooliselt välja kujunenud positsioonides. Tänapäeval on [ʔ] hääldamine siiski ebajärjekindel, olles seotud peamiselt lauserõhu, sõna struktuuri ja häälikulise ümbrusega.

II rühmas kasutatakse larüngaalklusiili peamiselt rõhutamiseks ja püsiühendites. EstTyp-is esindatutest kuuluvad siia rühma Leivu keelesaare murded ja Tartu murde Otepää murrak. Positsioonid, kus [ʔ] avaldub, on samad, mis esimeses rühmas, kuid seda kasutatakse peamiselt vahelduvalt pragmaatilise vahendina, näiteks rõhutades varasemat leksikaalset või grammatilist rolli imperatiivvormides ja rõhumäärsõnades, nagu *joʔ* 'juba'. Leivus hääldus kõrisulghäälik kõigist oodatavatest juhtudest 17,5% (Vaab 2023: 25) ning Tartu murde lõunamurrakutes, sh Otepää murrakus 14% (Vaab 2023: 82).

Kolmandasse rühma kuuluvad lõunaeesti murdekeeled, kus kõrisulghäälikut enam ei hääldata. EstTyp-is esindatutest kuulub siia Mulgi murde Karksi murrak, kust ajalooline kõrisulghäälik on täiesti kadunud.

8. Arutelu

Meie analüüsitulemused näitavad, et läänemeresoome keeled jagunevad fonoloogiliste joonte poolest mitmesse areaaltüpoloogilisse rühma, mida saab seostada kindlate piirkondadega. Ka kirjakeeled, mis on kujunenud mitme murde alusel ning mida on ka teadlikult kujundatud, seostuvad kindlate tüpoloogiliste rühmade ja areaalidega. Need areaalid on samad kirjakeelte alusmurretega, kuid võivad hõlmata ka teisi keeli, nii rühmitub soome kirjakeel kokku ka põhja- ja Aunuse karjala keelega. Kirjakeeled võivad väljendada järjekindlalt mingit tüüpi, nagu soome kirjakeel põhja-läänemeresoome fonoloogilist tüüpi ning võru kirjakeel lõuna-läänemeresoome tüüpi. Eesti kirjakeel rühmitub kokku südaeesti murretega, kuid selles läänepoolse lõuna-läänemeresoome rühma tüüpilisimad esindajad on hoopis kirjakeele aluseks olnud keskmurde murrakud, millega võrreldes on eesti kirjakeel mõnevõrra konservatiivsem. Kirjakeeled oma süstemaatilisuses väljendavad vähemal või rohkemal määral nende arendajate keelekorralduslikke ideaale.

Eesti murrete vaatlus lõuna-läänemeresoome lähisugulaskeelte taustal osutab, et tegelikult hõlmab eesti keeleala mitut fonoloogilist tüüpi murdekeeli. Need erinevused on ühelt poolt seotud erineva varasema keelte

kujunemislooga, teiselt poolt hilisemate keelekontaktidega. Südaeesti murrete üllatavalt suur sarnasus viitab ilmselt ka hilisematele kontaktidele ühtsel keelealal, n-ö arengule eesti ühiskeele suunas, mis seletaks idamurde fonoloogilist sarnasust teiste südaeesti murretega.

Omapärane on liivi ja kreevini keele asend tüpoloogiliste äärmuste vahel. See võib osutada nende iseseisvale isoleeritud arenguloole. Igal juhul näitavad uurimistulemused, et tugevas balti keelte mõjuväljas kujunenud Kuramaa liivi, Salatsi liivi ja kreevini keele häälduslik omapära vajab edasist sügavamalt ja mitmelaadsemalt uurimist.

Artiklis eraldi kirjeldatud larüngaalspirandi *h* ja larüngaalklusiili *q* arengud osutavad vajadust edaspidi võtta arvesse laiemat areaalset tausta. *h* vahelduva esinemise puhul tuleb esile selle häälduse nõrgenemise tendents läänepoolses balti areaalis, teisalt nähtavasti soosib *h* esinemine kontaktkeeltes selle püsimummist. Kõrisulghääliku puhul on ilmne suundumus selle kaole, samas siiski aeglustab larüngaali kadumist sellele uute pragmaatiliste funktsioonide lisamine. Need mõlemad uuenduslikud keelenähtused on aga olulise kaaluga lääne- ja lõuna-läänemeresoome tüpoloogilise eripära määratlemisel. Siiski näitab statistiline analüüs, et keskse tähtsusega on keelte fonoloogilisel rühmitumisel sõnaprosoodia eripära.

9. Kokkuvõte

Uuritud fonoloogiliste ja morfonoloogiliste joonte põhjal moodustavad kirderanniku (ranna- ja kirdemurre), südaeesti (saarte, lääne-, kesk- ja idamurre) ning lõunaeesti kaguosa (võru, seto, keelesaared) kolm areaaltüpoloogiliselt küllaltki selgelt eristuvat murderühma. Kirderanniku murrud on suhteliselt lähedased ka soome murretele. Lõunaeesti murretest eralduvad üldpildis aga Mulgi ja Tartu murre, mis jäävad põhjaeesti ja Võru murdeala vahele ning on teistest lähedasemad liivi keelele. Samas on märkimisväärne lõunaeesti keelesaarte murrakute lähedus Võru- ja Setomaa murdekeelele. Niisiis on eesti keeleala küllaltki heterogeenne.

Ka kogu läänemeresoome keeleala tüpoloogiline rühmitumine vastab üldjoontes maa-alalisele paiknemisele. Hääldussüsteemi erinevuste alusel jaguneb läänemeresoome keeleala statistiliselt tugevamalt lõuna- ja põhjarühmaks, mõnevõrra nõrgemalt lääne- ja idarühmaks. Mõlema jaotuse kokkuvõttes on aga põhiline tüpoloogiline jagunemine pigem kirderühmaks

(soome, karjala, vepsa, isuri, vadja, kreevini keel ja eesti kirderanniku murded) ja edelarühmaks (liivi murded ning eesti keele ülejäänud murded).

Vaadeldud tunnuste eristusjõud erinevad. Olulisemad eristajad on innovatiivsed jooned, näiteks *h* kadu ja välted, seevastu konservatiivsetel joontel nagu vokaalharmonia nii suurt kaalu ei ole. Innovatiivseid jooni on rohkem lõuna- ja läänepoolsetel läänemeresoome aladel, need on suuresti seotud Balti keeleareali üldisemate uuendustega (nagu *h* kadu).

Võrreldes kirjakeelte suhet murretega ilmneb erinevusi eesti ja soome keele vahel. Eesti kirjakeel paigutub südaeesti murretega samasse kobarasse, soome kirjakeel aga tüpoloogiliselt veel põhjapoolsemaks nii lääne- kui ka idasoome murretest. Eestis kõneldavad lõunaeesti (murde)keeled erinevad üksteisest põhjaeestilise kirjakeele mõju ulatuse poolest, eriti Mulgi murdes on suured põhjaeesti mõjud.

Võtsime siin vaatluse alla fonoloogilised ja morfofonoloogilised jooned eesti murretes ja läänemeresoome sugulaskeeltes. Taas leidis kinnitust Ellen Niidi seisukoht, et üleminekud Balti keelearealis on järkjärgulised ja need väljenduvad sellisena ka eesti keeleala sees. Edasised uurimused näitavad, kuidas teised keeletasandid täiendavad pilti meie keelearealist.

Kirjandus

- Alvre, Paul 1973. Läänemeresoome aluskeele varasest murdeliigendusest, eriti eesti ja soome keelt silmas pidades. – Keel ja Kirjandus 3, 151–162; 5, 291–299.
- Ariste, Paul 1965. Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. – Sõna sõna kõrvale. Paul Ariste teaduslikust tegevusest. Toim Arnold Kask. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 80–105. (Emakeele Seltsi toimetised 7.)
- Auwers van der, Johan 2011. Standard average European. – The languages and linguistics of Europe. A comprehensive guide. Eds. Bernd Kortmann, Johan van der Auwers. Berlin, Boston: de Gruyter Mouton, 291–306. <https://doi.org/10.1515/9783110220261>
- Balodis, Uldis, Karl Pajusalu 2021. Introductory survey of the South Estonian language islands. – Uurimusi lõunaeesti keelesaartest / Studies on the South Estonian language islands (Leivu, Lutsi, Kraasna). Toim Uldis Balodis, Karl Pajusalu. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 7–31. <https://doi.org/10.12697/jeful.2021.12.2.01>

- Campbell, Lyle 2017. Why is it so hard to define a linguistic area? – The Cambridge handbook of areal linguistics. Ed. Raymond Hickey. Cambridge: Cambridge University Press, 19–39. <https://doi.org/10.1017/9781107279872>
- Croft, William 2003. Typology and Universals. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. (Cambridge Textbooks in Linguistics.)
- Daniel, Michael 2010. Linguistic typology and the study of language. – The Oxford handbook of linguistic typology. Ed. Jae Jung Song. Oxford: Oxford University Press, 43–68. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199281251.001.0001>
- Grünthal, Riho 2012. Baltic loanwords in Mordwin. – Linguistic Map of Prehistoric North Europe. Eds. Riho Grünthal, Petri Kallio. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 297–343.
- Grünthal, Riho 2022. Kielellinen Merikarjala. – Merikarjala. Suomenlahden rannikon kulttuurinen kohtauspaikka. Toim Pekka Suutari. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, 330–369. (Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 24.)
- Itkonen, Terho 1969. Loppukahdennus, ei „alkukahdennus“. – Virittäjä 2, 212–214.
- Itkonen, Terho 1983. Välikatsaus suomen kielen juuriin. – Virittäjä 2, 190–229; 3, 349–386.
- Iva, Sulev 2003. Võro kõrisulghäälik. – Lõunaeesti häälikud. II. Toim Karl Pajusalu, Pire Teras. Tartu: Tartu Ülikool, 68–91. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 27.)
- Iva, Sulev 2005. Glottal stop in Võro South Estonian. – Linguistica Uralica 2, 123–133.
- Juhkam, Evi 2012. Harju-Madise murrak. Toim Mari-Liis Kalvik, Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kallio, Petri 2007. Kantasuomen konsonanttihistoriaa. – Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007. Toim Jussi Ylikoski, Ante Aikio. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 229–249. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia / Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 253.)
- Kallio, Petri 2012. The prehistoric Germanic loanword strata in Finnic. – Linguistic map of prehistoric North Europe. Eds. Riho Grünthal, Petri Kallio. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 225–238.
- Kallio, Petri 2014. The diversification of Proto-Finnic. – Fibula, fabula, fact. The viking age in Finland. Eds. Joonas Ahola, Frog, Clive Tolley. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 155–170.
- Kallio, Petri 2016. Historical phonology from Proto-Finnic to Proto-Livonian. – Studies on Livonian. II. Toim Valts Ernštreits, Karl Pajusalu. Eesti ja

- soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 39–65. <https://doi.org/10.12697/jeful.2016.7.1.02>
- Kallio, Petri. 2021. The position of Leivu. – Uurimusi lõunaeesti keelesaartest / Studies on the South Estonian language islands (Leivu, Lutsi, Kraasna). Toim Uldis Balodis, Karl Pajusalu. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 123–143. <https://doi.org/10.12697/jeful.2021.12.2.05>
- Kalvik, Mari-Liis, Liisi Piits 2015. Lugemiseksperiment fonoloogilise varieerumise uurimiseks. – Kõneuurimise suundi / Aspects of Speech Studies. Toim Heete Sahkai, Meelis Mihkla, Hille Pajupuu. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 97–122. <https://doi.org/10.12697/jeful.2015.6.3.02>
- Karlsson, Fred, Jaakko Lehtonen 1977. Alkukahdennus. Näkökulmia eräistä suomen kielen sandhi-ilmioistä. – Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 2. Turku: Turun yliopisto, 1–93.
- Keem, Hella 1970. Tartu murde tekstid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. (Eesti murded III.)
- Keem, Hella, Inge Käsi 2002. Võru murde tekstid. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. (Eesti murded VI.)
- Koptjevskaja-Tamm, Maria, Bernhard Wälchli 2001. The Circum-Baltic languages: An areal- typological approach. – The Circum-Baltic languages. Volume 2. Grammar and typology. Eds. Östen Dahl, Maria Koptjevskaja-Tamm. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 615–750. (Studies in Language Companion Series 55.) <https://doi.org/10.1075/slcs.55.15kop>
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Lang, Valter 2018. Läänemeresoome tulemised / Finnic be-comings. Toim Heidi Luik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lehtinen, Tapani 2007. Kielen vuosituhanet. Suomen kielen kehitys kantaauralista varhaisuomeen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Tietolipas 215.)
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded VII.)
- MES = Mulgi sõnastik 2013. Koost Alli Laande, Triin Todesk. Toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Mulgi Kultuuri Instituut, Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikooli

- eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Abja-Paluoja, Tallinn, Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mets jt 2014 = Mari Mets, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba. Lõuna-eesti keelesaarte tekstid. Toim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool. (Eesti murded IX.)
- Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari, Aili Univere 2002. Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. (Eesti Keele Instituudi toimetised 10.)
- Nigol, Salme 1994. Hargla murraku konsonantism. Toim Karl Pajusalu. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti TA Eesti Keele Instituut.
- Niit, Ellen 1980. The structure of the Baltic prosodic area and the place of Estonian dialects in it. Paper presented to the Fifth International Finno-Ugric Congress (Turku 1980). Ed. Mart Rimmel. Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences. Preprint KKI-17. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R.
- Norvik jt 2022 = Miina Norvik, Yingqi Jing, Michael Dunn, Robert Forkel, Terhi Honkola, Gerson Klumpp, Richard Kowalik, Helle Metslang, Karl Pajusalu, Minerva Piha, Eva Saar, Sirkka Saarinen, Outi Vesakoski. Uralic Typological database - UraTyp (v1.1) [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6392555>
- Pajusalu, Karl 2012. Phonological Innovations of the Southern Finnic Languages. – Linguistic Map of Prehistoric North Europe. Eds. Riho Grünthal, Petri Kallio. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 201–224.
- Pajusalu jt 2018 = Karl Pajusalu, Kristel Uihoaed, Péter Pomozi, Endre Németh, Tibor Féher. Towards a phonological typology of Uralic languages. – Typology of Uralic languages: current views and new perspectives. Eds. Gerson Klumpp, Lidia Federica Mazzitelli, Fedor Rozhanskiy. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 187–207.
- Pajusalu jt 2020 = Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tartu: EKSA.

- Prillop jt 2020 = Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. Eesti keele ajalugu. Toim Helle Metslang, Eva Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Eesti keele varamu VI.)
- Sammallahti, Pekka 1977. Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. – Virittäjä 2, 119–136.
- Setälä, Eemil Nestor 1917. Suomensukuisten kansojen esihistoria. – Maailmanhistoria. II. Helsinki: Tietosanakirja, 476–516.
- Setälä, Eemil Nestor 1926. Suomensukuisten kansojen esihistoria. – Suomen Suku. I. Helsinki: Otava, 120–189.
- Stolz, Thomas, Nataliya Levkovich 2017. Convergence and fivergence in the phonology of the languages of Europe. – The Cambridge handbook of areal linguistics. Cambridge Handbooks in Language and Linguistics. Ed. Raymond Hickey. Cambridge: Cambridge University Press, 122–160.
- Tanning, Salme 1961. Mulgi murdetekstid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. (Eesti murded I.)
- Teras, Pire 2018. The phonetic variation of short intervocalic /h/ in Estonian. – Proceedings of the 9th international conference on Speech Prosody. Eds. Katarzyna Klessa, Jolanta Bachan, Agnieszka Wagner, Maciej Karpiński, Daniel Śledziński. Poznań: Adam Mickiewicz University, 883–887. <https://doi.org/10.21437/SpeechProsody.2018-178>
- Teras, Pire 2019. Sõnaalgulise /h/ hääldus samadel kõnelejatel avalikus ja argisuhtluses. – Kõneuurimise suundi II / Aspects of speech studies II. Toim Hille Pajupuu, Rene Altrov, Meelis Mihkla. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1, 211–231. <https://doi.org/10.12697/jeful.2019.10.1.11>
- Teras, Pire 2021. Broken tone in Leivu CV'V-words. – Uurimusi lõunaestli keele-saartest / Studies on the South Estonian language islands (Leivu, Lutsi, Kraasna). Toim Uldis Balodis, Karl Pajusalu. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 169–190. <https://doi.org/10.12697/jeful.2021.12.2.07>
- Teras, Pire, Tuuli Tuisk 2021. Broken tone in Leivu and Livonian. – Proceedings of the 1st International Conference on Tone and Intonation (TAI). Sonderborg, Denmark: ISCA, 26–30. <https://doi.org/10.21437/TAI.2021-6>
- Univere, Aili 1996. Idamurde tekstid. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded IV.)
- UraTyp – Uralic Typology Online; <https://uralic.clld.org/>

- Vaab, Janek 2021. Lõunaeesti sõnaalguline kõrisulghäälik – *saa õks qolla?* – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIX-XX. Toim Eva Saar, Karl Pajusalu, Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 205–216.
- Vaab, Janek 2023. Lõunaeesti kõrisulghääliku varieerumine. Magistritöö. Tartu Ülikool.
- Viikberg, Jüri 2020. Eesti murrete grammatika. Toim Mari-Liis Kalvik. Eesti Keele Instituut. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Eesti keele varamu VIII.)
- Vitso, Tiit-Rein 1978. The history of Finnic *õ* in the first syllable. – Советское финно-угроведение XV, 86–106.
- Vitso, Tiit-Rein 1985. Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte der ostseefinnischen Sprachen. – *Dialectologia Uralica: Materialien des ersten Internationalen Symposions zur Dialektologie der uralischen Sprachen 4.–7. September 1984 in Hamburg*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 20. Hg. Wolfgang Veenker. Wiesbaden: Harrassowitz, 89–96.
- Vitso, Tiit-Rein 2009. Livonian and Leivu: Shared innovations and problems. – *Linguistica Uralica* 4, 269–282. <https://doi.org/doi:10.3176/lu.2009.4.03>
- Wälchli, Bernhard 2011. The circum-Baltic languages. – *The languages and linguistics of Europe. A comprehensive guide*. Eds. Bernd Kortmann, Johan van der Auwera. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 325–340. (World of Linguistics 1.)

Tabel 1. Artiklis aluseks olevas analüüsis kaasatud läänemeresoome keeled, murded ja murrakud

Keel	Allkeel / murre (murrak)	Tähis joonistel
Läänemeresoome lõunarühma keeled		
põhjaeesti	eesti kirjakeel	Est_Stand
	keskmurre (Väike-Maarja)	Centr_VMr
	keskmurre (Juuru)	Centr_Juu
	keskmurre (Harju-Madise)	Centr_HMa
	läänemurre (Mihkli)	West_Mhk
	läänemurre (Häädemeeste)	West_Haa
	saarte murre (Kihelkonna)	Ins_Khk
	saarte murre (Kihnu)	Ins_Kihnu
	idamurre (Kodavere)	East_Kod
	rannamurre (Kuusalu)	Coast_Kuu
	rannamurre (Vaivara)	Coast_Vai
	Alutaguse murre (Lüganuse)	NEast_Lug
lõunaeesti	Mulgi (Karksi)	Mulgi_Krk
	Tartu (Otepää)	Tartu_Ote
	võru (kirjakeel)	Voro_Stand
	Võru (Karula)	Voro_Krl
	põhjaseto	Seto_North
	idaseto	Seto_East
	Leivu	Leivu
	Lutsi	Lutsi
	Kraasna	Kraasna
vadja	läänemurre (Vaipooli)	Vot_West
	kreevini	Krevin
	Kukkusi	Kukkuzi
liivi	Kuramaa liivi	Liv_Cour
	Salatsi liivi	Liv_Sal

Läänemeresoome põhjarühma keeled		
soome	soome kirjakeel	Fin_Stand
	edelasoome (Turu)	Fin_SWest
	kagusoome	Fin_SEast
	ingerisoome (Kurkola)	Fin_Ing_Kurk
karjala	põhjakarjala	Kar_North
	lõunakarjala (Tver)	Kar_Tver
	lõunakarjala (Valdai)	Kar_Valdai
Aunuse karjala e livviko		Kar_Livvi
isuri	Soikkola	Ing_Soik
	Hevaha	Ing_Heva
lüüdi	kesklüüdi	Lud_Centr
vepsa	keskvepsa	Veps_Centr

Soome keele kasutamise ja keelekäsitluse uurimine keelebiograafiate valguses

Pirkko Nuolijärvi

Soome kõnekeelt on uuritud sotsiolingvistilisest vaatenurgast juba üle 50 aasta, viimastel aastakümnetel on Soomes suhteliselt palju uuritud keelelisi muutusi ja keelelist suhtumist. Tähelepanu on keskendunud peamiselt erinevate keeleilmingute varieerumisele ja erinevate keelevormide tajumisele (vt Nuolijärvi, Lappalainen 2020). Uuringud on põhinenud valdavalt soome ja rootsi keele kõnelejate seas kogutud intervjuu- ja arutelumaterjalidel. Kuigi paljudes teadusharudes on uuritud ka teisi keelerühmi ja indiviide (nt Lindgren 2000; Sarhimaa 2017), ei ole samas projektis uuritud keelekogemusi ja keelemaastiku mitmekesisust, mis hõlmab nii soome keele kui ka erinevate vähemuskeelte kõnelejaid. Loomulikult on ka teistes keeleteaduse valdkondades palju keelekasutusuuringuid, näiteks soome keele õppimise ja suhtlemise ning interaktsiooni kohta, kuid nendes uuringutes ei ole domineerinud sotsiolingvistiline vaatenurk.

Kui iseseisev Soome sai 2017. aastal 100-aastaseks, käivitasid Hanna Lappalainen ja käesoleva artikli autor Helsingi ülikoolis projekti „Sada soome keelebiograafiat“, mida toetas Kone Sihtasutus (<https://blogs.helsinki.fi/100suomalaista/>). Projekti koordinaatoritena tegutsesid järeldoktorid Katri Priiki ja Kaarina Hippi (varem Mononen). Lisaks on projekti multidistsiplinaarsesse ettevalmistus- ja taustarühma kuulunud Antti Karisto, Pauliina Latvala-Harvilahti, Pia Olsson, Heikki Paunonen, Caroline Sandström ja fotograaf Sakari Röyskö. Projekti käivitamise idee pärineb professor Heikki Paunonenilt, kes aastaid tagasi pakkus selle teema välja. Käesolevas artiklis käsitlen lühidalt projekti eesmärgi ja rakendamist (täpsemalt vt Priiki jt 2018; Hippi jt 2020a) ning tutvustan ka mõningaid seniseid kirjutusi projekti andmete kohta.

Eesmärgid, andmed ja andmete käsitus

Projekti eesmärk on olnud Soome keelemaastiku ja üksikisikute keeleliste elulugude mitmekesisuse jäädvustamine ja esiletõstmine ning nende analüüs erinevate distsipliinide kaudu. Tavaliselt on soome sotsiolingvistika raames intervjueeritud sama emakeelega inimesi. Käesolevas projektis soovisime kaasata erineva emakeelega informante. Eesmärgiks oli luua läbilõige mitmekeelsest ja -kultuurilisest Soomest, muuta sageli marginaliseeritud rühmad nähtavamaks ning anda ülevaade eri keeli kõnelevate inimeste elust ja keelekogemustest Soomes.

Projekti raames intervjueriti kokku 131 inimest, kes elavad Soome eri piirkondades. Ühine nimetaja oli seega elukoht Soomes intervjuu ajal, mitte rahvus või riigis viibimise aeg. Lisaks soome ja rootsi keele kõnelejatele intervjueriti saami keele rääkijaid, vähemuskeelte (jidiši, karjala, tatari, roma ning soome ja soomerootsi viipekeele) esindajaid ning peamiste Soome uute keelerühmade, nagu vene, eesti, inglise, somaali, araabia, türgi, kurdi, hiina, tai, vietnami ja albaania keele kasutajaid. Enamik intervjuudest viidi läbi soome keeles, kuid rootsi keelt kõnelevaid inimesi küsitleti rootsi keeles ja viipekeelsete inimeste intervjuud toimusid viipekeeles. Intervjueeritavad valiti igast vanuserühmast (vanuses 6–104).

Informandid liigitati emakeele järgi, kuigi see mõiste on problemaatiline ja vajab täpsustamist; kõnelejalatel võib olla mitu keelt, mida nad on lapsepõlves õppinud ja mis on neile võrdselt olulised. Seega ei kajasta ühe keele nimetamine kellegi emakeeleks päris tegelikkust ja on teatud määral kunstlik. Klassifitseerimisel oli oluline see, mis keele järgi isik ennast ise identifitseerib.

Selline projekt ei oleks olnud võimalik ilma hea koostööta. 2017. aasta sügisel toimus andmekogumise kursus Helsingi, Ida-Soome, Oulu ja Tampere ülikoolis ning 2018. aasta kevadel Turu ülikoolis. Kõigepealt andsid ülikoolide õppejõud oma õpilastele sissejuhatava kursuse. Üliõpilaste roll oli väga oluline, sest nemad viisid läbi ja transkribeerisid suurema osa intervjuudest. Transkriptsioon tehti ELANi tarkvara abil. Üliõpilastel paluti esitada etteantud maatriksi alusel ettepanekuid intervjueeritavate kohta ning koos õppejõududega valiti välja sobivaimad võimalused. Kokku sooritas intervjuu 83 üliõpilast, mõned neist tegid ka mitu intervjuud. Ülejäänud küsitlused salvestasid uurijad ja assistendid. Kursust ja andmekogumist koordineeris Katri Priiki.

Materjal lisati keelepanka, asjast huvitatud teadlased ja üliõpilased on juba saanud sellele ka juurdepääsu. Informantidelt küsiti muu hulgas luba intervjuude ja fotode kasutamiseks tulevastes uuringutes ja väljaannetes, paljud nõustusid ka enda eesnime avaldamisega. Materjalide kasutamine sõltub loast, nii et selle saamisega on tagatud ka andmete õiguslik töötlus.

Mida küsiti intervjuude käigus?

Küsimused hõlmasid mitmesuguseid teemasid inimese tausta, elukäigu ja suhte kohta oma ja õpitud keeltega. Kõigepealt esitati küsimusi perekonna ja lähisugulaste kohta. Kui intervjuueeritav oli vahetanud elukohta, arutati ümberasumise kogemust. Küsimused keele ja keelekasutuse kohta olid intervjuu oluline osa, sest tegemist oli keele elulooga: arusaam oma keelest ja selle kasutamisest, keeleoskus ja suhe teiste keeltega, arusaamad ja suhtumine erinevatesse keeltesse ja keelevormidesse. Elukäiku käsitlevatele küsimustele vastati sageli erinevate teemade raames, kuid neid käsitleti ka eraldi osas. Küsimused puudutasid lapsepõlve, noorukiea, kooli ja õpingute keelemaastikku ning keelekasutust tööl ja sotsiaalsetes võrgustikes. Kui aega oli, räägiti ka hobidest.

Intervjuu sisaldas selliseid küsimusi, nagu

- Millal märkasid esimest korda, et inimesed räägivad erinevalt?
- Kuidas mäletad oma emakeeleõpetust?
- Kas sa oled kunagi teadlikult muutnud oma kõneviisi?
- Milliseid keeli sa räägid?
- Kas sa oled kunagi märganud, et räägid samas olukorras või ühe ja sama inimesega eri keeli?
- Mida tähendab soome keel sinu jaoks?
- Millises keeles jälgid meediat?
- Kas oled kogenud tööl keelelist survet?

Tegemist oli temaatilise intervjuuga, mille puhul püüti järjekindlalt kinni pidada kavandatud küsimuste struktuurist, kuid loomulikult mõjutasid intervjuueeritava eluetapid ja huvid seda, milliseid aspekte arutelus rõhutati. Igaüks, kes on teinud intervjuusid, teab, et alati tuleb kohaneda olukorraga.

Projekti raames tehtud fotod

Uurimisprojekti üheks nähtavaks osaks on olnud fotode lisamine keelebiograafiatesse. Intervjuude käigus küsiti intervjuueeritavatel nende valmisolekut lasta end pildistada. Kõiki soovijaid ei olnud võimalik üles võtta, nii valis fotograaf Sakari Röyskö pärast kogutud andmete läbivaatamist ja konsulteerimist teiste töörühma liikmetega välja 33 osalejat. 29 fotot on välja pandud trükisena ja neli fotot videokomplekti osana keelebiograafiate näitusel. Projekti on seega ühendanud teadus ja kunst, eesmärgiga saada laiemat tähelepanu ning uusi vaatenurki keelelistele biograafiatele (vt täpsemalt Mononen, Lappalainen 2020).

Projekti tulemusi käsitlev antoloogia

Praeguseks on projekti raames avaldatud üks kogumik, (populaar)teaduslikke artikleid (vt Priiki jt 2018, viiteid artikli lõpus) ning magistri- ja bakalaureuse töid. Samuti oleme oma projekti tutvustanud näitustel erinevates linnades.

Lühiülevaade projekti esimestest tulemustest¹

2020. aastal avaldasime projekti tulemustest antoloogia „Sata suomalaista kielellistä elämäkertaa – hankkeen satoa“ (Hippi jt 2020b). Raamat on jagatud neljaks osaks. Esimeses osas („Sajandi Soome keelemaastik enne ja nüüd“) tutvustatakse projekti tausta, materjali, selle koostamise ja töötlemise viisi ning raamatu sisu. Sellele järgneb artikkel eri keelerühmade keelelistest õigustest. Teine osa („Oma keel ja mitmekeelsus“) sisaldab artikleid Soome mitmekeelsusest ja inimeste suhetest keeltega. Kolmas osa kannab pealkirja „Keelekasutajad 100-aastase Soome keelemaastikul“. See hõlmab intervjuueeritavate lühibiograafiaid ja fotosid eesmärgiga muuta Soome keeleline mitmekesisus konkreetsemaks ja tuua esile erineva taustaga inimeste keelekogemusi. Neljandas osas („Keelekasutuse tajumine ja keelevormide mitmekesisus“) analüüsitakse intervjuudes esitatud arusaamu ja hoiakuid keele suhtes ning mõningate keeleliste tunnuste varieeruvust.

¹ Teose esitus põhineb kogumiku sissejuhatusel (Hippi jt 2020a).

Esimese osa avaartikkel (Heikki Paunonen, „Igaühel on õigus oma keelele“) paneb paika raamatu teised artiklid. Selles vaadeldakse keelelisi õigusi, keelekliimat ja seda, kuidas keelt on kasutatud ja kasutatakse võimu vahendina. Sageli on olnud sihtmärgiks keelelised vähemused, keda on sunnitud oma keelt enamuskeele vastu vahetama, näiteks Soome saamid. Inimeste kasutatud keeli, murdeid, slängi ja muid keelevorme on seostatud sageli keelekogukonna hoiakutega ning mõnda keelerühma on suhtunud alahindamise, naeruvääristamise või lausa rõhumisega. Pikka aega oli linnasläng keskklassi peredes halb keel, mida ei tohtinud kodus ega koolis rääkida. Range keelekontroll ja jaotus halvaks ja heaks keeleks on pannud paljud soome keele kõnelejad kaotama usu oma keelde. Sellega on kaasnenud ebakindlus ja isegi otsene häbi, mis sageli väljendub hirmus avalikult rääkida. Artikli sõnum on, et üks-ühele jaotus „õigeteks“ ja „valedeks“ keelevormideks ei ole ajakohane.

Teine osa koosneb neljast artiklist, mis käsitlevad üksikisikute mitmekeelsust ja nende suhet eri keeltega. Artiklis „Suhtumine mitmekeelsusesse keelenarratiivide valguses“ uurib Kaarina Hippi inimeste keelevalikuid ning keelekasutusega seotud väärtusi ja tundeid, mis kajastuvad intervjuueritavate narratiivides. Tähelepanu on suunatud erineva taustaga inimestele ja nende keelekogumustele, samuti nii tänaste keelevalikute kirjeldustele kui ka muutustele, mida üksikisikud on aja jooksul täheldanud oma suhtumises neile lähedastesse keeltesse. Eesmärk on kirjeldada individuaalseid ja situatsiooni-erinevusi suhtumises: üks inimene võib vältida keelt, kui ta tunneb, et see on konkreetsetes olukorras ebasoovitav või ta kardab oma oskuste ebapiisavust, samas kui teine kasutab keelt isegi siis, kui teda ähvardab mitte heakskiitmine. Analüüs heidab valgust isikliku ajaloo ja keeleliste väärtuste vahelistele seostele. See näitab, kuidas keeled on üksikisikute jaoks nii võimalus kui ka väljakutse. Sageli on narratiivide taga märgata ka sotsiaalseid nähtusi.

100 intervjueeritud soomlase hulgas oli kümme rootsikeelset, kelle keelelisi kogemusi ja suhteid teiste keeltega käsitleb Marika Tandefelt oma artiklis „Kodumaa ja emakeel“ (soome keelde tõlkinud Pirkko Nuolijärvi). Rootsikeelsed piirkonnad erinevad üksteisest: lõunas on teistsugune keeleline keskkond kui Pohjanmaal (Ostrobothnia) või Ahvenamaal. Enamik rootsikeelsetest intervjueeritavatest oli kogu oma elu elanud ühes kohas. Artiklis rõhutatakse seega kodu ja naabruskonna tähtsust; emakeel, nagu ka kodupiirkond, mängib olulist rolli kogukonna tugevdamisel. Artiklis vaadeldakse ka seda, kuidas intervjueeritavad mõtisklevad rahvakeele, murde ja

selle muutumise üle, ning räägivad sellest, kuidas soome keelel on soome-rootslaste elus keskne ja loomulik roll. Soome keel on igapäevane keel, eriti Lõuna-Soomes rootsi keelt kõnelevate inimeste jaoks.

Paljudes Soome kodudes kasutatakse rohkem kui ühte keelt. Katalin Dabóczy keskendub oma uurimuses mitmekeelsetele peredele ja arutleb keelestrateegiate üle oma artiklis „Mitmekeelsete vanemate keelevelikud perekonnas“. Teoreetiline raamistik on perekonna keelepoliitika uurimine eesmärgiga sõnastada perekonna keelekasutust ja seda mõjutavaid tegureid. Keelestrateegiaid uuritakse selle põhjal, kuidas mitmekeelne lapsevanem kirjeldab oma keelelist tegevust perekonnas. Kuigi perekond tervikuna on mitmekeelne, võib keegi pereliikmetest kasutada enamikus olukordades ainult ühte keelt. Keelevelikuid, keelekasutust ja suhtumist erinevatesse keeltesse kujundavad nii perekonnasisesed kui ka -välised tegurid. Mitme intervjueeritava keelelises biograafias on keelestrateegiate muutused kergesti jälgitavad. Mõned on koos abikaasaga vahetanud keele soome keele vastu, teised on aja jooksul vähendanud lastega oma keele rääkimist ning üks intervjueeritav on otsustanud oma lastega enda keele kõrval rääkida ka inglise keelt. Artiklis uuritakse, kuidas perekonnas neid muutusi keelevelikutes mõtestatakse ning kuidas põhjendatakse keelevelikut.

Keelelised biograafiad on tugevalt seotud emotsioonidega. Need paljastavad erinevate keelte, murrete ja keelekasutussituatsioonidega seotud tähendusi ja keeleprotsessi etappe. Biograafiad võivad peegeldada negatiivseid emotsioone, näiteks häbi, aga ka kuuluvustunde avanemist, või paljastada põlvkondadevahelisi ja tugevalt isiklikke rõhuasetusi. Pauliina Latvala-Harvilahti ja Pia Olsson uurivad oma artiklis „Tagasipöördumine keelelisele kodumaale“, kuidas keel muutub narratiivis tähenduslikuks ühe inarisaami jutustaja keelelise eluloo kaudu. Kõnealune isik on elanud peale Saamimaa ka Oulus ja Lõuna-Soomes ning jutustab intervjuus oma tagasipöördumisest kodupiirkonda. Eelkõige uurivad autorid, kuidas erinev keelekeskkond mõjutab identiteedi kujunemist ja muutumist ning analüüsivad jutustuses esilekerkivaid emotsioone. Neid saab materjalist välja lugeda, vaadeldes otseselt tunnetega seotud sõnu ja väljendeid, aga ka viise, kuidas teatud kogemusi rõhutatakse või eiratakse. Metodoloogiliselt arvestatakse artiklis küsitluse dialoogi-vormiga ja sellest tuleneva ühisloome protsessiga.

Kolmandas osas on fotograaf Sakari Röyskö tehtud pildid ja toimetajate kirjutatud lühikesed elulood. Intervjueeritavad esinevad eesnimedega, mis on

erakordne läbipaistvus kaasaegses materjalitöötuses. Raamatusse on valitud 12 inimese foto, neist üheteistkümne kohta on lisatud ka kokkuvõte, saamikeelse Aimo elulugu aga tutvustatakse põhjalikult eraldi artiklis. Kokkuvõttes sisaldavad autorite tehtud valikuid ja tõlgendusi.

Neljandas peatükis uuritakse arusaamu ja suhtumist keelekasutusse ning soomekeelsete informantide kõnekeele varieeruvust intervjuus. Hanna Lappalaineni artiklis „Millist viisakust hindavad soomlased klienditeeninduses?“ uuritakse, kuidas intervjuueeritavad räägivad viisakusest, eriti klienditeenindussituatsioonides. Mõiste *viisakus* viitab keelelistele ja mittekeelelistele vahenditele, mille abil luuakse, säilitatakse ja reguleeritakse suhteid suhtluspartnerite vahel. Nende vahendite kasutamist suunavad kultuurilised normid, mis muutuvad aja jooksul ja võivad olla keelekogukonna liikmete vahel erinevalt tõlgendatavad. Uurimismaterjal koosneb enam kui 60 intervjuust. Teoreetiline taust põhineb suhtlustöö lähenemisviisil viisakusele, mis käsitleb viisakust kui kontiinumnähtust ning kasutab diskursusanalüüsi ja interaktsionaalseid sotsiolingvistilisi meetodeid. Tulemused näitavad, et vastajad erinevad selle poolest, kuivõrd nad ühelt poolt hindavad distantsi viisakusvormelitega (nt nime ütlemine, privaatala), teiselt poolt selle lähedust (eesnime kasutamine, aktiivne teenindus). Enamik rõhutab siiski, et kõige olulisemad ja piisavad žestid on lõppkokkuvõttes väga napid, näiteks silmside, naeratus ja tervitus. Peamised muutujad viisakusvormelite kasutamisel on vestluspartneri vanus, staatus ja institutsionaalne olukord. Vastajate arusaamad ei ole selgelt vanuse järgi liigitatavad, vaid need on väga individuaalsed. Näiteks võivad keel ja kultuuriline taust olla olulisemad muutujad kui informandi vanus.

Keelekasutajad teatavad sageli, et neile ei meeldi igasugune keel. Katri Priiki artiklis „Mis teid keele juures häirib?“ uuritakse intervjuueeritavate arusaamu sellest, mida nad peavad kas enda või teiste keele juures tüütuks või muul viisil negatiivseks. Uuring põhineb üle 100 intervjuu andmetel. Varasematest uuringutest on teada, et tavainimesed keskenduvad üksikutele sõnadele ja fraasidele. Ärritavana tajutakse parasiitsõnu (*niinku, tota*), liigset vandumist, uusi ja kiiresti levivaid moesõnu ning mõningaid väljendeid ja kasutusviise, mida tajutakse ebakorrektselt või harjumatuna, isegi kui need on näiteks iseloomulikud mingile murdevormile (nt *ketä* pro *kuka* või totaalne sinatamine). Üks tähelepanekuid on, et paljud ei maini küsitlemisel otsestelt ühtegi häirivat keelelist nähtust. Ometi tuleb teiste teemade kontekstis

peaaegu kõigilt midagi negatiivset esile. Võib-olla tajutakse *ärritavat* liiga intensiivsena, et kõik ei taha seda intervjuu olukorras kasutada. Artiklis uuritakse seetõttu mitte ainult ärritavat, vaid ka teisi negatiivseid keeleomadusi (nt *mulle ei meeldi*) ja kontekste, milles neid kasutatakse. Kuna intervjuueeritavate taustamuutujad on hästi teada ja intervjuud võimaldavad inimestel oma ettekujutusi põhjendada, saab andmete põhjal vastata mitte ainult küsimusele *Mis teid keele puhul häirib?*, vaid ka sellele, kuidas häirimise teemad jagunevad vanuse, hariduse ja soo lõikes ning millised diskursused ja keelekäsitlused on häirimise taga.

Immigratsioon, riigisisene migratsioon, linnastumine ja muutused majanduse struktuuris on pikka aega kujundanud ja kujundavad jätkuvalt Soome keelemaastiku üldpilti. Peaaegu kõik Soomes elavad täiskasvanud inimesed on liikunud ühest kohast teise, kas välismaalt Soome või riigisiselt. Kogumiku viimane artikkel, Pirkko Nuolijärvi „Multilokatsiooniline keelekasutaja Soomes 2010. aastatel“ uurib sotsiolingvistilise variatsioonianalüüsi abil rände või ümberasumise mõju tänapäeva soomekeelsete inimeste keelekasutusele. Artiklis antakse kõigepealt ülevaade intervjuueeritavate rändest ja kirjeldatakse nende tüüpilisi rändelugusid. Teiseks illustreeritakse kõnelejate keelelist elukäiku, uurides mõne soomekeelse isiku intervjuukõne varieeruvust. Analüüsis keskendutakse ühest murdealast teise kolunud ja paigale jäänud migrantide keelelisele vormile. Huvitav on see, millised variandid näitavad kõneleja keelelist tausta ja kuidas erinevad keelekeskkonnad on võinud mõjutada inimese kõneviisi. Eesmärgiks on näidata, kui paljudest elementidest koosneb tänapäeva inimese keeleline vorm ning leida võimalikke keelelise ühtlustumise ja diferentseerumise märke tänapäeva soome keele kõnemustrites. Artiklis arutletakse ka standardkeele ja teiste keelevormide vaheliste suhete üle ning kaalutakse, kas Soomes on tekkimas uus, geograafilisi piire mitte tundev kõnekeele standard.

Kõiki artikleid ühendab see, et andmeid koguti ühe ja sama projekti raames, kasutades samu vahendeid – intervjuusid, eesmärgiga esitada kõigile samu küsimusi. Siiski tuleb rõhutada, et elu ei käi valemi järgi, mistõttu toob iga inimene intervjuule oma rõhuasetuse, oma elukogemuse, millel on nii ühiseid jooni kui ka alati unikaalseid ja eristavaid elemente. Just neid oleme tahtnud käesolevas kogumikus ja kogu projektis esile tõsta.

Muud senised väljaanded

Alates 2020. aastast on erinevates ajakirjades avaldatud mitu teadusartiklit. Nagu eespool mainitud, tegi projekti fotograaf informantidest 33 fotot, mida esitleti viiel näitusel. Artiklis „Taidetta ja tutkimusta näyttelyssä. Kuinka valokuvat yhdistyvät kielellisiin elämäkertoihin?“ kirjeldatakse, kuidas fotod on ühendatud keeleliste elulugudega (vt Mononen, Lappalainen 2020). Fotod intervjueeritavatest, keda on pildistatud nende enda keskkonnas, lisavad keelelisele biograafiale uue vaatenurga ja võimaldavad vaataval luua oma tõlgendusi isikute keelest ja pildi tähendusest kui keelelise biograafia osast. Kui sotsiolingvistilistes uuringutes on varem püütud tagada uuritavate anonüümsus tulemuste esitlemisel, siis käesoleva projekti eesmärk on uutmoodi läbipaistvus: näituse informandid on andnud loa kasutada oma tegelikke eesimesid, millega nad annavad keelelistele elulugudele ka oma näo.

Artiklis vaadeldakse, kuidas teadusuuringud ja kunst on dialoogis fotonäituse ja kogutud materjaliga. Eelkõige on uurimine keskendunud piltide tõlgendamisele seoses näitusel esitatud keeleliste narratiividega, sisaldades ka lühikokkuvõtteid ja helinäiteid. Uurijad on lähenenud teema vaatleja, pildistatud isikute ja fotograafi suhtest. Materjaliks on vaatlejate õppepäevikud ning intervjuud pildistatavate ja fotograafiga.

Keeleteadlased liiguvad uutele aladele, kui nad kaaluvad piltide ja keelebiograafiate ühendamist näitustel, mis on suunatud ka laiemale publikule. Katse mõista pilte tekitab uue lähenemise ning avas fotograafilisele protsessile omased eesmärgid. Sellist uurimistööd oleks huvitav jätkata.

Järgmises artiklis (Hippi 2022a) „Kuinka toimijuus rakentuu haastattelu-vuorovaikutuksessa? Kielellisesti epäsymmetriset keskustelut moniäänisinä kuvauksina“ arutletakse, kuidas avaldub intervjueeritavate agentsus vastastikusel mõjutusel. Samuti analüüsitakse, kuidas kirjeldatud olukordi hinnatakse ja kuidas jutustajad ennast positsioneerivad. Vaatluse all on neli erineva soome keele oskusega inimest, kes kirjeldavad keeleliselt mittestandardseid olukordi oma igapäevaelus, kus nende vestluspartnerite erineva tasemega soome keele oskus mõjutab vestluse kulgu ja mõistmist. Artiklis kasutatakse multimodaalset vestlusanalüüsi, kuhu on kaasatud ka žestid, näoilmed ja muud mitteverbaalsed nähtused (Harjunpää jt 2020).

Paremad soome keele kõnelejad kirjeldasid oma vestlust nõrgemate rääkijatega, näidates sõnade rõhuasetusi, kirjakeele kasutamist ja vestluse

aeglustamist. See tekitab kontrasti erinevate kõneviiside vahel. Uuringus tuuakse esile agentsuse positiivne külg, intervjueeritavad kirjeldasid, kuidas nad on püüdnud luua mõistmist ja kasutanud keelt raskustest hoolimata keeleliselt mittestandardsetes olukordades.

Artikkel „Murteet kielellisessä elämäkerrassa. Monikulttuuristen suomenpuhujien käsityksiä itsestään suomen murteiden käyttäjinä“ (Hippi 2023) käsitleb intervjueeritavate ettekujutust endast kui soome murrete kasutajatest. Artiklis uuritakse, kuidas mitmekultuurilised soome keele kõnelejad kirjeldavad oma murdekeele kasutamist ja selle muutusi keelebiograafilistes intervjuudes. Murrete kasutamine on tihedalt seotud ka sellega, kuidas murdeid tajutakse ja kuidas arusaamad murretest tuuakse esile, kui räägitakse enda keelekasutusest.

Artiklis käsitletakse 23 erineva vanuse ja taustaga inimese kogemusi. Neist 11 on täiskasvanuna Soome kolinud, 8 hiljemalt koolieas, ja neist, kes on Soomes sündinud, on kahel muukeelsed vanemad ja kahel üks vanem, kes ei räägi soome keelt. Artiklis tuuakse välja, kuidas informandid kirjeldavad murretest arusaamist, omaksvõtmist ja murdekeele kasutamist. Murdekontaktide vaatlemine avab perspektiivi mitmekultuuriliste kõnelejate sotsialiseerumisele keelekogukonnas. Murdekirjelduste kaudu määratlevad kõnelejad oma identiteeti ja uuendavad ka oma arusaamu murdekeele kõnelejatest. Uuring keskendub intervjueeritavate arusaamadele murretest, mitte nende tegelikele kasutamisele, kuid võtab siiski taustateabena arvesse intervjuu-situatsiooni keelelisel tunnusel, mida on uuritud ka teises uurimuses „Monikulttuuristen suomenpuhujien variaation tutkimusta kielielämäkertahaastattelujen valossa“ (Lappalainen, Nuolijärvi 2023). Selles, hetkel kõige uuemas artiklis uuritakse soome keele kõnelejate varieeruvust, kelle tugevaim või ainus emakeel ei ole soome keel. Materjal koosneb 25 intervjuust. Empiirilise uurimuse põhirõhk on sellel, kuidas uuritavad räägivad intervjuusituatsioonis, kuid tehakse ka tähelepanekuid selle kohta, kuidas nad kommenteerivad oma kõnelemisstiili varieerumise seisukohalt. Teoreetilis-metodoloogiline eesmärk on kaaluda traditsiooniliste varieerumisuuringute meetodite rakendatavust mitmekeelsete kõnelejate keelelise muutumise uurimisel. Põhirõhk on pööratud informantide varieerumisele 14 foneetilise ja vormilise tunnuse osas. Teoreetiliselt ja metodoloogiliselt esindab uurimus sotsiolingvistilist varieerumisuuringut, kuid tugineb ka mitmekeelse soome keele uurimistulemustele.

Analüüsi põhjal jagunevad 25 kõnelejat kolme rühma: üldkeelsed, ülekaalukalt kõnekeelsed, keda eristavad mõned üldkeele tunnused, ning kõnelejad, kes on assimileerunud oma elukeskkonda. Iga rühma võib veelgi jaotada: mõnede puhul on mitmekultuuriline taust nende kõnes ilmne, teiste puhul on seda raske eristada, välja arvatud häälduse järgi, et soome keel ei ole nende esimene või ainus emakeel. Mõnda ühiskeelset inimest ei erista teistest soome keele kõnelejatest mitte nende ühiskeelsus iseenesest, vaid ühiskeelsuse suur osakaal ja tunnused, milles see esineb. Nominatiivi kasutamine sõnade käändumise asemel viitab aga pigem mitmekeelsele taustale.

Kuna enamik vastanutest elab Helsingi suurlinna piirkonnas, siis vaid vähestel on konkreetse piirkonnaga seotud murdevariandid ning enamik eelistab lõunasoome kõnekeele laialdaselt kasutatavaid variante. Assimilatsioon oma piirkonna murdekeelele on ootuspärane, eriti nende puhul, kes on elanud Soomes kogu oma elu või vähemalt varajasest lapsepõlvest saadik. Mõnede puhul on murdekeele kasutamine seotud sellega, et isik ei ole osalenud ametlikus soome keeleõppes, vaid on keelt õppinud praktikas.

Soome sotsiolingvistilise varieerumise kirjeldus on 2020. aastatel muutumises, sest demograafilised muutused ja keeleline mitmekesisus pakuvad uusi varieerumisvõimalusi ja esitavad teadlastele uusi küsimusi. Artiklis tehakse ettepanek, et nii keeleliste tunnuste valik kui ka analüüsimeetodid peaksid soome keele erineva taustaga kõnelejate uurimisel tulevikus mitmekesistuma.

Muud kirjutised ja ülikooli lõputööd

Ühiskonna mõju ja tulemuste edastamine üldsusele on üha olulisem osa teadlaste tööst. Selle projekti raames on avaldatud artikleid ka ajakirjades, millel on lai levik (nt Hippi jt 2021b; 2021c; Hippi 2022). Peale selle on kirjutatud blogisid (nt Nuolijärvi 2019; Mononen 2020; Hippi jt 2020c, 2021a, 2021b; Hippi 2022b; Lappalainen, Nuolijärvi 2024).

Vähemalt Helsingi ja Ida-Soome ülikoolides on kirjutatud neist andmetest magistritöid (Asikainen 2018; Doloczki 2020) ja bakalaureusetöid (Sassi 2018; Mankinen 2021; Suomi 2021).

Töö Soomes ja mujal jätkub

Käesoleva artikli kirjutamise ajal on töös artikkel selle kohta, mida tähendab erikeelsetele soomlastele nende enda keel (soome, rootsi või mõni muu keel). Analüüs põhineb vastustel intervjuu küsimustele „Mida tähendab sulle soome keel?“ ja „Mida tähendab sulle oma keel?“.

Projekti töörühm ei ole viimasel ajal olnud ainuke, kes on keeleliste elulugude vastu huvi tundnud. Ida-Soome ülikooli rootsi keele dotsent Jaana Kolu viib praegu läbi projekti „Sada rootsi soomlaste ja meänkieli kasutajate biograafiat“ (vt <https://sites.uef.fi/100sverigefinska/projekt/>; Kolu 2022; 2023). Kolu sõnul sai ta inspiratsiooni projektist „Sada soome keelelist elulugu“. Eestlaste arvamusi keelest ja keelekasutust on analüüsitud Tartu ülikoolis (Norvik, Pajusalu 2022).

Töö 100 soome keelebiograafiaga on olnud rahuldust pakkuv ja huvitav reis tänapäeva Soome keelemaastikule. Taas kord on uurijatel põhjust olla tänulikud kõigile neile erikeelsetele soomlastele, kes on olnud valmis oma elu keeleteadlastele avama. Ilma inimeste avatud ja usaldava suhtumiseta ei oleks ükski uurimus võimalik.

Kirjandus

- Asikainen, Anniina 2018. „Et kyl mä nyt uskosin et mun puheesta niinku tolkun saa ja sehän nyt pitäs riittää“ – kieli ja kieliasenteet työelämässä. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Doloczki, Lilla-Dóra 2020. Sosiaalistuminen suomen kielen käyttäjäksi kielielämäkertojen valossa. Suomen kielen ja kulttuurin pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Harjunpää jt 2020 = Katariina Harjunpää, Jarkko Niemi, Marja-Leena Sorjonen. Keskusteluanalyysi ja vuorovaikutuslingvistiikka. – Kielentutkimuksen menetelmiä I-IV. Toim Milla Luodonpää-Manni, Markus Hamunen, Reetta Konstenius, Matti Miestamo, Urpo Nikanne, Kaius Sinnemäki. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 896–941.
- Hippi, Kaarina 2022a. Kuinka toimijuus rakentuu haastatteluvuorovaikutuksessa? Kielellisesti epäsymmetriset keskustelut moniäänisinä kuvauksina. – Puhe ja kieli 42:4, 257–286.
- Hippi, Kaarina 2022b. Isoisän ja -äidin kieli. – Gerontologia 36 (3), 335–336. <https://doi.org/10.23989/gerontologia.120526>

- Hippi, Kaarina 2023. Murteet kielellisessä elämäkerrassa. Monikulttuuristen suomenpuhujien käsityksiä itsestään suomen murteiden käyttäjinä. – Sananjalka 65, 123–147.
- Hippi jt 2020a = Kaarina Hippi, Hanna Lappalainen, Pirkko Nuolijärvi. Sata suomalaista kielellistä elämäkertaa hankkeena ja aineistona. – Suomalaisten kielellistä elämää. Sata suomalaista kielellistä elämäkertaa -hankkeen satoa. Toim Kaarina Hippi, Hanna Lappalainen, Pirkko Nuolijärvi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 11–50. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1465.)
- Hippi jt 2020b = Kaarina Hippi, Hanna Lappalainen, Pirkko Nuolijärvi (toim). Suomalaisten kielellistä elämää. Sata suomalaista kielellistä elämäkertaa -hankkeen satoa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1465.)
- Hippi jt 2020c = Kaarina Hippi, Hanna Lappalainen, Pirkko Nuolijärvi. Suomalaisen kielikokemuksia kootusti: asenteita ja arvostuksia, variaatiota ja vaikeumista. – Vähäisiä *lisiä*. Kirjoituksia kulttuurista, tutkimuksesta ja kulttuuriperinnöstä. Blogikirjoitus 27.11.2020. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hippi jt 2021a = Kaarina Hippi, Hanna Lappalainen, Pirkko Nuolijärvi. Suomalaisen kielellistä elämää ja kielivalintoja – näkökulmia monikielisyyteen. – Virke 1, 4–7.
- Hippi jt 2021b = Kaarina Hippi, Hanna Lappalainen, Pirkko Nuolijärvi. Murteellista puhetta, ärsyttäviä kielenilmiöitä ja kohteliaisuuskäsityksiä. Kielikäsitteet ja kielellinen vaihtelu kielielämäkertojen valossa. – Virke 2, 4–7.
- Kolu, Jaana 2022. Språkideologiska processer i narrativa samtal – en nexusanalys av två flerspråkiga ungdomars lingvistiska livsberättelser. – Humanisten med många roller: En festskrift till Paula Rossi på hennes 60-årsdag. Toim Kirsi Lepistö, Riitta Kosunen, Elisa Risto. Oulu: University of Oulu, 137–160. (Studia humaniora ouluensia 18.) jultika oulu.fi/Record/isbn978-952-62-3364-2
- Kolu, Jaana 2023. „Det ska få synas och höras“ – meänkieli i uppsving i två unga tornedalings lingvistiska autobiografier. – Sveriges nationella minoritets-språk. Nya språkpolitiska perspektiv. Red. Tommaso M. Milani, Linus Salö. Lund: Studentlitteratur.
- Lappalainen, Hanna, Pirkko Nuolijärvi 2023. Monikulttuuristen suomenpuhujien variaation tutkimusta kielielämäkerta-aastattelujen valossa. Summary: Investigating variation of multicultural Finnish speakers in the light of linguistic life-story interviews. – Virittäjä 127:4, 476–507.

- Lappalainen, Hanna, Pirkko Nuolijärvi 2024. Monikielisten suomea tutkimassa. – Virittäjä-blogi.
- Lindgren, Anna-Riitta 2000. Helsingin saamelaiset ja oma kieli. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mankinen, Iida 2021. „Kaikki naiset hössöttää enemmän vaik vauvalle“. Käsitteitä miesten ja naisten kielellisistä eroista. Suomen kielen kandidaatintutkielma. Helsingin yliopisto.
- Mononen, Kaarina 2020. Mitä kielielämäkerrat kertovat? – Gerontologia 34(1), 66–68. <https://journal.fi/gerontologia/article/view/89396>
- Mononen, Kaarina, Hanna Lappalainen 2020. Taidetta ja tutkimusta näyttelyssä. Kuinka valokuvat yhdistyvät kielellisiin elämäkertoihin? – Kieli ja taide – soveltavan kielentutkimuksen ja taiteen risteämiä. Language and the arts – creative inquiry in applied linguistics. Toim Heli Paulasto, Sari Pöyhönen, 1–31. (AFinLA-e, Soveltavan kielitieteen tutkimuksia 12.) <https://journal.fi/afinla/article/view/84523>
- Nivalainen, Jenni 2022. „Se on muuttunu ihan täysi“. Maallikoiden käsitykset idiolektin muuttumisesta sekä murteiden muuttumisesta käyttämä meta-kieli. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Itä-Suomen yliopisto.
- Norvik, Miina, Renate Pajusalu 2022. „Mina räägin kõigiga ühtemoodi, omas stiilis“. Eestlaste arvamusi keelest ja keelekasutusest. – Akadeemia 7, 1202–1239.
- Nuolijärvi, Pirkko 2019. Sata suomalaista kielellistä elämäkertaa. – Kielikello 3. <https://www.kielikello.fi/-/sata-suomalaista-kiellellista-elamakertaa>
- Nuolijärvi, Pirkko, Hanna Lappalainen 2020: Sosiolingvistiikka. – Kielentutkimuksen menetelmiä I-IV. Toim Milla Luodonpää-Manni, Markus Hamunen, Reetta Konstenius, Matti Miestamo, Urpo Nikanne, Kaius Sinnemäki, 864–895. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Priiki jt 2018 = Katri Priiki, Kaarina Mononen, Hanna Lappalainen. Monitieteinen tutkimushanke nykysuomalaisten kielellisistä elämäkerroista. Katsauksia. – Sananjalka 60, 260–267.
- Sarhimaa, Anneli 2017. Vaietut ja vaiennetut. Karjalankieliset karjalaiset Suomessa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Tietolipas 256.)
- Sassi, Reetta 2018. Neljän oululaistaustaisen informantin murteellisten piirteiden variaatio Sata suomalaista kielellistä elämäkertaa -hankkeen haastatteluissa. Kandidaatintutkielma. Helsingin yliopisto.
- Suomi, Heli-Maria 2021. Näin opin suomen kieltä. Viiden maahanmuuttajan havainnot suomen kielen oppimisesta. Suomen kielen kandidaatintutkielma. Helsingin yliopisto.

Tieteen matkamiehen siivellä – Lauri Kettusen *Suomen murteet* tutkimusaineistona ennen ja nyt

Outi Vesakoski, Lotta Aarikka, Jenni Santaharju

Tieteen matkamiehen taival on ollut pitkä, raskas, yksinäinen – mutta tuloksellinen. Sen vuoksi hän tiesi, mistä puhui, kun hän sanoi, että niitä matkoja tekemään ei ole toista. Hän tiesi oman arvonsa myös suomen murteiden tutkijana. Erityisen suuressa arvossa hän piti murrekartastoaan „Suomen murteet. III A. Murrekartasto“. Teoksensa hän esitteli yleensä myös luennoillaan, mutta muistan myös, miten hän paitahihassillaan ryhtiään kohentaen sanoi huvilansa olohuoneen keskilattialla viitaten tähän työhönsä: „Vielä kerran he antavat minulle arvoa.“

Lauri Kettusen oppilas Sirkka Pietikäinen (1991: 81)

Tässä artikkelissa käsittelemme Lauri Kettusen *Suomen murteet* -teossarjan syntyhistoriaa (luku 1) ja teossarjan neljättä osaa *III. B. Murrekartasto*. Luvussa 2 esittelemme kartaston digitointia tutkimusaineistoksi (luku 2) ja digitaalisen aineiston tarjoamia tutkimusmahdollisuuksia (luku 3). Lopuksi pohdimme kartaston arvoa ja siihen kohdistuvan tutkimuksen tulevaisuutta (luku 4).

1. Lauri Kettunen ja *Suomen murteet* -sarjan syntyhistoria

Lauri Kettunen (10.9.1885–26.2.1963) oli savolaislähtöinen suomen ja sen sukukielten tuottelijan tutkija, joka toimi mm. Tarton yliopiston itämerensuomalaisen kielten professorina (1919–1925) ja Helsingin yliopistossa ensin itämerensuomalaisen kielten professorina (1929–1929) sekä myöhemmin viron ja sen lähisukukielten professorina (1938–1953) (Suhonen 1985: 253).

Lauri Kettunen oli kiistatta yksi keskeisimmistä hahmoista suomen ja sen sukukielten tutkimusalalla 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Kettunen teki kenttätöitä käytännössä kaikkien suomen sukukielten kieliyhteisöissä – myös Virossa – ja tutki pitkän ja tuotteliaan uransa aikana useita itämeren-suomalaisia kieliä (Suhonen 1985). Kettusen kenttätöistään kirjoittamat laajamittaiset muistelmat (Kettunen 1945, 1948, 1960a, 1960b) ovat täynnä kiinnostavia tarinoita hänen monilta tutkimusmatkoiltaan.

1920-luvulla Kettunen tarttui myös suomen murteiden tutkimukseen. Työn tuloksena ilmestyi *Suomen murteet* -niminen teossarja, joka koostuu neljästä osasta: Ensimmäinen (*I. Murrenäytteitä*, 1930a) on kielennäyte-kokoelma, joka sisältää fonografi- ja parlografitallenteilta¹ tekstimuotoon litteroituja katkelmia Kettusen kenttäretkillään puhuttamien kieltenoppaiden puheesta. Murrenäytteet on järjestetty samana vuonna ilmestyneessä toisessa osassa (*II. Murrealueet*, 1930b) esiteltyjen murrealueiden mukaan ja näytteitä on noin 170 silloisesta pitäjämästä (Räisänen 1991: 54). Teossarjan kolmas osa (*III. A. Murrekartasto*, 1940a) sisältää 213 kielenpiirteen varianttien levikkejä kuvaavaa karttaa. Teossarjan neljäs osa (*III. B. Selityksiä murrekartastoon*, 1940b) on kartastoa täydentävä selitysosa, jossa Kettunen selittää kartoissa kuvaamiaan ilmiöitä ja niiden kielihistoriallista taustaa sekä tekee huomiota myös varianttien rinnakkaisedustuksesta. Toisin sanoen *Suomen murteet* -teossarjan osien välillä on vuorovaikutuksellinen suhde: *Murrenäytteet* (1930a) sisältävät Kettusen aineiston siltä osin, mitä hän on tallentanut parlografiilla ja fonografiilla. Aineiston perusteella Kettunen on hahmotellut eri kielenpiirteistä ja niiden varianteista levikkikarttoja (keruussa n. 400 kpl, julkaistussa kartastossa 213 kpl) ja tuottanut näiden synteisinä esityksen suomen murteiden aluejaosta (1930b).

Kettusen *Suomen murteet* -teossarjalla, joka on ensimmäinen ja toistaiseksi ainoa suomen murteita käsittelevä murreatlas, on kansainvälisten tutkimussuuntauksien virtauksiin asettuva kontekstinsa. 1800-luvun puoliväliin saakka kielentutkijoiden tekemät murrejaot perustuivat pääasiassa intuitioon (Aarikka 2023: 281–283, Chambers, Trudgill 2009: 16). 1800-luvun loppupuolella sai alkunsa äännehistoriallinen (myös *nuorgrammaattinen*, *neogrammaattinen* ja *junggrammaattinen*) tutkimusperinne, joka vaikutti myös

¹ Lauri Kettusen *Suomen murteet* -teossarjaan liittyvät fonografi- ja parlografitallenteet eli vahaliieritöt ovat säilytteillä Kotimaisten kielten keskuksessa ja niistä toistokelpoiset on digitoitu.

murteiden tutkimukseen (Chambers, Trudgill 2009: 16–17). Suomen kontekstissa tämä merkitsi keskittymistä pääasiassa äänne- ja muoto-opillisiin kielenilmiöihin sekä äänne- ja muoto-opillisiin kielenilmiöihin sekä äänne- ja muoto-opillisiin kielenilmiöihin sekä äänne- ja muoto-opillisiin kielenilmiöihin (Hovdhaugen ym. 2000: 422, Kelomäki 2009, Aarikka 2023: 212–227). Äännehistoriallisen tutkimuksen piirissä esitetty äännelakiteoria² johti puolestaan murremaantieteelliseen tutkimukseen, jonka tavoitteena oli tarkastella empiirisesti ja systemaattisesti murteiden välisiä eroja (Chambers, Trudgill 2009: 17). Murteiden välisten erojen systemaattinen tarkastelu edellytti laajamittaisten kenttätöiden tekemistä ympäri Eurooppaa: esimerkiksi Saksassa (Georg Wenker 1895: *Sprachatlas des Deutschen Reichs*) ja Ranskassa (Jule Gillié, Edmond Edmont 1902–1910: *Atlas linguistique de la France*). Kettusen *Suomen murteet* -teossarja aineistoinen, samoin kuin Andrus Saaresten *Eesti murdeatlas* aineistoinen, asettuivat siis osaksi kansainvälistä murremaantieteellistä ja kielihistoriallista tutkimusperinnettä.

Siitä huolimatta, että Kettunen oli äännehistorioitsija, Kettusen *Suomen murteet* -sarjan aineistoa ja tarkastelun näkökulmaa voi kuvata synkroniseksi, sillä suurin osa Kettusen aineistosta on hänen itsensä vuosina 1925–1939 keräämää³, vaikka kielenilmiöitä kartaston selitysosassa käsitellessään Kettunen keskittyy kielenpiirteiden ja varianttien kielihistorialliseen tarkasteluun. Kettunen (1930a: XXIX, 1940b: VI) myös kertoo täydentäneensä itse keräämäänsä aineistoa muiden tutkijoiden⁴ muistiinpanoilla.

Lauri Kettunen (1930a: XXI) mainitsee teossarjan ensimmäisen osan esipuheessa, että syyt *Suomen murteet* -sarjan kokoamiseen liittyivät paitsi tutkimukseen myös opetukseen, jota hän piti Tarton yliopistossa:

² *Äännelaki* tarkoittaa historiallis-vertailevassa kielentutkimuksessa säännöllistä, samassa ympäristössä samalla tavoin tapahtunutta äänne- ja muoto-opillistä muutosta (ks. esim. Hamunen, Konstenius 2020: 125, Saarikivi 2020: 691–693).

³ Teossarjan ensimmäistä osaa varten Kettunen teki kenttätöitä vuosina 1925–1930, mutta kartastoa varten Kettunen on suorittanut täydennyskeräyksiä ainakin Keski-Suomessa, Pohjois-Savossa ja Kainuussa (v. 1930), Hämeessä ja Satakunnassa (v. 1932), Satakunnassa (v. 1935), Laatokan Karjalassa (v. 1938) sekä Pielisen Karjalassa, Kainuussa ja Lapissa (v. 1939) (Räisänen 1991: 58–60).

⁴ Kettunen (1930a: XXIX): Maist. Inkeri Tuovinen on antanut muutamia keräämiään näytteitä Tornion murteesta [---]. Kettunen (1940b: VI): „Kiitän [---] tiedonannoillaan auttajia, joista mainitsen opettaja J. Kemilän, prof. E. A. Tunkelon, maisterit L. Lounelan, Veikko Ruoppilan, Arvo Inkilän, Hannes Tepon, Eeva Lindénin sekä tohtorit Kustaa Vilkun ja Lauri Hakulisen. Prof. Martti Rapola suoritti antamani luettelon mukaan v. 1935 kyselyjä Jyykeän vuonon murteesta, ja tiedot sieltä perustuvat hänen havaintoihinsa.“

Tarton yliopistossa olin pitänyt edistyneimmille kuulijoille luentoja suomen murteista ja sitä varten omien vähäisten kokoelmiäni lisäksi myös kirjallisuudesta kerännyt ja systematisoinut saatavissa olevat tiedot. Siirryttyäni takaisin suomen kielen dosentiksi Helsingin yliopistoon (kevätlukukauden alussa 1925) päätin sekä luentoja että omia tutkimuksiani varten erikoisesti ryhtyä syventymään suomen murteisiin, ja miltei koko kesän 1925 kiertelin itä-Suomessa sekä tein muistiinpanoja myös Kuopion, Mikkelin, Viipurin ja Lappeenrannan vankiloissa.

Alpo Räisänen (1991: 56) arvelee, että Kettunen olisi saanut idean kartastoon opettajansa ja kollegansa Heikki Ojansuun johtamasta murreseminaarista, kun taas Seppo Suhonen (1985: 257) puolestaan esittää, että Kettunen sai herätteen murreatlaksensa kokoamiseen Tartossa Andrus Saarestelta, joka aloitti Viron murrekartastoon liittyvän aineistonkeruun vuonna 1915 (Hakulinen 1952).

Kettunen (1930a: XXI–XXIII) kuvaa *Suomen murteet* -sarjan ensimmäisen osan esipuheessa kenttätyötään (v. 1925–1930) sekä käyttämiään keruumenetelmiä: hän on pyrkinyt systemaattiseen kyselyyn, mutta tallentanut myös murrenäytteitä sekä teknisin apuvälinein että kirjoittamalla kontrolloidukseen kysely- ja keskustelumenetelmällä saatuja vastauksia sekä päästäkseen käsiksi kielenilmiöihin, joita kyselymenetelmä ei paljasta:

Käytyäni itsekustakin murteesta läpi yksityiskohtaisen, tutkimusluonnoksen tapaisen hakemistoni (jonka jo Tartossa olin laatinut tuntemani savon murteen pohjalle) koetin mikäli mahdollista saada kielenoppaalta myös murrenäytteitä, joita kokosin etupäässä fonografilla sekä teknillisesti täydellisemmällä n.s. parlografilla. Näillä samoin kuin välittömästi sanelun mukaan kirjoitetuilla näytteillä ei aluksi ollut juuri muuta tarkoitusta kuin kontrolloida kyselyn mukaan tulleiden vastausten tarkkuutta sekä saada esiin piirteitä, joita kysellen ja keskustellen ei ollut tullut näkyviin. Seuraavana kesänä (1926) jatkoin tutkimuksia kaksi viikkoa metsäsuomalaisten luona (jolloin fonografoin heidän kielennäytteitään) sekä toista kuukautta Uudellamaalla ja Hämeessä (myös Katajanokan ja Hämeenlinnan vankiloissa). Tutkimustapani oli kuitenkin muuttunut sikäli, että minulla oli n. 300 kartaketta (myöhemmin niiden lukua lisäsin n. sadalla), joihin eri värein merkitsin huomattavimpien äänne- ja muoto-opillisten seikkain edustustavat sekä myös eräitä sanastollisia eroavaisuuksia, käyttäen täydennykseksi entistä hakemistoani ja koettaen tietenkin edelleen saada aina kielennäytteitä kyselyjen päälle.

Kiinnostavaa on, että Kettunen kuvaa käyttäneensä keruussaan noin 400 kartaketta ja huomioineensa myös sanastollisia eroavaisuuksia. Julkaistussa kartastossa (1940a) karttoja on siis vain noin puolet (213) keruussa käytetyistä. Kartaston selitysosan esipuheessa Kettunen (1940b: V) kertoo halunneensa ottaa kartastoonsa mukaan vielä parikymmentä sanastollisia eroja kuvaavaa karttaa, mutta karttoja oli jo enemmän, kuin kustantaja oli lupautunut painamaan.

Suomen murteet -sarjan ensimmäisen osan esipuheessa Kettunen (1930a: XXIV–XXIX) kuvaa aineistonsa litterointiprosessia ja noudattamaansa transkriptiosysteemiä. Kiitoksien yhteydessä hän (1930a: XXIX) mainitsee, että eräät tutkijat tai muut henkilöt⁵ ovat „tarkastaneet tuntemansa murteen tekstejä ja hyväntahtoisesti tehneet huomautuksiaan“. Saattaa olla, että toiset tutkijat ovat siis „korjailleet“ *Suomen murteet* -sarjan ensimmäiseen osaan (*Murrenäytteitä*) painettuja litteraatteja, mikä lienee ollut ennen tallennusteknologian yleistymistä tavanomaista (tarkemmin, ks. Aarikka 2023: 106, 145–146). Toisaalta Kettunen (1930b: XXVII) korostaa, että koska kielenäytteistä on olemassa parlografitallenteet, kuulohavainnon voi toistaa ja kontrolloida. Chambers ja Trudgillin (2009) esittelemistä murreatlaista vasta vuonna 1968 käynnistyneessä *Linguistic Atlas of the Gulf States* -hankkeen aineistokeruussa käytettiin nauhoitteita. Se, että Kettunen todella tallensi varhaisella tallennusteknologialla puhetta, tekee hänestä edelläkävijän: puheen koneellinen tallennus yleistyi vasta 1950-luvulla kelanauhureiden myötä ja korvasi puhetilanteessa tehdyn muistiinpanolitteroinnin lopullisesti vasta 1980-luvulla (tarkemmin, ks. Aarikka 2023: 98–106).

Suomen murteet -teossarjan kartastossa (Kettunen 1940b) on 213 karttaa, jotka on järjestetty samankaltaisesti kuin suomen ja fennougristiikan alalla tehtyjen äännehistorioiden dispositiot eli *konsonantismiin* ja *vokalismiin* (tarkemmin, ks. Aarikka 2023: 220–227, 332). Tarkkailemistaan kielenilmiöistä Kettunen (1930b: III) itse toteaa:

Eri murrealueiden luonteenomaisten piirteiden deskriptiiviseen luetteloon teki mieli lisäillä tietoja piirteiden alkuperästä ja levenemisestä, mikä taas vei murrealueiden keskinäisen suhteen, jopa niiden synnyinkin määräälemisiin

⁵ Kettunen mainitsee seuraavat henkilöt: E. A. Saarimaa, V. Myrsky, Toivo Lehtisalo, Lauri Hakulinen, Elsa Haavio, Aarne Anttila, Niilo Ikola, Pekka Katara, Anna Salava, Martti Rapola, Artturi Kannisto, E. A. Tunkelo, Selma Patajoki, Väinö Tupala, Aino Oksanen, Eeva Lindén, Hannes Teppo, J. Beronka ja Väinö Pajari.

tahi sitä koskeviin viittauksiin. Houkutus oli suuri painua yhä syvemmälle eri alueiden asutushistoriaan, mutta puutteelliset tiedot omankin tieteen alalla (sanasto, henkilö- ja paikannimistö) pakoittivat pidättyväisyyteen. Murteiden erikoisuudet luonnehtuvat kuitenkin varsin oleellisesti äänne- ja muotorakenteesta, ja sen perusteella tehdyt päätelmät eivät koskaan liene aivan yksipuolisia.

Vaikka Kettusen kartastossa (1940a) käsiteltävät kielenilmiöt ovat äänne- ja muoto-opillisia, on hyvä muistaa, että hän on kiinnittänyt keruussa huomiota myös sanastoon (Kettunen 1930a: XXI–XXII). Kettusella on hänen ilmoituksensa mukaan (1940b: V) ollut keruutyön tuloksena ainakin parikymmentä leksikaalisia eroja valaisevaa karttaa – todennäköisesti enemmän, kun otamme huomioon, että Kettunen kertoo kartakkeita olleen keruun tukena noin 400.

Kettusen keskittyminen äänne- ja muoto-opillisiin piirteisiin selittyy äännehistoriallisella tutkimusperinteellä, joka oli tutkimuksen valtavirtaa suomalaisessa fennistiikassa 1900-luvun alkupuoliskolla (tarkemmin, ks. Aarikka 2023: 212–227 ja siinä mainitut lähteet). Suomen murteiden sanastonkeruu oli aloitettu jo 1800-luvun puolella ja *Suomen murteiden sana-arkiston* aineistosta tehtiin myös erilaisia sanastokarttoja (Leino ym. 2006, Hyvönen ym. 2007, Aarikka 2023: 79–83, 311–318). Sekä Kettunen että esimerkiksi *Johdatus suomen murteisiin* -teoksen (1947) julkaissut Martti Rapola⁶ pitivät kuitenkin äänne- ja muotopiirteitä sanastoa merkittävämpänä asiانا murrealueita- ja rajoja määriteltäessä (Aarikka 2023: 319–344). Myös modernissa dialektologiassa esitetään usein sanastolliset erot kielen „pintarakenteena“, jonka perusteella murrerajoja ei kannata määritellä (Chambers, Trudgill 2009: 112–116, Mielikäinen 2001: 378–382).

Suomen murteet -sarjaan liittyvää keruutyötä Kettunen teki apumoottorilla varustetulla pyörällä, moottoripyörällä ja autolla, välillä matkakumppanien kanssa ja lomamatkojen yhteydessä (tarkemmin, ks. Räisänen 1991, Kettunen 1960b). Poikkeuksellista ja kiinnostavaa on, että osa Kettusen kielenoppaista oli vankeja, sillä hän teki kenttätöitä ainakin Hämeenlinnan,

⁶ Rapola (1932) arvioi Virittäjässä Kettusen (1930b) *Murrealueet*-teoksen. Yksi Rapolan (1932) keskeinen kritiikki on, ettei Kettunen ota jaossaan huomioon sanastollisia eroja. Tästä huolimatta Rapola (1947) ei *Johdatus suomen murteisiin* -teoksessaan, jossa hän esittää oman – Kettusen aluejaon kanssa lähes identtisen – aluejakonsa, käsittele juurikaan sanastollisia eroja (tarkemmin, ks. Aarikka 2023: 319–344).

Katajanokan, Kuopion, Lappeenrannan, Mikkelin, Oulun ja Viipurin vankiloissa (Kettunen 1930a: XXI–XXII, Räisänen 1991: 57). Ratkaisun takana oli sattuma, jota Kettunen (1930a: XXI) kuvaa seuraavalla tavalla:

Saanen huvin vuoksi mainita, että vankila-ajatuksen minulle toi pelkkä onnettomuus. Polkupyöräni apumoottori joutui näet kerran ensi matkallani Kuopion seudulla auttamattomasti epäkuntoon, ja asemalle mennessäni juolahti mieleen yrittää vierailua lähellä olevassa vankilassa. Kun kokeilu antoi erittäin hyviä tuloksia, pyysin ja sain vankeinhoitohallitukselta luvan työskennellä kaikissa vankiloissa. Välistä oli kyllä turvauttava oppaisiin, jotka eivät olleet täysin luotettavia, mutta heidän tiedonantojaan on enimmäkseen ollut tilaisuus myöhemmillä matkoilla kontrolloida.

Suomen murteet -sarjan kakkososan (*Murrealueet*) Virittäjässä arvioinut Martti Rapola (1932: 80) kiinnittää Kettusen toimintatapaan huomiota: „Jo se tapa, jolla Kettunen on huomattavan osan ainestaan koonnut vankilain asukkailta, kehoittaa varovaisuuteen“. Lisäksi Kaisa Häkkinen (1993: 28–29) on esittänyt, että Suomen sisällissodan jälkeen „sivistyneistö oli pettynyt kapinoivaan roskajoukkoon ja halusi pitää varsinaisena Suomen kansana sitä kurissa ja Herran nuhteessa elävää väestönosaa, joka pysyi uskollisena vallitsevalle yhteiskuntajärjestykselle“ ja että „kielentutkijan ihanteeksi ja tutkimuskohteeksi nousi vapaa suomalainen talonpoika, joka syrjäisellä saloseudulla peltoaan raivaten vietti vakaan rauhallista elämää“. Ainakaan Kettusen tapauksessa Häkkisen (1993: 28–29) näkemys ei pidä paikkaansa: tärkeintä oli murre, ei kielenoppaan „kunnollisuus“.

Suomen murteet -sarjan, kuten myös muiden kielialueiden murrekartastojen tapauksessa ei ole tarkalleen tiedossa, miten montaa kielenopasta Kettunen haastatteli kunkin pitäjän murre-edustuksen kuvaamiseksi, ja keitä nämä ihmiset olivat. Kettunen (1930a: XXIX–XXX) kertoo kielenoppaistaan seuraavaa:

Kiitollisena muistelen myöskin avulialita kunnalliskotien emäntiä ja isäntiä sekä vankiloiden johtajia, mutta ennenkaikkea satoja kielenoppaitani ja tietomiehiäni, jotka viettävät vanhuutensa päiviä kunnalliskodeissa tahi askartelevat mökki-pahaisissaan maanteiden varsilla, – sekä niitä, jotka viettivät pitkiä päiviään vankiloissa ja osasivat muiden tavalla kanssani iloita siitä, että voivat tyhjänarvoisina pitämillään tiedoilla hyödyttää tutkimusta.

Todennäköisesti suurin osa kielenoppaista oli Kettusen kuvauksen mukaisesti kouluttamattomia vanhuksia, jotka olivat asuneet kotipitäjässään koko ikänsä. On kuitenkin tärkeää todeta, että kielenoppaiden valinnassa oleellisinta Kettuselle ei vaikuttaisi olleen puhujien ikä tai sukupuoli vaan heidän murteensa (kielenoppaiden kieliperustaisesta valikoimisesta fennistisessä murteentutkimuksessa, ks. Aarikka 2023: 168–177). Kettusen kielenoppaiden joukossa on myös koulutettuja ja nuoria, mikä käy ilmi *Suomen murteet* -sarjan ensimmäisestä osasta *Murrenäytteitä* (ks. esim. Kettunen 1930a: 58, 64, 75, 203). Tämä on huomion arvoista siksi, että esimerkiksi Ranskan murreatlasaineistossa 700 kielenoppaasta vain 60 oli naisia ja vain 2/7 oli koulutettu kansan keskiarvoa pitemmälle (Chambers, Trudgill 2009: 17). Miehiä haastateltiin murrekartastoihin naisia enemmän, sillä naisten oletettiin olevan tietoisempia puhumastaan kielestä ja miesten puhuvan murretta tilanteessa kuin tilanteessa (Chambers, Trudgill 2009: 30). Suomalaisen murteentutkimuksen traditiossa naisia ei kielenoppaina kuitenkaan sivuutettu (Aarikka 2023: 159–160) ja Kettusen kielenoppaissa vaikuttaisi *Murrenäytteitä*-teoksen perusteella olleen paljon naisia.

Teossarjan ensimmäisen, *Murrenäytteitä*-osan arvioi Virittäjässä Aarni Penttilä (1930) ja arvio oli perin myötäsukainen. *Murrealueet*-osa, joka oli ensimmäinen suomen murrealueiden kokonaisesitys, puolestaan sai Virittäjässä murskakritiikin tieteenalan auktoriteetilta, Helsingin yliopiston suomen kielen professorilta Martti Rapolalta⁷ (1932). Rapola (1932: 82) päätti arvionsa sanoihin:

En katso Kettusen kirjan täyttävän sellaisia vaatimuksia, joita yliopistolliselle kurssikirjalle on asetettava. Arvostelukykyinen käyttäjä huomaa esittämäni puutteellisuudet ja mahdottomuudet yhtä helposti kuin minäkin, ja hän voi teoksesta poimia joukon tietoja ja viittauksia hyödykseenkin, mutta opiskelijamme kaipaavat tosiaan paremmin jäsenneltyjä, valmiimmaksi ajateltuja, luotettavammin perustelevia ja selvemmin kirjoitettuja opastajia suomen murteisiin, kuin on kirja, jonka prof. Kettunen on heitä varten kirjoittanut.

Rapolan (1932) erittäin kriittinen arvio lienee osaltaan vaikuttanut siihen, ettei Kettusen (1930b) murrejaottelu saavuttanut tieteenalalla kanonisoitunutta

⁷ Lauri Kettusen ja Martti Rapolan vaikeasta suhteesta sekä Rapolan (1932) esittämästä kriittistä tarkemmin, ks. Aarikka 2023: 323–331.

asemaa⁸, vaikka muita kirjasarjan osia – erityisesti kartastoa (1940a) – on hyödynnetty fennistiikassa laajasti. On myös syytä epäillä, että Kettusen *Suomen murteet* -sarjaan liittyvää työtä on hyödynnetty osittain ilman asianmukaisia viitteitä myöhemmissä suomen murteiden aluejakoesityksissä (Aarikka 2023: 319–344).

Suomen murteet -sarjan kartasto-osa sekä sen selitysosaa ilmestyivät kymmenen vuotta myöhemmin kuin teossarjan kaksi ensimmäistä osaa. Syynä viivästymiseen lieni muihin töihin ja professuurin hoitamiseen liittyvät kiireet ja taloudelliset hankaluudet kartaston julkaisuun ja painattamiseen liittyen, mutta kenties myös Rapolan (1932) kritiikki (Kettunen 1932: 186, Kettunen 1940a: III–VI). Teossarjan kartasto-osan ja sen selitysosaa arvioi Virittäjässä jälleen Aarni Penttilä (1941: 250, 252) hyvin arvostavaan sävyyn: „Prof. Kettusen työkyky ei ole tavallisin mitoin mitattavissa. [---] Tutkimuksen onkin täysi syy olla lähinnä kiitollinen tekijälle hänen uudesta suurteoksestaan.“

Kettusen *Suomen murteet* -teossarjan valmistumisen kynnyksellä Suomi oli ajautumassa talvisotaan ja Kettunen joutui viimeistelemään kartasto-osat kiireellä, eikä voinut tehdä kaikkia haluamiaan tarkistuksia niihin. Kartat painettiin Tampereella ja kartaston selitysosaa Helsingissä sodan jo ollessa käynnissä. (Kettunen 1940a: III–VI, Räisänen 1991: 55.)

2. Kettusen (1940b) kartasto digitaaliseksi ja avoimeksi

1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun murrekartastot tähtäsivät kielen sisäisen vaihtelun alueellisen jakautumisen selvittämiseen. Periaattessa murrekartastot mahdollistivatkin alueellisen vaihtelun kuvaamisen, mutta käytännössä esitietokoneaikana aineistojen käsittely jäi yksittäisten piirteiden tai ihmisäivoin käsiteltävissä olevien piirryhmien tarkasteluun. Murrekartastojen maantieteellisen vaihtelun kaoottisuus tuskastutti tutkijoita ja oli vaarassa haastaa kielen kehittymiseen liittyvät hypoteesit (Bailey 1973: 86) Dialektologian päämääräksi asetettiin tarve hallita sitä kaaosta, jota murrekartastot edustivat (Goebel 2010: 435), ja laskennallisten kaaoksenhallintamenetelmien kehittyessä kehittyi myös uusi murretutkimuksen ala, dialektometria. Yksi

⁸ Kotimaisten kielten keskuksen sivuilla (sähköinen lähde, Kotus) suomen murteiden jaoteltuna esitetään Terho Itkosen (1989: 342–343) murrealuejako, joka perustuu Martti Rapolan (1947) esitykselle.

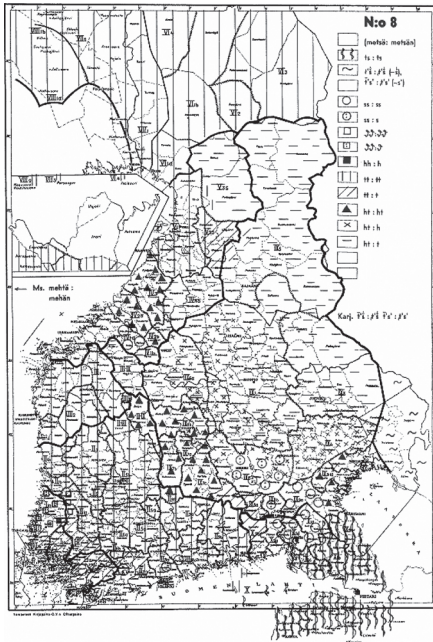
ensimmäisistä kehitetyistä mittareista oli Jean Séguy (1973) laskenta alueiden kielellisen etäisyyden kuvaamiseksi, ja yksi uusimmista on tässäkin työssä esitelty populaatiogeneettinen lähestyminen. Kretzschmar, Schneider ja Johnson (1989) ennustivat ihan oikein, että tietokoneet tulevat auttamaan laajojen murreaineistojen käsittelyssä.

Murreaineistojen laskennallinen käsittely tietenkin vaati, että aineistot ovat digitaalisessa muodossa. Suomen murteiden digitaalisen tutkimuksen kannalta oli onnekasta, että Yorkin yliopiston Sheila Embleton ja Eric S. Wheeler sekä Kotimaisten kielten keskus (Kotus) näkivät Kettusen murrekartaston (1940b) mahdollisuudet digitaalisen kielentutkimuksen aineistona. Kartaston digitalisointi aloitettiin Yorkin yliopiston kurssityönä 1990-luvulla, ja ensimmäiset analyysit aineistosta julkaistiin jo vuosituhatlupulla (Embleton, Wheeler 1997, 2000). Karttojen digitalisointi oli askel kohti Kettusen isoglossikkaoksen tietokoneavusteista hallintaa. BEDLAN-työryhmä (*Biological evolution and diversification of languages*) sekä Kotus jatkoivat digitalisoidun murrekartaston käsittelyä vuonna 2009: aineiston virheet korjattiin ja siihen sovellettiin evolutiivisen kielentutkimuksen viitekehystä sekä maantieteen ja populaatiogenetiikan menetelmiä vaihtelun kuvaamiseksi ja hallitsemiseksi. Samoja menetelmiä on sittemmin sovellettu myös sveitsinsaksan (Romano ym. 2022) ja fidžin murteiden tutkimiseen (Murawaki 2020).

Kotus sijoitti korjatun aineiston Etsin.Fairdata.fi-sivustolle⁹. Fairdatan versio on vaikeaselkoisessa muodossa asiaa tuntemattomalle ja ei-suomenkieliselle, ja siitä on pudonnut pois 26 varianttia. Helpommin lähestyttävä, edelleen korjattu ja koodattu aineisto sekä sen kuvaus englanniksi löytyvät julkaisusta Santaharju ym. (2024, lähetetty revisio), joka esittelee Kettusen kartaston BEDLAN-töissä käytetyn aineistoversion¹⁰. Aineisto on nyt avattu uudestaan FAIR-periaatteisiin pyrkien: Se on helposti löydettävissä Zenodosta (*Findable*) ja vapaasti ladattavissa ja käytettävissä (*Accessible*). Sitä voi käyttää yhdessä muiden spatiaalisten datojen kanssa (*Interoperable*), sillä aineisto sisältää kuntien nimet, kuntakoodit ja koordinaatit. Se on myös laajemmin, myös ei-suomenkielisten tutkijoiden käytettävissä (*Reusable*). Korkeatasoiset kuvat Kettusen *Suomen murteet* -murrekartastosta ovat saatavilla Juha Kuokkalan digitoimina sivustolta: <http://kettunen.fnhost.org> (Kuva 1).

⁹ Saatavilla: <http://urn.fi/urn:nbn:fi:csc-kata20151130145346403821>

¹⁰ Saatavilla: doi.org/10.5281/zenodo.10078078

Kuva 1. Murrekartaston kartta 8: *metsä, messä, mehtä* jne. (tavunloppuisten klusiilien historiaa, soinnittomien konsonanttien edessä). Kyseisellä kielenpiirteellä on 12 erilaista varianttia, joista pitäjissä (n=525) edustuu yleensä 1, joskus kaksi ja hyvin harvoin 3 tai 4 (Syrjänen ym. 2016)

3. Murteiden muodostumisen tutkimusta

3.1. Murrejaot ja pitäjien kuuluminen moniin murteisiin

Murteiden jaottelu ei ole evolutiivisen kielentutkimuksen päätarkoitus, sillä usein laadullisesti tehdyt tutkimukset ovat tuottaneet hyvin pitävät murreajat¹¹. Laskennallisen lähestymistavan tarkoitus on kuvata aineistoa ja sen vaihtelua uusin tavoin, jotta kielen vaihtelun kehittymistä on mahdollista tutkia. Populaatiogenetiikan menetelmäpakki tarjoaa mittareita, joilla laajoista murrekartastoaineistoista saadaan näkyviin ilmiöitä, joita ei yksittäisiä piirteitä ja niiden variaatiota tarkastelemalla tavoiteta. Mallipohjaisilla, bayesilaisilla klusterointitekniikoilla voidaan jakaa aineisto esimerkiksi K-määrään klustereita, ja ohjelma arvioi erilaisia mittareita käyttäen, mikä jakotapa parhaiten sopii aineistoon. Esittelemme ensin Kettusen aineistolle saatuja jakoja, ja sen jälkeen tuloksista tuotettuja uusia lukuja.

STRUCTURE-ohjelmalla laskettuna Kettusen kartastoaineistoon parhaiten sopiva jako tuotti kaksi klusteria (Kuva 2, itäinen ja läntinen

¹¹ Suomen murrealuejajoista tarkemmin, ks. Aarikka 2023: 271–375 ja laadullisen ja määrällisen murrejaottelun eroista Syrjänen ym. 2016.

päämurrealue), mutta klustereiden lisääminen aina 14:än asti paransi hie-
man mallin sopivuutta pitäjien väliseen kielelliseen vaihteluun kuvaamisessa
(Syrjänen ym. 2016). Toinen mallipohjainen klusterointiohjelma on BAPS,
jonka käytännön ero STRUCTURE:en on siinä, että se löytää usein hieno-
piirteisempiä eroja klustereiden välillä. BAPS antaa suoraan parhaan murre-
jaon, eikä STRUCTURE:en lailla anna käyttäjän arvioida itse erilaisia jakoja
(ks. myös Honkola ym. 2018). Kun BAPS etsi itse sopivinta murrejakoa, oli
lopputuloksena 16 aluetta (Santaharju ym. 2024, Kuva 3). Kanonisoituneena
suomen murrejakona voi pitää on Terho Itkosen (1964, 1989) jakoa kah-
deksaan murrealueeseen (ks. Aarikka 2023: 345–353), mutta tällaista jakoa
mikään BEDLAN-työryhmän analyysi ei ole tukenut.

Kuva 2. Kettusen murrekartaston aineiston jako kahteen päämurrealueeseen BAPS-ohjelmistolla ja bayesilaisella klusteroinnilla (Santaharju ym. 2024), kun tulos on yhdistetty paikkatieto-ohjelmaan rakennettuun kuntajakoon. STRUCTURE-ohjelmistolla tehty jako on tätä vastaava. Värin tummuus kuvaa, miten suurelta osin kukin pitäjä kuuluu kyseiseen murreklusteriin: musta pitäjä kuuluu klusteriin 90.00001–100 prosenttisesti, toiseksi tummin väri 80.00001–90 prosenttisesti ja niin edelleen. Valkoisen värin pitäjä ei kuulu ao. klusteriin laisinkaan. Tästä ja muista kuvista on jätetty Värmlanti pois

Mallipohjaisten klusterointimentelmien etu matemaattisiin klusterointeihin on, että tulokseen jää näkyviin isoglossien todellinen vaihtelu, eli murrealueille ei pakoteta tarkkoja rajoja (ks. Syrjänen ym. 2016). Klusterointiohjelmaa pyydetään jakamaan aineisto haluttuun määrään klustereita: esimerkiksi kuvassa 2 on tulos kahteen klusteriin jakamisesta ja kuvassa 3 kuuteentoista klusteriin jakamisesta. Kukin kielenpiirre (213 karttalehteä) kuvaa kielen alueellista vaihtelua hieman eri tavoin eli asettaa varianttien isoglossit hieman eri paikkoihin. Näin ollen harvempi pitäjä on joka karttalehdellä aina samassa klusterissa, vaan pitäjissä on vaikutteita useammasta klusterista (*affinity*). Esimerkiksi jaossa kahteen ($K=2$, Kuva 2) kullakin pitäjällä on itäisyysfrekvenssi ja läntisyysfrekvenssi, ja vaikkapa meänkielen alue on yli 90-prosenttisesti läntisen päämurteen aluetta, mutta siellä on myös itäisiä variantteja. Kuvasta 3 puolestaan käy ilmi, että itäisen Lapin pitäjät kuuluvat sekä keski- ja pohjois pohjalaismurteiden ryhmään että peräpohjalaismurteiden ryhmään (pitäjillä on siis „pohjalaisfrekvenssi” ja “peräpohjalaisfrekvenssi”).

Frekvenssit ovat käyttökelpoisia muuttujia, sillä ne voi yhdistää tai niitä voi verrata muihin pitäjäkohtaisiin aineistoihin. Olemmekin verranneet pitäjän kielellistä itäisyyttä samalla lähestymistavalla laskettuun pitäjän geneettiseen itäisyyteen (Kerminen ym. 2021) sekä itse laskemiimme pitäjien kansankulttuuripiirteiden itäisyyttä kuvaaviin frekvensseihin (Rantanen ym., tekeillä). Vertasimme *Mutual Information* -laskennalla pitäjien itäisyyttä eri aineistoissa tutkien, osuuko Suomen itä-länsijako kieli-, geeni- ja kulttuuriaineistojen perusteella samalle alueelle. Geeni- ja kulttuurieroja kuvaavien aineistojen rajat ovat samankaltaisemmat kuin murreaineistojen ja geeni- sekä kulttuuriaineistojen perusteella muodostetut rajat. Pitäjien frekvenssejä käyttämällä voimme yhdistää kielellisen tiedon muiden alojen spatiaalisista ilmiöistä kertoviin aineistoihin ja tarkastella esimerkiksi sitä, näkyvätkö Suomen historialliset hallinnolliset rajat – kuten Pähkinäsaaren rauhan raja – Kettusen aineiston itä-länsi-jaossa (Rantanen ym., tekeillä).

3.2. Hierarkinen murrejako

Kuten kieliaineistojen myös biologisten lajien rakenne on usein hierarkinen, ja hierarkisen rakenteen selvittämiseen on kehitetty omia laskentamenetelmiä. Santaharju ym. (2024) selvittivät populaatiogenetiikan viitekehukseen

Kuva 3. Kettusen murrekartaston aineiston jako 16 murrealueeseen BAPS-ohjelmistolla (Santaharju ym. 2024). Pohjoisimpien pitäjien yhdistyminen hämäläismurteiden kanssa samaan klusteriin liittyyne siihen, että Lapin pitäjistä Kettunen keräsi vain vähän aineistoa (joitain kymmeniä kielenilmiöitä 213 sijaan; Honkola ym. 2018). Värien koodit, ks. kuva 2

kuuluvalla AMOVA-analyysillä (*Analysis of Variance*) Suomen murteiden hierarkista rakennetta. GENALEX-ohjelmalle kerrottiin, että Kettusen aineisto koostuu itä- ja länsimurteista, jotka koostuvat paikallismurteista, jotka koostuvat puolestaan hieman naapuristaan poikkeavista pitäjänmurteista. Miten paljon vaihtelusta kukin taso selittää? Kettusen murrekartaston (1940b) esittämästä vaihtelusta jako itään ja länteen selitti yksinään 20 %. Jako 16 murteeseen – huomioiden että kukin paikallismurre kuuluu joko itään tai länteen – selitti 36 % vaihtelusta. Pitäjien välillä on kuitenkin paljon eroa, sillä jopa 44 % vaihtelusta selittyi pitäjien erilaisuudella. Sama on nähtävillä usein myös geneettisessä aineistossa: yksilöt muodostavat kyllä populaatioita, mutta pääosa vaihtelusta liittyy yksilöiden eroavaisuuksiin (tarkemmin, ks. Santaharju ym. 2024).

3.3. Kuinka erilaisia murteet ovat ja miksi?

Populaatiobiologiassa populaatioiden geneettistä erilaistumista pystytään mittaamaan monin tavoin: Syrjänen ym. (2016) sovelsivat fiksaatioindeksiä F_{ST} ja Santaharju ym. (2024) ϕ . Fiksaatioindeksit mittaavat populaatioiden erilaistumisen määrää pitkällä aikavälillä, eli populaatorakenteen merkitystä lajin yksilöiden välisen variaation selittäjänä. Santaharju ym. (2024) käyttävät fiksaatioindeksiä mittana murteiden välisistä genealogisista yhteyksistä tai genealogisesta etäisyydestä. Fiksaatioindeksit lasketaan murreklusterien välille, mutta pitäjien välille voi laskea kielellisen etäisyyden Séguyn menetelmällä, jossa lasketaan oikeastaan otostettujen yksiköiden eroavaisuuksia (Chambers, Trudgill 2009).

Honkola ym. (2018) laskivat F_{ST} -luvut 14 murrepopulaation kielieroille ja Séguyn distanssit pitäjien välisille kielellisille eroille. He laskivat alueiden väliset erot muunlaisista aineistoista: esimerkiksi erot pitäjien ja murrealueiden lämpötiloissa, lapsikuolleisuudessa ja savupirttien määrässä. Aineistojen vertaaminen oli mahdollista, koska Kettusen murteiden otostusyksikkö oli pitäjä. Samat pitäjät löytyvät monesta muustakin aineistosta, kuten tilastollisista vuosikirjoista, kirkonkirja-aineistoista tai Karjalan siirto-laisten lähtö- ja tulopitäjien tiedoista. Pitäjäkohtaista tietoa on siis saatavilla monesta eri muuttujasta.

Kielimuotojen erilaisuuden taustalla oletetaan olevan maantieteellinen etäisyys – mitä kauempana alueet ovat toisistaan, sitä erilaisempia kielimuodot

todennäköisesti ovat, koska puhujaryhmien välillä on vähemmän kontakteja (Chambers, Trudgill 2009, Hinskens ym. 2009). Toisaalta isolaatiota voivat tuottaa myös esimerkiksi hallinnolliset rajat (Diener, Hagen 2012) ja kulttuuriset alueet, esimerkiksi sosiaalisten asenteiden kautta (Thomason 2008). Honkola ym. (2018) testasivat edellä mainittuja hypoteeseja ja lisäksi ajatusta, että luonnonympäristöjen erilaisuus aiheuttaa ihmisryhmien isolaatiota. Esiteollisen ajan ihmisryhmät ovat olleet nykyistä enemmän sidoksissa ympäristöönsä – tietynlainen maanviljelykulttuuri levittäytyi ehkä sellaiselle alueelle, johon se parhaiten soveltui.

Honkola ym. (2018) tutkivat, oliko pitäjien murteiden välisillä etäisyyksillä tekemistä alueiden maantieteellisten, hallinnollisten, kulttuuristen ja ympäristöllisten etäisyyksien yhdistelmän kanssa. Murteiden etäisyyksiä sen sijaan selitettiin maantieteellisellä, kulttuurisella ja ympäristöllisellä etäisyydellä. Pitäjien välistä kielellistä erilaisuutta ja samanlaisuutta selitti hyvin maantieteellinen etäisyys, joka tosin yhdistyi vahvasti hallinnollisiin eroihin. Sen sijaan maantieteellinen etäisyys ei juurikaan liittynyt murteiden välisiin kielellisiin eroihin. Murteiden väliset erot sen sijaan olivat sitä suurempia, mitä erilaisempia ne olivat luonnonympäristöltään tai kulttuuritekijöiltään (tarkemmin, ks. Honkola ym. 2018).

Maantieteellisen etäisyyden merkitys oli yllättävä. Se ei ollut tärkeä tekijä paikallismurteiden isolaatiossa, mutta liittyi kyllä pitäjämurteiden erilaistumiseen. Tulos antoi viitteitä siitä, että paikallismurrealueiden eriytymiskehitykseen liittyvät kielen ulkoiset tekijät: erilaiset kulttuuriset kontekstit ja näihin mahdollisesti liittyvät erilaiset luonnonympäristöt.

3.4. Murteiden konvergenssi

Murteiden ja kielten alueelliseen erilaistumisen, *divergenssin*, vastavoimana on *konvergenssi*, eli kielimuotojen samankaltaistuminen (Hinskens ym. 2009, Braunmüller, House 2009). Kielten eriytymiskehitys eli kielen vertikaalinen evoluutio on usein kielievoluution tutkimuksen keskiössä, mutta uusia menetelmiä kehitetään myös kontaktien tuottaman muutoksen eli horisontaalin siirtymän tutkimukseen. Murteet voivat kehittyä sukukieliksi ja edelleen kieliksi, jos *divergenssivoimat* ovat *konvergenssia* suuremmat. Murteiden välisen *konvergenssin* ymmärtäminen *divergenssin* ohella on siis välttämätön osa kielihistoriallisten mekanismien tutkimusta.

Sekä divergenssin että konvergenssin taustalla ovat kielikontaktit, jotka esiteollisessa yhteiskunnassa tarkoittivat lähinnä ihmisten fyysisiä kohtaamisia. Nyky-yhteiskunnassa kontaktit voivat liittyä tietenkin myös muunlaisiin kohtaamisiin, esimerkiksi sähköisen median välityksellä. Ihmisryhmien kontaktien vahvuuden vaikutus kielen divergenssiin tai konvergenssiin ei kuitenkaan ole suoraviivaista. Periaatteessa eri alueilla puhuttaviin kielimuotoihin kumuloituu innovaatioiden tai kontaktien kautta erilaisuuksia: erilaisia ääntenmuutoksia, rakenteellisia ilmauksia ja sanastoa (Thomason, Kaufman 1988). Kielimuotojen väliset kontaktit sen sijaan voivat estää innovaatioiden vakiintumista tai levittää kumpaankin ryhmään saman innovaation. Toisaalta on havaittu, että kielikontaktit voivat myös tehostaa kielimuotojen välisen erojen kehittymistä, jos puhujaryhmät haluavat korostaa erilaisuuttaan (Evans 2019, Ellison, Miceli 2017, Mansfield ym. 2023).

Santaharju ym. (2024) kokeilivat uutta tapaa mitata kielellistä konvergenssia. He mittasivat kielivirtaa murteiden välillä samaan tapaan kuin populaatioiden välillä on mitattu geenivirtaa. Geenivirta kuvaa, kuinka paljon geneettistä materiaalia siirtyy yksilöiden tai vaikkapa siitepölyn avulla populaatiosta toiseen. Kettusen murrekartastoaineistosta laskettiin, kuinka paljon vaikkapa lounaismurteissa on todennäköisesti hämäläismurteista tullutta vaikutetta ja päinvastoin. Murteiden välisen kielivirtamittarin avulla Santaharju ym. (2024) pystyivät testaamaan hypoteeseja siitä, että kielikontaktin vahvuus riippuisi maantieteellisestä etäisyydestä tai siitä, kuinka läheistä sukua kielimuodot ovat ϕ -indeksillä mitattuna. Vaikka konvergenssin eli samankaltaistumisen määrä oli suurempi maantieteellisesti läheisten murteiden välillä, oli kontaktissa olevien murteiden kielellinen erilaistumisen aste vielä tärkeämpi konvergenssin vaihtelua selittävä tekijä: lähimpien sukulaisten välillä oli enemmän konvergenssia.

Edellä mainitut tutkimustulokset viittaavat siihen, että alueiden välisen kontaktien vahvuus ei liity pelkästään maantieteelliseen etäisyyteen, vaan myös kulttuuriseen ja kielelliseen samanlaisuuteen. Lynch ym. (2022) tutkivat talvisodan aikaisen Karjalan siirtoväen muuttoliikettä. Aineisto kertoi, mistä Karjalan pitäjästä siirtolainen lähti ja mihin päätyi, ja lisäksi sen, palasiko hän takaisin Karjalaan välirauhan aikana. Päätöstä jäädä tai lähteä takaisin selitettiin sosiaalisilla, ympäristöön liittyvillä ja kielellis-kulttuurisilla tekijöillä. Tulosten mukaan siirtokarjalainen pysyi todennäköisemmin uudella alueella, jos paikkakunnan kieli oli samankaltainen kuin lähtöalueen

kieli. Murre-erot mitattiin Sequyn distanssilla Kettusen murreaineistosta, ja aineistojen vertaaminen onnistui, koska kaikki tiedot olivat pitäjakohtaisia.

4. Lopuksi

Lauri Kettusta luonnehditaan useissa häntä ja hänen toimintaansa käsittelevissä teksteissä poleemiseksi hahmoksi, jonka kriittisyys, auktoriteettien uhmaaminen ja väittelyinnokkuus saattoivat osaltaan vaikuttaa siihen, ettei hän saanut aikanaan ansaitsemaansa arvostusta (ks. esim. Kelomäki 2009: 85, Vares, Häkkinen 2001: 132, Hänninen, Koponen 1991: 7–8). Suomen kielen alalla tehdyt bibliometriset sitaatioita tarkastelevat tutkimukset kuitenkin osoittavat, että *Suomen murteet* -sarja ja erityisesti sen kartasto-osa selityksineen kuuluvat viitatuimpiin teoksiin sekä fennistisessä aikakauslehdessä *Virittäjässä* (Karlsson 1994) että suomen kielen alan murteita käsittelevissä väitöskirjoissa (Aarikka 2018). Kettusen mittavaa työtä on siis hyödynnetty fennistisessä, pääasiassa laadullisessa kielentutkimuksessa jo kohta sata vuotta. *Suomen murteet* -sarjan kartasto-osaa on käytetty myös pitkään suomen kielen opetuksessa: siitä ilmestyi vielä vuonna 1981 neljäs, supistettu painos.

Lauri Kettunen ehdotti murrekartastonsa (1940a) alkulauseessa, että isoglossien rajoja voisi verrata kartastoon liitettyyn kalvoon Suomen vesistöistä. Lisäksi hän kaipasi murremaiseman tarkasteluun apukarttoja vanhoista maanteistä, pitäjien rajoista ja asutustiheydestä. Kartastoaineiston digitaalisen version ja siitä laskettujen uusien muuttujien yhdistäminen muiden tieteenalojen aineistoihin on nyt mahdollista ja Kettusen aineisto avaa uusia mahdollisuuksia monenlaiselle evolutiiviselle kielentutkimukselle. Evoluutiota – myös kielen evoluutiota – voi tutkia seuraamalla muutosta ajassa, mutta koska tällaisia aineistoja on varsin vähän, on vaihtoehtona hyödyntää spatiaalista vaihtelua kuvaavia aineistoja ja selvittää siitä variaatiota ajavia ja vähentäviä tekijöitä (Vesakoski 2009). Dialektometrisesti Kettusen aineistoa on toistaiseksi käsitelty yhtenä kokonaisuutena, mutta digitaalisen aineiston kielen tasojen eroja ja yhtenäisyyksiä pystyisi laskennallisilla menetelmin helposti vertaamaan (uralilaisten kielten äänne-, muoto- ja rakennetasojen vertailusta, ks. Norvik ym. 2022).

Suomen murteet -sarjan syntyvaiheita ei ole tutkittu laadullisesti. Kuten luvussa 1 toimme esiin, Kettunen on käyttänyt keruutyönsä tukena n. 400 kartaketta, vaikka julkaistussa kartastossa karttoja on 213. On siis mahdollista,

että lisäkartakkeet on arkistoitu jonnekin ja että ne sisältävät tietoa sanastollisesta vaihtelusta. Lisäksi emme tiedä tarkalleen, keitä Kettunen haastatteli. Kartaston selitysosan esipuheessa Kettunen (1940a: VI) mainitsee: „Suurimmalla kiittollisuudella muistelen satoja vaatimattomia kielenoppaitani, joiden nimet henkilötietoineen jäävät luetteloihini.“ Missä tämä luettelo on? Myös sitä, keneltä Kettunen sai sytykkeen *Suomen murteet* -sarjan kokoamiseen ja miten hänen käyttämänsä aineiston keruun ja käsittelyn menetelmät vertautuvat muihin eurooppalaisiin murreatlaksiin, pitäisi tutkia syvällisemmin. Jotta ymmärtäisimme paremmin Kettusen kartastoaineiston taustaa, olisi tarpeen tarkastella systemaattisesti koko *Suomen murteet* -sarjaa, Kettusen laajamittaisia kenttätömuistelmia sekä erilaisia Kettuseen liittyviä arkistoaineistoja¹².

Määrällinen tutkimus kielen muutoksesta ja kieli- ja väestöhistoriasta jatkuu Turun yliopiston *Ihmisen monimuotoisuus* -konsortion työssä (www.humandiversity.fi) ja laadullinen tutkimus Kettuseen ja erityisesti Suomen murteet -sarjan syntyvaiheisiin liittyen käynnistyy Emil Aaltosen säätiön apurahan turvin syksyllä 2025.

Kiitokset

Kiitämme Koneen Säätiötä, Kotusta ja Toni Suutaria: Vuonna 2008 Suutari esitteli Kotuksen digitoidun murreaineiston Koneen Säätiön seminaarissa „Evoluutionäkökulmia ihmistieteisiin“; Urho Määttä, Kalle Korhosta, Niclas Wahlbergiä, Minna Palander-Collinia, Carita Klippiä ja Unni Leinoa, joiden kanssa ensimmäinen BEDLAN-rahoitus saatiin Koneen Säätiöltä kyseisen seminaarin innostamana. Erityiskiitos menee Jyri Lehtiselle, joka kävi läpi digitoidun aineiston ja muokkasi sen kauttaaltaan. Populaatiogeneettisen lähestymistavan adoptoimisesta merkittävän kokoinen kiitos kuuluu Kaj Syrjäselle sekä Terhi Honkolalle ja avusta aineistomuotojen sekä analyysien kanssa Perttu Sepälle. Kiitos myös Emil Aaltosen säätiölle, jonka apurahan turvin laadullinen tutkimustyö Kettusen *Suomen murteet* -sarjan parissa jatkuu.

¹² Kettusen tutkimusaineistoa on säilytteinä Suomalais-Ugrilaisen Seuran tutkimusarkistossa Kansallisarkistossa. Kettusen luetteloimaton henkilöarkisto on arkistoitu Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistoon. Lisäksi Tarton Akateemisen Heimoklubin arkistossa Eesti Ajaloo Arhiivissa Tartossa ja Viron Kansallisarkistossa. Emakeele Seltsin arkistossa on Kettusen seuratoiminta-arkistoa, Kirjandusmuuseumin Kulttuurihistoriallisessa arkistossa puolestaan Kettusen kirjeenvaihtoa.

Lähteet

- Aarikka, Lotta 2018. Murteiden tutkimus väitöskirjojen viitteiden valossa. – *Virittäjä* 3, 387–422. <https://doi.org/10.23982/vir.65118>
- Aarikka, Lotta 2023. Murre ja sen tutkimus. Näkökulmia fennistisen murteentutkimuksen historiaan ja kieli-ideologioihin 1871–2017. Turku: Turun yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-9301-7>
- Braunmüller, Kurt, Juliane House 2009. Introduction. – *Convergence and divergence in language contact situation*. Eds. Kurt Braunmüller, Juliane House. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/hsm.8>
- Chambers, J. K., Peter Trudgill 2009. *Dialectology*. 2nd Edition. Cambridge Textbook in Linguistics. New York: Cambridge University Press.
- Diener, Alexander C., Joshua Hagen 2012. Borders and territory in the ancient world. – *Borders: A Very Short Introduction*. Eds. Alexander C. Diener, Joshua Hagen. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780199731503.003.0002>
- Ellison, Mark, T., Luisa Miceli 2017. Language monitoring in bilinguals as a mechanism for rapid lexical divergence. – *Language* 2, 255–287.
- Evans, Nicholas 2019. Linguistic divergence under contact. – *Historical Linguistics 2015. Selected papers from the 22nd International Conference on Historical Linguistics, Naples, 27–31 July 2015*. Eds. Michela Cennamo, Claudia Fabrizio. Amsterdam: John Benjamins, 563–592. (Current Issues in Linguistic Theory 348.) <https://doi.org/10.1075/cilt.348.26eva>
- Goebel, Hans 2010. Dialectometry and quantitative mapping. – *Language Mapping: An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2*. Eds. Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 433–464. <https://doi.org/10.1515/9783110219166.1.433>
- Hakulinen Lauri 1952. Andrus Saareste 60-vuotias. – *Virittäjä* 3, 207–208.
- Hamunen, Markus, Reetta Konstenius 2020. Monimenetelmäisen kielentutkimuksen metateoreettisia lähtökohtia. – *Kielentutkimuksen menetelmiä I*. Toim. Milla Luodonpää-Manni, Markus Hamunen, Reetta Konstenius, Matti Miestamo, Urpo Nikanne, Kaius Sinnemäki. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 105–157.
- Hinskens, Frans, Peter Auer, Paul Kerswill 2009. The study of dialect convergence and divergence: Conceptual and methodological considerations. – *Dialect change: Convergence and divergence in European languages*. Eds. Peter Auer, Frans Hinskens, Paul Kerswill. Cambridge: Cambridge University Press, 1–48. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486623.003>

- Honkola ym. 2018. Terhi Honkola, Kalle Ruokolainen, Kaj Syrjänen, Unni-Päivä Leino, Ilpo Tammi, Niklas Wahlberg, Outi Vesakoski. Evolution within a language: Environmental differences contribute to divergence of dialect groups. – *BMC Evolutionary Biology* 18, 132. <https://doi.org/10.1186/s12862-018-1238-6>
- Hovdhaugen ym. 2000 = Even Hovdhaugen, Fred Karlsson, Carol Henriksen, Bengt Sigurd. The history of linguistics in the Nordic countries. Jyväskylä: Gummerus.
- Hyvönen ym. 2007 = Saara Hyvönen, Antti Leino, Marko Salmenkivi. Multivariate analyses of Finnish dialect data: an overview of lexical variation. – *Literary and Linguistic Computing* 22, 271–290.
- Häkkinen, Kaisa 1993. Suomen kielen tutkimus kansallisen diktatuurin kourissa. – *Vaikea totuus. Vuosi 1918 ja kansallinen tiede*. Toim Heikki Ylikangas. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 18–45.
- Hänninen, Osmo, Lauri Koponen 1991. Alkulause. – *Palava henki ja kieli*. Professori Lauri Kettunen. Murteiden tutkija ja Eestin kansallisen kulttuurin esitaiteilija. Toim Osmo Hänninen, Lauri Koponen. Kuopio: Snellman-instituutti, 7–9. (Snellman-instituutin B-sarja 26.)
- Itkonen, Terho 1964. Proto-finnic final consonants. Their history in the Finnic languages with particular reference to the Finnish dialects. I:1. Introduction. The history of *-k* in Finnish. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Itkonen, Terho 1989. Nurmijärven murrekirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karlsson, Fred 1994. Linguistics in the light of citation analysis. Helsinki: Helsingin yliopisto. (Yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 23.)
- Kelomäki, Tapani 2009. Nuorgrammaattisuuden myytti suomen kielen tutkimuksessa. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos.
- Kerminen ym. 2021 = Sini Kerminen, Nicola Cerioli, Darius Pacauskas, Aki S. Havulinna, Markus Perola, Pekka Jousilahti, Veikko Salomaa, Mark J. Daly, Rupesh Vyas, Samuli Ripatti, Matti Pirinen. Changes in the fine-scale genetic structure of Finland through the 20th century. – *PLOS Genetics* 17(3). <https://doi.org/10.1371/journal.pgen.1009347>
- Kettunen, Lauri 1930a. Suomen murteet. I. Murrenäytteitä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1930b. Suomen murteet. II. Murrealueet. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Kettunen, Lauri 1932. „Suomen murteet II“. Prof. Martti Rapolan arvostelun johdosta. – *Virittäjä* 36, 185–198.
- Kettunen, Lauri 1940a. Suomen murteet. III. A. Murrekartasto. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1940b. Suomen murteet. III. B. Selityksiä murrekartastoon. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1945. Tieteen matkamiehenä. Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–1918. Porvoo–Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Kettunen, Lauri 1948. Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä. Murrosvuodet 1918–1924. Porvoo–Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Kettunen, Lauri 1960a. Kahdeksan matkaa Vermlannin metsäsuomalaisiin (1907–1937). Helsinki: Kauppakirjapaino.
- Kettunen, Lauri 1960b. Matkapakinoita ja muita muistelmia. 1925–1960. Helsinki: Jakaja.
- Kettunen, Lauri 1981. Suomen murteet. Murrekartasto. 4., supistettu painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 188.) https://www.kotus.fi/kielitieto/murteet/suomen_murteet (23.5.2024)
- Kretzschmar, William, Edgar Schneider, Ellen Johnson (eds.) 1989. Computer methods in dialectology. – *Journal of English Linguistics* 21–22.
- Leino ym. 2006 = Antti Leino, Saara Hyvönen, Marko Salmenkivi. Mitä murteita suomessa onkaan? Murren sanaston levikin kvantitatiivista analyysistä. – *Virittäjä* 1, 26–45.
- Mansfield ym. 2023 = John Mansfield, Henry Leslie-O’Neill, Haoyi Li. Dialect differences and linguistic divergence. A crosslinguistic survey of grammatical variation. – *Language Dynamics and Change* 2, 232–276. <https://doi.org/10.1163/22105832-bja10026>
- Mielikäinen, Aila 2001. Murre-eroista ja isoglossien hierarkkisuuudesta. – *Congressus nonus internationalis fenno-ugristarum 7.–13.8.2000 Tartu. Pars V. Dissertationes sectionum: Linguistica II*, 378–384.
- Murawaki, Yugo 2020. Latent geographical factors for analyzing the evolution of dialects in contact. – *Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*. November 16–20, 2020, 959–976. <http://doi.org/10.18653/v1/2020.emnlp-main.69>
- Norvik ym. 2022 = Miina Norvik, Yingqi Jing, Michael Dunn, Robert Forkel, Terhi Honkola, Gerson Klumpp, Richard Kowalik, Helle Metslang, Karl Pajusalu, Minerva Piha, Eva Saar, Sirkka Saarinen, Outi Vesakoski 2022. *Uralic*

- typology in the light of new comprehensive dataset. – *Journal of Uralic Linguistics* 1, 4–41.
- Penttilä, Aarni 1930. Ensimmäinen suomalainen murrelukemisto. – *Virittäjä* 34, 455–458.
- Penttilä, Aarni 1941. Suomalainen murrekartasto. – *Virittäjä* 45, 250–252.
- Pietikäinen, Sirkka 1991. Professori oppilaan näkökulmasta. – *Palava henki ja kieli*. Professori Lauri Kettunen. Murteiden tutkija ja Eestin kansallisen kulttuurin esitaistelija. Toim Osmo Hänninen, Lauri Koponen. Kuopio: Snellman-instituutti, 75–85. (Snellman-instituutin B-sarja 26.)
- Rantanen, Timo, Jenni Santaharju, Elina Salmela, Harri Tolvanen, Michael Dunn, Reima Välimäki, Unni Leino, Päivi Onkamo, Outi Vesakoski 2024. East-west division of genes, language and culture in Finland – drivers and hindrances. [Ilmumas.]
- Rapola, Martti 1932. Yleiskatsaus suomen murteisiin. – *Virittäjä* 32, 66–82.
- Rapola, Martti 1947. Johdatus suomen murteisiin. 1. painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Tietolipas 4.)
- Romano ym. 2022 = Noemi Romano, Peter Ranacher, Sandro Bachmann, Stéphane Joost. Linguistic traits as heritable units? Spatial Bayesian clustering reveals Swiss German dialect regions. – *Journal of Linguistic Geography* 1, 1–12. <https://doi.org/10.1017/jlg.2021.12>
- Räisänen, Alpo 1991. Murrekartaston tekijä kiertelemässä moottoripyörällä ympäri Suomea. – *Palava henki ja kieli*. Professori Lauri Kettunen. Murteiden tutkija ja Eestin kansallisen kulttuurin esitaistelija. Toim Osmo Hänninen, Lauri Koponen. Kuopio: Snellman-instituutti, 54–63. (Snellman-instituutin B-sarja 26.)
- Saarikivi, Janne 2020: Historiallinen ja vertaileva kielentutkimus. – *Kielentutkimuksen menetelmiä*. III. Toim Milla Luodonpää-Manni, Markus Hamunen, Reetta Konstenius, Matti Miestamo, Urpo Nikanne, Kaius Sinnemäki Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 679–720.
- Santaharju ym. 2024 = Jenni Santaharju, Terhi Honkola, Perttu Seppä, Kaj Syrjänen, Unni Leino, Outi Vesakoski. New version of the digitized Dialect Atlas of Finnish by Lauri Kettunen. – *Digital Humanities in the Nordic and Baltic Countries Publications*. [Ilmumas.]
- Séguy, Jean 1973. Atlas linguistique de la Gascogne. Vol. 6. Notice explicative. Paris: Centre national de la recherche scientifique.
- Suhonen, Seppo 1985. Hellittämätön tutkija ja tieteen matkamies. Sata vuotta Lauri Kettusen syntymästä. – *Virittäjä* 3, 253–269.

- Suhonen, Seppo 1991. Lauri Kettunen itämerensuomalaisten kielten tutkijana ja Tarton yliopiston opettajana. – Palava henki ja kieli. Professori Lauri Kettunen. Murteiden tutkija ja Eestin kansallisen kulttuurin esitaistelija. Toim Osmo Hänninen, Lauri Koponen. Kuopio: Snellman-instituutti, 40–53. (Snellman-instituutin B-sarja 26.)
- Syrjänen, Kaj 2021. Quantitative Language Evolution. Case Studies in Finnish Dialects and Uralic Languages. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Syrjänen ym. 2016 = Kaj Syrjänen, Terhi Honkola, Jyri Lehtinen, Antti Leino, Outi Vesakoski. Applying population genetic approaches within languages: Finnish dialects as linguistic populations. – *Language Dynamics and Change* 6, 235–283. <https://doi.org/10.1163/22105832-00602002>
- Thomason, Sarah, Terrace Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Thomason, Sarah 2008. Social and linguistic factors as predictors of contact-induced change. – *Journal of Language Contact* 2, 42–56. <https://doi.org/10.1163/000000008792525381>
- Vares, Vesa, Kaisa Häkkinen 2001. *Sanan valta. E. N. Setälän poliittinen, yhteiskunnallinen ja tieteellinen toiminta*. Helsinki: WSOY.
- Vesakoski Outi 2009. Local and sexual divergence in host-use traits and anti-predator adaptations in the marine herbivore. *Idotea balthica*. Turku: Turun yliopisto.

II

**Valimik Ellen Niidi
artikleid**

Saaremaa murdekeel

Ilmunud: Keel. Häälikuline ülevaade. – Saaremaa. 1. Loodus. Aeg. Inimene. Toim Heino Kään, Heino Mardiste, Riia Nelis, Olavi Pesti. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2002, 467–482.

Eestimaal on keele seisukohalt lähtudes kaks oluliselt erinevat piirkonda – Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti. Põhjaeesti keele alal kõneldakse Tallinnast Narvani suhteliselt kitsal rannikualal kirderannikumurret, mida peetakse kolmandaks iseseisvaks murdeks (vt Must 1987). Lõuna-Eestis on kolm murret: Mulgi, Tartu ja Võru murre. Laialdasel Põhja-Eesti alal räägitav keel jagatakse saarte, lääne-, kesk- ja idamurdeks. Saarte murde hulka kuuluvaks loetakse Lääne-Eesti saartel (Saaremaal, Muhus, Hiiumaal, Kihnus) räägitav keel.

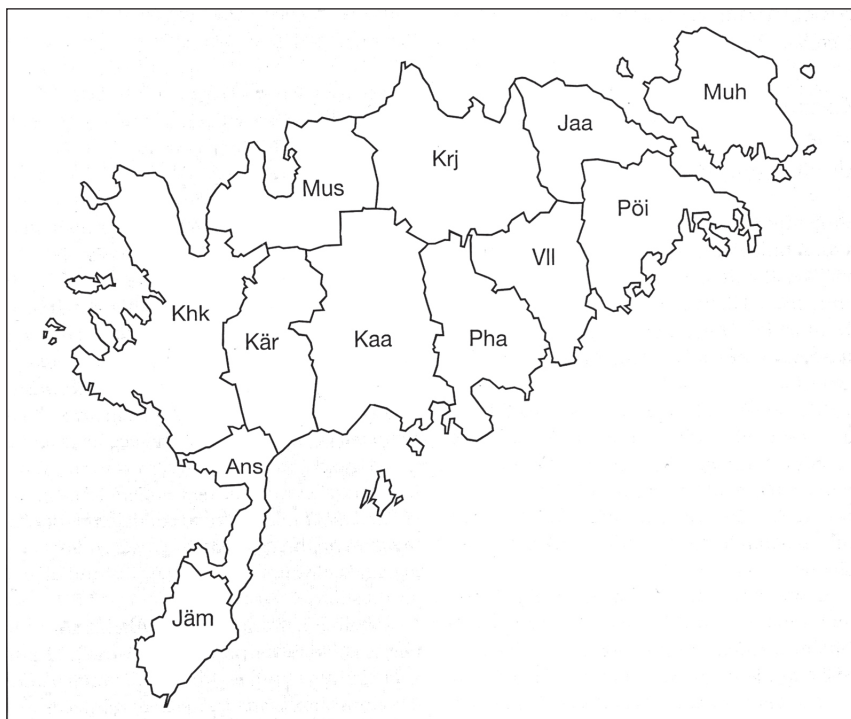
Saare keel on oma aluspõhjalt põhjaeestiline, st keele ehituses ja sõnavaras on palju ühist põhjaeesti keelega, seega ka kirjakeelega, sest kirjakeele aluseks on põhjaeesti keel. Geograafilise paiknemise tõttu on saarte keelele lähemad Lääne- ja Pärnumaa keel, kuid mitmeidki üllatavaid ühisjooni leiame ka Eesti keskosast kaugel asuvate Lõuna-Eesti murretega ja kirderannikumurdega.

Käesoleva ülevaate eesmärk ei ole süstemaatiline saare keele kirjeldus, vaid esile tahetakse tuua saare keelele omaseid huvitavaid jooni, mis erinevad ühiskeelest, ja illustreerida neid rohke näitematerjaliga. Seejuures on silmas peetud kaht asja: esiteks on lähtutud kirjakeelest ja teiseks on mõne keeleseiga selgitamisel toetutud keeleajaloole. Kasutatud keeleaines on saadud Eesti Keele Instituudis asuvast eesti murdearhiivi sedelkartoteegist ja käsi-kirjalistest ülevaadetest. Nendele materjalidele tekstis tavaliselt ei viidata.

Ülevaadet alustatakse keele hääliku- ja morfoloogiaalase kirjeldusega. Murdenäidete häälduspäraseks üleskirjutamiseks kasutatakse tavaliselt foneetilist kirja. Selles ülevaates on murdenäited lihtsustatud kirjas, kus märgitakse vaid sõnade ülipikkust rõhumärgiga ` sõna ees. Kasutatud on ka akuumärki ´ hääliku järel, mis on peenendatud (palataliseeritud). Foneetilisest tähestikust kasutatud tähtedest tähistab *ŋ* *ng*-ühendis olevat häälikut *n* ning *ε* häälikut, mis hääldub *ä* ja *e* vahepealsena, *ə* annab edasi ebaselgelt hääldatud

(redutseeritud) vokaale, $_$ tähistab lühenenud eituse või mõne muu keelendi liitumist järgneva sõnaga ja \grave{a} märgib labialiseeritud, o -poolset a -d. Tärn * sõna algul viitab vanale keeleajaloolisele kujule.

Murdeteaduses lähtutakse põhimõttest, et iga kiriku ümber koondunud rahva keelekasutus ühtlustus tiheda läbikäimise tulemusena ja seetõttu vaadeldakse iga kihelkonna keelt iseseisva murrakuna. Kokku moodustavad ühe piirkonna murrakud murde. Seega on Saaremaal 11 murrakut ja ka Muhus on oma murrak (vt kaart 1).

Kaart 1. Saaremaa murrakud

Eesti kirjakeele ja murrete sarnasuse hindamiseks tegi Karl Pajusalu (1997) uurimuse, kus ta kasutas Andrus Saareste „Väikese eesti murdeatlase“ kaartidel olevaid keelenähtuste leviku andmeid, mida ta ise omakorda täpsustas. Kokku on arvestatud 135 keelenähtuse levikut. Hõlmatud on nii eesti keele põhilised häälikujooned, grammatilised vormid, muutumatud sõnad kui ka sõnatüved. Kõigepealt on arvatud, kui suur on iga murraku ja

kirjakeele ühisosa, seejärel murrakute keskmiste alusel selle protsent igas murdes. Arvutused näitavad, et saarte murde ja kirjakeele ühisosa on 36,3%. Tavaettekujutusega võrreldes üllatab saarte murde suhteliselt suur erinevus kirjakeelest.

Saaremaa keel ei ole ühtne ja eri piirkondades räägitud keel erineb mitmeski suhtes. Jagades saarte murret, märgib Arnold Kask (1956: 32–33), et see „ei ole kaugeltki ühtlane, vaid sisaldab rea erinevate joontega murrakuid. Nii võib kõnelda [---] põhja-saaremaa murrakust (Põide, Jaani), kesk-saaremaa murrakuist ja lõuna-saaremaa (Sõrve) murrakust (Jämaja, Anseküla) [---].“ Kihelkonna keele uurija Enn Koit (1959a: 190) märgib, et Kask ei põhjenda oma jaotust piisavalt ja kirjeldab omakorda lääne- ja idasaaremaalisi erijooni. Foneetiliste ja morfoloogiliste tunnuste põhjal tehtud taksonoomilises uurimuses (Lonn 1981: 38) rühmitusid omaette Ida-Saaremaa (Jaa Pöi VII) murrakud, millel oli nõrk positiivne seos Saaremaa keskosaga (Kaa Krj). Samasugune oli Lääne-Saaremaa (Jäm Ans Khk) murrakute seos Saaremaa keskosaga, mis moodustab üleminekuala. Kõige enam Saaremaa-päraseid jooni oli Kaarmal ja Kihelkonnal, kõige vähem Pöidel.

Uuemaid tulemusi on saadud murdesõnade leviku keelegeograafilisel töötlusel (Murumets 1982, 1983), mis tehti „Väikese murdesõnastiku“ I osa põhjal. Aluseks võeti iga kahe piirkonna ühised sõnad, s.o nende sõnavara ühisosa, kusjuures seosemõõt põhines ainuüksi sõnavara ühisosa stereotüüpse (levimuse) dünaamikal. Leiti kahe kihelkonna seosetugevus, mis iseloomustab nende kihelkondade sõnatarvituse sarnasust või erinevust. Tööst selgub, et Hiiumaa ja Saaremaa tõmbuvad kõige tugevamini Mustjala–Emmaste, Saaremaa ja Mandri-Eesti aga Mustjala–Ridala kohal (Murumets 1982: 14; vt ka kaart 2). Tähtsaimad saarte keskused paiknevad Hiiumaal Käinas ja Saaremaal Karjas. Karjal on tugevad seosed Põhja-Saaremaa kihelkondade (Mus Jaa) ja Kihelkonna kihelkonnaga. Kesk-Saaremaa murrakud (Kaa Kär Pha) on omavahel tihedalt seostunud ja Kaarma kaudu ühenduses Põhja-Saaremaa murrakutega. Seevastu idapoolsetel murrakutel (VII Pöi) omavaheline seos puudub, kuid kumbki neist on eraldi seotud: Valjala Karja ning Põide Jaani kihelkonnaga (ilmselt on mõju avaldanud ka Saaremaa maade asend kesk-aegsel piiskopi ja ordu alade piiril). Esimesel töötlusel selgus, et Sõrve keel (Jäm Ans) on teistest eraldi, kuid teisel korral selgus, et Sõrve murrakud ei seisa muudest lahus: seos Püha ja Anseküla vahel on üsna tugev (Murumets 1983: kaart 1).

Mõnevõrra kõhkklusi on tekitanud Muhu murraku kuuluvuse määramine. Mandri keelele on kõige ligemad Ida-Saaremaa ja Muhu murrakud (Saareste 1952: 104). „Kuid ikkagi on Muhut mandrist eraldavate isoglosside arv suurem nendest, mis teda lahutavad Saare- ja Hiiumaast. Muhu on sillana Saare- ja suuremaa vahel tüübiliselt segamurdeline, kuid ometi saartemurdelise aluspõhjaga“ (Saareste 1932: 36). Ka sõnavara ühisosa levimuse arutamisel on selgunud, et Muhu liitub Jaaniga, mitte geograafiliselt lähima Põidega, kusjuures see seos on nõrgem kui Saaremaa oma kihelkondade vaheline seos (Murumets 1982: 14).

Mandriinimesele torkab kohe kõrva saare keele eriline kõnemeloodia. Kirjanduses on sellele tähelepanu juhtinud juba Villem Grünthal (1910: 27): „Tõsi, kuulsin kesk naeste vilgast kõnelemist [---] seda isesugust võõrapärast kõne moduleerimist, mis juba esimesel kokkupuutumisel omane on kuulumist iseäraliselt puudutama, seda omataolist, miks mitte ütelda, lauldavat sõnade lausumises [---]; seda muusikalist elementi keeles, mis nüüdki Skandinaavia keeltele ja muististel aegadel suurele osale Indo-Euroopa keeltele arvatakse omane olnud [---].“ Kõnemeloodia kujunemise aluseks peetakse pikaajalist ja tihedat kontakti rootsi keelega (Ariste 1931). Omapärase kõnetooni olemuse selgitamiseks on tehtud Eesti rannikualade keele akustiline analüüs (Niit, Rimmel 1985).

Selgus, et lühivärtelistes sõnades ei paikne põhitooni tipp mitte esisilbil nagu ühiskeeles, vaid on nihkunud teisele silbile ja seejärel hakkab põhitoon langema. Tipu paiknemine järgsilbil venitab omakorda täishääliku pikemaks. Nii ongi lühivärteliste sõnade teise silbi vokaal tihti pikem esisilbi vokaalist. Foneetikud ütlevad, et tegu on poolpika vokaaliga. Kui pikemates sõnades järgneb niisugusele silbile vokaalidevaheline üksikkluusiil, on see tihti nõrgeenenud. Muide, sama meloodiakulgu iseloomustab ka Edela-Soome murdeid ja ka seal on seda peetud rootsi keele mõjuks.¹

Erilise kõlamündi annab keelele ka tugev järgsilpide vokaalide ebaselge hääldus (reduktsioon). See tuleb eriti teravalt esile Hiiumaal, kuid on omane ka Saaremaa murrakutele. Saare keeles on kujunenud oma vokaalisüsteem. Nimelt puudub siin ühiskeeles täishäälikutest *õ*, sest see on sulandunud *õ-ga*.

¹ Eva Liina Asu (2005) leidis kirjakeelt kõnelevate diktorite ja saarlaste öeldud samade lausete intonatsioonikontuure analüüsides, et saarlased alustavad lauset madalamalt, mille tõttu põhitooni kõrguste intervallid on suuremad ja kõne meloodilisem.

Saaremaa lääneosas tuntakse *ä* ja *e* vahepealset häälikut *ε*, mis esineb vaid teatud sõnades, ning *a* ja *o* vahepealset labialiseeritud *å*-d. Et *a* hääldub *o*-poolselt, toob see kaasa ka täishäälikuühendi *au* muutumise *ou*-ks. Lisaks tuleks nimetada sõnade omapärasest peenendussüsteemi. Kõiki eespool toodud eripärasusi peetakse rootsi keele mõjudeks saare keelele. Need on nähtused, ja kindlasti on neid veelgi, mida tavalises kirjas on võimatu edasi anda, kuid mis kõik koos annavad saare keelele iseloomuliku kõlavärvingu.

Häälikuline ülevaade

Kaashäälikud

Sulghäälikud

Sõna algul on sulghäälikud üldiselt püsinud. Ainult vähestes sõnades on toimunud häälikuvaheldusi, nagu Kaa *tari* : *tarja* ~ Khk *sari* 'kalakuivatusraam', Kaa *rohusirts*, `sörkima, Pöi *kundameht* 'vundament', *tuustikas* ~ *nuustikas*, Muh *tire*, aga *nirisema*.

Mõningates liitsõnades on sulghäälik kahe sõna piiril tugevnenud, nt Kaa *laupa* 'laupäev', *sönnappole*, `seetseppole 'sissepoole', *teippool* 'teisel pool', Pöi *raute* 'raudtee', mõningates nõrgenenud, nt Mus Kaa *maandi* 'maantee', Khk *pühabe* 'pühapäev' jt.

Laen- ja võõrsõnades häälduvad *g*, *b*, *d* helitutena nagu ühiskeeleski. Kui aga pearõhk ei ole sõna alguses, võidakse rõhutu esisilp ära jätta, nt Kaa *koloos* ~ *loos*, *autu* *raasis* 'autogaraažis', Muh *lossid* 'kalossid'. Ka võõr- ja laensõnade alguses olevates kaashäälikuühendites on saarlased klusiili hääldamata jätnud: Jäm *limbud* 'klimbid', Khk *raet* 'traat', *liit* 'pliit', Mus *sekk* 'tšekk', Kaa *rantssai* 'prantssai', VII *reima* 'treima', Pöi *viitung* 'kviitung', Muh *rigadir* 'brigadir'. Kuid sõnuti on piirkondlikke erinevusi: Jäm *priske preili kleit*, *trepp*, *plekk*, *kraam*, Khk *prii*, *pruukima*, *trööstima*, Pha (*p*)*lats*, *(k)linker*, Kaa *kroomnahk*, *preester*, *trahvitud*, Muh (*k*)*rohv*, (*k*)*ristus*, *praam*.

Eesti keeles ei ole tavaliselt kaashäälikuühendiga algavaid omasõnu, v.a mõned kirjeldavad ja helijäljenduslikud sõnad: *pragama*, *krapsis*, *pläuh* jt. Teisalt võidakse kaashäälikuühendit liigsest püüdlikkusest sõna algusesse panna, kuigi kirjakeeles nii ei ole, nt Jäm *akna kruut*. Sõnaalgulise kaashäälikuühendi vältimiseks on toimunud häälikute ümberpaigutust (meta-teesi): Mus *kürstus* 'kristus', *kartsib* 'kratsib'.

Sõna sees esinevad klusiilid tavapärasel vahelduses. Ainult mõnes sõnatüübis ja -vormis on erinevusi kirjakeelest.

g kaob Lääne-Saaremaal sõna tüvest madalate vokaalide vahelt: Khk *laga* : *laa* 'soolvesi', *magama* : 'maatand', *taga* : *nuki taa*, *taaspidi*, Mus *vaga* : *vaa ilmaga*; Kaa *jägama* : 'jäätud', *aga* : *aad* 'hagu', *raag* : *raa kimp*, *naga* : *naad*, Põie Muh *aeg* : *aa*.

Mõnes sõnas ei ole vaheldust toimunud ja sõnatüvi ei muutu: Jäm *pugud*, Kaa *tagatsi* ~ *taatsipidi*, Põie *pilve agad*, *nõgud kuhad*, *tagatud*, *tugid*, *tegi selle ullu tegu* 'valmis', *nagad*, *kael-tüüpi sõnades* on püsinud algne *g* vaid sõnas *mügrid*.

d võib nõrgas astmes kaduda (ka sõnades, kus üldkeeles on *j*-lised vormid): Mus *kala kiad*, *sõa* 'aegus', Khk *ida* : *ia tuul*, *jääd üsna rohistand*, *kalade kue aeg*, Kaa *saab* 'sajab', Krj *sada* : *saa*, *pada* : *paad*, Pha *tule sääd* 'säde-med', Põie *teed-raad*, *tuli* 'koose' 'koju', 'säoti' 'sündsusetu' *inimene*, *ju see ta täos* 'teada' *on*, *laid* : *lao*, *kivisa* 'aia' *peal*, Muh *pajad* ~ *paad*, *rajad* ~ *raad*.

d asendumine *j*-ga sõna eri vormides on üldine, kuid saare keeles tuleb see esile ka sellistes sõnades, kus üldkeel seda ei tunne: 'saama' : 'saaja' 'saada', Põie *ta* 'jääja' 'jääda', 'jääjes' 'jäädes', *kuduma* : *kojub*, *muda* : *muja koor(e)m*, Khk *rodu* : *roju*, *maju jahu* 'ussijahu seinapalgil', *majugene* 'vihmauss', Mus *Töll* 'viskand' *ojaga* 'odaga', *lõõb ujuseks*, Pha (ma) *vāja* 'vean'. *uus-tüüpi* sõnad käänduvad mitmel pool kirjakeelest erinevalt: *uus* : *uie*, *kuus* : *kuie*. Diftongi järel on *d* lääne pool asendunud *j*-ga (*aid* : *aja*, 'oidma' : *ma oja*), idas on aga *j* kadunud (*aid* : *aa*, vrd Krj *aia*).

Tugeva astme üldistumist kohtab sõnuti mõnes piirkonnas, nt Kär *pidul*, Pha *jädad* 'read', *peenrad*, *mere mudast*, Põie *kidad*, *redus*, Muh *ta põdeb*. Nõrk aste on üldistunud Põidel sõnades, nagu *pae* 'paas', *põe* 'põis', *pao* 'padu'.

b võib kaduda nõrgas astmes sõnadest, nagu Mus *obu* : 'oole', *ooste* ~ Muh *uost* ~ *obust*, Kaa *vaarmarjad* ~ Muh *oarmarjad* 'vabarnad', Krj *kubu* : *koo*, Põie *kiuspuu* *kibuspuu*, 'äitimid' 'häbitud'. *b* vaheldub *v*-ga sõnas *leib* : *le(e)va*. Kuid sõnatüvi võib olla ka muutumatu, nt Jäm Muh *kubud*, Põie *ubad* (vrd Muh *uped*), *sai luba käde* ~ Muh *lubaga*. Nõrk aste on üldistunud sõnas Põie *oav* : *oava* 'haab'.

Kirjakeele *k* ja *t* asemel on Saaremaal mõningais sõnades vaheldumatu *g* ja *d*: *ärja igi* 'ike', *puuigedega rattad*, *ägi*, *äge pulgad*, *ogad*, *rugid*, *raged* '(rahe)terad' (aga vrd Põie *ragi* : *rae* : *rage* ~ Muh *rage* ~ *rahe*), Khk *midu-sidu*

'mitu-setu'. Muhus on aga seda tüüpi sõnades üks tugev klusiil (*ike, okas, rüki, tõke, äke, upe : uped* 'oad', *ite : ited, makab, lukeb*, Ridasi külas ka (ta) *sukeb, pukeb*) või kahekordne klusiil: *kottu* 'kodunt', *tõtta* 'teda', *likki* 'ligidale', *pitta* 'pidada'. Muhus on sõnu, kus klusiil on vokaalide vahel sõna muutmisel säilinud: (ta) *pugeb, sugeb*, (nad) *pugevad, sugevad*, (ta) *vädab*, (nad) *vädavad, lagub, aug : augi* (Sa üldiselt *aug : aavi*, Jäm *oug : ouvid*). Ka nõrga astme üldistusi tuleb sõnuti ette: Jäm *koiv : koivad*, (ma) *tõmma*, Kaa *kõlvulik, virv* 'oks', Pöi *туру* 'turg', *kärv* 'kärg'.

Paljud astmevahelduslikud tegusõnad on siirdunud teise muuttüüpi ja see-tõttu erineb pööramine kirjakeelest: Mus *katetse* 'kaetakse', *matetud, mõteldi*, Kaa *küteti* : *köötud, võteti* : *vöötud*, Mus *vaatada, sõitada, ootada*, (me) *vaadame, söidame, oodame*. *hakkama*-tüüpi sõnade olevik on kohati nõrgas astmes: (ma) *aka, lüka, tõmma*.

Saaremaa läänepoolses osas on võrdlemisi laialdaselt geminaatklusiil (ehk pikk sulghäälik) pearõhulise silbi järel lühenenud, nt Khk *kadus* 'katus', *abu* 'hapu', *vigat* 'vikat', *tüdar*, Kär *öbetaja*, (te) *judustate*, KhkPö Mus *mater* : *matra* 'kaigas', *kopel* : *kopli*, *vanger* : *vankri*, Kaa *päike ~ päiges, soo mülgad*, Pöi Muh *kaagas* : *kaakad, kardul* jt. See muutus on levinud ka järgsilpidesse. Seal vaheldub geminaatklusiil üksikkluusiiliga, nt *tuulik* : *tuuligu, vatuk* : *vatugud* 'jalanõud', *sõnnik* : *sõnnigu vädu*, Khk *vabanigud* 'vabadikud'. Sama vaheldust on ka tegusõnades: *lammutama* : (ma) *lammuda, karjutama* : (ma) *karjuda, uputama* : (ma) *upuda*, Jäm *ehitama* : *ehidaste* 'ehitatakse', *louladaste* 'laulatatakse', (me) *kirjutame*, kuid (te) *kirjudate*, Khk *arjudasid* 'harjutasid'. Muhus esineb sama vaheldust ka kaudse kõne vormides: *kirjutade* 'kirjutavat', *õmmeldade* 'õmmeldavat'. Ida pool enamasti vaheldus puudub, nt Krj *katusel, aganiku, varastati, tüdrikud*, VII *apu, kirjutati*, Pöi *kadakas* : *kadaka*, Muh *asunik* : *asunikad, kadagas* : *kadagad, jalagas* : *jalagad*.

Algselt kinnises silbis toimunud vaheldus on analoogia tõttu kandunud ka lahtisesse silpi, nt Mus *pisigene poisigene, tüdrugad, päigese kää*. Sellele on allunud ka liited *-tis > -dis* (Jäm *kräpudis*, Mus *uutsedis* 'härmatís') ja *-tus > -dus* (Khk *löpedused, kannadus, öpedus*).

ta-liitelistes verbides võib neis vormides, kus esineb korduv *t*-element (nt *da*-tegevusnimes, umbisikulises tegumoes), silp sõnuti välja langeda: *kirjuta, koolita, kummarda*, Kaa *löpetud* 'löpetatud', *kurrutud* 'kurrutatud', *küiditi*, Muh *näita ~ näidata, kaota ~ kaodata*.

Esineb erikujulisi *da*-tegevusnime vorme, nagu `maksa, `lüpsa, `peksa, `vaata. Muhus on *i*- ja *u*-tüvelistes verbides võimalik kahesugune esinemus: `otsi ~ `otsida, leppi ~ leppida, kukku ~ kukkuda.

Leidub hilistekkelisi analoogiavorme, kus klusiil on tulnud sõna tüvve: Jäm aisk 'ais', soorsk 'part', Pöi tõkard 'tökat'. Samas leiame aga sõnu, mis on püsinud keeleajaloo seisukohalt algsel kujul, nagu Jäm osama 'oskama' (vrd sm *osaamaan*), kase tohi 'toht' (vrd sm *tuohi*), `vannuma, kuuses 'kuusk'. Sõnuti võib klusiil olla tüvest kadunud: Mus vaanas : `vaanad 'vaagen', joonud, `pöila 'pöidla', Kaa tall 'tald', Muh tainas : `taina, `peimes 'peigmees', lisidal. Sulghäälik võib kaduda suus samas kohas moodustatud kaashääliku kõrvalt: Jäm `kolne 'kollane', `umne, Khk `kün(d)ma, `tun(d)ma, `kan(d)mete `otsas, `ran(d)mest, `lam(b)rine 'lambakarjus', `öm(b)leja, Kär `samla, Kaa ära `korne, Krj `vöm(b)laga, üldine on `kärmes. Häälduse hõlbustamiseks võidakse klusiil konsonantühendisse vahele panna, nt `kuultsad, `küindlad, valts 'valss', `laultke, `viltsed, Mus (uuevad vormid) `naertsime, (ma) `pöörtsi, `väantsi (vanemate inimeste kõnes on aga sisekaota vormid `naerasime, (ma) `väänasi, `pöörasi), Pöi tuna `multsed asjad, kõrvetsed, riijutsed, karsas : `kartsa, sammel : `sambli (vrd nt Khk `karssad, `samlid), Valdjala, `maalder, `kaindla alune, Kaa `teender, `suurduse `järke, `ir(m)psam, `ilpsi 'ilmsi'.

Sõna sees pearõhulise silbi järel on helitute häälikute kõrval klusiil enamasti püsinud, *tk*-ühend on muutunud üldiselt *kk*-ks. Sellest kasutusest erinevad vaid vähesed sõnad, nagu *pitk*, Jäm *pitkus* (NB! II välde), VII `pitkne (vrd Mus `pikse ilm; Kaa *piduseks* 'pikkuseks'). Sõna *katki* esineb aga peaaegu kogu murdealal *katti*-kujul. Muutust *tk* > *tt* kohtab üle maa vanemas sõnas `sitmevaud 'külvirida'.

sk-ühendis on muutusi üksiksõnades. Verbidest *laskma* ja *käskima* on tavaline (ma) *lassi*, *kässi* (vrd Pöi `laskma : `laska : (ma) *lase*). Ka *viskama*-verbis on sama vaheldus: Kär *vissatud*. *k* assimileerumist *sk*-ühendis näeme sõnades, nagu Kaa *kiiss* : *kiisad*, *kess* `paika, Krj `koslane, Pöi *koslas* : `kosla, *kesspaik*. Hilistekkeline *sk* on sõnades Mus *madruski*, *kibuska*, Kaa `tõuskend : `tõuskes 'tõusnud : tõusis', `pääskesid : `pääskis 'pääsesid : pääses'.

Silbilõpuline sulghäälik helilise kaashääliku ees on nõrgas astmes enamasti nõrgenenud. Kuid mõnes morfoloogilises muutevormis (eriti osastavas käändes) võib esineda ka tugev klusiil: Kär Pha Pöi Muh `atra, Kär VII `patja, Kaa `putru, Krj Pha VII Pöi `latva, Pha Pöi `utja, VII Pöi `kapja, Pöi `lakle. Tugeva klusiiliga vorme tuleb harva ette ka nimetavas, nt Krj *latv*,

VII *ritv* (vrd nt Khk *ladu, ridu*). Seda tüüpi sõnade muutmises on piirkondlikke erinevusi, näiteks on Sõrves üldistunud nimetav, omastav ja osastav kujul *adra*, Kärjal käänatakse nimetav ja omastav *adra*, osastav `atras, Kihelkonnal, Mustjalas, Karjas ja Valjalas on nimetav *ader*, omastav ja osastav *adra*, Kaarma ja Püha vormid on kirjakeelepärased. Pöidel ja Muhus on algvormiks vokaalikaoline *adr*:

ks-i esinemuses pearõhulise silbi järel muutusi ei ole. Erandlik on sõna *jooksma*, kus *k* ja *s* on kohad vahetanud või *k* on üldse kadunud: Khk `jooksma, VII `joosma või sisekaota vormid: Kär `jooskama, Mus Kaa `jooskema : (ma) *joose*.

Järgsilpides on *ks* püsinud mõnes üksiksõnas, nt Mus VII `ööksed, *vennaksed*, Kaa *omaksed*. Tavaline on küsimuse moodustamine *ks*-partikli abil: Khk `mindiks `kas mindi' ööks *einamale*, Kaa *oliks* `kas oli'.

Umbisikulise tegumoe oleviku tunnus *-kse* on enamasti püsinud. Erandvormid on *-s(s)e* (nt Khk *keedetasse, kirjutase*), *-tse* (Mus *eidetse, roogitse, juhadatse*, Kaa *pannatse, viiatse, tehatse*, Muh *parandatse, ehitatse*) ja *-ste* (Jäm *tullaste, ehidaste*, Khk `lõitaste `leitakse'). Vana oleviku tunnus *-kse* on säilinud nt Sõrves ainult sõnades *kuulukse, tunnukse*. Üldiselt on neis sõnus üle kogu Saaremaa kasutusel assimileerunud tunnusega vormid `näisse, *tunnusse, kuulusse*. Anseküla kihelkonna vahetus läheduses olevate Lahetaguse ja Taritu küla vana keel on aga „nakatunud“ Sõrve keelest ja seal on vastavad sõnakujud `näiste, *tunnuste, kuuluste*. Theodor Kaljo (1926: 11), kes on uurinud häälikumuutuste levimist Sõrves, piiritleb selle tunnuse levila nii: „*-kse* ala ulatab Ans. khk-s khk. N piirini ja jätkub Kärla ja Kaarma khk-s.“

Arvsõnades on vaid vähestest küladest märgitud muutust *ks* > *ss*, nt Pöi Muh *kahessa, ühessa*.

ts-i esinemus pearõhulise silbi järel on sama kui kirjakeeleski, *t* kadu kohtab vaid sõnas *viitsima*: Mus *viisiksid* `viitsikski', Kär Kaa *ei* `viisind, VII *äi viisi tehja*. *ts* esineb ka saare keelele iseloomulikus *tsi*-liites: Jäm Pöi *edatsi, tagatsi*, Khk *esitsi, tagutsi, alutsi* (vrd *maisi, jäisi*), Kaa *alatsi, ületsu, eetsi, taatsipidi*, Pöi *alatsipidi, sihetsipool*.

Kolme konsonandi ühendist kipub klusiil nõrgas astmes eriti Saaremaa läänepoolses osas välja langema: Jäm *lonks* : *lonsu, känsakas, malts* : *malsad*, Khk *pansatas, Ansu, kärsaais, römsutama, jamsib unes*, Kär *rämps* : *rämpsu*, Kaa *valts* : *valsi*. Idaosa keeles võib klusiil küll alles olla, kuid see on nõrgeenenud: Pöi *lonks* : *longsu, kongsu, tühts* : *tünsi, kõrts* : *körksi*.

Leidub vaid üksikuid sõnu, kus on alles sõnalõpuline *t*, nt *pisut* ~ *püsut*, *ölut*, Jäm Khk Pha Muh `neitsit ~ Muh *neitsit*, Jäm Khk Mus *lounat*, Khk Mus Kär *kätkit*, Pöi *seemit* `sõõm`.

ki-liide on kujul *-kid/-kit*: `ammugid, `siiskid, *pole* `ühtegid, *kedagid*, *midagid*, Kaa *lapsedkit*, Krj *ometigit*, *sugugit*. Liide võib saada iseseisva rõhu ja siis on ta kuju muutunud: Jäm *maap tulekeed* `ma ei tulegi`, *maap tahakeed* `ma ei tahagi`.

Ahtushäälikud

h on sõna algusest üldiselt kadunud. Veel 1920. aastail oli Kihelkonna rannakülades Atlas, Austlas ja Karalas kuni Lahetaguseni kuulda mõningatel vane matel inimestel jõulist *h* hääldust, „kuna Koimla nende tihedast lähedusest *h*-d ei tundvat, vaid sellele kui murdeerinevusele viipavad, mis naabrusküladele Taritule, Riksule omane olevat. Jõulisim hääldamine Atlas.“ (Toomse 1926b: 20). See oli üks vähestest eesti keelealadest, kus *h* oli püsinud. Üksikuid hälbinud sõnaalgulisi *h* hääldusi, nt `hoidama, on siiski 20. sajandi esimesel veerandil registreeritud ka Tagamõisast, mis muidu suuresti oma keele poolest erineb.

h on kadunud sõnatüvest: `laudis < *lahutis `külakost`, *leelis* ~ *leeline* (vrd eP *lehelis*), *poolad* `pohlad`, *koes* ~ *kohes*, `miuke, `sõuke, Krj *piu(pesa)* ~ Khk Kaa *püüs* `pihus` ~ Pöi `pöose. Sõna *mees* lüheneb liitsõna põhisõnas, mistõttu *h* kaob: Mus *pillime*, `peimel `peigmehel`, Kaa *vanamega*, Muh *peremes*, *kälimed*.

hk ja *ht* vahelduvad *hv*-ga: Pöi *riuhk* : *rihva*, *tiuht* : *tihvi*.

h-d kohtab ka mõnes sõnas, kus üldkeeles seda ei ole, nt Mus Kaa Pöi Muh *vähine* `väike`, (me) *jähime*, *sihes* ~ *sehes*, SaLä *pahakspuu*, Jaa Pöi Muh *pehletis* `peletis`, Pöi *tuhlispask* `tuulispask`.

s > *ss* pearõhulise silbi vokaalide vahel: *vassik(as)*, *mässin*, *vassak*, *kassak(as)*, `össse (vrd Krj `ööse), Muh *lussikas*. *s*-i pikenemist on ka määr sõnade kaasarõhulises silbis, nt Jäm *libamissi*, `pitkamissi, Mus `vastamissi, *tasapissi*, Muh *ala* `tassa, ja ka nädalapäevade nimetustes: *esmasse* ja *esmas-sene*, `teisse ja `teissene, *neljasse* ja *neljassene*. Ka konsonantühendis hääldub *s* pikalt: Mus *viimssed*, *ullumeelssed*, Kaa *irmssad* ~ `irpsad.

rs-ühendis pikeneb *s* Lääne-Saaremaal *vars*- ja *põrsas*-tüüpi sõnade tugevas astmes: *var'ss*, *kõr'ss*, *ir'ss* `hirs`, *po'r'ss*, *tõr'ss* `tõrs`, *õr'ss* `õrs`, `põr's-sad, `kar'ssad. Ida-Saaremaal on asepikeendus kandunud *r*-ile, nt VII *irs*, *tõrs*. Karjas on sellesse rühma siirdunud ka `marsima ja `pursima.

Sõnalõpuline *s* on pikenenud lääneosas ka sõnas *aiss* 'ais'. Liitsõnade piiiril on *s* kahekordistunud: Kaa *kibusspuu*, *kiñjissepp*, Pöi *Naistessoo*. Kuid samas võib geminatsioon puududa: *Orisare*, *Kuresare*, Krj *soosaar*, Muh *kel-lasepp*. Erinevalt üldkeelest leiame *s*-i liitsõnas täiendsõna lõpust: *kivisaid* ~ Khk VII *kivesaid*, Pha Pöi Muh *karjasmaa*, *küinasperi* 'küünarnukk', Pöi Muh *jaanistuli*. *s* võib esineda küsiva partiklina: Kaa *ons* 'kas on', *kumps* 'kumb'.

s ja *h* vaheldust esineb suhteliselt vähe, nt Jäm Ans Khk 'laskama : (ma) *lahe* (Jäm ka minevikus *lahi*), *lahetama* 'lasetama, heitma', *sõhar* 'sõsar, õde', *sõhune* 'seesugune'.

Helilised kaashäälikud

n on püsinud mõnes sõnas vana omastava käände lõpuna: 'maande ~ 'maandi ~ Pha *maante* ~ Pöi Muh 'moandi, Khk vanas keeles *Lahentaguse*, *maanjalg* 'kidur kuusk', Pöi 'Soonda. Kihelkonnal on üks murdejooni *n* ase-sõna *kes* nimetavas ja kõrvalkäänetes: *kee* ~ *ken*, *kelle* ~ *kenne*.

n on kadunud verbide esimeses pöördes: (ma) *ole*, *oli*, *teeksi* jm, samuti ajalooliselt *n*-lõpuliste sõnade nimetavast käändest, kuid on sõnuti osastavas (*asent*, *sadant*, *seitsent*, Khk *istend*, *seemend*, *südand*, *võtind*) ja teistes kõrvalkäänetes (Khk Kär Pöi *abene* ~ Mus Kaa *abenaga*, *liigende*). *n* võib tüvest ka puududa: Mus Kaa Pöi *seeme* : *seemet*, *kööme* : 'köömed' 'köömned', Muh *liigete*, *abet*, *võtit* : 'võtmete'. *n* on kadunud ka sõnade *ake*, *vaage*, *sii* lõpust. Sõna *on* esineb paiguti, nt Khk Mus Pöi ja Muh kujul *oo* (Muh ka *uo*), kuid lauserõhulises asendis hääldatakse *on*. *n*-i kao tõttu on Muhus sõna *toomingas* kuju 'tuomgas'. *n* võib vokaliseeruda, nt Khk Mus Kaa Pha VII Pöi *muuk* : *muuga* 'munk, nudi' ja Pha VII Jaa Pöi *roogas* : 'rooka' 'ronk'.

nn esineb *n*-i asemel mõnes sõnas, nagu *kunniņas*, *kunni*, *sõnni* 'seni'. Sõna *kinni* on kirjakeelepärane, v.a nt Kaa Pha 'kindi.

Vanas keeles olnud *nsi*-ühend on andnud sõna lõppu kas *s*-i (*kaas*, *küis* Khk Mus Pha) või *n*-i (*kaan*, *küin* Kaa Pöi), kuid paiguti esinevad nad paralleelselt.

ng-ühendis hääldub *n* tagapoolselt nn velaarise *n*-ina nii pearõhulises kui ka järgsilbis: *tuuling*, *omingu*, *kunniņas*. Nõrgas astmes on ühend kokku sulanud *ññ*-iks: *lõñnad*, *vaññid*, *kaññaspuud*, (ta) *mäññab*, *lumearññed*, Pöi *keis mitu* 'lingu' 'linnas'. Muutus on tuttav kogu Saare- ja Hiiumaal. Morfoloogiliste tunnuste ees jääb *n* püsima, nt Khk *minge*, *pange*, Pöi 'ongid', *pañngid*.

Liitsõnades *p* ette sattunud *n* on muutunud *m*-iks: nõu(*m*)puud 'sarikad', `õumbu ~ Khk `oumbu ~ `ombu 'õunapuu', joompuu 'joonpuu'.

m-i esinemuse puhul torkab silma, et vokaalide vahel on üksik- või geminaat-*m*: `oome oomiku, ümargune, Khk ümarne, Khk Mus Krj ümardaja, Krj imitsema, Kaa Krj Pöi Muh amet ~ Khk ammet, sammuti 'samuti'.

Käänamisel on lisandunud *ma*-sufiks järgarvude (Muh kolmandama, neljandama, kahessandamale, Kaa viiendamal, üheksama, Kär Pöi kuiendamal) ja ka *tu*-liiteliste omadussõnade tüvele (õnnetumad, keeletumad, `väetimid, `tüitumad, ülantumad 'üleannetud', Khk ijjetimid 'hingetud', rammutumaks 'rammutuks'). Paiguti on selle kasutamine taandunud ja seetõttu kohtab paralleelselt ka sufiksita vorme (Pöi `tüitid, ülantud lapsed).

m-sufiks tuletab tegusõnast nimisõnu: jooma-, söömaeg, `kandam, Pöi keimataññ 'kääritusnõu', keimad o `keidud, Khk Pha `keerdam, Jäm Khk `tuiskam, Khk `õnkam 'ebameeldiv isik'.

Algselt *n*-lõpulised sõnad käänduvad Saaremaa idaosas *me*-tüveliselt (Krj abeme, udeme, Pöi `süamed), kuid läänepoolne osa kasutab sõnuti *ne*-/*na*-tüve (abenaga jt). Paiguti võib *me*-silp ka ära jääda: vared, Jäm Khk `pühked, Muh `ripsed.

m on sõnuti tüvest kadunud või asendunud teise häälikuga: `päspere, Kaa `ilpse 'ilmsi', `ir(*m*)psed.

l-i esinemuses torkab silma see, et ühe- või kahekordset *l*-i võidakse kasutada kirjakeelest erinevalt: ala ~ `alla, Talina linn, Krj telingud, Kaa Krj tilevoññ, Mus tillevon ~ Pöi tillehvonn, Mus Pöi tillegramm; sisseütlevas käändes tule, süle, pane üle, aga Pöi Muh `sülle, `ülle; Muhule on iseloomulikud topelt-*l*-iga minevikuvormid `olli, `tulli.

Suus samas kohas moodustatud kaashäälikute kõrvalt võib *l* kaduda: Mus ond, tund, vrd üldiselt olnd, tulnd, `üttelema : `öotakse : `ööti, Kaa `mõtsime 'mõtlesime', tadrekud.

Kesk-Saaremaal võib *lj* muutuda *ll*-ks: jäljed ~ jälled, vili : villla, Pha selg : sellla.

r-i häälduse puhul on erandnähtuseks teatud tingimustel peenendamine, nt kurk, särk, soñt, irss, kõrss, pirn.

r-i ja *rr*-i vaheldust kohtame sõnades, nagu Mus mur(*r*)ispuu, mar(*r*)askil, Kär varukas ~ Muh varrukas, üldiselt äritama ~ Muh ärritama ~ Mus ärrimeelega ~ Pöi äristama, Mus murrastama, Kaa närrakas ~ Krj Pöi narrakas

'närakas', Pöi *norrakili* 'norus' jt. Muhus gemineerub *r* sõna *surema* mineviku vormis: (ta) `surri.

Sõnast *ära* on *r* kadunud ja tavaliselt kasutatakse vormi *ää* ~ *äe*, lääne pool hääldatakse *εε*.

r-i ja *l*-i vaheldust tuleb ette põhiliselt laensõnades: Pöi `kahver 'kahvel', Mus *kalidor* ~ Krj *kalitor* ~ Pöi *kalidur* ~ Muh *kolidor*, Kaa Pöi `kolter : `koltris, Kaa *röör* 'lõõr', `ärbles 'häärberis', Kaa Pöi `ämbel 'ämber', Pöi *timmerjaen* ~ Khk *timmeljan*, Krj *vööl`mönder* ~ Muh *viöl`münder*.

j võib tagavokaalide vahelt sõna muutmisel kaduda, kuid see ei ole järjekindlalt kõikjal ja kõigis sõnus toimunud: Jäm `aema : aida ~ Kär `aama : (te) *aage* ~ *aige*, (ma) *aisin* ~ Kaa VII Pöi Muh (ma) *aa*; Pöi Muh `vaoma ~ Mus, Kaa *jalg vaub*; Kaa *möjuma* : *ei möu* ~ Muh *mööb*; *soem* : `soendama; Kaa *majale* 'mujale' ~ Pöi *maal* `kohtas; Pöi Muh *naal* 'najal'; Pöi `vaagad ~ Muh `vaaga 'vajaka'; Pöi Muh *kaagas* 'kajakas'; Mus Kaa *undi aul* ~ Pöi *mere ao* ~ Krj *ajul olema*; Pöi *elus-maas* 'majas'; Pöi Muh *kao* ~ SaKe ja SaLä *kaju* < **kaivo*. Sama muutus on toimunud ka sõnas *aju*: Pöi *peaaod*. *j*-i väga nõrk hääldus kõlab Muhus *e*-na: *maea*, *oema*, *toeo* 'tuju'.

lj-ühendis peenendab *j* üldiselt *l*-i, kuid saare keele üldise seaduspära (kui *i*-*lj*-element on sõnas olemas, siis peenendust ei toimu) järgi hääldatakse seda ühendit tavaliselt peenendamata. Teisalt võib Saaremaa keskosas *j* assimileeruda *l*-iga, moodustades palataliseeritud *ll*-ühendi: Kaa *muljub* ~ *mullub*, *külleli*, Pha *illaku*, `palja : *paillas*, *telled*. Sõnas *palju* on toimunud metatees – *l* ja *j* on kohad vahetanud: *pailu*.

lg nõrga astme vormides võib *e*-tüvelistes sõnades *g* asendajana esineda kas *j* (nt Krj Pöi `nülgima : *nüljeb*, (ta) *süljeb*) või *g* võib ka kaduda (Khk *sülg* : *sülekauss*).

hj-ühendis võib *a*-tüvelistes sõnades *j* Lääne-Saaremaal kaduda, kui esisilbis on eesvokaal (*põhast*, *tühaks*), kuid Ida-Saaremaal on *j* selles positsioonis säilinud (*põhja*, *tühja*). Kui aga esisilbis on tagavokaal, kaob *j* Pöidel ja Muhus *h* järelt *ahi*-tüüpi sõnades: *ahi* : *ahud*, *tulekahu*, *lahad loomad*, *kahatsema* (vrd Jäm Khk *kahjatsema*).

Tegijanime vana tunnusega vorme kohtab harva (nt Kär *parandai*, Kaa `arstij, `maarij jää, `värdij laps). Ühesilbilise tüvega verbides on liitunud kaks tunnust: Khk Kär `keibija, `söobija.

Laensõnades hääldatakse *j*-i asemel *ij*: Mus *kaijut*, *maijak*.

v esinemuse kõige silmatorkavam erijoon on tema kadu sõna eri positsioonides. v on kadunud labiaalvokaalide o ja ö eest: *okk*, *ooletama* ~ Ans Khk *oolestama*, *öö* ~ Muh *üö* ~ Pha Krj *vöö*, *oolmed*, Jäm *oedes* ~ Kaa Krj Pha Pöi *oeti* ~ Muh *oeted* ~ Kär Kaa *voodi*, Jäm Muh *öödiline* ~ üldiselt *vöödiline*, Pöi Muh *oatama* 'vaatama', *oage* 'vaagen', (v)*orst*, *oarmari*, (v)*oaruma*. Ilmselt on diftong tekkinud enne, sest alles see löi tingimused v kaoks. Hilisemates laensõnades on aga v säilinud, nt Khk *vundameht*, *vooder*, ka kujul *vutter*. v on kadunud vokaalide vahelt i-tüvelistes sõnades, nt *sui* : *suine* : *suiline*, *sau*, *tüi* ~ Krj *tüiv(i)* : Pha Pöi *tüikas*, *ru* : Jäm VII *kruitud*, *tui* ~ Kaa *tuiu* 'tuvi', *lõukoer* jt.

Pärast lõpukadu sõna lõppu jäänud v on a-tüvelistes sõnades muutunud u-ks: *karu* : *karva*, *ladu* : *ladva*, *rasu* : *rasva*, *töru* : *törva* ~ Muh *tõri*, Khk *ridu* : *ridva*, Mus *nilu* 'lima', *näsu* 'näsa'. Ka tuletised neist tüvedest on ilma v-ta: *karune*, *karustama*, *karupidi*, *kasuma*, *köruti*, *sörulane*, aga nt *sörv* 'serv'. Osas sõnades ei ole v asemele midagi tulnud: *pää* ~ *päe* : *päine*, *päiline*, *pala*, Mus *kui lii*, *mõrra tii*, Pöi Muh *kuima*, Mus Muh *lae*, Kaa Muh *vära*. Samas on aga tüvevokaali püsimine kohati v kadu takistanud, nagu Mus *lihava*, *orava*, *sügava*, *tugeva*, *tuttava*, *vägeva* jne.

e-tüvelistes algselt i-lõpulistes sõnades on v kadunud l-i ja r-i kõrvalt, nt *järi* : *järve*, *sari* : *sarve*, *tali* : *talve*, *pöli* : *pöline*, *sali* : *salve*, *teris* : osastav *terist* ~ Pöi *terit*, Khk Kär Mus *teritama* ~ Krj *teretama*, Khk Kär Pha *tarist* ~ Jäm *taarist* ~ Kär Krj Pöi Muh *taris* 'tarvis'.

v on kadunud ka lühivähteliste tegusõnade oleviku mitmuse 3. pöörde vormidest, nagu (nad) *tulad*, *olad*, *tegad*, *nägad*, *panad*, *minad*. Kuid kõrvuti nendega kasutatakse ka pikemaid *tulevad* ~ *tulavad*, *tegevad* ~ *tegeavad* jne vorme.

Üksikjuhtudel on v kadunud sõnadest, nagu *kaev*, üldiselt *kaju* ~ Pöi Muh *kao*, Pöi *lihatame* 'lihavõtte' *pühad* jm.

v esineb järgsilpides ka *tav*-kesksõnas, kusjuures siinkohal mõned haruldasemad vormid, nagu *lisi* 'saadavas' 'lähedal', *mindavas*, *meele* 'tuldavas'.

hv-ühend võib sõnas vahelduda kujul Krj Pöi *riuhk* : *rihva*, Khk *Piuh* : *Pihvi* 'koera nimi'.

Peenendus

Peenendus ehk palatalisatsioon on nähtus, kus kaashäälikuga samaaegselt hääldatakse *i*. Kirjakeeles peenenduvad *l, n, s* ja *t*, kui neile järgneb vahetult *i* või *j* või kui on tegu *i*-tüveliste sõnadega. Saare keeles on sellest reeglist erandeid, nimelt peenendub seal ka *r*, harva *h*, aga Muhus võivad peenenduda lisaks *k, p* ja *m*. Teine erand on see, et kui *i* on sõna lõpust kadunud, häälik peenendub, aga kui *i* tuleb muutevormis nähtavale, peenendust ei ole, nt *koít* : *koti*, *kaśs* : *kassi*, *pañn* : *panni*, *áll* : *alli*, *naŗr* : *narri*, *müts* : *mütsi*, *pošt* : *posti*, *jõrm* : *jõrmi*, *kañt* : *kandi*, Kaa *vaht*, *juht*, Muh *sokk* : *soki* : *sokka*, *supp* : *supi*, *lamp* ~ *laimp* : *lambi*.

Peenendus võib avalduda ka selles, et peenendatava konsonandi ette hääldatakse *i* või *e* (nn epenteesi nähtus): Kaa *uit* : *uti* 'hütt', *kuitsu*, Muh *oikk* : *oki* 'vokk', *airk* : *argi*, Põi *maitsakas* 'mõnus', *vaeht*, *jaeht* ~ *jaht*, *taeht*, *lueht* 'vokilüht'.

Pika vokaali ja diftongi järel konsonant ei peenendu, v.a Jämaja lõunaosa, kust on märgitud tugevamat palatalisatsiooni nagu kirjakeeles, nt *pood*, *roos*, *saan*, *kool*. Üldiselt on aga saare keeles seda tüüpi sõnades tekkinud kaashääliku ette *e*, mille tagajärjel on sõna algvormis pikk vokaal kadunud ja moodustunud diftong: *roes* : *roosi*, *paet* : *paadi*, *poel* : *pooli*, *toes* : *toosi*, *saen* : *saani*, *kaert* : *kaardi*, *Jaen* : *Jaani*. Harva kohtab niisuguseid vorme ka mitmuse osastavas käändes: Põi 'roesa' 'roose', 'toesa' 'toose'. Muhus ja Põidel on asi keerukam, sest pikad täishäälikud on eelnevalt juba diftongeerunud ja nüüd lisandub juba olemasoleva täishäälikuühendi lõppu ka *e*. Põidel on see *e* õige lühike, kuid Muhus on ta juba tugevamini kuuldav, nt *poaet* : *poadi*, *toaet* : *toadi*, *soaen* : *soani*, *tuael* : *tuoli* ~ *tooli*, 'nuoelma' : (ta) *nuolib* ~ *noolib*.

j-i ees on kaashääliku peenendus ebajärjekindel, rohkem kohtab seda eesvokaalsetes sõnades (Jäm *küljeli*, Kär *viljale*, Mus 'välja', Põi *ilja*). *lg*-lõpulistes sõnades, nagu *nälg*, *külg* üldiselt peenendust pole, kuid nt Põidel on teistes käänetes peenendus olemas: *nälja*, *külje*. Nagu juba varem mainitud, on Saaremaa keskosa keeles toimunud muutus *lj* > *íl*, nt Kaa *mullub*, Pha 'välla'. Põidel peenenduvad sama seaduspära kohaselt venepärased eesnimed: *Vañna* < *Vanja*, *Našta* < *Nastja*, *Kolla* < *Kolja*.

Mõnele Saaremaa äärealale ei ole aga uuendused jõudnud. Nii on Kihelkonna murraku vanemas ülevaates (Toomse 1926b) märgitud, et Kihelkonna keskosas oli 20. sajandi algul piirkond, mis algas mere äärest Jõgela ja Pussa

külást ning läks Himmiste ja Lümánda kádu tagasi Varpe poole, kus peenedust üldse polnud. Selline náhtus ise on vanu jooni ja tõenäóselt seotud hiiu samasuguse esinemusega – Hiiumaal teatavasti palatalisatsioon puudub (vt Ariste 1939: 253). Kihelkonna ülejäänud osas, nimetatud alast põhja ja lõuna pool, oli aga sel ajal peenedus juba selgeks õpitud.

Ilmneb ka nõrgemat peenedust ehk koronalisatsiooni, mis Paul Ariste (1977: 20) järgi on eriti märgatav Hiiumaal ja Muhus. Nimelt hääldub sel puhul sõna alguskonsonant tavalisest pehmemalt. See toob kaasa esisilbi eesvokaali madaldumise, seega kõlab nt *i* *e*-poolsemalt ja *e* on *ä* varjundiga. Nõrka koronaalsust on märgitud ka nt Kaarmalt: *l'end* 'lind', *'vennas* 'linnas', *'s'essõ* 'sisse', *v'end*.

Täishäälikud

Lühikesed täishäälikud pearõhulises silbis

Häälikud mõjutavad sõnas üksteist. Alljärgnevalt vaatame, millist mõju on kaashäälikud avaldanud täishäälikutele.

Vokaalide kõrgenemine *m*-i, *n*-i ja *h* mõjul:

en > *in*: Jäm *'lind(a)ma*, Khk *'lindur*, Kär (mesilaste) *linnu auk*, Kaa (ta) *linnab*;

ön > *ün*: Jäm Khk Põi Muh *tõnts*, üldiselt *tünts*;

on > *un*: Kaa Krj Muh *'kuntur*, Jäm Khk Põi Muh *kunderpaánt*;

öm > *üm*: Muh *tõmp*, Krj *tümp*;

mo > *mu*: Kaa Krj Põi *'Muskva*;

oh > *uh*: *oherdi* ~ *uherdi*, Jäm *luhakas*, *nuhisema*, Jäm Khk Kaa *koht* : *kuhad*, Põi *selle kuha peal*, Muh *uhakas*;

eh > *ih*: *kiha*, *riha* (vrd Krj *räha*), Põi *pihastand*, Jäm *tih* : *tihaste* 'tehakse', *mees* : *mihed* : *mih*;

äha > *iha*: Jäm *nih* ~ *neha* ~ *nsha* 'näha', *viham* 'vähem', (ta) *lihab* : (me) *lihame* ~ VII *es liha* ~ Põi *lihab* ~ Krj *lääb*, Jäm Krj PhaVII Põi *piha* 'pähe', Jäm Ans Pha VII *Jaa tih* ~ Pha *täha* ~ Põi Muh *tähä* ~ Jäm Ans *teha* 'siia' (vrd sm *tähän*);

ähe > *ehe* ~ *ehe*: Jäm *vehe* : *vehemad* : *vehenda* ~ Krj Põi *vähemad* ~ Pha *vähe*; Khk (ma) *lche*, Jäm *tehele panema*, Ans Khk Mus Kaa *pehe* ~ *pehe* 'pähe'.

Järgneva *r*-i, *n*-i ja *h* mõjul võivad vokaalid madalduda:

ir > *er*: *kerst, kerp, kerves, kerk* (vrd KhkLõ *keib kirgul, on`kirkus* ~ KhkPõ *kergule*);

er > *är*: *äraldi, Jäm tärmu`meeter, Kaa ära`korne*;

en > *än*: *änam, änamasti, VII kantsakas`kentsakas`*;

eh > *äh*: *ähk, Kaa räha*;

ih > *eh*: *Kaa vehane*;

uh > *oh*: *Muh johatab, Pöi mohulane*.

Vokaalid on madaldunud ka reduktsiooni mõjul:

e > *ä*: *vädama* : Muh (ma) *vää*, aga vrd Khk *vidama*; üldiselt *äga* ~ *ega`iga`*, Pöi *ägauks, ägas`poolis*, VII *ädal`edel`*, Pöi *äbausk*;

i > *e*: partiklites (lauserõhutus asendis): *mette, Krj mette medaid* ~ Kär *medåd* ~ Pöi *medagid*.

Vokaalide vahel olev *j* ei suuda takistada vokaalide assimileerumist:

uja > *aja*: *mujal* ~ *majal* ~ *maal*;

oj > *uj*: *Jäm Ans lujus, Jäm (ta) lihab kuju, poeg : pujad*.

j-i mõjul võib *u* madalduda *o*-ks: *Jäm toju, tojalik`tujukas`*, üldiselt *ojuma, kuduma* : (ta) *kojub, Muh tojo, ojoma*.

j avaldab järgnevale vokaalile ka palataliseerivat mõju:

ja > *jä*: *jäbur, jäda, jägama, jänu, jätk,`jäurama, jääm, Jäm Muh jälg, Kaa Muh jäkk* ~ *Jäm Kaa jökk*;

jo > *jö*: *jönn,`jönnima, Kaa jönnipuunn*;

ju > *jü*: *Mus jütustama, Kär jüst, jüstkui*.

Vokaali kvaliteet võib muutuda kõrvalseisvate huulhäälikute *p* ja *m*-i mõjul:

pi > *pü*: *püu`pihk`*, *`pülluma, püme, püsut, Khk püsune`pisike`*;

mi > *mü*: *Jäm müduks`kui mitu`*, Khk *müdu`mitu`*, VII *mütu, Mus`müskid`midagi`*, SaKe *`mütmed*.

i ja *ü* vaheldust kohtame ka sõnades, nagu *süld`sild, maantee`*, *süsikond, Muh rüstati`ristati`*, *süsalik, üa : üad`ivad`*, Pöi *virts : virtsi`vürts`*. Lääneosas on mõnes sõnas *ü* asemel *i*, mida peetakse delabialisatsiooninähtuseks: *Jäm Ans Kär Kaa`itlema* (vrd nt *Jäm`öötaste* ~ *`eetaste*), *ringas, Jäm riga`praht`*, *rigane`määrduud`*, *Jäm Krj pitt`pütt`jt*.

a ja *ä* vaheldus on nt sõnades *kahar, nagu* ~ *Muh kähar, nagu, kand* ~ *känd, valk* ~ *välk*.

ä ja *e* vaheldust leiame nt asesõnades *täma`tema, see`* või Khk Krj Pöi *nämad`nemad`* (vrd sm *tämä, nämä*).

i ja *e* vaheldust kohtab mitmes sõnas, nt Kaa *rihm* : *rehma*, *lind* `lennas, *elm*, *nesa*, Põie *seategu* `tigu'. Sõna *nina* on Sõrves *nena*, *minema* vanemad kirjapanekud aga Kärjalalt ja Karjast *menema* (vrd sm *nenä*, *menemään*).

o ja *u* vaheldub sõnuti, nt Kaa *podu*, *kommel*, Põie (ahju)*komm*, *kala* `oimed;

ö ja *ü* vaheldus: Jäm Khk Põie Muh *tõnts* ~ *tünts*, Muh *tõmp* ~ Krj *tümp*, `mõllama ~ Sa Muh `müllama, üldiselt *tõru* ~ Jäm Khk Kaa Krj Hi *türu*, Jäm Khk *nõrk* ~ *nürk* `sõrk', `üngam ~ `õngam `suur laine'.

Kõige problemaatilisem on *õ*-häälik. Mandrilt tulles kuuleb seda Muhus ja Põide kihelkonna ida- ja lõunaosas rannikualal, mis paikneb Väikese väina äärest Nenu–Põide–Audla–Kahtla–Kõiguste jooneni (vt Kaljo 1928). Põide kihelkonna lõunaosas on *õ* piiriks Maadevahe jõgi, mis on juba varasest keskajast alates olnud halduspiiriks. Muide samal alal, ja veidi laiemaltki, esineb ka vokaalide diftongeerumist, mida Saaremaal mujal ei tunta. Ülejäänud Saaremaa osas on kahesugust *õ*-d: üks on vana, algupärane *ö* sõnades, mis ka kirjakeeles on *õ*-lised, teine on aga saadud kirjakeele *õ*-st, st *õ* ja *ö* on kokku sulanud. Lühivähtelistes sõnades selle hääliku hääldus tavalisest *õ*-st ei erine, aga ülipikas vältes on *õö* hääldatud pingsamalt. Kirjakeeles *õ*-liste sõnade puhul hääldab mõni inimene ülipika hääliku samamoodi nagu *öö*-gi, kuid teised hääldavad seda *õ*-st erinevalt. Mitme eri kvaliteediga *ö* probleemi on uurinud Ülo Parbus (1967). Vaatame allpool kirjakeelest lähtudes, mis-suguste häälikutega *ö* (*resp.* *õ*) saare keeles vaheldub:

ö ja *o*: Muh `kõlbama ~ Khk VII Põie `kõlbama ~ Jäm Kaa `kolvama ~ Khk Jaa Põie `kolbama; üldine on sõna *ohva* `õhv, mullikas';

ö ja *e*: üldiselt *kõlk* `kelk', *erilane* ~ SaLä *õrilane*, *serv* ~ Põie *sõrva peal* ~ Kaa *sõrvatud lauad* ~ Khk *sõrvili* ~ Mus *sõrvikile*, *ebu* ~ Jäm, Khk *õbu* `edev', *õli* ~ *eli*, Kaa *võti* : `vetmed, *verst* ~ *võrst*, Jäm Ans Khk *õdremed* ~ Khk *edremed* `õied';

öi ja *ei*: `lõikama ~ `leik(a)ma, *leiges* `kaalikas';

ou ja *ou*: Põie Muh *lõug* ~ SaLä *loug*, Jäm Kär `lougama, Jäm *louel* `nõles (olema)', Põie Muh *nõu* ~ Jäm, Ans *nou*; SaLä *joulud*, *lounat*, *ou(e)*, *oun*, Jäm `noudma, `soudma, `toutama, Ans *toupühad* `suvisted', Jäm Ans Khk Kär *kou(e)*, `tousma. Viimastes sõnades on säilinud vana *o* häälik, mis kirjakeeles on muutunud *õ*-ks. Sama algupärane *o* esineb ka *õi*-/*oi*-sõnades *noid*, `noima, `noiduma;

ö ja *u* vaheldust kohtab sõnas *lõhki*, mis saare keeles esineb kujul `luhki : `luhkine : `luhkuma;

ö ja a vaheldus on sõnas *põrand*, mis sellisena on registreeritud vaid Muhust, uuemas keeles on Saaremaal *põrand*, kuid vanem kuju on *parand*.

Kireva pildi pakub lekseem, mille tähendus on 'selline': üldiselt on *sõh(u)ke* ~ Pöi Muh *sõuke* ~ Jäm Kär Mus Kaa Krj `seuke ~ Kär `souke ~ Khk *se(h)oke* ~ Jäm *sehugene* ~ Muh *sehuke* ~ Mus *seduke* ~ *söduke* ~ `sõune. Sõna *seni* asemel on üldiselt *sõnni* ~ Muh *sõnni* ~ Jäm Khk Kär Pöi *senni*. Sõna *sinna* asemel öeldakse `sõnna ~ Pöi Muh `sõnna ~ Jäm Kär Kaa Krj Pha `senna.

Pikad vokaalid

Peatume kõigepealt hääldusseigal, mida kirjas on väljendada võimatu. Nimelt hääldatakse ülipikad *oo*, *ee*, *öö* pingsamalt ja kõrgemalt, mis aga pikas kestusastmes kaob. Näiteks on Mustjalast märgitud, et pikk *o* on nii tugevas kui ka nõrgas astmes märgatavalt kõrgenenud. Kihelkonnalt on märgitud, et huulhääliku *v* järel omandab pikk *a* paiguti akustiliselt *o* varjundi: *vooda* 'vaata' (Koit 1959b: 134).

Iseloomulik on, et pika täishäälikuga *i*-tüvelistes sõnades kaob kaashääliku eest algvormis pikk täishäälik ja asemele tuleb *e*-lõpuline diftong (vt eespool nn epenteetiline palatalisatsioon), aga vormides, kus tüvetäishäälik *i* on olemas, taastub pikk vokaal: *taet* : *taadi*, *poed* : (lähem) `poodi, *moes* : *moosid*, *joen* : *jooned*, *laes* : *laasid*. Pöidel ja Muhus, kus pikk täishäälik on juba eelnevalt diftongeerunud, lisandub sellele *e*, mis Pöidel võib olla lühike, kuid Muhus pikem ja tugevam. Et häälikud niisugustes sõnades on täpsemalt mõõtmata, ei saa praegu öelda, kas seal esineb sõna algvormis kaks või kolm täishäälikut kõrvuti: *toaet* ~ *toet* : *toadi*, *loaes* ~ *loes* : *loasi*, *puoed* : `puodis jt.

Mandril ulatub Muhusse ja Pöide idaossa pikkade täishäälikute diftongeerumine. Nähtuse lõunapiiriks on taas Maadevahe jõgi. Liikudes edasi Jaani poole, on tegu piirkonnaga, kus kõik pikad täishäälikud ei muutu. Esineb vaid järgmisi muutusi: *aa* > *oa*, *ää* > *iä* ~ *ea*, *õõ* / *öö* > *õe* ~ *õe*, *üü* > *üi*. Muhus seevastu diftongeerub enamik vokaale (v.a *ii*, *uu*): *aa* > *oa* ~ *ua*, *ää* > *ea* ~ *ia*, *oo* > *uo*, *öö* > *iü*, *õõ* > *õe*, *ee* > *ie*, *üü* > *üi*, nt *soar* : *soare*, *oak* : *oagi*, `tuoma : (ma) *tuo*, `reakima : *reagin*, `sõeluma, `mõetma : *mõedab*, Pöi *möek* : *mõegad*, *põesas*, *miel*, `kiegi jt. Enamasti on nii nõrgas kui ka tugevas astmes diftong, kuid on juhtumeid, kus nõrgas astmes on pikk täishäälik: *oav* : *aava*, `juotma : (ma) *jooda* ~ *juoda*, *sooned*, `vierma : (ta) *veereb*, `kietma : *keedab*, *tie* : *teede*, (ma) *süö* : (me) *süöme* ~ *sööme*, `püörma : (ta) *pöörab*. Muhus

võivad nõrga astme diftongid alaneda: *kiänama : keänata* 'käänata', *ial : eale* 'hääle', *siar : seare* 'sääre', *pealis : pialsed, lõeges : lõiked* 'kaalikad', *müien : möena ~ (meri) müenab* 'mõõnab', *küin : küene, müia : müevad*.

Diftongeerumise põhialast kaugemal nähtus taandub, esinedes vaid vähestes sõnades: VII *soaja : (ta) soab, moa : maade, koa*. Kihelkonna põhjaosas on märgatav suundumus pikkade keskkõrgete täishäälikute diftongeerumiseks tugevas astmes: *süüb, juob, siemed*. Siin on tegu sellega, et ilmselt rõhutatakse esimest osa rohkem ja seetõttu kostabki hääldamisel täishäälikuühend. Kui omasõnades on diftongeerumine enamasti toimunud reeglipäraselt, siis paljud laen- ja võõrsõnad on sellest kõrvale jäänud: Muh *kaas, laar ~ loar* 'klaar', *jaam* jt.

Vaatleme ka mõningaid teisi pikkade täishäälikute vaheldusi. *aa* ja *oo* erinev kasutus on üksiksõnades, nt Jäm Kär Muh *koo ~ ka ~ Jäm Pha VII Jaa Muh koa* 'ka', *oo* ja *uu* vaheldus on keeles üldiselt tuntud, kuid kirjakeel ei tunne sõnu, nagu Põi *silma muundaja : Jäm muundama : moonutama*, Jäm VII Muh *suutumaks* 'sootumaks' (mis ongi ajalooliselt õige vorm, vrd nt Pha *sugu : suu*). Enamasti üldkeelsena esineva pika *u* puhul tuleks lisada seda, et sõnuti pikk *u* säilib nõrga astme vormides, nt Mus *lugu : pilli luud, luu ramm* 'lugemisraamat'.

ee ja *ii* vaheldust tuleb ette *keema*-sõna *da*-tegevusnimes *kiia*. Ilmselt võib *e* kõrgenemist *i*-ks soodustada ka järgsilbi *i*: Khk Mus Pha *piinike*, Jäm *piinine*, Khk Mus *kiilik* 'keelik', VII Põi Muh *siilik*, Kär Kaa *iiring* 'heeringas', Mus *siimid* 'seemneid', *tiinib*, üldiselt *piirg : piirud*, Kaa *siirama : siirata* 'seerama, toimetama'.

Pikk *ü* hääldub tavaliselt nii ühiskeeles kui ka saare keeles *üi*-na. Ainult Sõrvest on kirja pandud pika *ü*-ga sõnu: *püüdma : (ma) püüa, rüübata*. Mustjalast on aga märgitud, et *ü* on veidi alanenud *ö*-poolseks *r*-i ees: *Panga müüri, tüürima, üüri*. Vaheldust *üü ~ ii* kohtab sõnades, nagu *niid, püil* ja *püilijahu, riip(a)ma, Krj padja piirid*.

Pika *ö* vastena sõnas *öös* 'saapapaelaauk' on Vilsandilt kirja pandud *üüs* : *öösi*, kuid Jämaja kuju on *iis*, mida on võidud laenata ka läti keelest (Vaba 1977: 36– 37), sest sõrulastel on olnud tihedaid sidemeid Lätiga, eriti üle väina Kuramaaga.

Kirjakeele pika *õ* asendamise kohta on mõned näited. Sõrves *lõoke ei lõõri*, vaid *lõugene leerib*. Ka nt sõna *sõõm* kasutus on erinev: Kihelkonnal öeldakse *seeme õlut* ja Pöidel üks *seemit õlut*.

Lääne-Saaremaal ja Hiiumaal esineb omapärane *ä* ja *e* vahepealne häälik ε . „Akustiliselt tuletab ε täiel määral meelde skandinaavia *ä*-d (rootsi *vän*, *käpp* [---]) või saksa lavakeele pikka *ä*-d (*Jäger*, *käme*)“ (Ariste 1939: 85). ε on sõnades, kus algselt on olnud pikk *ää*, nt *pea* < *pää*. Saaremaa lääneosas esineb see sõna kujul *pεε*, kuid ida pool ja Muhus kujul *pea* (vt lisaks Jäm *eεr*, Kaa *`veenand* jt). Häälikumuutusele on allunud ka diftong *äi* (*`käima*, *`keima*; *`keiama*) ja hilisdiftong *äe* > *ää* > *eε*: Jäm *`eestama* 'äestama', *ära* ~ *ää* ~ *äe* ~ *eε*. Mihkel Toomse (1926a) järgi mäletati Lahetaguse külas, et möödunud sajandi lõpul hääldati *keed* 'käed' *koos*, kuid juba selle sajandi esimesel veerandil *kääd koos*. Algselt pikka *ä*-d puudutanud häälikumuutus on levinud hiljem ka lühikese *ä*-ga (Jäm *vehe* 'vähe', Khk (ma) *lehe eε* 'lähen ära') ja *e*-ga sõnadesse, nagu *`eedma* (< **teetä-*), mis Ida-Saaremaal esineb kujul *`täädma* : *tääda* : (ta) *tääb* ning Valjalas, Jaanis ja Pöidel kujul *`teadma* ~ *`tiadma*. Hääliku *eε* käsitamist ülipika *ä* kõrgegenenud variandina toetab see, et pikas kestusastmes vaheldub ta tavalise *ä*-ga (Khk *pole täada*). *ää/ea/eε* vaheldus esineb ka sõnas *seadus*, mis Muhus on üldkeelne, Valjalas *`siadus*, mujal *`säädus* (Khk *pole `säädust peel*; Jäm Khk *`seedus* on vaid üksikfiksering).

Mingil põhjusel on vokaalid (eriti *a*, *u*, *ä*, *i*) pikenenud eeskätt sõnatüübis, kus üksik kaashäälik on täishäälikute vahel: *a* ~ *aa*: *aavaldama*, *aavaldus*, *aavalik*, *kaapsus*, *raavitseb*, *saarikad*, Vll *kaarikas*, Kaa *aavastama*, Khk Pha Vll *kaaldub*, Khk Krj Pöi *vaaritseb*, Jäm Khk Muh *maanitsema*, Jäm *`laamama*, Khk Mus Vll *aavama*, Khk Vll *aavitama* jt;

u ~ *uu*: *kuugistama*, *luusikas*, *ruusikad* (vrd Muh *lussikas*, *russikas*), Pöi Muh *uuvitav*, Jäm *luunastama*, *luunastus*, Krj *muulikad*;

ä ~ *ää*: *määra*, *määletama*, *räästas* 'lind', *äävitama*, *lääved* 'läved' ~ Muh *lääve* ~ *liäve*, Jäm Pha *`äävima*, Krj *äävinema*, Kär Kaa *väärik*;

i ~ *ii*: *iisik*, *piigistama*, Jäm *iimitsema* 'immitsema', Pha *kiinu* 'kino';

o ~ *oo*: *koonutab*, Jäm Khk Vll *`noorskama*, Jäm *soem* 'soojem';

e ~ *ee*: Pha *peeletis*.

Vastukaaluks täishäälikute piknemisele võivad pikad häälikud naaberhäälikute mõjul lüheneda. Lühenemine võib toimuda näiteks *st* ees: Ans Muh *pastu aeg*, Pöi *pastu `maarjabe*, *`tusted* 'tuustid', Kaa *liist* : *listud* jm või *j*-i ees: Jäm Muh *sojad ilmad*, aga (läks) *`sooja*, *sojutama*, Jäm Krj Pöi *rojane*. Muhust on üles kirjutatud *ürikest* *`aega*, *üridoma pärast* 'üürikese aja pärast'.

Nagu kirjakeeleski lüheneb pikk täishäälik ka *h* ees: *mees* : *mehe* ~ Kaa *meste*, *maa* : *maha* ~ VII Pöi *muha*; *suu* : Pöi Muh *suhu* ~ Khk Kaa Pha *sohe* ~ Krj *suhe*; *töö* : Kaa Pha VII Pöi Muh *töhe* ~ Pöi *tehe* ~ Jäm Khk Kär Mus VII *tühe*.

Pikad täishäälikud lühenevad ka liitsõna järelsisises: *einam(a)*, *karjama(a)*, *'puuma koht*, *labalud*, *'nöumbud*, *sarabud*, *'öumbu*, Kaa *'toombu*, *'maante*, *peremes*, *pei(g)mes*. Lühenemine võib toimuda ka lauserõhutus positsioonis: Kaa *parid* *'aastad*, Krj *nisuke* ~ Pha *nesuke*, Khk Mus *nisamma* jt.

Täishäälikuühendid

Eesti keeles on põhimõtteliselt kahesuguseid täishäälikuühendeid. Ühed on kogu aeg kõigis sõnavormides olemas olnud, kuid teised tekivad sõnatüve siis, kui sõna muutub. Esimestel on ühendi teine osis olnud *u*, *i* või *ü*. Aja jooksul on ühendid läbi teinud muutusi: *ü-lõpulised* ühendid on kadunud ja nende asemele on tulnud kas *i-* või *u-lõpulised*. Osas *i-lõpulistest* on *i* asemele tulnud *e*, nt *aeg*, *poeg* (vrd sm *aika*, *poika*), kuid saare keeles on palju sõnu, mis on jäänud nn vanemale arenguastmele: *aid*, *aivastama*, *kaibama*, *lainama*, *taivas*, *vainlane*, *vaivaline*. Vanas keeles on väga omapärane vaheldus, kus nõrgas astmes on *i-lõpuline* vorm, aga tugevas astmes *i > e* (eriti *v*, *l-i* ja *r-i* ees): *'kaevama* : (ma) *kaiva*, *aer* : *airuga*, *'naerma* : *nairab*, *kaer* : *kaira*, *kael* : *kaila*, *pael* : *paila*, *lae* : *laiva*, *vae* : *vaiva*, *taivas* : *'taeva*, *koer* : *koira*, *roigas* : *'roeka* jt.

Kui mingi maanurga keeles on midagi eripärast, pannakse seda ka kohe tähele. Nii näiteks pilkavad Kihelkonna mehed sõrulasi, et need laulavad surnuaias: *Kui ouast 'koutu lihad sa, siis loula seda 'loulu*. Naabritele on võõrastav see, et sõrulased ütlevad *au* asemel *ou*. Seda nähtust peetakse, nagu juba varem mainitud, rootsi keele mõjuks. Peale selle on saarlastel teinegi *ou-ühend*, nimelt see, millest kirjakeeles on saanud *õu*. Vanapärane kasutus on säilinud sõnades, nagu Jäm *'joukas*, *'lountsele*, *'soudma*, Khk *joulud*, *'touses üles*, *'noudijad tulid peiu koju*. Algupärane *ou* on ka niisugustes sõnades, kus vanas keeles seda polnud, nt Jäm *lougitsema* 'närima', *nou* (vrd sm *leuka*, *neuvo*). Sama nähtuse kohta on näiteid ka eespool.

Erisuguse arengu tagajärjel on teisigi ühiskeelest erinevaid kasutusi. Ilmselt naaberhäälikute mõjul on *ei* asemel *öi* (*'möister*, *'pöikel* 'peitel') või *äi* (*äi* 'ei', Jäm *'mäite* 'meie', Muh *'väimevakk*), *äi* ~ *ei* ~ *öi* vaheldus sõnas *käima*: Sa *'keima* ~ Muh *'köima*. Vaheldust *ei* ~ *öi* kohtab SaLä sõnas *'löidma* 'leidma' ja Sõrves sõnas *löil* 'leil' (vrd sm *löytää*, *löyly*).

Osasid *i-* ja *u-lõpulisi* ühendeid iseloomustab see, et sõna muutmisel asendub täishäälikuühend pika häälikuga, mis omakorda võib lühenedagi: *leib* : *le(e)va*, *leidma* : (ta) *levab* ~ SaLä *loidma* : *lövab*, *pöid* : *pöövad*, *köis* : *kööved*, *täis* : *tääved* ~ Jäm *täved*, *raud* : *raavad*, *laud* : *laavad*, *aud* : *aava*, *aug* : *aavid*, Khk *jöudma* : *jövab*, Pöi *Laaritsa talu* 'Lauritsa'. Nähtus on tuntud kogu Saaremaal.

Teiseks tekib täishäälikuühendeid sõna muutmisel, kui tüvest sulghäälik või *s* ära kaob. Kirjakeeles sel juhul sõna üks täishäälikutest muutub, nt *tugi* : *toetama*, *uba* : *oa*. Ka saare keeles on see nähtus olemas, nt Pöi *vajuma* : *vaob*, *jägu* : *jäotama*, kuid erinevalt kirjakeelest säilivad täishäälikud enamasti sellisena, nagu nad olid algvormis: *siduma* : *siutud*, *nägu* : *näuga*, *signa* : *sia*, *nuga* : *nua*.

Täishäälikuühendi teine osis võib nõrga astme vormides alaneda. Nähtus on laialt levinud mandril, ulatudes sealt ka Muhusse, nt *eit* : *eedel*, *teevas* : *teiba*, *sein* : *seena*, *laisk* : *laesa*, (ma) *sain* : (me) *saeme*, *lainama* : *laenata*. Saaremaale selline süstemaatiline muutumine eriti ei ulatu, kuid mõnes sõnas võib seda siiski leida: *naaris* : *naarid* 'naeris', Krj *saarjad* 'saereded' ~ Khk *saared*; vanad inimesed ikka *laalid* 'laulsid', *päev* > *pää(v)*, aga nt Kär Krj (neid) *päivi*.

Täishäälikuühendid, kus kirjakeeles on teine osis *e*, käituvad omapäraselt, nimelt kaob sealt diftong: *mägi* : *määle*, *käsi* : *kääst*, *jögi* : *jööst*, *nögi* : *nööst*, *ägi* : *äästama*, *nägema* : (ta) *nääb*, (särgi) *vääl*, *sööd on* 'ahjus kut ahi kööb, nööl 'nõel', Pha *sööndama* 'söandama'. Muhus on aga diftong jäänud püsima: *süsi* : *süed*, *lüsi* : *lüed*, või vaheldust ei ole, nt *küdema* : *küdeb*.

Eesti keeles tavaliselt esimesest silbist kaugemal täishäälikuühendeid ei ole (v.a mitmuse osastava vormid), kuid Saaremaa lääneosas on mõnes *kene*-liitega sõnas kasutusel erilise rõhutamise puhul väga haruldased vormid, kus järgsilbis on *ei*-ühend: Jäm Khk *pisigeine*, Ans *natugeine*, *piregeine*.

Sise-ja lõpukadu

Keele arenedes võivad rõhuta silbi vokaalid kaduda. Kui rõhuta silbi vokaal kaob sõna keskelt, siis nimetatakse seda nähtust sisekaoks, kui kaob sõna lõppvokaal, siis lõpukaoks. Kõige laiemas mõttes on sisekadu igasugune täishääliku kadu sõna keskelt, kuid keeleajaloolises mõttes on see teise silbi algupärase lahtise vokaali kadu kolme- ja enamasilbilistes sõnades, kui esimene silp on olnud pikk. Lõpukadu on toimunud, kui 2-silbilises sõnas esimene silp

on pikk ja teine lahtine – lahtise silbi vokaal on siis kadunud. Kadunud on ka enamasilbiliste sõnade lõpus olnud lahtine vokaal, sõltumata 1. silbi pikkusest (Kask 1972: 146, 151). Sise- ja lõpukao esitamisel on toetunud Enn Koidu (1959) Kihelkonna murraku alasele uurimusele. Ta märgib, et Saaremaa lääne-osa keeles on sõna seest täishäälikuid kadunud sõnadest, kus kirjakeeles kadu ei tunta, nt Khk *`endine* : *`entsed*, *tuna`muldine* : *tuna`multsed*, *`kuupsid* 'kuubesid', *`nõeltsid* 'nõelu', *inimene* ~ *inimne*, *vasarad* ~ *vasard*, *vesigul* ~ *`veskul* 'veskil'.

Kihelkonna lõunaosas on ka mõned tegusõnad täishäälikukaolised, nt *`akma* : (ma) *`aksi* 'hakkasin', analoogiliselt *`tõmbma* : (ma) *`tõmssi*, *`vaatma* : (ma) *`vaatsi*, *`rüüpmä* : (ma) *`rüüpsi*. Harilikult on täishäälik kadunud ka mitmuse 3. pöörde vormidest, nagu Khk *`andvad*, *`tahtvad* jne.

Kihelkonna põhjaosa ja Mustjala murrakus ei ole toimunud sisekadu *a*-tüvelistes tegusõnades, nt *`kündama*, *`andama*, *`murdama*. Mitmes verbi tüübis on lääne pool üldine, et *nud*-tegevusnimi liitub täishäälikule, nt *`andand*, *`murdand*, *pesend*, kuid *pand* 'pannud', *olnd* 'olnud', *surnd* 'surnud'. Kõrvutuseks mõni näide idaosast Valjalast, kus esinemus on teistsugune: *`endised*, *`kuubesi*, *akkama* : *akkasi*, *`vaatama* : *`vaatsi*, *`rüüpama* : *`rüüpasi* 'rüüpama'; *`andma*, *`kündma*, *`murdma*; *olnd*, *tulnd*, *pesnd*, *murdnd*, *annund*, *künnund*.

Saaremaal on sõnu, kus sõna lõpust ei ole täishäälik kadunud, nt Khk *adra*, *kapi*, *anije*, *`laidu*, *lihava inimene*, *orava*.

Reduktsioon

Nagu juba eespool öeldud, on saarte murdele üldiselt omane järgsilbi täishäälikute häälduse lõtvus. Sellele on viidanud ka varasemad uurijad. Johannes Aavik (1923: 21) kirjutab: „Mingisuguse hääldamislõtvuse ja lohakuse tõttu mõned hääldavad teatavais silpides selge *a* ja *e* asemel mingisuguse segase *õ*-taolise hääliku: *läks metsõ*, *jalgõ*, *kangõ*, *hakkõmõ minemõ*. (Huvitav: just siin, vale kohas oskab saarlane *õ*-d peaaegu hääldada!) [---] See *a* ja *e* segane hääldamine läheb mõnede juures koguni kunni nende häälikute äravahetamiseni: *pane saaped jalge ja mine õua*.“

Reduktsioonile alluvad 2-silbiliste kolmandaväteliste sõnade teise silbi vokaalid (*`viimv*, *`jalgvs*) ning kõikide sõnade kolmanda ja järgmiste silpide vokaalid (*magamv*, *sulasvqv*) (Kask 1966: 16–17). Reduktsiooni tõttu on samadest sõnadest erinevaid üleskirjutusi, nt Khk *`õösse*, VII *`õõssa*,

`umbest ~ `umbast, aga ka häälikuvaheldusi liidetes: *rutemini ~ rutemeni ~ rutemine*. Lõpuks veel näiteid õpilaste kirjanditest aastatest 1922–26, mida on esitanud E. Koit (1959a: 187) oma uurimustes. Need on ilmekaks tõendiks, kuidas asjaosaline ise redutseeritud hääliku kvaliteedi määramisel võib eksida: *tuhandate*, *lehta* 'lehte', *esimised*, *reedasel* 'reedesel' *päeval*, *tarvite-takse*, *täida saata*.

Saare- ja Muhumaa murdesõnu

Ilmunud: Ellen Niit, Varje Lonn 2002. Sõnavara. – Saaremaa. 1. Loodus. Aeg. Inimene.
Toim Heino Kään, Heino Mardiste, Riia Nelis, Olavi Pesti. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-
kirjastus 2002, 497–500.

Sõnavara puhul esitatakse kõigepealt loend sõnadest, mida tuntakse kogu Saaremaal ja Muhus (ning lähinaabruses), siis tuuakse eraldi valikud Saaremaa lääneosa, idaosa ja Muhu sõnade kohta. Iga sõna puhul esitatakse lisaks tähendusele ka Eesti Keele Instituudi murdearhiivist pärinevad levikuteated.

Saaremaal ja Muhus tuntud sõnu

`aituma (*`aiduma*) 'udarat kasvatama' Sa Hi
`antsper (*`ansper*, *`antspäri*) 'sõstar' Sa Muh Rei Phl
ave 'pude' Jäm Khk Kär Mus Kaa Kad
ihnakivi 'teritamisvahend' Sa Muh
il(I)itama 'välja rääkima' Sa Muh
ind (om *inna*) 'emaslooma sugukihu' Sa Hi
jõhmane (*jõhmane*) 'segane' Sa Muh
jõrm (*jõrm*) 'vingust vms uimane; rumal, peast põrunud' Sa Muh Käi Rid
jõõn (*jõõn*) 'kisa' Sa Muh
`kaasima 'laasima' Sa
kabelis (*kablis*) 'palja jala otsas, palja ihu peal; vähese riidega' Sa Hi
kaluk(as) 'kalev' Sa
`kapsis 'käbe' Khk Pöi Muh
karst 'karske' Jäm Khk Mus Krj Pöi
kibris 'kängus' Sa
kihe (käima) 'ebaühtlaselt käärima' Sa Hi
kikutama 'piiluma' Jäm Khk Krj VII Jaa Pöi
kogema 'kartma; häbenema' Sa Muh Hi
koost 'lusikas' Sa Muh Hi Mar Han Var
corp 'ronk' Kuu Hlj Sa Muh Hi

corp 'takjas' Jäm Khk Kär Mus Pha VII Phl
kõle (köle) 'kaigas' Sa Muh Han
kõrendid (körendid) 'kaelkoogud' Sa Muh
kärajas (keräjäs) 'mesilassülem; kimp (linu vm)' Sa Muh Phl Mar Hää
`käävel 'otsakatus' Jäm Khk Kaa Krj
küü, tüi-uss 'madu' Sa
labu 'heinasaad' Sa Muh Emm Kse
lahve 'palju, laus-' Sa Muh Phl
lappes 'kõrval' Sa Muh Hi Plt
lõnk (lõnk : lõnji) 'silmus; looge' Sa Hi Rid Nis
läkk 'pori' Sa Muh Hi Kad Krk
`maaljad (maa`aljad, ains maa`al(d)jas) 'nahahaigus' Sa Muh
maametlema 'hellitama' Khk VII Pöi Muh
maged 'linnased' Sa Muh Phl
maida ('maita) 'maitsta, proovida' Sa Muh Hi Var
`mailane 'tõuk' Sa Rei Amb
marras 'haruldane' Sa Rei Vig
meestute 'tutvuse poolest' Sa Muh KJn
mihulane 'kihulane' Jäm Ans Khk Pha Pöi
mudijas 'pehme' Sa Muh
`munder '(kala)' Sa Khn
munk 'nudi, ilma sarvedeta' Sa Muh
murejas 'rabe' Khk Jaa Pöi Muh
mädima 'määrima' Sa Muh Emm
müdi 'praht' Sa Muh
müger, mügr(i) 'mutt' Sa Hi
`mültama 'tolmutama; möllama' Sa Urv
nagelane, `naklane 'sipelgas' Sa Rid
nahklapp, -naarits 'nahkhiir' Sa Muh
nari (nare) 'värvel' Sa
`nas(t)lik 'tähniline; nastik' Sa Muh Hi Kse
neitsitina 'päesusilm' Sa
`nepse ('nipse) 'niiske' Sa Hi
nilvak(as) 'tigu' Sa Rei Rid
nirr 'kääritatud jook' Sa
`noima 'nõiduma' Sa

`nollis` 'norus' Sa
nonn` 'vares' Sa Muh Rei
nutak(as)` 'nutsak' Sa Muh
nõumpuud (nõum-, nõun-, nõu-)` 'sarikad' Sa Muh Emm
nääps` 'tasku' Sa
ogi` 'tugi' Sa
ojatähed` 'tähtkuju' Sa
onk (honk, unk)` 'pilverünk' Sa Hi
oone` 'ait' Khk Mus Kär Kaa VII
`otjas` 'pehkinud' Sa
`paargu (paarg, `paarga)` 'suveköök' Sa Muh Hi
pahl (pahel, pahal)` 'ora; (kala)varras' Sa Muh Hi L
pojutama (pujutama)` 'poetama' Sa Muh Khn Kei
puretama` 'kurdistama' Sa
põlas, põlane` 'oode, eine' Sa Muh Pä
rend (renn)` 'söögilaud' Sa Muh Hi
rubid (ruid)` 'rõuged' Sa Muh Hi Saa Vil
`rõhved (ains rõhv(e), rõhve)` 'põhk; pahn' Sa Muh Hi
rüpp (ripp, rüpe)` 'heinakorv' Sa Hi
tass (tasi)` 'taim' Sa
tuhlitsema, tuulitsema` 'siblima' Sa
uhjutama` 'vehkima' Sa Mih Khn
`uitama` 'huikama' Sa Ran
ula` 'mütsinokk; räästas' Sa Muh Hi
ups (upsas)` 'kult' Sa Muh Hi Han Khn
uristi` 'vurriluu' Sa Muh
vila-` 'päris, väga, uhi-' Sa Muh
äisa (äis, häis)` 'äkiline' Sa Hi
õrul` 'varal' Sa
`ülpama` 'määrima' Sa
üüges (üige(s), üike(ne), üigene)` 'viljatera' Sa Muh Khn

Saaremaa lääneosas tuntud sõnu

`aakrik 'mereaju' Jäm Ans Khk Mus
aere (aera) 'liighapu' Khk Mus
ahl 'merega ühenduses olev veeloik' Jäm Käi
augutlema 'meelitama' Khk Muh
ehmetis 'hingamistakistus' Khk Mus Kaa Krj
`ihmjas 'tuhm' Jäm Khk
iivakord, iive 'vaht' Khk
irgitsema 'edvistama' Khk Kär Mus
jahnustama 'ahnelt sööma' Khk
jugema 'imema' Khk
jummistama 'taipama' Khk
`jõrmama 'uimastama' Khk Kär
`kaalima 'ennustama' Jäm Ans Mus
kahlus 'kaelarihm' Khk Mus
kahm 'kõõm' Ans Khk
kibutlema 'kipitama' Ans Khk Jaa
kidarik 'harakas' Khk
kogri 'hurtsik' Khk
konk 'pahur' Jäm Khk Mus Kaa Phl
koobart (koobat) 'ülekäik aias' Jäm Khk Kär
`koolduma 'pleekima' Khk Muh
kootsipoiss 'ehaline' Khk Kaa
kuterdama 'kudrutama' Jäm Khk
kõsane (kõsane) 'vihane' Jäm Khk Pha Hää
lahju (lahu) 'kala veri' Jäm Ans Khk Mus Pha Käi
lahuks(i) 'loik, milles alati vesi' Khk
`laukama 'idanema' Jäm Khk Mus
leedikiri 'tedretähed' Jäm Khk Rei
luutsi 'luud' Khk
`löölas 'lõdvalt' Jäm Khk Mus Kaa
`marda, `mardaks 'väga vähe; harva' Khk Mus Kaa
`mastlid 'leetrid' Jäm Ans Khk
matsakile, matsakili 'kõhuli' Khk Kaa
`määgema 'kopitama' Khk Mus

nori 'suur paat' Khk Mus
norts 'kobar' Jäm Khk Kär Kaa
nudrus 'sõbralik' Jäm Khk
näbu 'keerd lõngas' Jäm Khk
`*näidis* 'viirastus' Jäm Khk
nürk 'sörk' Jäm Khk
odrik, odrigune (odregune) 'hõre, lõtv' Jäm Khk Mus Kaa
ogima 'aeda parandama' Jäm Khk Mus Kaa
`*peepu* 'kork' Jäm Khk
`*proutsima (prautsima)* 'käima' Jäm Ans Khk
ränd 'ila' Jäm Ans Khk Mus
rübi (rübja, ribja) 'kresla' Jäm Khk Vig Mih
sump 'villane särk' Khk
suup 'meeste ülerie' Jäm Ans
`*sööbel* 'nuustik' Jäm Ans
`*söövel* 'veskitala' Ans Khk
`*uhtlema* 'püherdama' Khk Kaa
vabastama 'kangastama' Jäm Khk Kär Mus Kaa Phl
`*viibima* 'jahtuma (ahjust)' Jäm Khk
vint 'tuul' Khk Mus Krj
virgeldama 'värelema' Khk
virgitsema 'virvendama' Jäm Khk
`*väigama (väigema)* 'kippuma' Khk Mus Kaa
äder (ädre) 'häll' Khk Mus
äl(e)vile 'kaotsi' Khk Mus Hi
älitama 'hävitama' Khk Mus Kaa
ämmerdama, ämmetlema 'kogelema' Khk Mus
`*ämpima* 'häbenema' Khk
ännis 'võrgu kinnitusnõör' Jäm Khk
äredis (äretis) 'tulehakatis' Jäm Khk Kär Kaa
ödremed (edremed, ödermed; ains ödrem, ödres, öder) 'õied' Jäm Ans Khk
öigastama 'enneaegselt küpsema' (viljast) Mus
ömmetu 'kohmetunud, saamatu' Khk Krj
örnivesi 'pisarad; hernesvesi' Jäm Khk Kaa
`*ühmus* 'paksult riides' Jäm Khk
`*üilima* 'indlema' Khk Krj

`üngam (`öngam) 'suur laine' Jäm Khk
`ütsima 'hüplema' Ans Khk

Saaremaa idaosas ja Muhus tuntud sõnu

immike 'laisk' Mus Krj VII Muh
kaarama 'põlema' Muh
kahmama 'kahutama' Jaa Pöi
kanastama 'terendama' Krj Pha VII Pöi
kasa 'silmus' Pöi
keesikas, kiisikas 'vallatu' Pha VII Jaa Pöi Muh
kerep 'püsimatu' Mus Krj VII Pöi
kiidlema 'valutama' Jaa Pöi
kirsus 'vilets olend' Jaa Muh
kiuhta, kiuhtu 'viltu' Krj Jaa Pöi Muh
koonikas 'saapalaba' Krj VII Pöi Muh
kotrima 'ahnelt sööma' Pöi Muh
lahjuke 'veeloik mere ääres' Pha
lägu 'suits' Jaa Pöi Phl
made 'tüse' Pöi
madunad 'katted, pealepanu' Muh
mahla 'vilets' Muh
matud 'matused' Muh
meiakas 'naljakas' Muh
meitsakas 'naljakas' Krj Pha VII Muh
moksima 'maitsema' Pöi
murkis 'määrdunud' Muh
müttis 'paks' Kaa Muh
napard 'piits' Jaa
nõletama 'molutama' Pöi Muh
oatu 'kesine' Kaa Krj Pha VII Jaa
padikond 'suur hulk' Pöi Muh
rümpus 'kortsus' VII Jaa
rüsa 'aganahang; väike mõrd' Pöi Muh
tingas 'riius' Jaa
udama 'lonkima' Mus Muh Phl

uhmane 'ähmane' Pha Jaa Pöi
uhtlema 'kiitlema' VII
unkama, *unkima* 'tapma' VII Jaa Muh
vinneroi 'laisk' Muh
öiuke (*öiuke*) 'napakas' Krj VII Jaa Muh Tõs
õrske 'jälk' Pöi
äbadlema 'segaselt rääkima' Muh
üürul, *üüras*, *üüris* 'innal' Kaa VII Pöi

Lühendid

Amb – Ambla, Ans – Anseküla, Emm – Emmaste, eP – põhjaeesti murded, Han – Hanila, Hi – Hiiumaa, Hlj – Haljala, Hää – Häädemeeste, Jaa – Jaani, Jäm – Jämaja, Kaa – Kaarma, Kad – Kadrina, Kei – Keila, Khk – Kihelkonna, KhkPõ – Kihelkonna põhjaosa, Khn – Kihnu, KJn – Kolga-Jaani, Krk – Karksi, Kse – Karuse, Kuu – Kuu-salu, Käi – Käina, Kär – Kärla, L – läänemurre, Mar – Martna, Mih – Mihkli, Muh – Muhu, Mus – Mustjala, Nis – Nissi, Pha – Püha, Phl – Pühalepa, Plt – Põltsamaa, Pä – Pärnumaa, Pöi – Pöide, Ran – Rannu, Rei – Reigi, Rid – Ridala, Sa – Saaremaa, Saa – Saarde, SaId – Saaremaa idaosa, SaKe – Saaremaa keskosa SaLõ – Saaremaa lõunaosa, SaLä – Saaremaa lääneosa, Tõs – Tõstamaa, Urv – Urvaste, Var – Varbla, Vig – Vigala, Vil – Viljandi, VII – Valjala

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1923. Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele. Kures[s]aare: Saaremaa Kultuurkapital.
- Ariste, Paul 1931. Mis on Loode-Eesti murrete hääldamises rootsipärane? – Eesti Keel 3–4, 73–82.
- Ariste, Paul 1939. Hiiu murrete häälikud. Tartu: K. Mattiesen.
- Ariste, Paul 1977. Eesti keele foneetika. II. Õpik filoloogiateaduskonna üliõpilastele. 4., parandatud ja täiendatud trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Asu, Eva Liina 2005. Intonational contour alignment in Saaremaa and Standard Estonian. – *Linguistica Uralica* 2, 107–112.
- Grünthal, Villem 1910. Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. – Eesti Kirjandus 1, 27–31.
- Kask, Arnold 1956. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim Harri Moora. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 24–40.

- Kask, Arnold 1966. Valimik eesti murdenäiteid. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1972. Eesti keele ajalooline grammatika. I. Häälikulugu. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Koit, Enn 1959a. Kihelkonna murraku keeleajalooline ülevaade. Kandidaativäitekiri. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Koit, Enn 1959b. Jooni Kihelkonna murrakust. – Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1958). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 127–144.
- Kaljo, Theodor 1926. Häälikumuutuste levinemine Jämaja ja Anseküla kihelkonnas. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Kaljo, Theodor 1928. *õ*- ja *ö*-hääliku vahepiir Saaremaal. Laudaturitöö. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis.]
- Lonn, V. 1981. Die gegenseitigen Beziehungen der Mundarten der Insel Saaremaa auf der Grundlage der taxonomischen Klassifikation. – Processing of dialectological data. Symposium summaries. Ed. Ellen Niit. Tallinn: Academy of Sciences of Estonian S.S.R., 36–42.
- Murumets, Sirje 1982. Eesti keeleala murdelisest liigendusest „Väikese murdesõnastiku“ põhjal. I. – Keel ja Kirjandus 1, 11–17.
- Murumets, Sirje 1983. Eesti keeleala murdelisest liigendusest „Väikese murdesõnastiku“ põhjal. II. – Keel ja Kirjandus 11, 615–623.
- Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus.
- Niit, Ellen, Mart Remmel 1985. Some basic problems of the modelling of the Baltic-Scandinavian prosodic area. Paper presented to the International Conference „Current Trends in the Baltic and Balto-Slavic Linguistics“. Vilnius, October 9–12, 1985. Preprint KKI-39. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Pajusalu, Karl 1997. Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997. Toim Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikool, 167–183. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.)
- Parbus, Ülo 1967. Mitu *õ*-d on saarte murdes? – Keel ja Kirjandus 7, 419–420.
- Saareste, Andrus 1932. Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – Eesti Keel 1–2, 17–40.
- Saareste, Andrus 1952. Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

- Toomse, Mihkel 1926a. Kihelkonna vokalism. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Toomse, Mihkel 1926b. Kihelkonna konsonantism I–II. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Vaba, Lembit 1977. Läti laensõnad eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Esisilbi vokaalide hääldusest Saaremaal

Ilmunud: Esisilbi vokaalide hääldusest Saaremaal. – Lähivertailuja 17. Toim Annekatrin Kaivapalu, Külvi Pruuli. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2006, 217–229. (Jyväskylä studies in humanities 53.)

1. Sissejuhatus

Käesolevas uurimuses¹ vaadeldakse põhjaeesti murrete hulka kuuluva saarte murde Saaremaa vokaale. Territoriaalselt suurima ja ka kõige tüüpilisema osa Saaremaast moodustavad Ida-Saaremaa murrakud, väga eripärane on Lääne-Saaremaa, mille hulka kuuluvad Kihelkonna, Mustjala murrak ja nn Sõrve murrakud Anseküla ja Jämaja (vt Pajusalu jt 2002; vt ka kaart 1). Saarte murde vokalismist on palju käsikirjalisi häälikuloolisi ülevaateid, mis põhinevad enamasti kõnematerjali kuuldelisel kirjeldusel. Hiiu murrakuid on uuritud ka eksperimentaalfoneetiliselt, muuhulgas on mõõdetud häälikute pikkust (Ariste 1939; 1941). 2005. aastal valmis Saaremaa vokaalide akustilis-foneetiline uuring, mille esimesed tulemused on avaldatud ajakirjas *Linguistica Uralica* (Niit 2005).

Saaremaa vokaalisüsteemi kirjeldamisel on eristatud järgmisi häälikuid: *a, o, u, ä, ε, e, õ, ö, õ, i, ü* (vt nt Lonn, Niit 2002: 23–34). Loendis on märgiga *ε* edasi antud *ä*-st kujunenud keskkõrge häälik ja märgiga *õ* tähistatakse *õ*-st kujunenud labiaalvokaali Murdematerjalides on kasutatud erimärke kõrgenenud ülipikkade keskkõrgete vokaalide jaoks (*ê, ô, ô*) ja vokaali *a* labialiseerumise näitamiseks (nt *â, a_o*).

Kõik eristatud monoftongid ei esine aga kõikides murrakutes. Näiteks ei ole *ε*-vokaali, Saaremaal üldiselt puudub *õ*, kuid see on olemas Põide idaosas. Kogu uuritaval alal ei esine pikka *ü*-d, kuna see on diftongistunud.

Seoses pikkuse vaheldumisega võib vokaalide kvaliteet muutuda. Käesolevas uurimuses vaadeldakse ka ülipikas kestusastmes olevate keskkõrgete vokaalide kvaliteeti ja selle võimalikku muutumist. Olukorda võiks võrrelda

¹ Uurimuseks on osaliselt saadud uurimistoetust Eesti Teadusfondist (Grant nr 5812) ja Eesti Sihtasutuselt Soomes (Viro-Säätiö). Reisitoetust Jyväskylä konverentsile andis Kordelin rahastu (Kordelinin säätiö).

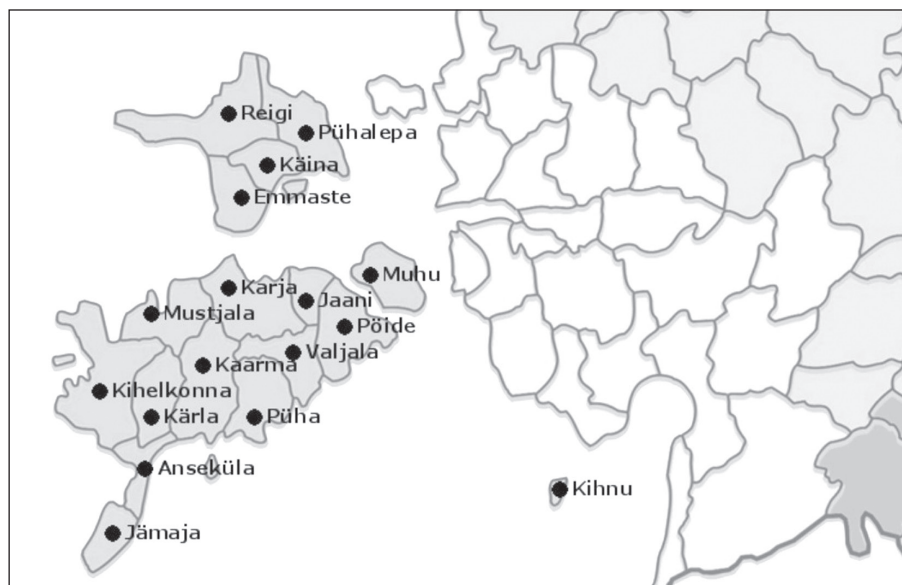
Lõuna-Eesti kõrgenenud keskkõrgete vokaalide käitumisega, kus akustiliste mõõtmiste põhjal on kirjeldatud ülipikkade kõrgete ja keskkõrgete vokaalide osalist kattumist (Teras 2003).

Uurimuse eesmärgiks on seega kirjeldada vokaalide foneetilist kvaliteeti ja selgitada, milline on Saaremaa vokaalisüsteem ning võrrelda seda varasemate kirjapanekutega.

2. Andmed ja meetod

Mõõtmiste aluseks on lindistused, mida tegin 1990ndate aastate algupoolel Saaremaal keelejuhtide kodudes. Materjali saamiseks püüdsin lindistada üle Saaremaa vähemalt üht inimest igast kihelkonnast.

Materjali ei ole Põide kihelkonnast ja Sõrve murrakutest Jämajast ja Ansekülalt. Mõnest piirkonnast lindistasin ka kaht keelejuhti (vt arve kihelkondade järel): Kihelkonna (2 diktorit), Mustjala, Kärla, Kaarma, Püha (2 diktorit), Valjala, Karja (2 diktorit) ja Jaani. Seega olid keelejuhtideks 11 Saaremaa ühiskeelt rääkivat üle 50 aasta vanust põliselanikest meest. Kärla keelejuht

Kaart 1. Saarte murde murrakud (Eesti Keele Instituut: <http://www.eki.ee/murded/fonoteek/>)

ja üks Püha keelejuht olid nooremad. Keelejuhtidele anti aega ülesandega kohanemiseks, siis paluti lugeda etteantud sõnad, mis lindistati Uheri magnetofoniga.

Töö allikmaterjaliks on sõnaloend, mis koosneb 1–4-silbilistest sõnadest. Loend sisaldab kõiki eesti kirjakeele ja saarte murde seisukohalt võimalikke vokaale nendele iseloomulikes esinemiskohtades. Osaliselt on loendis sõnu, kus kõik kirjakeele 9 vokaali esinevad lühikese, pika ja ülipikana (nt *jama – jaama – jaama, koli – kooli – kooli, kulud – kuulud – kuulus, käbad – käbas – jäämas, vened – seenes – seened* (III v), *lõmad – lõomad – lõomas, kõlud – kõõlus – kõõlus, silid – viilid – viilis, nügid* jt). Vokaale on mõõdetud 681 sõnast.

Uurimuses vaatlen ainult sõnade esisilbi vokaalide formantväärtusi. Selleks olen mõõtnud esisilbi vokaalide esimese, teise ja kolmanda formandi väärtused. Esisilbi vokaalide formantsageduste keskmistatud väärtused hertsides ja barkides on toodud tabelites 1 ja 2. Häälivate paiknemist formantruumis esimese ja teise formandi järgi esitavad joonised 1 ja 2.

Materjali akustilise analüüsi olen teinud Turu ülikooli foneetikalaboratooriumis, kasutades Kay Elemetrics Corp. Model 5500 sonograafi. Sõnad viidi sonograafi kvantimissagedusega 8 kHz. Spektrogrammid tehti filtriga 300 Hz ja ajakonstant oli 50 ms.

3. Vokaalide foneetilise analüüsi tulemused

3.1. Ida-Saaremaa

Vokaalide formantväärtused on saadud 8 diktori (analüüsitud 463 vokaali) andmete keskmistamisel (vt tabel 1). Häälivate paiknemist formantruumis esitab joonis 1.

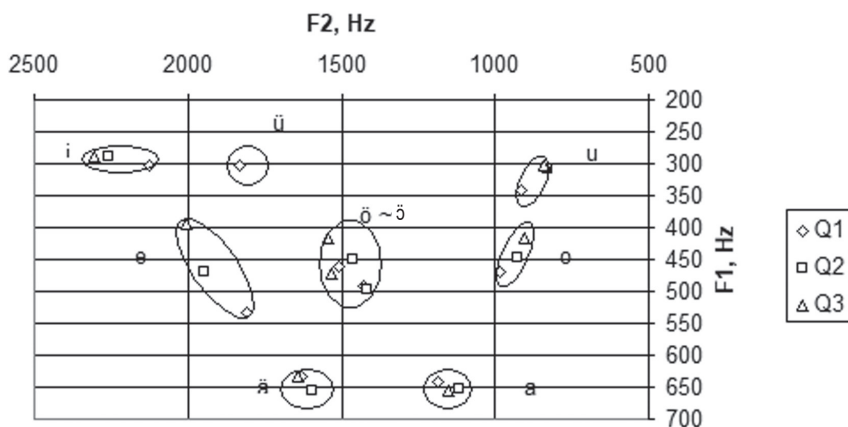
Ees-tagapoolsuse skaalal jaotuvad vokaalid F2 alusel järgmiselt: eesvokaalid [*ä, e, ö, õ, i, ü*], tagavokaalid [*a, o, u*]. Visuaalselt paigutuvad *ö* ja *õ* formantruumi keskossa ja nende ülipikkade vokaalide F2 väärtus, mis näitab ees- ja tagapoolsust, on praktiliselt sama, st erinevus on olematu. Võrdlus kirjakeele *ö* formantväärtustega lubab paigutada Ida-Saaremaa *ö*-ja *õ*-häälivad eesvokaalide hulka (vt Eek, Meister 1998: 228).

Jooniselt selgub, et vokaalid moodustavad F1-F2 häälidusruumis kõrguse järgi kolmeastmelise süsteemi: madalad [*ä, a*], keskkõrged [*e, ö, õ, o*]

Tabel 1. Ida-Saaremaa vokaalide formantväärtused ja standardhälbed hertsides ja formantväärtused barkides

Vokaalid		Q1-sõnad			Q2-sõnad			Q3-sõnad		
		F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3
<i>a</i> 44/14/14*	Hz	642	1187	2354	652	1119	2372	656	1151	2313
	SD	37	57	168	24	39	207	36	56	123
	Bark	6,09	9,58	14,10	6,16	9,21	14,15	6,19	9,39	13,98
<i>o</i> 14/10/31	Hz	469	986	2207	446	926	2245	416	903	2295
	SD	95	118	142	21	64	85	62	88	141
	Bark	4,65	8,44	13,67	4,44	8,07	13,78	4,16	7,93	13,93
<i>u</i> 29/14/10	Hz	341	915	2248	309	826	2366	303	838	2281
	SD	39	79	131	32	77	129	14	57	149
	Bark	3,44	8,00	13,79	3,12	7,42	14,13	3,05	7,50	13,89
<i>ö</i> 7/8/16	Hz	491	1429	2366	498	1418	2365	415	1542	2349
	SD	45	94	104	39	96	141	66	103	71
	Bark	4,84	10,77	14,13	4,90	10,72	14,13	4,16	11,27	14,08
<i>õ</i> 25/22/21	Hz	460	1511	2266	449	1462	2296	472	1532	2373
	SD	35	148	119	45	77	100	40	174	167
	Bark	4,56	11,14	13,84	4,47	10,92	13,93	4,67	11,23	14,15
<i>ä</i> 18/16/28	Hz	634	1630	2407	656	1596	2446	634	1643	2418
	SD	32	87	177	24	56	87	41	58	138
	Bark	6,02	11,64	14,25	6,19	11,50	14,35	6,02	11,70	14,28
<i>e</i> 21/9/10	Hz	534	1810	2603	469	1949	2657	395	2003	2711
	SD	63	79	85	57	142	170	29	43	43
	Bark	5,21	12,34	14,76	4,64	12,84	14,90	3,97	13,02	15,03
<i>i</i> 29/19/18	Hz	304	2123	2815	290	2257	2975	290	2303	3053
	SD	49	138	158	36	107	162	27	120	131
	Bark	3,07	13,41	15,27	2,93	13,82	15,63	2,92	13,95	15,80
<i>ü</i> 16/-/-	Hz	302	1829	2453						
	SD	18	154	153						
	Bark	3,05	12,41	14,37						

* Tabelites on iga vokaali all kaldkriipsudega eraldatud arvud, mis näitavad mitu lühikest, pikka ja ülipikka vokaali on mõõdetud.

Joonis 1. Ida-Saaremaa vokaalid formantruumis

ja kõrged vokaalid [*i, ü, u*]. Madalate vokaalide kvaliteeti ei mõjuta oluliselt hääliku pikkus. Sama kehtib üldjoontes kõrgete vokaalide *i* ja *u* kohta, siiski on nende lühikesed vokaalid mõnevõrra tsentraliseeritud. Keskkõrgetest vokaalidest on *e* kõrguses vältest olenevaid erinevusi: teise- ja kolmandavälteliste sõnade vokaal on märgatavalt kõrgenenud, võrreldes lühikese vokaaliga. Ida-Saaremaa *õ* kvaliteet on kõigis vältetes sarnane. Häälik paikneb formantruumis esma- ja teisevältelise *ö* lähedal ja kaugus ülipikast *õ*-st on suurem, kuna vokaal *õ* puhul toimub kolmandavältelistes vormides kõrgenemine. Mõnevõrra on lühikese *o*-ga võrreldes kõrgenenud ka ülipikk *o* (F1 kaugus 0,49 barki).

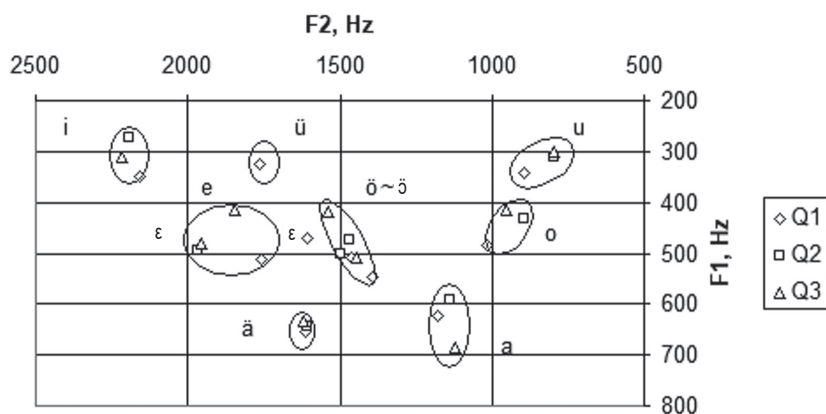
Lühikeste monoftongidena esinevad *a, o, u, ä, e, ö, õ, i, ü*; pikkadena *a, o, u, ä, e, ö, õ, i*. Ida-Saaremaal on häälikurühma sees lühikeste ja pikkade häälikute paiknemine kõrguse seisukohalt erinev: *õ* ei kõrgene, aga ülipikk *õ* on võrreldes pikaga kõrgenenud. Erinevus *o*-ga on see, et *o* puhul kõrgenevad lühikese vokaaliga võrreldes nii pikk (vähem) kui ülipikk (natuke rohkem) vokaal.

3.2. Lääne-Saaremaa

Lääne-Saaremaalt oli 3 diktorit, nendest 2 Kihelkonna ja üks Mustjala kihelkonnast. Tabelis 2 on toodud vokaalide (analüüsitud on kokku 218 vokaali) formantväärtused hertsides ja barkides, joonisel 2 saab jälgida vokaalide paiknemist formantruumis.

Mõõtmistulemused näitavad, et Lääne-Saaremaa vokaalidest on madalad [*ä, a*], keskkõrged [*e, ε, ö, õ, o*] ja kõrged vokaalid [*i, ü, u*]. Teise formandi väärtuste järgi on eesvokaalid [*ä, e, ε, ö, õ, i, ü*] ja tagavokaalid [*a, o, u*].

Kestus mõjutab rohkem keskkõrgete vokaalide, eriti *e/ε* ja *ö/õ* kvaliteeti. Lühike *e* on tsentraliseeritum teistega võrreldes. Ilmneb ka ülipika *e* kõrgenemine pika *e*-ga võrreldes. *õ*-st kujunenud *õ* kvaliteet kõigis vältetes on sarnane ja see sarnaneb ka pika *ö* kvaliteediga. Lühike *ö* on teistega võrreldes tsentraliseeritum. Pikk *ö* on lühikesega võrreldes kõrgenenud, eriti ilmekas on kõrgenemine ülipika *ö* puhul. Ida-Saaremaast erinevalt ilmneb vokaali *o* puhul nii pika kui ka ülipika vokaali kõrgenemine lühikesega vokaaliga võrreldes.

Joonis 2. Lääne-Saaremaa vokaalid formantruumis

Kuna *ε* levila on murdeandmete järgi Lääne-Saaremaa, siis hääliku foneetilise iseloomu selgitamiseks lindistasin antud häälikut vaid sealt. Katsesõnade hulka kuulub kaks lühikesega *ε*-ga esmavätelist sõna, ülejäänud sõnad on ülipika vokaaliga. Tänapäeval kohtab *ε*-d vaid teatavates kindlates sõnades, nagu *pea* ja sellest tulenenud käändevormid (nt *peele*, *pehe* jt); sõna *teadma* ülipika

Tabel 2. Lääne-Saaremaa vokaalide formantväärtused ja standardhälbed hertsides ja formantväärtused barkides

Vokaalid		Q-sõnad			Q2-sõnad			Q3-sõnad		
		F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3
<i>a</i> 13/10/10	Hz	623	1179	2360	592	1138	2376	685	1119	2300
	SD	40	68	116	46	99	103	28	75	57
	Bark	5,94	9,54	14,12	5,69	9,32	14,16	6,41	9,21	13,94
<i>o</i> 7/5/11	Hz	485	1015	2262	433	893	2253	414	951	2244
	SD	79	229	84	43	198	85	57	86	102
	Bark	4,79	8,61	13,83	4,32	7,86	13,81	4,15	8,23	13,78
<i>u</i> 11/5/5	Hz	341	895	2279	310	793	2237	300	793	2258
	SD	36	122	192	7	71	35	20	92	61
	Bark	3,44	7,88	13,88	3,13	7,19	13,76	3,03	7,19	13,82
<i>ö</i> 4/5/7	Hz	547	1393	2240	503	1500	2303	418	1535	2280
	SD	57	28	113	35	127	49	104	105	19
	Bark	5,32	10,61	13,77	4,95	11,09	13,95	4,19	11,24	13,89
<i>õ</i> 11/8/11	Hz	510	1463	2332	473	1467	2338	508	1448	2337
	SD	68	158	136	82	118	165	54	65	71
	Bark	5,32	10,61	13,77	4,69	10,95	14,05	4,99	10,86	14,05
<i>ä</i> 10/9/14	Hz	656	1613	2328	646	1607	2449	633	1617	2447
	SD	64	71	118	14	101	86	36	141	181
	Bark	6,19	11,57	14,02	6,11	11,55	14,36	6,01	11,59	14,36
<i>e</i> 8/5/4	Hz	511	1759	2507	493	1969	2529	417	1847	2537
	SD	66	255	109	53	61	129	12	121	42
	Bark	5,02	12,15	14,52	4,86	12,91	14,57	4,17	12,48	14,59
<i>ε</i> 2/-/16	Hz	470	1610	2540				482	1953	2664
	SD	35	92	81				67	111	101
	Bark	4,66	11,56	14,60				4,76	12,85	14,92
<i>i</i> 7/7/5	Hz	349	2156	2748	272	2194	2986	311	2213	2996
	SD	36	118	148	19	111	198	12	108	164
	Bark	3,52	13,51	15,12	2,74	13,63	15,66	3,14	13,69	15,68
<i>ü</i> 8/-/-	Hz	324	1763	2461						
	SD	59	66	76						
	Bark	3,27	12,16	14,39						

vokaaliga vormid (*tædma* : (ma) *tæ*, teisevältelised vormid on aga *ä*-lised: *tääda* 'teada') ja lisaks üksikud teisedki sõnad (nt *eeks* 'heaks'). Katses ei olnud ühtki teisevältelist sõna. Lindistasin ühe esmavältelise minimaalpaari (sa) *lehed* 'sa lähed' ja (puu) *lehed* ühelt Kihelkonnalt keelejuhilt. Nende sõnade esisilbi vokaalide formantväärtused on sarnased, mis näitab, et vahet häälikute vahel ei tehta. Keskmistatud väärtustena paikneb lühike *ε* suhteliselt lähedale *ö* esinemispiirkonnale (eristavaks F3, mis on ümarvokaalil väiksema väärtusega), ülipikk *ε* aga pika *e*-ga samasse piirkonda (vt joonis 2, kus on märgitud lühikese ja ülipika *ε* paiknemine).

4. Diskussioon

4.1. Kõrged vokaalid *i*, *ü* ja *u*

Kummaski murrakurühmas ei mõjuta kestus oluliselt eri völdetes sõnade kõrgete vokaalide *i* ja *u* kvaliteeti. Nii paiknevad lähestikku lühike ja pikk *i*, kuigi lühike *i* on veidi tsentraliseeritud. Ka lühike *u* asub pikaga võrreldes formantruumi keskme pool. Pikk *ü* (Q2 ja Q3 sõnades) puudub, kuna diftongistumine *üi*-ks iseloomustab laiemaltki põhjaeesti murdeid. Lühikest ümarvokaali *ü* eristab *i*-st peale F2 väiksema väärtuse ka F3 väiksem väärtus.

4.2. Vokaalid *õ* ja *ö*

Saaremaa idaosas Pöidel ja osaliselt Jaaniski on *õ* säilinud. Kahjuks puudus antud katses Pöidelt pärit keelejuht. Ida-Saaremaad esindab Jaani keelejuht, kelle kõnes aga *õ*-häälik puudus. Mujal Saaremaal ja Hiiumaal on *õ* illabiaalne hääldus asendunud labiaalse hääldusega. Vokaalimuutust *õ* > *ö* on peetud ühe üldisema labialiseerumistendentsi osaks, millele on allunud ka *a* labialiseerumine (Lindström, Pajusalu 2003: 251). *ö* ja *õ* esinemust on põhjust vaadelda paralleelselt, sest kuulumismulje põhjal on väidetud, et kvaliteedilt on kummalgi juhul tegemist *ö*-ga, kui häälik on lühike. Erinevus pikkade häälikute *öö* ja *õõ*-st kujunenud *öö* vahel pole tavalises kõnekeeles aga eriti terav ja sageli võib *öö* asemel esineda tavaline *öö*. Pikast *õ*-st arenenud *öö* erineb häälduslikult siiski *öö*-st, tundudes madalamana, kuna ülipikk *öö* kõrgeneb. (Koit 1959:134)

Mõõtmistulemused näitavad sama, et nii Ida- kui Lääne-Saaremaal on esimese ja teise völte sõnades *ö* ja *õ* F1 väärtuste vahel väike foneetiline

erinevus, aga erinevus suureneb ülipikkade sõnade puhul, kuna ülipikk *õ* kõrgeneb. Murdekirjelduste põhjal Saaremaa idaosas ei kõrgene ülipikk *õ* palju, kuid Kesk-Saaremaalt suunaga lääne poole on aga kõrgenemine märgatav. Ka foneetilises katses loetud sõnades on sama tendents: Lääne-Saaremaa lühikese *õ* F1 ja ülipika *õ* F1 väärtuste erinevus (1,13 barki) kinnitab ülipika vokaali tajutavat kõrgenemist (tabel 2).

Häälikute *õ* ja *ö* assimileerumisele on ka varem mitmed uurijad juhtinud tähelepanu. Näiteks on Paul Ariste märkinud, et idapoolsel Hiiumaal on võimalik kuulda veel teistsugust *õ*-d sõnades, kus varem on olnud pikk *õ*. See esindab teatud vaheastet pika *õ* ja pika *ö* vahel. Lääne-Hiiumaal aga ei ole pikast *õ*-st arenenud pikk *õ* kõrgenenud ei ülipika ega pikana. Vahetegemine algupärase pika *õ* ja pikast *õ*-st arenenud pika *ö* vahel on kadumas. (Ariste 1939: 133) Häälikute assimileerumisele viitab ka Ülo Parbus, kes toob esile, et Saaremaa murrakutes (vähemalt läänepoolsemates) on kindlalt piiritlevad kaks pika ja ülipika *õ* erinevat varianti: algupärane *õ* ja *õ*-st kujunenud *ö*. Lääne-Saaremaa murrakutes ei ole tegemist ainult *õ* kahe erineva variandiga, vaid algupärane *õ* ja *õ*-st kujunenud *ö* on kumbki eri foneem, nooremate keeles on märgata assimileerumine kirjakeele suunas. (Parbus 1967: 419–420) Olen ise oma kõrvaga kuulnud, et *õ*-st arenenud *ö*-d on hääldatud kõrgenemisega. Järelikult on tänapäevakeel muutumas – häälikud on ühte sulamas, st *õ*-st arenenud *ö* käitub keeles nagu *ö*.

4.3. Vokaal o

Murdekeeles on nii lühike kui pikk *o* olemas. Murdekirjelduste põhjal diftongistub ülipikk *o* osaliselt Ida-Saaremaal ja Muhus. Kogu Saaremaal Põidelt alates hakkab ülipikk *o* kõrgenema. Foneetilises katses Ida-Saaremaa materjalides ei ole märgata samuti suurt ülipika *o* kõrgenemist. Ka Lääne-Saaremaa materjalis ei eristu lühikese ja ülipika *o* kvaliteet hästi taju seisukohalt (vt tabel 2; F1 väärtuste vahe Q1 ja Q3 sõnades 0,64 barki). Samas oli aga kogu Saaremaa osas ülipikkade *o* ja *u* esimese formandi omavaheline kaugus nii suur, et neid tajutakse eri vokaalidena (Ida-Saaremaal 1,11 barki; Lääne-Saaremaal vastavalt 1,12 barki). Seega võrreldes üldisemalt lõunaestiliste keskkõrgete ülipikkade vokaalide kõrgenemisega, kus kõrged ja keskkõrged ülipikad vokaalid võivad osaliselt kattuda (vt Teras 2003), ei ole Saare keskkõrgete vokaalide kõrgenemine nii ulatuslik ja kattumist ei esine.

4.4. Vokaal e

Keskkõrge vokaal *e* on säilinud Saaremaa murrakutes. Murdekirjelduste järgi kõrgeneb ülipikk vokaal Kesk- ja Lääne-Saaremaal, kuid Ida-Saaremaal on see tendents nõrgem. Sama aga ei saa öelda foneetilise analüüsi tulemuse põhjal. Ida-Saaremaa ülipikk *e* on kõrgenenud, võrreldes lühikese *e*-ga (nende F1 väärtuste erinevus ületab tajutavuse läve – 1,24 barki). Ja vastupidi murdekirjeldustele ei ole Lääne-Saaremaa andmetes lühikese ja ülipika *e* esimese formandi väärtuste erinevus taju seisukohast märkimisväärne (0,85 barki). Kõrgenemise omavahelises võrdluses nendes piirkondades jääb peale Ida-Saaremaa. Mõlema rühma puhul eristuvad ülipikk *e* ja *i* selgelt teineteisest ega kattu.

4.5. Vokaalid ä ja ε

Murdekirjeldused ja ka käesolev uurimus näitavad, et murdes on püsinud nii lühike kui pikk *ä*. Pika *ä* diftongistumist vanades *ä*-sõnades (nt *pea*, *teadma*, *seadus*) on paiguti Ida-Saaremaal, kus sõnades *täädma* : *täädä* : (ta) *tääb* asemel on Valjalas, Jaanis ja Pöidel kuju *teadma* ~ *tiadma*; Valjalas sõna *seadus* asemel *siadus*, mujal *säädus* (Kihelkonna *pole* `säädust *peel*; Jämaja ja Kihelkonna `seadus on vaid üksikfikseering). (Niit 2002: 480)

Lääne-Saaremaal on *ä* sõnuti muutunud *ε*-ks. Paljudel juhtudel kuuleme kvaliteedilt *e*-le lähedast häälikut, mille foneetiliseks märgiks on *ε*. Kindlat esinemispiiri *ä* ja *e* vahel pole võimalik tõmmata, sest üks ja sama sõna võib sama isiku kõneusususes esineda kord *ä*-lisena, kord *ε*-lisena. Sõnuti on *ä* ~ *ε* tuntud Kesk-Saaremaal (Mustjala, Kärla, Karja, Püha) (VEM 60, 71).

Algselt pikka *ä*-d puudutanud häälikumuutus on levinud hiljem ka lühikese *ä*-ga sõnadesse (nt Jämaja *vehe* `vähe', sõna *ära* ~ *ää* ~ *εε*), diftongi *äi* (*käima* ~ *keima*; *keiama* `käiama') ja hilisdiftongi *äe* > *ää* > *εε*: Jämaja *εestama* `äestama'. Pika *ä* ja *ε* vaheldusest on järeldatud, et *ä* on tugevas astmes kõrgenenud, nõrgas astmes säilitanud oma kvaliteedi (Koit 1959: 135).

Keele muutumise seisukohalt on väga põnev Mihkel Toomse (1926: 29) märkus Kihelkonna murraku lõunaosa keele kohta, et rahva mäletamist mööda hääldati 19. sajandi lõpul fraasis *käed koos* sõna *käed* kõrgenenud *e*-ga, kuid juba 20. sajandi esimesel veerandil *kääd koos*. Seega nimetatud sõnas ühelt poolt diftong assimileerus, teisalt aga toimus muutus madaldumine.

Paul Ariste (1939: 85) märgib: „Akustiliselt tuletab ε täiel määral meelde skandinaavia \ddot{a} -d (rootsi *vän, käpp* [---]) või saksa lavakeele pikka \ddot{a} -d (*Jäger, käme*)“. Käesolev uurimus tõi esile, et lühike ε on foneetiliselt tagapoolsem, kuid ülipikkade ε -sõnade esisilbi formantväärtused sarnanevad rohkem teisevälteliste e -sõnadega, kuna kolmandavältelistes e -sõnades on e kõrgenenud. Seega tänapäeva keeles on nn ε -häälik sulanud kokku esma- ja teisevälteliste sõnade e -häälikuga. Kolmandavältelises ε -sõnades on tegu e -hääliku allofooniga. Kuna ülipikk e on kõrgenenud, on muutunud seega ülipika e -hääliku kvaliteet, võrreldes esma- ja teisevältelise hääldusega, kus kõrgenemist ei ole.

4.6. Vokaal *a*

Enamasti on nii lühike kui pikk *a* sama kvaliteediga. Ülipikk *a* diftongistub (*aa* > *oa*) reeglipäraselt Muhus ja Ida-Saaremaal Jaani ja Põide murrakus, ulatudes vaid üksiksõnades Kesk-Saaremaale nende murrakute naaber-aladele, mujal diftongistumist ei ole. Selle asemele tuleb murdeülevaadete põhjal esisilbi vokaali labiaalistumine, mis on eriti tugev Saaremaal Sõrves ja Hiiumaal (Ariste 1939). Kihelkonna murrakus omandab *aa* labiaali järel paiguti akustiliselt *o* varjundi (Koit 1959: 134).

Sõrve materjali aga käesolevas uurimuses pole. Seetõttu saab vaid öelda, et vokaalil *a* eri pikkusastmetes suuri kvaliteedierinevusi pole, mõningast hajuvust esineb vaid Lääne-Saaremaa materjalis.

5. Kokkuvõtteks

Saaremaa murrakute esisilbi vokaalide sünkroonse akustilis-foneetilise analüüsi põhjal, mis põhineb F1 ja F2 sagedustel, tuleb rääkida vaid kaheksast vokaalst, millest veel *ü* kasutuski on piirdunud vaid lühikese monoftongiga. Vokaalide hääldusvariantide (allofoonide) arv on piirkonniti kõikuv, Ida-Saaremaal puudub allofoon ε . Esma- ja teisevältelistes sõnades on toimunud \ddot{o} -st arenenud $\ddot{ö}$ kokkusulamine \ddot{o} -ga, seda siis mitte kolmandavältelistes sõnades, samuti on lääneosas \ddot{a} -st arenenud ε sulandunud e -ga. Keel on muutumas ja tänapäeva murdehäälduse kirjapanekul poleks vaja kasutada nende häälikute puhul erimärke, andmaks edasi keeleajaloolist häälikute põlvnemist. Erimärgiga tuleks tähistada vaid keskkõrgete vokaalide kõrgenemist, mis on murdele väga iseloomulik. Samas tuleks veel esile tuua, et

Saaremaal ei ilmnunud keskkõrgete ja kõrgete vokaalide kattuvust ülipikas kestusastmes, nagu see on lõunaesti murretes. Ülipikad keskkõrged vokaalid on põhivokaali kõrgenenud variandid.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1939. Hiiu murrete häälikud. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII, 1.)
- Ariste, Paul 1941. Hiiu murrete häälikute kvantiteedist. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLIX, 5.)
- Eek, Arvo, Einar Meister 1998. Quality of standard Estonian vowels in stressed and unstressed syllables of the feet in three distinctive quantity degrees. – *Linguistica Uralica* 3, 226–233.
- Koit, Enn 1959. Jooni Kihelkonna murrakust. – Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1958). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 127–144.
- Lindström, Liina, Karl Pajusalu 2003. Corpus of Estonian Dialects and the Estonian Vowel System. *Linguistica Uralica* 4, 241–257.
- Lonn, Varje, Ellen Niit. 2002. Saarte murde tekstid. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded VII.)
- Niit, Ellen 2002. Keel. Häälikuline ülevaade. – Saaremaa. 1. Loodus. Aeg. Inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 470–483.
- Niit, Ellen 2005. Vowels in initial syllables in Saaremaa. – *Linguistica Uralica* 2, 113–122.
- Pajusalu jt 2002 = Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Parbus, Ülo 1967. Mitu õ-d on saarte murdes? – *Keel ja Kirjandus* 7, 419–420.
- VEM = Andrus Saareste 1955. Väike eesti murdeatlas. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien. (Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien nr 28.)
- Teras, Pire 2003. Lõunaesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 11.)
- Toomse, Mihkel 1926. Kihelkonna vokalism. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]

Kihnu rahvalaulude keelest

Ilmunud: Kihnu rahvalaulude keelest. – Kihnu regilaulud. Koost ja toim Otilie Kõiva, Ingrid Rüütel. Keeletoim Luule Krikmann. Murdetekstide toim Ellen Niit. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Keele Instituut, folkloristika osakond. Tartu: Eesti Keele Instituut 1997, 41–46. (Vana Kannel VII: 1.)

Alljärgnevas kirjutises on püütud lugeja tähelepanu juhtida kogumikus esinevate rahvalaulude keele erinevustele võrreldes murdekeelega ja selgitada selle põhjusi. Toetudes Kihnu rahvalaulude helisalvestustele ja autentsetele kirjapanekutele, eriti Andrus Saareste, Theodor Saare ja Herbert Tampere omadele, on Theodor Saare ja Aino Valmeti (1997) koostatud Kihnu murdekeele ülevaate esialgset varianti ümber töötatud ja edasi arendatud. Vastavalt vajadusele on mõnikord näidetele lisatud variandinumber ja/või laulutüüp (edaspidi lühend lt).

Väljaandes on kahesuguseid laulutekste: kuuldelised, äärmiselt ebaühtlase murdemärkimise oskusega kirjapanekud, ja helisalvestuste litereeringud, mida oli võimalik lintidelt üle kuulata ja korrigeerida. Kuid ka nendes tekstides esineb teatavat ebaühtlust, mille põhjuseks võib olla fonogrammide tehniline seisukord või välitingimustes tehtud lindistuses esinev müra, mistõttu mõnigi koht on ebaselgeks jäänud.

Varasemate aegade igapäevasest argikeelest erineb regivärsside keel mitmeti. Niisugust erinevust on nii laulikud kui vastuvõtjad pidanud vanale rahvalaulule iseloomulikuks nähtuseks. Kohalikule murrakule võõraid elemente regivärsside keeles, nagu need esinevad ka käesolevas väljaandes, võib seletada nähtavasti peamiselt kahe asjaoluga. Kõigepealt regivärsside keele omapära, sinna kuulub vananenud keelendeid, sõnu teistest murretest ja ka laulikupoolseid varieerimisi. Teiseks võiks mainida kirjapanekute ebatäpsust, kuna ülesmärkijad ei ole küllaldaselt suutnud jälgida laulude keelekuju.

Regivärssides esiletulevad endisaegsed keelekujud on sageli just värsmõõdu tõttu alal hoidunud. Arhaismideks on eelkõige lõpu- ja sisekao puudumine, varasema silpide arvu säilitamine, *i*-mitmuslikud vormid jms. Need esinevad enamasti teatavas laulutüübis stereotüüpsetes värssides, sealjuures

mitmel laulualal ja isegi vastava laulu kogu levilas. Arhaismid võivad pärineda kas kohalikust keeletavast või olla ka koos lauluga kaugemalt tulnud. Saareste (1922: 113) on kirjutanud, et „Kihnu rahvalaulud (nagu mujalgi) ei esine mitte puhtas Kihnu saare murdes (kõnekeeles), vaid idioomis, mis Pärnumaa rannamurretele ja kirjakeelele vähe ligem on.“ Murdekeele põhjal on ta järeldanud, et „kihnlased on tihedalt seotud saarlastega, võib-olla tulnud ükskord ammu Ida-Saaremaalt või Muhustki. Tihedaid sidemeid on Kihnu murrakul ka Varbla ja Tõstamaa vanema keelega.“¹

Omaette probleem on rahvalaulude keele kirjanemise autentsus. Kihnu laule hakati üles kirjutama alates aastast 1884. Algusperioodi ülesmärkijatel ei olnud aga küllaldaselt teadmisi kohalikust murrakust, mistõttu ei suudetud märgata ega ka edasi anda mitmeid selle eripärasusi. Osaliselt võidi vahest otsidagi üldtuntumaid häälikulisi ja morfoloogilisi kujusid. Seetõttu ei ole varasemad kirjanekud kaugeltki täpsed. Üksikasjalisemalt on hakatud Kihnu regivärsside keelelist kuju silmas pidama käesoleva sajandi teise kümnendi lõpust alates, kui murrakut asusid jälgima ja rahvalaule koguma vastava eriharidusega spetsialistid, kõigepealt Saareste, kelle kirjanekud on algselt teaduslikus transkriptsioonis. Aastatel 1926, 1929, 1933 ja 1948 on Kihnu regilaulude jäädvustamiseks kasutatud ka fonograafi, 1937. a tehti mõned heliplaadistused, alates 1950. aastatest on laule rohkesti helilindistatud. Siingi on küsimus selles, kui kvaliteetsed on helisalvestused ja kui hästi on koolitatud kõrv suutnud Kihnu omapärasest keelt litereerida. Küllalt täpsed keele seisukohast on Tampere ja kihnlaste endi, eriti Saare kirjanekud, mida leidub alates käesoleva sajandi kahekümnendatest aastatest. Häälikulistele nähtustele lauludes on rohkem tähelepanu pööranud lisaks eespool mainitutele ka Richard Viidalepp.

Järgnevalt tuuakse esile mõningaid sagedasemaid erinevusi kirjanepandud või helisalvestatud regivärsside keele ja Kihnu murraku vahel häälikulises osas ja vormimoodustuses. Vajaduse korral juhitakse sulgudes tähelepanu tüüpilisele arhailisele murdekeelsele esinemusele.

Häälikulistest nähtustest äratasid tähelepanu järgmised.

¹ A. Saareste kiri O. Kõivale 1962. a. – RKM II 166, 678.

Konsonantism

1. Varasema konsonantainese kunagisele olemasolule osutab rahvalauludes kontraktsiooni puudumine, mida täpsemates originaaltekstides on märgitud silbivahe või sidekriipsuga: *kaugõ'elle, õhtu'ella, laine'eida, ko-o, nä-ükse 'näikse'*. Praegu seda kõnekeeles enam ei kuule, kuna sõnad on lühenenud, nt *kaugõle, rahvast, koo*. Alati ei tarvitse küll silbivahel olla ka keeleajalooliselt regulaarne kuju, nagu *oostõ'elle* (murdes *oostõlõ*), vaid on tingitud laulurütmist.

2. Peamiselt asesõnades, aga ka mujal esineb *n*-ilisi kujusid, kuigi vastav häälik on neist sõnadest tänapäeval kadunud: *mina (mia), minulõ (miolõ), sina (sia), sinulõ ~ sullõ (siolõ ~ solõ), siin (sii)*.

3. *v* võib esineda mitmes positsioonis, kus murrak seda ei tunne, nagu *vaatama ~ uatama* (lt „Küla jääb kuulama“), *kasvan ~ kasun* 'kasvanud', *tarvis ~ taris, päev ~ päe, eedäb vuõdidesse* (697).

4. *j* kipub tihtipeale vokaalide vahelt kaduma või asendumata. Seetõttu kohtab üleskirjutusi, nagu *aeab vaod aeani, puiutab (~ pujutab) kõik puujuurõd; aeab kõik aea alusõd* (41); *lapsõd astvad aa piäe; aeast aeani* (44). Probleemiks on ka *j*-i esinemine *ä*-alguliste sõnade ees, nt *jääres, jästi ~ iästi 'hästi'*. Seda on ka tekstides mitut moodi märgitud.

5. *h*-häälik puudub nii Kihnu murrakus kui ka rahvalaulukeeles (v.a mõni üksik erand, nt *eidekene, hellakene* (403)). Varasemates, põhiliselt kirjakeelsetes kirjapanekutes on aga kogujad kasutanud *h*-d vastavalt kirjakeele reeglitele. Kuigi see ei ole murdeomane, on *h* nendes kirjakeelsetes või pooleldi kirjakeelsetes tekstides säilitatud.

6. Kihnu murraku keeruline palatalisatsioonisüsteem regivärsside üleskirjutuses peaaegu ei kajastu. Palatalisatsioonimärk, mida harva üksikutes sõnades ja väga väheste üleskirjutajate algkäsikirjades esines, on ära jäetud. Üksikutel erandjuhtudel on see säilitatud teksti arusaadavuse huvides, nt *ällä villu* (94). Ära on jäetud ka epenteetilise palatalisatsiooni tõttu tekkinud *i*, nt *taimm > tamm, uinti > unti* (697). Käsikirjas (H. Tampere 1948. a kirjapanekutes, RKM II 27) esinenud sõna alguskonsonandi palatalisatsiooni märk on asendatud *j*-iga: *s'õnd > sjõnd, s'edun > sjedun, saksa s'algudõ > sjalgudõ* (551), *l'õnnast l'õbõdad > ljõnnast ljõbõdad* (502), *t'akku > tjakku* (12).

Vokalism

Kihnu keelele on iseloomulik väga omapärane ja kirjakeelest suuresti erinev vokaalide esinemus. Seda on mujalt pärit inimesele olnud ilmselt kõige raskem kuulda ja seetõttu ka üles kirjutada. Tagantjärele pole siiski alati võimalik otsustada, kas on tegemist kirjapaneku veaga või mitte. Kui võrrelda rahvalaulude üleskirjutusi murdekeelega, on varieeruvus selles osas ilmselt kõige suurem.

1. Kihnu murdele on iseloomulik see, et tagavokaalsete sõnade esisilbi *i* hääldub *jõ*-na: *vidusel* (*vjõdusel*) *ta viis taal heinad; kosjakindad* (*-kjõndad*) *sul käessa*. Seda nähtust on üles kirjutatud mitmeti: korduvalt on seda edasi antud *je*-ga, nt *kjendad* (57), *Talljennas* (202), *vjella* 'villa', *vjeskab pjenu taha* (280), *vjets*, *vjetsutajad* (302, 710), *vjendumaiõ* (723, 2a), *vjedust* (565), aga *vidusõl villad koarin*. Mitmetes tekstides on seda *jõ*-ga edasi antud, nt *jõlu*, *jõlulõ* (280, 331), *sjõnd*, *kibuvjõtsad* (344), *lõhub jõrsa* 'hirsi' (622), *alumised aajõrrõd* 'aiahirred' (551). Kohati (eriti mõnes laulutüübis) on aga ka kirjakeelset esinemust, nt *kibu* (280), *küll ond irgud*, *küll ilusad* (565; lt 87, „Veimed ergud ja ilusad“); *istsin* (*jõtsi*) *ma ilumäele* (lt „Kari kadunud“), kus ilmselt alliteratsioonilised sõnapaarid hoiavad alal *i*-lisi vorme. Mõne laulutüübi puhul võib olla tegemist ka hilisema laenuga mandrilt, nt lt „Õhtul ilus laulda“, kus igati usaldusväärsetes kirjapanekutes esineb sõna *ilus*. (Murdeline *jõlus* on ainult nendes variantides, mis on helilindistatud kohaliku folklooriansambli liikmetelt, kuna esinemisteks on laul kohati murdelisemaks tehtud.)

2. Paljudel juhtudel on rahvalauludes säilinud *aa*, *ää*, *ee*, *öö* ja *oo*, kuigi murrakus esineb sealkohas täishäälikuühend. Diftongeerumine ei ole regilauludes üldine ja järjekindel (eriti pika *a* puhul), nt *madalad maja vaatama* (*uatama*); *siamold oli saanikene* (*suanikene*); *tulgõ mo vee* (*vie*) *vädajaks*; *noorde* (*nuõrdõ*) *peige metsä*; *sööma* (*süemä*) *pärast*; *Riet aga rääkus* (*riäküs*) *rugipõllal*; *noorokene* (*nuõrõkõnõ*), *äälekene* (*iälekene*), *roogo* (*ruõgu*) (442). Ebajärjekindlust võib esile tulla isegi sama laulu paralleelvärssides, vrd nt pika *a* esinemist sõnades *saani* ja *kaane*: *sada õuõ saani piäle*, *kümme kirstu kuanõ piäle* (296). Kõige raskem on ilmselt olnud kuulda *oo*-st saadud diftongi *uõ*, kuna selline ühend on kirjakeeles võimatu, Kihnu regilauludes nagu murdeski aga tavaline. Selle asemel kohtame väga sageli üleskirjutustes „suupärasemat“ *uo*-d. Sama tuleks öelda ka *öö*-st arenenud *üe* kohta. Ka seda on tihti üles kirjutatud *üö*-ga. Näiteks lt-s 5, „Oleks see mees minul“, on üheksa erinevat

varianti sõnast *jooksid*: neljal korral on see üles kirjutatud kujul *juosid*, kaks korda kujul *joosid* ja kolm korda kujul *juõsid* (Saareste, Saar ja Tampere, st kõige täpsemad kirjapanijad). Sõna *söödaks* esines sama laulu 8 variandis, neist kirjakeelsel kujul ja kujul *süüdäks* üks kord, *süüdäks/süödaks* ja murdepärasel *süedäks*-kujul kolm korda. Mõnikord ei ole esitatud täishäälikuühend heas kooskõlas kohaliku hääldusega: sõnast *säärte* esines järgmisi variante: *säärte*, *siärte*, *siärde* ja *searte*. Paaris sõnas on *ee* > *ii*, nt *piine* (723), *piinikene* ja *oo* > *uu* (*lugu* : *luu*, nt *luu mina võtan luikõ suusta* lt „Lood luige suust“). Pikk *o* on muutunud *uu*-ks ka siis, kui seda kasutatakse sõna *on* tähenduses, nt *ehk uu tämä Vene viira piäle* (710). Tekstides leidub palju ka sõna *ehku*, mida võiks tõlgitseda sõnadena *ehk on*, nagu see eelmises värsis ongi (murdes seega *ehk oo ~ uu*). Selles osas esineb kasutuses kõikumist.

3. Diftongide puhul tuleks märkida seda, et nn algupäraste *u*- ja *i*-/*ü*-lõpu-
liste teisevärteliste diftongide kvaliteet kipub kõikumama. Nimelt võivad *u* ja *i* kas muutuda *o*-ks ja *e*-ks, olla muutumata või hoopis samastuda esimese komponendiga, nt *vieris aga eede* 'eide' *aua piäle* (550, 551); *räimetegä ~ räämätägä* (lt 5), *võidu ~ võedu* (lt 5), *ainukõsõ* (57) ~ *aenukesed* (720); *uie uisu ~ uiõ uesu* (lt 94), *luised ~ lused ~ luinõ* (344), *puised ~ pused* (lt 119), *kirikuaida, ei või töösta* (lt 84).

4. Vokaalharmonia märkimisel on suur varieeruvus. Samal ajal on see murrakus aga küllaltki järjekindel: *tänavassa* (*tänävässä*), *ütleva* (*ütlemä*), *suures* (*suurõs*) *kasvan, kahaneb* (*kahanõb*), *küla külmasta kaosta*. Laulutüübis 37, „Nüüd saad pähe hoolepärja“, on 18 erinevat lauluvarianti, kus sõna *peiupärga* oli üles kirjutatud kolmel erineval viisil: üks kord esines kuju *pärga* (kirjakeelne variant), 9 korda *pärgä* ja 8 korda *pärge*. Mida siis nende vormide kohta öelda? Teine on vokaalharmoniaga vorm ja kolmanda variandi puhul võiks arvata, et tegu on reduktsiooninähtusega, mitte üleskirjutuse veaga. Laulutüübis 5 oli vokaalharmoniast märgitud sõnas *neljä* viiel korral, neli korda aga esines kirjakeelepärane kuju. Sõna *käharate* variandid olid järgmised: *käharate* 2 korda, *kähärate*, *kähäratõ* üks kord ja *kähäräte* 3 korda. Sõna *tuumetega* esines järgnevalt: *tuumetega* ja *tuumatõga* 2 korda, *tuumõtõga* ja *tuumetegä* üks kord.

Kalevi Wiik (1988: 176–177) on märkinud, käsitledes vokaalharmonia kadumisega seotud nähtusi, et vokaalharmonia nõrgeneb üldiselt kõigepealt sõna lõpusilpides ja alles hiljem pearõhulise silbi lähedal olevates vokaalides. Toimub vokaalharmonia astmeline nõrgenemine, tema mõjupiirkonna

lühene mine. Vokaalharmoonia mõjupiirkond ei pruugi haarata isegi mitte kogu sõna, vaid selleks on kõnetakt. Kui sõna koosneb kahest kõnetaktist, kujuneb mõlemas kõnetaktis omaette vokaalharmoonia skeem. See tendents esineb ka Kihnu lauludes, kus laulja nagu jagaks sõna liitsõnalaadselt kaheks osaks, kusjuures mõlemas osas kehtib oma, rõhulisest (või kaasrõhulisest) silbist olenev vokalisti skeem. Võib esineda tendents, et sõnatüves esinev vokaalharmoonia ei laiene morfoloogilistele tunnustele ega tuletusliidetele. Kihnu lauludes näib see kehtivat eeskätt *ma*-tegevusnime tunnuse *-maie/-maiõ*, liite *-kene/-kõnõ* puhul kaasrõhulise silbi järel ja ka teistes pikemates sõnades, nt *akkab aga naista üüidemaiõ* (735), *kündemaiõ*, *karjumaiõ* (57), *Annõkene* (344), *põlvõkesta* (302), *noorokene* (535) ja *noorokõnõ* (536; muuhulgas juhitagu tähelepanu sellele, et need kaks viimast näidet on üles kirjutatud samalt laulikult), *ennästele* (296), *uõnõtesse* (602), *parõmida palvõeidä*. Saareste (ka Saar ja Viidalepp) on juhtinud oma käsikirjas tähelepanu mitmetele erinevustele lauludes võrreldes murdega, muuhulgas ka vokaalharmoonia esinemisele või puudumisele vastava hääliku allakriipsutusega, nt *poisikene*, *adralõ*, *lõigatõs* (44), *vedänüd* (57).

5. Leidub vorme, kus on alles praeguseks kadunud teise silbi täishäälik: *käe pial kandemise*, *teademata*, *oidajassõ* (vrd sisekaolised vormid tänapäeva keeles: *kandmise*, *tiadmätä*).

6. Paljudel juhtudel ei ole täishäälik sõna lõpust kadunud, nagu nt nime-tavas käändes *üks on metsä männä metsä*; *kelle sie vaske valusa*; seestütlevas *luigõ suusta*, *laulud latika ninästä*; *v*-kesksõna vormis *kasvavada*. Murdekeel tunneb vaid lõpukaolisi vorme (nt *mets*, *ninäst*).

Morfoloogias võib regivärssides esile tulla ebatavalisi ja teinekord ka väga vanu vorme, mille sisu on mõnigi kord jäänud ebamääraseks. Seetõttu on neid kas asendatud tuntumatega või kasutatud näiteks võõras funktsioonis; teatav osa on siin ka teiste murdealade vormielemente.

Noomen

1. Osastavas käändes tuleb korduvalt esile nii ainsuses kui mitmuses lõpp *-da/-dä* (nt *kudus kuldaüedä* 'vööd'; *istepuida*, *maalisida*), mis esineb ka niisuguse ehitusega sõnades, kus Kihnu ühiskeel seda tänapäeval enam ei kasuta, nt *raputab rahada*; *setse seisäväd jõgõda*, *kaheksa kalameredä*.

2. Rahvalauludes kohtab mõnest kahesilbilisest sõnast korduvalt *je-/jõ-*sisseütlevat, nagu *tulõb kui kurat tubajõ; poeg tuli kosjast kodojõ; ma viisin kana kodoje*. Sõnast *kodu* kasutatakse ka seesütlevas *je-lõppu*: *kas tede neidu kodojõ, ei ole neidu kodojõ. ma-tegevusnime sisseütlevas* käändes esineb sama *je-lõpuline* vorm, mis koos *ma-tunnusega* annab kuju *-maie/-maiõ*, nagu *päe oli pala paistemaie; tuli siis päe kosjamaiõ; metsa kõndimaie*. Seda murrakus ei tunta.

3. Paiguti võib laulikule sisseütlevast tuttav *-se/-sõ, -sse/-ssõ* esineda ka vana seesütleva käände lõpu *-ssa/-ssä* asemel, hoides sellega alal silpide arvu: *umalas uikas paosõ 'pajus'* (lt „Humal“); *kosjakjõndad sul käese 'käes', kosjakiri kinnastõssõ 'kinnastes'*. Vana vormi muutumist teistsuguseks võiks põhjendada assimilatsiooniga. Tagasõnaline konstruktsioon *nägin mere sisse (siss) saarõkese, saarõ sisse laodakese* pakub mitmeid tõlgendusvõimalusi.

4. Rahvalauludes on ka seestütleva vormides säilinud vanapäraselt sõna lõpus vokaal: *paari sõnu pardi suusta, laulud latika ninästä; tere, sie kübär piästä, tere, nied kjõndad käestä*. (Vt ka vokalismi osast punkti 6 lõpukao puudumisest.)

5. Korduvalt leidub alaleütlevas käändes kaasrõhulise silbi järel *-lle/-llõ*, mida kõnekeel ei kasuta, *tuõgõ mede neidu nähtävälle, meite käde kääüdävälle; valgelille varsadelle, sinilille sjalgudelle; piä sai Pärnu piälikullõ, [---] isändälle* (305).

6. Alalütleva lõpp *-la/-lä, -lla/-llä*, mis lõpukaota vormina pole tavakeeles enam tuntud, on asendunud *le-/lõ-, lle-/llõ-*lõpuga, nagu *meiti ammu uõdõtaksõ, värävälle vaadataksõ; rutustõ tegime rugipõllalõ; sie akkas ennäst ehitämä, kübärälle, kjõnnastõllõ; ilm sjõnd ehtis ilbakullõ, maa sjõnd maaliss malsadõllõ* (551). Saar on esitanud seisukoha rahvalaulukeelest kirjutades, et sees- ja alalütleva käände lõppude puhul võiks tegu olla käändefunktsioonide ähmastumise ja segiminekuuga, kuna ootuspärase *a/ä* asemel esineb vormi lõpus *e/õ*.² Siinkohal võiks pakkuda teisegi arvamuse, et tegemist on omapärase reduktsiooninähtusega. Kuna Kihnus esineb vokaalharmonia, siis reduktsiooni suhtes kõige tundlikumad on sõna kolmandas ja järgmistes silpides (sageli ka ülipika esisilbiga sõnade teise silbi) *a* ja *ä*, mis on hakanud häälduma *e-na* (vt Wiik 1988: 181). Nimelt on antud areaalis saarte ja Mulgi murdele omane tugev häälikute kvaliteedi ähmastumine sõna järgsilpides.

² Vt Theodor Saar, Kihnu regilaulude keelest. KM RO KK 67, 82–83.

Tugeva reduktsiooni korral saab häälik *õ*-lise värvingu. Mulgi murdes on aga *a/ä* sõna lõpul asendunud enamasti *e*-ga või kadunud. Ehk võiks ka Kihnu keeles oletada järgsilbi *a ~ ä* muutumist *e- ~ õ*-ks.

7. Saav kääne esineb osaliselt *ksa-/ksä-* ~ *ss*-kujul, nagu *oinas oli ies obosõks, kärnakonn oli kutseriksa; ma laolan mere mäeksä*. Niisuguseid vorme Kihnu murrakus ei tunta, kuigi neid on kasutatud mõnel määral Põhja-Saaremaal.

8. *i*-mitmust esineb regivärsside keeles tublisti rohkem kui käesoleva sajandi murrakus: *vii nied tüterid vesile; need tahvad küüsil 'küüntega' kiskumista; arib päida armetumail; uhkeille uoneille; sõjameeste sõrmeluista; sulilõ 'sulgedesse'*. Esineb ka kahe tunnusega mitmusevorme, mida murrak ei tunne: *patjusede* (344); *võttis patjude magada; saab piiru pjõlpusida; kõlistasin valjusida; ei nemad irnu einusida*.

Verb

1. Kihnule omase *n*-ilise mineviku kesksõna kõrval kohtab regivärsside keeles värsimõõdu mõjul sagedamini *nd-*, *nud-/nüd*-kujusid, nagu *viinad juunud, saiad süönüd; suitsunud sugarad, koitanud kodarad; seitse särki teind suatsatses; ei suand, ei teind* (vrd murdes *suasmte, tiesmte*).

2. Ainsuse 1. pöörde lõpust on murrakus *n* ära kadunud, kuid lauludes on see enamasti säilinud: *ma laolan lõhki Lempsi küla; leüdsin metsa mettä täüde; saaksin neidu näha; kui mina kuulõn, siis mina kosten* (44).

3. Nii ainsuse kui mitmuse 3. pöörde murdeomase *ond*-vormi asemel esineb ka *on*: *päev on pala paistemaie, laulul on palju sõnuda*.

4. Murdepärase eituse *ei põlõ* asemel on lauludes enamasti *ei olõ*. Keeldkõne on lauludes tihti kirjakeelepärane, kuid on ka murdelisi kujusid: *ärä sina nuta ~ nuttug (ää nuttug) tüdär nuori* (538, 539, 545); *ära tule (ää tulg)*.

5. Regivärssides tuleb esile mõningaid arhailisi *ne*-potentsiaali vorme, mille kohta tavakeeles teated puuduvad, nt *mis sest kanast kasvanesse 'võib kasvada'* (lt „Tähe mõrsja“); *kus meite äältä kuulunessa 'võidakse kuulda'*, *seal aga metsa murdunessa 'võib murduda'* (lt „Metsa murd“); *kus minu osa ollenesse või minu kasa kasvanesse* (710, lt „Kaasa kaugel“).

Eespool loetletud kõrvalekaldumised murdetavast võivad mõne keelendi puhul olla sagedased, teiste puhul aga harvemad.

Kuna kirjapanekute põhjal pole võimalik kindlalt otsustada, millised häälikulised kõrvalekalded lähtuvad laulikust, millised üleskirjutajast, siis on redigeerimisel loobunud murdeliste vormide restaureerimisest ja ühtlustamisest. Parandatud on ainult üksikud ilmselged kirjapanemisvead.

Kirjandus

- Saar, Theodor, Aino Valmet 1997. Kihnu murrakust. – Kihnu regilaulud. Koost ja toim Otilie Kõiva, Ingrid Rützel. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Keele Instituut, folkloristika osakond, 35–40. (Vana Kannel VII: 1.)
- Saareste, Andrus 1922. Valitud eesti rahvalaulud. Keelelise ja värsiõpetusliku sissejuhatuse ning sõnastikuga. 2., muudetud ja täiendatud trükk. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastuse-Ühisus.
- Wiik, Kalevi 1988. Viron vokaalisointu. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Diftongidest ja triftongidest eesti keeles

Kihnu vokaalisüsteemi näitel

Ilmunud: Helen Türk, Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Ellen Niit 2016. Diftongidest ja triftongidest eesti keeles Kihnu vokaalisüsteemi näitel. – Keel ja Kirjandus 1, 1–12.

Käesolevas artiklis antakse ülevaade uurimusest, mis käsitleb mitme sihtväärtusega vokaalide ehk diftongide ja triftongide formantdünaamikat ning nende osiste jaotumist eesti keele vältesüsteemi seisukohalt. Töö tulemusi on varem esitatud ingliskeelses artiklis (Asu jt 2012) ja magistritöös (Türk 2013). Analüüsi jaoks on kasutatud Kihnu keelematerjali, aga uurimuse järeldusi võib laiendada eesti keelele üldisemalt. Kihnu murraku andmesitiku kasutamise tingis eelkõige asjaolu, et Kihnu vokaalisüsteem on üks eesti keele rikkamaid; selles on säilinud täielik vokaalharmoonia, esineb ulatuslik pikkade vokaalide diftongistumine ning eesti vokaalisüsteemis haruldase nähtusena triftongid.

Artikli keskseks teemaks on diftongide osisvokaalide temporaalne jaotumine. Diftongi defineeritakse kui ühte silpi kuuluvat kahe kvaliteedilt erineva vokaalfoneemi järjestit (Catford 1977; Ladefoged 2006; Eek 2008). Diftongide puhul ei ole seega vokaalil ainult ühte identifitseerivat sihtväärtust nagu monofongil, vaid kaks sihtmärki. Samas ei koosne diftong kahest päris omaette homogeensetest häälikust, st häälikute piiril nende häälikute kvaliteet silmapilkselt ei muutu. Üleminekut ühe vokaali kvaliteedilt teisele nimetatakse siirdeks.

Hoolimata diftongide rohkusest eesti keeles on neid suhteliselt vähe uuritud. Ilse Lehiste (1970) on võrdlevalt vaadelnud diftonge ja kahe vokaali järjesteid, mis tekivad sõnade piiril. Põhjalikuma ülevaate eesti keele diftongide kohta on andnud Hille Piir (1985), kes on analüüsinud diftonge akustiliselt ning esitanud nende segmenteerimisvõimalusi. Pire Teras on uurinud kirjakeele järgsilbi diftongide akustikat (Teras 1996) ja diftonge spontaankõnes (Teras 2012). Ülevaate eesti kirjakeele ja murdekõne diftongide foneetikast ja fonoloogiast annab oma raamatus Arvo Eek (2008: 122–151).

Peamiseks küsimuseks diftongide fonoloogia puhul on olnud see, kas diftong on mono- või bifoneemne üksus, ehk kas tegemist on kaksikvokaali või kahe vokaali järjendiga. Eesti keele diftongide kohta on Tiit-Rein Viitso (2008: 185) märkinud, et diftongid ei esinda iseseisvaid vokaalfoneeme, vaid foneemiühendeid ning on seega bifoneemsed üksused. Seda tõendavad asjaolud, et diftonge on eesti keeles palju ning nende esinemus eri välletes ei ole süstemaatiline. Samuti võivad nad tihti tekkida morfofonoloogiliste protsesside tagajärjel. Lisaks sellele pole eesti keeles lühikesi diftonge, need ei saa esineda esmavältilise sõna rõhulises silbis. Diftongi mono- või bifoneemsuse üle võib otsustada selle järgi, kas teda saab osisteks segmenteerida. Osiste vahel oleva piiri leidmiseks on tavapärane vokaalidevaheline siire poolitada (nt Wiik 1965: 125). Kui diftongi osiste spektrite põhjal on võimalik määrata seda moodustavate vokaalide tüübid, võib diftongi pidada bifoneemseks (Eek 2008: 128). Nii Lehiste (1970) kui ka Piir (1985) on eesti keele diftongide kohta leidnud, et rõhulise silbi vastavate lühikeste monoftongide spektrid langevad peaaegu kokku diftongi moodustavate osisvokaalide spektritega.

Diftongid käituvad eesti keele vältesüsteemis üldjoontes nagu pikad vokaalid, kuid välte seisukohast on huvitav, kuidas on jaotatud diftongide komponendid teises ja kolmandas vältes. Lehiste (1970) on leidnud, et diftongi mõlema komponendi kestus on kolmandas vältes pikem kui teises vältes ehk kolmandas vältes pikenevad proportsionaalselt mõlemad osisvokaalid. Eegi (2008) järgi aga eristab teist ja kolmandat välde diftongi teine vokaal, mille kestus kolmandas vältes pikeneb, esimest osist aga välde ei mõjuta ning see sarnaneb mõlemal juhul vastava lühikese vokaali kestusega. See on tema viimase vältekäsitluse oluliseks lähtekohaks (Eek, Meister 2003, 2004), kus CVVCV struktuuriga diftongi sisaldavates sõnades võrreldakse teise ja kolmanda välte puhul diftongi esimese komponendi ning järgsilbi vokaali suhet diftongi teise komponendiga. Käesoleva artikli eesmärgiks ongi uurida täpsemalt osisvokaalide jaotumist teise- ja kolmandavältiliste sõnade diftongides. Tuginedes Lehiste (1970) tulemustele, oleks ootuspärane, kui ka antud materjalis on kolmandas vältes diftongi mõlemad osisvokaalid pikemad kui teises vältes.

Uurimus põhineb Kihnu keelematerjalil. Kuna Kihnus on säilinud järjekindel vokaalharmonia, siis esinevad sealses vokaalisüsteemis kõik üheksa eesti kirjakeele vokaali nii pearõhulises kui ka järgsilbis. Võrreldes teiste eesti murrakutega on pikad monoftongid Kihnus ulatuslikumalt diftongistunud,

mis on olnud eelduseks triftongide tekkele. Analüüsiks valiti Kihnu hilisdiftongid *na, iä, uõ, õe, üe, ie*, mis on tekkinud pikkade madalate ja keskkõrgete monoftongide diftongistumise tulemusena (nt *maa > mua, sääski > siäski, kooli > kuõli, võõras > võeras, töö > tüe, keel > kiel*).¹ Võrreldes algupäraste *i-* ja *u-*lõpuliste diftongidega, mis on kolmandas vältes üldiselt püsinud, aga kus teises vältes on diftongi teine komponent madaldunud või assimileerunud esimese komponendiga, on hilisdiftongid mõlemas vältes sama kvaliteediga (Lonn, Niit 2002: 23 jj).

Pikkade vokaalide diftongistumise juures on huvipakkuvad need diftongid, mis on moodustunud pika *a* ja *o* diftongistumise tagajärjel. Neid diftonge on murdetekstides kirja pandud mitmeti; nii esineb *ua* vastena sageli *üä* või *uae* (nt *puät, puæt*) või *oa* (*puadi ~ poadi*), pikale *o-*le vastav diftong *uõ* on üles märgitud kas *ue* või *uõe* (*kuel, kuõel*) (nt Saar 1958) või *uo-*na (*nuored*) (Grigorjev jt 1997: 38). Esimesena kasutas *üä-d* Saareste (nt 1920: 25), mis võib tunduda mõneti üllatava valikuna, kuna sellist diftongi ei esine muudes eesti murretes (Pajusalu jt 2009: 133). Ilmselt ei ole lihtne otsustada hääliku täpse kvaliteedi üle vaid kuulduliselt. Antud juhul on aga mitmete märgendusvariantide lisapõhjuseks Kihnu murrakus esinev metateetiline palatalisatsioon, kus esisilbi diftongile järgnevale konsonandile eelneb epeneteetiline vokaal *e* sõnades, mille teisest silbist on *i* kadunud (Saar 1958; Eek 2008; Sang 2009). Tulemuseks on triftong. Kihnu fonoloogilises süsteemis on kaks triftongi: *uae* ja *uõe* (Sang 2009).

Võrdluseks diftongidele vaadeldakse selles artiklis ka Kihnu monoftongide kvaliteeti ja kestusi kõigis kolmes vältes ning triftongide kvaliteeti ja kestust ning osiste kestusi.

1. Kõnematerjal ja meetod

Testsõnadeks valiti kahesilbilised nimisõnad, kus uuritavad diftongid (*iä, ua, õe, uõ, ie, üe*) ja monoftongid (*a, ä, o, õ, e, ö, u, i, ü*) asusid esimeses, pearõhulises silbis. Kuna triftongid saavad Kihnu murrakus esineda vaid ühesilbilistes sõnades, olid kõik triftongidega (*uae, uõe*) testsõnad ühesilbilised

¹ Muutusele ei ole allunud pikad kõrged vokaalid *i, ü* ja *u* (Saar, Valmet 1997: 36) ning hoolimata laiaulatuslikust diftongistumisest võivad teatud sõnades ja sõnavormides esineda pikad madalad ja keskkõrged monoftongid, seda eriti uuemates ja laensõnades. Mõnel juhul on ka pikk *õ* või *õ* võinud püsima jääda, nagu sõnades *põök, rõõsk, põõsas* (Saar 1958).

ja seega kolmandas vältes. Monoftongidega sõnad esinesid materjalis kõigis kolmes vältes, diftongidega teises ja kolmandas vältes. Kokku oli materjalis 102 testsõna. Testsõnadega moodustati lauseid, kus sama sõna paigutati nii lausealgulisse kui ka -lõpulisse positsiooni. Järgmised laused näitlikustavad monoftongiga esma-, teise- ja kolmandaväntelisi, diftongiga teise- ja kolmandaväntelisi ja triftongiga kolmandaväntelisi testsõnu:

Kodo oli pere. Pere oli kodo. (Kodus oli pere. Pere oli kodus.)

Mõõgad olid üel. Üel olid mõõgad. (Mõõgad olid vööl. Vööl olid mõõgad.)

Praami tuli uõta. Isä uõtas praami. (Praami tuli oodata. Isa ootas praami.)

Siened olid metses. Metses olid siened. (Seened olid metsas. Metsas olid seened.)

Kuõli läksid poesid. Poesid läksid kuõli. (Kooli läksid poisid. Poisid läksid kooli.)

Ruaev oli põllal. Põllal oli ruaev. (Kraav oli põllul. Põllul oli kraav.)

Materjal lindistati Kihnu saarel 2011. ja 2012. aasta suvel välitööde käigus, kasutades Edirol R-09HR diktofoni.² Keelejuhtidel paluti lugeda testsõnadega lauseid sedelilt, kus igale sedelile oli trükitud ainult üks lause. Laused loeti juhuslikus järjekorras, iga lause esines korra. Keelejuhte oli kokku 13 (sh 6 naist ja 7 meest) ja nad olid lindistamise ajal vanuses 19–52 (keskmine vanus 36). Kõik keelejuhid olid sündinud Kihnus ja suurema osa oma elust ka saarel elanud.

Analüüsis ei olnud võimalik kasutada kogu lindistatud materjali; välja tuli jätta sellised sõnad, mis olid häälstatud venitades, kirjakeelselt, liiga vaikselt või mille taustal oli müra. Analüüsitud materjali jaotumine väldete kaupa on esitatud tabelis 1.

Materjali analüüsimisel kasutati vabavaralist kõneanalüüsiprogrammi Praat (Boersma, Weenink 2015). Mõõdeti lühikeste ja pikkade monoftongide, diftongide ja triftongide kahe esimese formandi väärtusi (F1 ja F2), mitme sihtväärtusega vokaalide (diftongide ja triftongide) puhul nende osiste kestusi ja diftongidel lisaks ka osisvokaalide vahele jäävate siirete kestusi.

² Materjal on hoiul TÜ eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis (<http://www.murre.ut.ee/arhiiv/>).

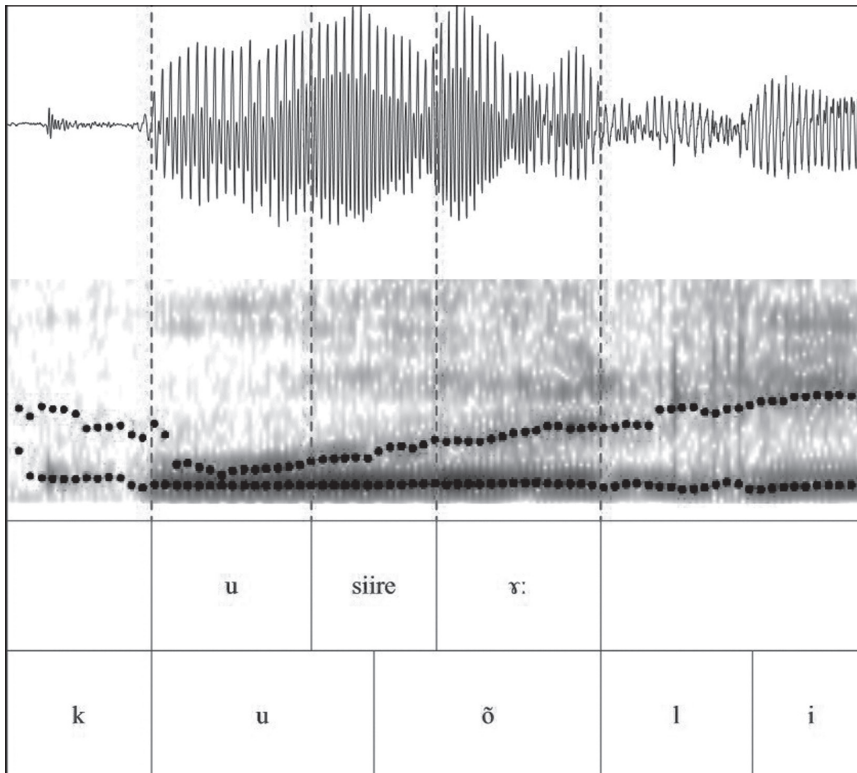
Tabel 1. Analüüsitud monoftongide, diftongide ja triftongide arv esimeses (Q1), teises (Q2) ja kolmandas (Q3) vältes

Tüüp	Q1	Q2	Q3	Kokku
Monoftong	369	252	200	821
Diftong		294	362	656
Triftong			121	121
Kokku	369	546	683	1598

Vokaalide formantväärtuste mõõtmisel kasutati formantdünaamika meetodit, mis on leidnud laialdast kasutust nii eri kõnelejate kui ka eri murrete vokaalide võrdlustes (nt Greisbach jt 1995; McDougall 2006; McDougall, Nolan 2007; Jacewicz jt 2011) ning mida on eriti oluliseks peetud diftongide analüüsi juures, kuna neid häälikuid iseloomustab kahte sihtväärtust ühendav trajektoor (Holbrook, Fairbanks 1962; Harrington, Cassidy 1994; Watson, Harrington 1999). Kui traditsiooniliselt on mõõdetud formantide väärtust ainult ühest punktist vokaali stabiilse osa keskelt, siis formantdünaamika meetodi järgi mõõdetakse formandisagedusi mitmes üksteisest võrdsel kaugusel olevas punktis kogu vokaali kestuse jooksul. Sellise analüüsimeetodi tulemuseks on vokaali formantväärtuste trajektoor, mis võimaldab jälgida vokaali kvaliteedi muutumist vokaali kestel.

Analüüsi käigus märgiti kõigepealt käsitsi vokaalide piirid. Seejärel kasutati Praati skripti, et arvutada iga vokaali kogukestus ja jagada see kümneks võrdseks osaks. Formantväärtused leiti samuti Praati skriptiga ning sellele järgneva käsitsi kontrolli käigus kõrvaldati võimalikud automaatanalüüsist tulenevad vead. Seega saadi mõlema formandi jaoks kontuurid, mis koosnesid üheksast väärtusest.

Diftongide puhul mõõdeti nende komponentide ja komponentidevaheliste siirete kestusi. Selleks segmenteeriti iga diftong kolmeks osaks, toetudes diftongi spektrile, mis koosneb kahest enam-vähem stabiilsest osast ja ülemineku- ehk siirdefaasist, kus diftongi esimese komponendi formandid liiguvad teise komponendi formantide suunas. Siirde alguse ja lõpu piir märgiti sinna, kus oli näha kõige suuremat formandiliikumist (vt joonist 1). Triftongide puhul oli siirdealasid keerulisem määratleda ja seepärast siirdeid eraldi ei märgendatud. Iga triftong jaotati kuuldelise ja spektraalinfo põhjal kolmeks osistevaheliste siirete keskel.

Joonis 1. Ostsillogramm ja spektrogramm sõnast *kuõli*, kus on näha diftongi jaotamine kolmeks osaks: esimeseks ja teiseks osiseks ja nendevaheliseks siirdeks. Joonisel on punktiirjoonega tähistatud esimese kahe formandi (F1 ja F2) kontuurid

Diftongide ja triftongide puhul arvutati iga vokaaliosa pikkus (ingl *Vowel Section Length*, lühendatult VSL) ehk vokaali formantrajektooris kõrvutiste mõõtmispunktide vaheline formantväärtuste eukleidiline kaugus barkides. Sama meetodikat on kasutanud ning täpsemalt kirjeldanud Jacewicz jt (2011) ja Asu jt (2012). Käsitsi märgitud osistevahelisi piire diftongides ja triftongides võrreldi automaatselt leitud punktiga, kus vokaali kvaliteedi muutus on formantrajektooris kõige suurem.

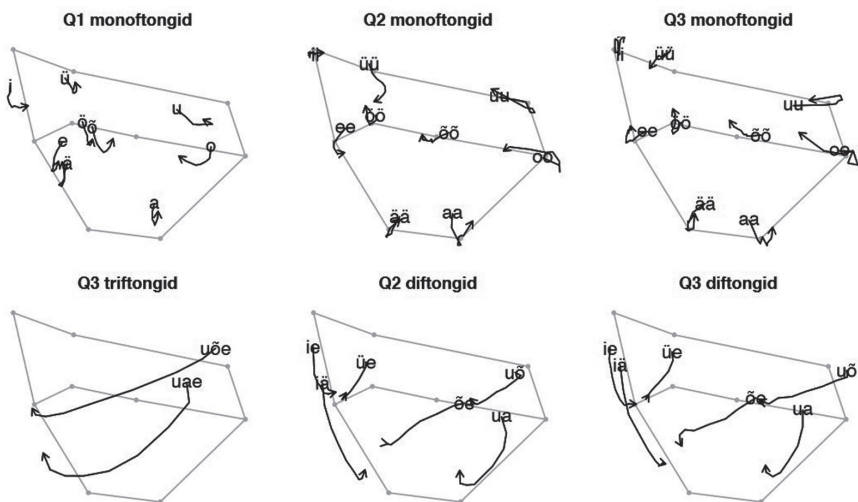
Edasine andmetöötlus viidi läbi programmiga R (vt R Core Team 2013). Häälikukestuste välteerinevuste testimiseks kasutati lineaarset segamudelit, arvestades keelejuhi ja testsõna mõju kui juhusliku faktoriga.

2. Tulemused

2.1. Vokaalide formantdünaamika

Joonisel 2 on näha kõigi keelejuhtide keskmistatud vokaalide paiknemine vokaaliruumis, mis on visandatud monoftongide keskmiste väärtuste põhjal. Iga keelejuhi formantide väärtused on normaliseeritud z-skoorideks, mis kujutavad formantväärtusi standardhälbena keskväärtusest. Selline normaliseerimisprotseduur lubab vältida kõnetrakti kujust tingitud erinevusi mees- ja naiskõneleajate vahel ning võimaldab kirjeldada vokaalide paiknemist üksteise suhtes vokaalisüsteemi piires. Joonisel vastab vertikaaltelg F1 väärtusega kirjeldatud häälduskoha kõrgusele ning horisontaaltelg F2 väärtusega kirjeldatud ees-tagapoolsusele. Normaliseerimise tagajärjel puudub küll formantväärtustel akustilistele mõõtmistele vastav mõõtühik, kuid see ei olegi antud juhul niivõrd oluline, sest eesmärk on visualiseerida formantväärtuste muutumist vokaali jooksul.

Nii tuleb esile erinevus ühe ja mitme sihtväärtusega vokaalide vahel: monoftongide vokaali kvaliteet kõigub ainult vähesel määral oma sihtväärtuste ümbruses ja seepärast on monoftongide formantrajektoolid väga

Joonis 2. Kihnu monoftongide (Q1, Q2, Q3), diftongide (Q2, Q3) ja triftoongide (Q3) formantrajektoolid vokaalidiagrammidel

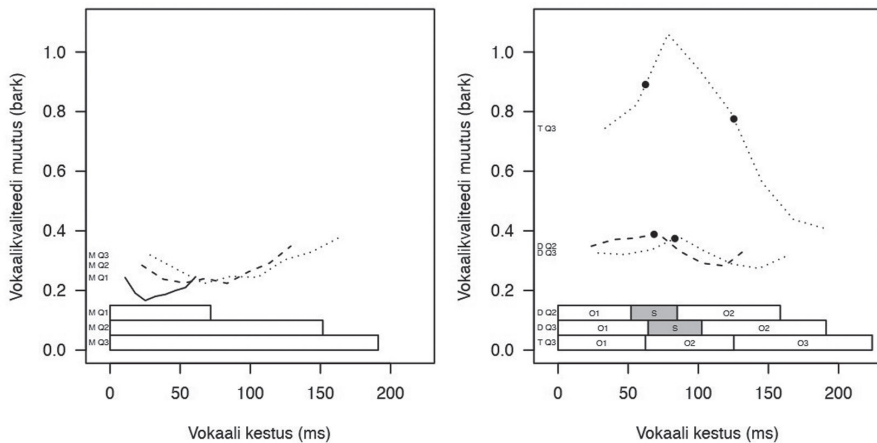
lühikesed. Diftongide ja triftongide puhul saab aga jälgida formantväärtuste muutumist ühe vokaali sihtväärtuste lähedusest teise (ning kolmanda) vokaali sihtväärtuste suunas ja formanttrajektoridel on selge suund ühest sihtmärgist teise, mis küll alati ei ühti monoftongi sama sihtväärtusega. Triftongide trajektorid on kõige pikemad ja liikumine on kerge kaarega, ühendades kõiki kolme sihtmärki.

Monoftongide paigutuse osas ei ole Kihnus märkimisväärseid erinevusi eesti vokaalisüsteemi varasemate kirjeldustega (vrd Eek, Meister 1994; Lippus jt 2013). Ka siin on näha üldine tendents, et lühikesed vokaalid on võrreldes pikkade vokaalidega kesksamad ehk nihkunud akustilises ruumis kesk-vokaalide suunas ja pikad monoftongid teise- ja kolmandavärtelistes sõnades ei erine kvaliteedilt üksteisest. Kõige silmatorkavam Kihnu vokaalide kvaliteedierinevus on kindlasti lühikese /õ/ ja /ö/ kokkulangemine. Kihnu ja kirja-keele vokaalisüsteemi peamiseks erinevuseks on vokaalide /ä/ ja /i/ kvaliteet: Kihnu /ä/ on kinnisem ehk /e/-poolsem esma- ja kolmandavärtelistes sõnades ja Kihnu pikk /i/ on tagapoolsem kui kirjakeelne. Täpsema Kihnu ja kirja-keele monoftongide võrdluse on esitanud Asu jt (2012).

2.2. Vokaaliosa pikkus

Joonis 3 võrdleb diftongide käsitsi leitud osiseid automaatselt leitud VSL-kontuuridega, kus vokaali kvaliteedi muutumist vokaali jooksul väljendab kõrvutiste mõõtmispunktide vaheline eukleidiline kaugus. See võimaldab kahe mitmemõõtmelises ruumis (F1 ja F2) registreeritud punkti vahelist otsekaugust väljendada ühemõõtmelise suurusena. Kui diftongid ja triftongid sisaldavad osisvokaalidele vastavaid stabiilseid osi, kus formantväärtused muutuvad vähe, ja neid ühendavaid siirdefaase, mille jooksul toimuvad kiiremad muutused vokaali kvaliteedis, siis võiks eeldada, et selline stabiilsemate ja dünaamiliste osiste jaotus peaks kajastuma ka VSL-kontuuris.

Kogukestuse poolest eristuvad monoftongidel kolm väldet [$\chi^2(df = 2, N = 757) = 97,8; p < 0,0011$]: Q1 – 72 ms, Q2 – 154 ms ja Q3 – 184 ms. Diftongid, mida esmavärtelistes sõnades ei saa esineda, ei erine teises ja kolmandas vältes kogukestuse poolest monoftongidest. Küll aga on kõigist teistest selgelt pikemad triftongid (keskmiselt 222 ms). Samas pole triftongid välte poolest monoftongide ja diftongidega otseselt võrreldavad, kuna esinevad vaid ühesilbilistes sõnades.

Joonis 3. Vokaalide kestus ja VSL-kontuurid. Vasakul monoftongid (M), paremal diftongid (D) ja triftongid (T), nende käsitsi leitud osiste kestused kast-diagrammina (01 – esimene osis, 02 – teine osis, 03 – kolmas osis, S – siire). Joontega on kujutatud vokaali kvaliteedi muutus eukleidilise kaugusena kõrvutiste mõõtmispunktide vahel (Q1 – pidev joon, Q2 – katkendjoon, Q3 – punktiirjoon) ning punktiga on tähistatud osistevahelised käsitsi leitud piirid

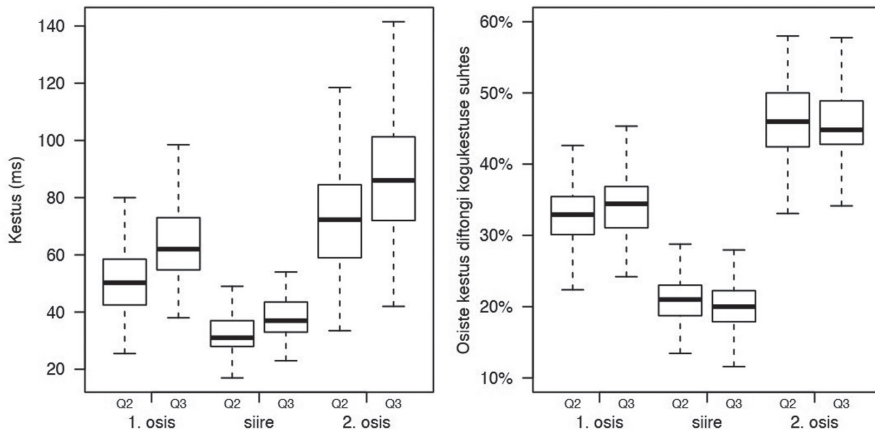
Joonise 3 vasakpoolsel paneelil on kujutatud vokaalide kvaliteedi muutus monoftongides. Kvaliteedi muutused on suuremad vokaali alguses ja lõpus, kus paiknevad siirded vastavalt eelnevalt konsonandilt ja järgnevale konsonandile. Kuigi kvaliteedi muutused pole vokaali keskel päris olematud, on need siiski monoftongi keskosas kõige väiksemad. Seevastu diftongidel ja triftongidel (vt joonise 3 parempoolset paneeli) muutub vokaali kvaliteet kõige rohkem just vokaali keskosas. Diftongide ja eriti triftongide VSL-kontuurist on aga raske leida sellist osa, kus kvaliteedimuutus oleks väga väike ja mida võiks selgepiiriliselts ühe või teise sihtvokaali stabiilseks osiseks pidada.

VSL-kontuure vaadates selgub, et diftongidel langeb käsitsi leitud osisvokaalide vaheline piir (ehk siirde keskpunkt) kokku punktiga, kus vokaali kvaliteet kõige rohkem muutub. Nagu näha jooniselt 3, ei ole triftongi käsitsi leitud osiste piiridel aga selget seost vokaali kvaliteedi muutumisega ja vokaali kvaliteedi muutumise kõver ei viita otseselt kolmele eristuvale osisele. Sarnaselt diftongidega on triftongidel samuti vaid üks märgatav üleminekufaas ühelt vokaalilt teisele, mitte kaks VSL-kontuuri tippu, mis märgiksid kahte siirdefaasi. Sellest võib järeldada, et käsitsi leitud osiste piirid

ei lange triftongide puhul kokku suuremate muutustega vokaali kvaliteedis. Põhjuseks, miks triftongide VSL-kontuuris ei ole kahte tippu, võib olla see, et üleminek esimeselt osiselt teisele on järsk, kuid edasi liiguvad F2 väärtused kogu teise vokaali jooksul tõusvas joones ning üleminek kolmandale vokaalile toimub suhteliselt sujuvalt.

Joonisel 4 on näidatud diftongi osiste kestused. Joonise vasakpoolsel paneelil on näha, et absoluutkestuste poolest on diftongi mõlemad osised pikemad kolmandas vältes: esimene osis Q2 – 50 ms vs. Q3 – 62 ms [$\chi^2(df = 1, N = 243) = 48,6; p < 0,001$] ja teine osis Q2 – 72 ms vs. Q3 – 86 ms [$\chi^2(df = 1, N = 243) = 43,3; p < 0,001$]. Selline tulemus on igati ootuspärane ning kinnitab Lehiste (1970) tulemusi. Jooniselt on näha, et ka osistevaheleline siire on kolmandas vältes pikem: Q2 – 31 ms vs. Q3 – 37 ms [$\chi^2(df = 1, N = 243) = 32,1; p < 0,001$]. Seega, kolmandas vältes on sarnaselt monofongidega kogu diftong pikem kui teises vältes. Joonise 4 paremal paneelil on osiste kestused väljendatud protsendina diftongi kogukestusest. Selgub, et proportsionaalselt ei ole osiste kestusel välteti statistiliselt olulist erinevust: esimese osise kestus on 33%, siirde kestus 21% ning teise osise kestus 46% kogu diftongi kestusest.

Triftongi osiste mõõtmistulemused näitasid, et triftongi kogukestusest moodustavad esimene ja teine vokaal keskmiselt sama suure osa (ligikaudu

Joonis 4. Diftongi osiste kestused teise- ja kolmandavältelistes sõnades.

Vasakpoolsel paneelil osiste kestused millisekundites ja paremal osiste kestused protsendina diftongi kogukestusest

28%). Märkimisväärselt pikem on kolmas vokaal, mis on keskmiselt 44% kogu triftongi kestusest. Võrreldes diftongidega on triftongi esimene osis veidi lühem, kuid kolmanda osise kestus on sarnane diftongi teise vokaali kestusega.

3. Kokkuvõte

Artikli peamiseks eesmärgiks oli uurida vokaalosiste jaotumist teise- ja kolmandavältelistes diftongides. Lisaks uuriti triftongide temporaalseid omadusi ning monoftongide, diftongide ja triftongide kvaliteeti. Materjalina kasutati Kihnu murraku loetud lauseid. Mõõdeti monoftongide, diftongide ja triftongide üldkestusi ning viimase kahe osisvokaalide kestust. Diftongide puhul mõõdeti ka osistevaheliste üleminekute ehk siirete kestust. Osistevahelised piirid märgendati käsitsi ning neid võrreldi automaatselt leitud punktiga, kus vokaali kvaliteedi muutus on kõige suurem.

Vokaalide kvaliteedi uurimiseks kasutati formanndünaamika meetodit, mis võimaldab näha kvaliteedi muutumist kogu vokaali kestel. Monoftongide formantrajektoorid olid väga lühikesed, sest üksikvokaali kvaliteet kõigub ainult vähesel määral oma sihtväärtuste ümbruses. Diftongide ja triftongide formantrajektooridel oli aga kindel suund ühest sihist teise. Kõige pikemad olid triftongide trajektoorid, ühendades kõiki kolme sihtmärki. Tulemused näitasid, et ka Kihnu materjalis on lühikesed vokaalid võrreldes pikkade vokaalidega keskmised ja pikad monoftongid teise- ja kolmandavältelistes sõnades ei erine üksteisest kvaliteedi poolest. Kihnu vokaalides hakkas silma lühikese /õ/ ja /ö/ kokkulangemine.

Diftongide keskmisi kogukestusi kõrvutati pikkade monoftongide omadega ning leiti, et need osutusid sarnaseks, käitudes ka välteti ühtmoodi: kolmandas vältes on nii diftongid kui ka monoftongid pikemad kui teises vältes. Kõigist pikemad olid triftongid.

Üldiselt on diftongi esimene osis lühem kui teine. Vokaalidevaheline siirdefaas moodustas diftongi üldkestusest küllaltki suure osa, 21%. Võrreldes aga osiste kestusi välteti, selgus, et absoluutkestuste poolest on diftongi mõlemad osised pikemad kolmandas vältes ning proportsionaalselt ei ole osiste kestusel välteti statistiliselt olulist erinevust. See tulemus on kooskõlas Lehiste (1970) tähelepanekutega, kuid vastuolus Eegi (2008) omadega, millele Eek on üles ehitanud ka oma viimase vältekäsitluse (Eek, Meister 2003, 2004).

Trifongide osisteks jagamisel ilmnes, et esimene ja teine vokaal on enam-vähem võrdse pikkusega, olles aga kolmandast märkimisväärselt lühemad. Trifongide spektri põhjal saab öelda, et kõige kiiremini toimuvad muutused üleminekul esimeselt osiselt teisele, kolmandale osisele liikudes muutuvad formandid sujuvalt, mistõttu ei ole siirdefaasi võimalik eristada.

Uurimus on valminud Eesti Teadusagentuuri projekti IUT2-37 „Soome-ugri keelte prosoodiline struktuur ja keelekontaktid“ raames.

Kirjandus

- Asu jt 2012 = Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Ellen Niit, Helen Türk. The acoustic characteristics of monophthongs and diphthongs in the Kihnu variety of Estonian. – *Linguistica Uralica* 3, 161–170.
- Boersma, Paul, David Weenink 2015. Praat: Doing phonetics by computer (Arvuti-programm).
- Catford, John Gunnison 1977. *Fundamental Problems in Phonetics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Eek, Arvo 2008. Eesti keele foneetika I. Tallinna Tehnikaülikooli Küberneetika Instituut. Tallinn: TTÜ Kirjastus.
- Eek, Arvo, Einar Meister 1994. Eesti vokaalide sihtväärtused hääldus- ja tajuruumis. – *Keel ja Kirjandus* 7, 404–413; 8, 476–483; 9, 548–553.
- Eek, Arvo, Einar Meister 2003. Foneetilisi katseid ja arutlusi kvantiteedi alalt. I. Häälikuestusi muutvad kontekstid ja välde. – *Keel ja Kirjandus* 11, 815–837; 12, 904–918.
- Eek, Arvo, Einar Meister 2004. Foneetilisi katseid ja arutlusi kvantiteedi alalt. II. Takt, silp ja välde. – *Keel ja Kirjandus* 4, 251–271; 5, 336–357.
- Greisbach jt 1995 = Reinhold Greisbach, Otto Esser, Constanze Weinstock. Speaker identification by formant contours. – *Studies in Forensic Phonetics, BEIPHOL* 64. Eds. Angelika Braun, Jens-Peter Köster. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 49–55.
- Grigorjev jt 1997 = Piret Grigorjev, Leelo Keevallik, Ellen Niit, Leho Paldre, Kristi Sak, Ann Veismann. Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul. – *Pühendusteos Huno Rätsepale*. 28.12.1997. Toim Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 26–44. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.)
- Harrington, Jonathan, Stephen Cassidy 1994. Dynamic and target theories of vowel classification: Evidence from monophthongs and diphthongs in Australian English. – *Language and Speech* 37(4), 357–373.

- Holbrook, Anthony, Grant Fairbanks 1962. Diphthong formants and their movements. – *Journal of Speech, Language and Hearing Research* 5, 1, 38–58.
- Jacewicz jt 2011 = Ewa Jacewicz, Robert A. Fox, Joseph Salmons. Vowel change across three age groups of speakers in three regional varieties of American English. – *Journal of Phonetics* 39, 4, 683–693.
- Ladefoged, Peter 2006. *A Course in Phonetics*. Boston: Wadsworth Publishing.
- Lehiste, Ilse 1970. Diphthongs versus vowel sequences in Estonian. – *Sixth International Congress of Phonetic Sciences, Prague, Czech, 7–13 September 1967, Proceedings*. Prague: Hueber, 539–544.
- Lippus jt 2013 = Pärtel Lippus, Eva Liina Asu, Pire Teras, Tuuli Tuisk. Quantity-related variation of duration, pitch and vowel quality in spontaneous Estonian. – *Journal of Phonetics* 41, 1, 17–28.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde iseloomustus ja liigendus. – Saarte murde tekstid. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 11–64. (Eesti murded VII.)
- McDougall, Kirsty 2006. Dynamic features of speech and the characterisation of speakers: Towards a new approach using formant frequencies. – *The International Journal of Speech, Language and the Law* 13, 1, 89–126.
- McDougall, Kirsty, Francis Nolan 2007. Discrimination of speakers using the formant dynamics of /u:/ in British English. – *16th International Congress of Phonetic Sciences, Saarbrücken, Germany, 6–10 August, Proceedings*. Eds. Jürgen Trouvain, William John Barry. Saarbrücken: Universität des Saarlandes, lk 1825–1828.
- Pajusalu jt 2009 = Karl Pajusalu, Tiit Hennoste Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Piir, Hille 1985. Acoustics of the Estonian diphthongs. – *Estonian Papers in Phonetics 1982–1983*. Tallinn, 5–103.
- R Core Team 2013. *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <http://www.R-project.org/>
- Saar, Theodor 1958. Kihnu murde häälikud. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Saar, Theodor, Aino Valmet 1997. Kihnu murrakust. – Kihnu regilaulud. Koost ja toim Ottilie Kõiva, Ingrid Rüütel. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Keele Instituut, folkloristika osakond, 35–40. (Vana Kannel VII: 1.)
- Saareste, Andrus 1920. Häälikajalooline uurimus Kihnu murdest. Konsonandid. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis.]

- Sang, Joel 2009. Ühest fonotaktilisest kollisioonist (Kihnu näitel). – Keel ja Kirjandus 11, 809–817.
- Teras, Pire 1996. Eesti keele teise silbi diftongide akustikast. Diplomitöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.]
- Teras, Pire 2012. Eesti diftongid spontaankõnes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 235–248.
- Türk, Helen 2013. Kihnu murraku diftongidest. Magistritöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.]
http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/30847/Turk_Helen_MA2013.pdf
- Viitso, Tiit-Rein 2008. Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Tartu–Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Watson, Catherine L, Jonathan Harrington 1999. Dynamic English vowel formants. – Journal of the Acoustical Society of America 106, 1, 458–468.
- Wiik, Kalevi 1965. Finnish and English Vowels. A comparison with special reference to the learning problems met by native speakers of Finnish learning English. Turku: Turun yliopisto.

Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul

Ilmunud: Piret Grigorjev, Leelo Keevallik, Ellen Niit, Leho Paldre, Kristi Sak, Ann Veismann 1997.
Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul. – Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997.
Toim Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikool, 26–44. (Tartu Ülikooli eesti keele
õpetooli toimetised 7.)

Sissejuhatus

Eesti keele paikkondlikud murded ja murrakud on suhtlemisvõimaluste laienemise tõttu paratamatult muutumas. Toimub ühtlustumine, mille käigus väga eripärased murdejooned kaovad, inimeste kõnepruuk samastub traditsioonilisest laiemale alal ja moodustuvad nn koineed. Koineed on piirkondlikud *lingua franca*-d, kus säilivad enamasti need kohalikud keelejooned, mis on sellel alal üldlevinud. Koineed võivad omakorda ühtlustuda ja assimileeruda nn ühiskeeleks, kirjakeelele lähedaseks kõnekeele variandiks. Umbes sellise arengutee tulemusena on ühiskeel eesti kodudes arvatavasti valdavaks saanud juba sajandivahetusel. Ühelt poolt laienevad suhtlemisvõimalused, teiselt poolt toetab ühtlasemat keelekasutust kirjakeelne pruuk. Vaadeldes keelt ühe süsteemina, räägitakse tavaliselt ühtlustumisest kui murrete assimileerumisest.

Et aga keele ühtlustumist tõepäraselt seletada, tuleb täpsemalt vaadelda seda, mis toimub inimestevahelises suhtluses. Kui kohtuvad kaks eri murrakut rääkivat inimest, kes on üksteise suhtes positiivselt häälestatud ning püüavad end arusaadavaks teha, siis kohandavad nad oma keelt vastaskõneleja omaga. Nad ei kasuta näiteks selliseid sõnu ja väljendeid, mis nende teada on teisele võõrad. Kohandumisi võib esineda väga erinevail tasandil, nt häälduses, süntaksis jne. Ka võib kohandumismehhanisme näha väga erineva keelelise tagapõhjaga inimeste vahel. Nii võib näiteks eestlane kohandada oma keelt soomlasega kõneldes, võrokene pealinna inimestega vesteldes, aga ka saarlane kihnlast kuuldes. Nähtuse kirjeldamiseks on sotsiaalsühholoogiast laenatud termin *sarnastumine* (ingl *convergence*).

Teiselt poolt aga mõjuvad keeles ka eristavad jõud. Vastasel juhul peaks ju murded liikumise elavnedes, riikliku tsentraliseerituse kasvades ja/või massimeedia mõjul lõpuks täiesti ära kaduma. See aga pole reaalne, kuna ühe elava keele kõnelejalatel võib olla väga mitmeid põhjusi end teistest sama keele kõnelejatest eristada. Keelekasutusega markeeritakse ju oma haritust, aga ka grupikuuluvust ja kohalikku prestiiži. Näiteks üsna tavapäraselt markeerivad noored oma intonatsiooni, vestlusstiili ja sõnavalikuga, et nad ei ole täiskasvanud ega pea vajalikuks nende norme järgida. Noortegruppides kehtivad teised normid, neil on oma prestiiživahendid, mis kindlasti ei sõltu ühiskonna üldisest hinnangust. Samamoodi on murdekõnelejalatel kodus õpitud keelega tavaliselt tugev positiivne emotsionaalne side, see on osa nende identiteedist, mida ülejäänud ühiskond oluliselt ei mõjuta. Suhtlussituatsioonis, kus vestlejad soovivad rõhutada kas oma erinevat päritolu või grupikuuluvust või kus vestlejad on üksteise suhtes mingil põhjusel negatiivselt häälestatud, võib toimuda hoopis keeleline *eristumine* (ingl *divergence*). Sel juhul püüab suhtluses osaleja (sageli alateadlikult) markeerida, et teda ei ühenda kaasvestlejaga mitte miski, ning see annab tunda ka tema keelekasutuses. Murdekõnelejate jaoks võib see tähendada väga eripärase murdejoonte rõhutamist, sama keele variandi kasutajate jaoks aga näiteks mõne variaabli variandi erinevat kasutust. Keelelise eristumise tugevus sõltub otseselt grupi tugevusest ja positsioonist keeleühiskonnas.

Need kaks vastandlikku jõudu, mis toimivad konkreetsetes suhtlussituatsioonides konkreetsete vestlejate vahel, ongi keelemuutuse põhiliseks leviku- ja vahel ka tekkemehhanismiks (teooria kohta vt täpsemalt Trudgill 1986). Kui muutuvad suhtumised ja inimestevahelised kontaktid, muutub ka keelekasutus, ja mitte sugugi alati üha sarnasemaks. Pole mõtet karta, et eesti keel lõplikult homogeniseeruks, geograafiliste murrete asemele on tulnud või tulemas sotsiaalsed murded ja linnakeeled. Vanad rikkused asenduvad uutega, samuti nagu endised ühiskondlikud grupid ja tüüpilised suhtlusvõrgud asenduvad uutega.

Vanapärase murdejoonte lindilepüüdmise kõrval on seega huvitav jälgida ka seda, mis ja kuidas keeles muutub. Nagu eelnevast selgus, tuleb nüüsgugusel puhul tähelepanu pöörata ühiskonna üldisele sotsiaalsele arengule, aga eriti olulised on keelekõnelejate isiklikud suhtluskontaktid. Inimeste suhtlusringkondi pole aga tänapäeva linnastunud ühiskondades, sh Eestis, kuigi kerge määratleda. Linnas on inimestel palju pealiskaudseid suhteid

ja keelekontakte. Isoleeritumates paikades on esiteks suhete arv väiksem ja teiseks kujunevad seal inimestevahelised suhted põhjalikumaks (Malmberg, Nordberg 1994). Üksteist tuntakse paremini ja näiteks poemüüjaga ei räägita ainult ostetavast kaubast, vaid ka perekonnast ja muust eluolust.

On selge, et mida suletum kogukond, seda vähem pääseb sinna välismõjusid, nii keelelisi kui muid. Mida tihedamad on omavahelised suhted, seda konservatiivsemad on grupi tõekspidamised ja keel (inimeste ja gruppide vaheliste sidemete tugevuse ja keelemuutuse leviku suhetest vt Milroy 1992). Suletud keeleühiskonnas on seetõttu kergem jälgida, kuidas keel muutub, millised mõjutused tulevad väljastpoolt ja kuidas nad levivad. Suletusest saab muidugi rääkida ainult suhteliselt, 100%-liselt suletud ühiskonda pole Eestis kindlasti võimalik leida. Kuid on väikeseid saari, mille elanike suhtlusringkond on enam-vähem kindel ja kontaktid ülejäänud keeleühiskonnaga piiratud. Üks selliseid paiku on Manilaid.

Manilaid, inimesed ja keel

Manilaid on väike saar Kihnu ja mandri vahel, 0,8 km kaugusel Lao sadamast, üle nelja kilomeetri pikk ja kõige laiema koha pealt koos kõrkjatega pool kilomeetrit lai. Saart katavad rannaniit ja kadastik, puid on väga vähe – vaid üks nimetamisväärne männitukk. Kuigi saart on mainitud juba 1560 (*Holm Maune*), asustati ta alles 1930ndate keskel, kui Kihnus kitsaks jäi. Enne seda kasutasid kihnlased Manija karja- ja põllumaid. Esimene kihnlaste pere saabus Manijasse 1933 ning saare praegused elanikud on kõik kas kunagi Kihnust sisse rännanud, Kihnust naiseks võetud või nende järeltulijad. Abiellutud on kuni viimase ajani ikka kohalikega, äärmisel juhul kihnlase või ruhnlasega (üks naine on Ruhnust pärit). Tundub, et alalhoidlikum pool Manijas on just naised. Sellest annab tunnistust kasvõi praeguseni säilinud käsitöötraditsioon. Elanikke on hetkel (1994) saarele registreeritud 43 ja nad elavad 16 talus. Kaks maja seisavad tühjalt, üks neist endine koolimaja. 1987. aastal kolis Manijasse lisaks üks perekond mandrilt, aga see on seni ainuke. Seevastu on paljud noored saarelt ära kolinud ja käivad veel vaid paar korda aastas vanemaid ja vanavanemaid vaatamas.

Ühendus mandriga on suvel suhteliselt hea, paat sõidab paar korda päevas. Hommikuti viiakse sellega mandrile ka saare piim. Viimasel ajal juhtub üha sagedamini, et paat on katki ja piim tuleb üle viia oma paadiga. Talvel

saab jala üle, jäätuleku ja -mineku ajal tuleb lihtsalt oodata. Siiski on kontaktid mandriga väga piiratud. Isegi peaaegu kõiki külalisi tuntakse nägu- ja nimepidi, sest juhukülalisi eksib siia harva. (Nüüd on olukord pisut muutumas, kuna sisserännanud pere on hakanud pidama turismitalu.) Manija on seega just üks niisugune suletud kogukond, kus keele muutumist on mugav jälgida. Eriti soodus on muidugi saare küllaltki väike elanike arv. Nii pole keelemuutuse uurimiseks tarvis teha keelejuhtide hulgas valikut, vaid võib lindistada ja kuulata kõigi elanike keelt ning kirjeldada terve kogukonna keelekasutust.

Manijas räägiti ja räägitakse tänapäevani Kihnu murrakut. On üsna ebatõenäoline, et Manijas on toimunud veel mingeid eriarenguid, kuna sugulusidemed Kihnuga on pea kõigil peredel olnud tugevad. Kihnu peod on manijalaste jaoks oodatud suursündmused. Nii valitsebki paradoksaalne olukord, et manijalased saavad mandrielanikega kokku ikka Kihnus, kuigi Manija on mandrile tunduvalt lähemal. Kihnu suhted mandriga on tihedamad, seal käib ohtralt turiste ja muid uudistajaid, kihnlased esinevad sageli televisioonis. Manija on rohkem omaette, manijalaste suhtlusringkond on väiksem. Nii et tegelikult võiks oodata vastupidist – et Manija on keeleliselt konservatiivsem. Kuid Manija keele vastu huvi tundjaid püütakse seal ikka „õige“ Kihnu keele juurde suunata.

Manijalaste suhted mandriga on olnud küllaltki põgusad. Kolhoosi-aegadel, eriti kollektiviseerimise algperioodil, on naised pidanud mandril kalatööstuses ja laudas tööl käima. Seda meenutatakse kui äärmiselt rasket perioodi. Mehed on alati isekeskis merel käinud, vajaduse korral abistavad neid lapsed, põhiliselt poisid. Ajuti on Manijas olnud ka oma algkool, viimati 1980ndate aastate keskel, küll mandrilt tulnud õpetajaga. Koolis on käidud ka Pootsis ja praegune noorem põlvkond on lõpetanud või kavatseb lõpetada sealsed 9 klassi. Suvel ja nädalalõppudel on kõik lapsed alati Manijas, mõned sõidavad isegi iga päev üle. Paljudel vanema põlvkonna esindajatel on aga kool hoopiski pooleli jäänud.

Elatist teenitakse Manijas piima ja lambavilla müügi ning muidugi kalapüügi. Ainukesed palgatöökohad on majakavahil ja postiljonil, kes jalgrattal ja kihnu seelikus paar korda nädalas saare ainsat liivast teed mööda posti laiali veab. Kalapüük on traditsiooniliselt olnud väga tasuv ala ja saare mehed on teinud head raha, mida küll suuremalt jaolt on kasutatud viina ostmiseks. Teenimisvõimalus meelitab nooremaidki poisse merele. Tüdrukutele aga ei

paista tulevik saarel suuremat pakkuvat – raske maatöö ja sageli joodikust mees. Seepärast otsivad just tüdrukud sageli edasiõppimisvõimalusi mandril, et kergema elu ja prestiižikama töö peale saada. Mehed ja naised hoiavad üldse saarel omaette: naised suhtlevad omavahel ja mehed omavahel. Naised lobisevad hommikuti piima viies (muidugi samal ajal käsitööd tehes), mehed käivad isekeskis merel ja üksteise juures joomas. Suurematel kogunemistel moodustub ikka kaks suhtlusringi. Mehe ja naise rollid hoitakse saarel selgelt lahus.

Manija murdeprojekt

1994. aasta suvel käisid neli Tartu ülikooli eesti keele eriharu üliõpilast koos juhendajatega Manijas murdepraktikal. Eesmärgiks oli teha saare lauslindistus ja vaadata, kas ja kuidas murre saarel taandub ning millised sotsiaalsed parameetrid sealseid keelemuutusi mõjutavad.

Lindistasime kõiki saare elanikke, kes vähegi nõus olid vestlema, kokku 34 inimest. Välja jäid mandrilt tulnud inimesed, kuid kahjuks ka saare vanim elanik, kes kahtlustas, et me saadame linnid tema kõnega raadiosse või televisiooni, ja 14-aastane tütarlaps, kes oli liiga häbelik. Mõned keelejuhid rääkisid ka äärmiselt vähe. Et kuulda võimalikult autentset keelt, lindistasime nii avalikult kui salaja. Paraku ei rääkinud ükski meist kohalikku murret ja seega oli keelejuhtide teatav kohandumine küsitleja keelega ilmselt paratamatu. Murre tuleb loomulikult, kui seda vastu räägitakse. Eriti oli see probleemiks nooremate inimestega, kes võib-olla valdavad kaht koodi.

Vestlusteemadeks oli enamasti Manija minevik ja kombed, inimeste elulood. Sihipärast temaatilist küsitlemist ei toimunud, püüdsime lindistada võimalikult loomulikku vestlust. Enamasti istusime lihtsalt õues trepiserval, vahel tegi informant samal ajal tööd, lüpsis lehma või pügas lammast. Mõnikord näitasid naised oma näputöid. Lindistatud teksti sai viie päeva jooksul kokku umbes 17 tundi, millest naiste kõnet rohkem kui pool.

Kuna projekti põhieesmärk oli vaadelda keele muutumist, arvatavasti eesti üldkeelega sarnasemaks, siis jälgisime põhiliselt vanuselisi ja soolisi erinevusi. Iga murdepraktika sooritaja valis välja vähemalt ühe variaabli, mis murdejoonena oletatavasti kadumas on, ja kirjutas hiljem lintide pealt maha kõik oma variaabli esinemisjuhud. Järgnevalt kirjeldame kokkuvõtlikult neid töid.

Sidesõnade ja ja ning vaheldus

Rinnastava sidesõnana on Kihnu murrakus traditsiooniliselt kasutatud sidesõna *ning*. Saarel esineb isikuti lisaks *ning*-ile ka lühenenud vormi *ni*: *aga neid metsvaariku ni maasiku ni neid `kõiki oli* (SL¹), *siin saksa `aegus oli võinorm ni munanorm ni* (SA). Eesti kirjakeeles on *ning* muidugi kasutusel, kuid suulises ühiskeeles esineb ta ilmselt üliharva ja valdavalt formaalsemates suhtlussituatsioonides. Kui eeldada, et Kihnu murrak on saarel taandumas, siis peaks ka sidesõna kasutus põlvkonniti erinema. Sõnavara valikut on ju suhteliselt lihtne isegi teadlikult suunata.

Manijas lindistatud materjalides kasutati *ja*-d rinnastava sidesõnana kokku 65% kordadest. Vanem põlvkond kasutab selgelt kõige rohkem *ning*-sidesõna ja noorem kõige vähem (vt tabel 1), kuigi rühmasisene varieerumine on suhteliselt suur. Nii näiteks kasutab 1933. aastal sündinud MN vaid 15% *ning*-i, samas kui 1945. aastal sündinud SE kasutab seda 94%. SE veetis oma lapsepõlve Ruhnus, 13-aastaselt tuli Kihnu ja 1979. aastal abiellus Manijasse. Lapsed on tal teismeeas ning elavad kohapeal. MN on esimene Manijas sündinu, kuid on käinud mandril tööl. Üks MNi tütar elab Pärnus, teine (EN) on Pärnus müüjaks olnud ja elab nüüd jälle saarel, kuid tema teismeealised tütre (KN, KI) orienteeruvad selgelt mandrile. EN, KN ja KI ei kasuta *ning*-i kordagi. Enne 1920. aastat sündinud naistel võib aga konjunktsioonide kasutamisel täheldada kindlaid tingimusi: *ning* esineb põhiliselt igapäevasemate naiste tööde (kudumine, loomade talitamine) ja lapsepõlvemälestuste puhul, *ja* tuleb sagedamini ette meeste töödest (pastelde-korvide tegemine, kalapüük) ja noorematest põlvkondadest kõnelemisel.

Huvitav on see, et vanema põlvkonna mehed kasutavad *ning*-i palju vähem kui samas vanuses naised. Sellesse rühma kuuluv TN on käinud kaluri-, kapteni-, autojuhi- ja mootorratturikursustel nii mandril kui ka Saaremaal, NK kaks tütar elavad mandril. Ilmselt on selle põlvkonna mehed olnud pisut ärksamad ja liikuvamad kui naised. Keskmise põlvkonna meremeeste hulgas paistab aga *ning* olevat isegi laiemalt kasutusel kui samaealiste naiste hulgas. Põhjus võib osaliselt olla selles, et enamik selle rühma mehi oli lindistamise ajal joores ning ei suutnud oma kõnele märkimisväärselt tähelepanu pöörata. Kuid ka siin eristuvad liikuvamad isikud vähese *ning*-i kasutustega.

¹ Suurtähed näidete järel viitavad keelejuhile.

Tabel 1. Sidesõnade esinemus Manija keelejuhtidel

keele-juht	sünni-aasta	ja	ning	ning (%)	sugu	ning (%)	põlv-kond	ning (%)
TA	1902	3	12	80	N	59	vanem	52
LS	1908	2	20	91				
ML	1916	90	166	65				
RL	1921	61	27	31				
AP	1926	34	40	54				
HK	1930	11	19	63				
JM	1925	15	2	12	M	7		
NK	1931	32	0	0				
TN	1931	22	3	12				
SA	1932	12	44	79	N	51	kesk-mine	48
MN	1933	133	24	15				
VA	1938	7	33	83				
SL	1939	34	80	70				
LL	1941	81	5	6				
SE	1945	6	102	94				
EA	1935	50	5	9	M	42		
MA	1935	23	0	0				
PL	1938	35	17	33				
NA	1943	20	79	80				
JL	1944	8	18	69				
ES	1946	61	21	26				
AS	1951	1	6	86				
EN	1957	58	0	0	N	0		
KN	1976	2	0	0				
KI	1977	13	0	0				
EL	1983	7	0	0				
VN	1958	4	9	69	M	55	noorem	33
AU	1963	13	42	76				
VS	1976	1	1	50				
KS	1977	8	11	58				
AL	1977	7	9	56				
AN	1981	3	1	25				
OE	1981	0	0	0				
OL	1982	27	4	13				

Märkus. Keelemuutuse dünaamika paremaks jälgimiseks on keelejuhtide põlvkondadesse jagamisel arvestatud seda, et meeste vanemas põlvkonnas oleks vähemalt 3 informanti. Seega hõlmavad keskmise põlvkonna sünniaastad ainult 20, vanimal põlvkonnal 30 ja noorimal 26 aastat.

EA on sündinud Pärnus (ema oli Manijast) ja tegeleb siamaani kõikide elektririistade, isegi raadiote ja makkide remondiga ning vastutab saarel elektri ja telefoni eest. Peale selle esindab ta Manijat Saarte Kogus. Eluaegsed saareelanikud ja kalurid kasutavad hoopis rohkem murdelisi sidendeid. Selgelt eristub *ning*-i vähese kasutusega ka ES, kes on käinud sõjaväes, praegu aga on invaliid ja merel ei käi. Sidesõnade kasutus tundub eelkõige kajastavat kõnelejate biograafiat ning orientatsiooni. Aga ka põlvkondlikud tendentsid on suhteliselt selged – *ja* on levimas, *ning* taandumas.

Kuid nagu vanemas põlvkonnas, nii on ka nooremas soolised erinevused väga selged: naised kasutavad 100%-liselt ühiskeelset sidendit, mehed aga rohkesti murdelist. Kõik selle rühma esindajad on käinud Pootsi koolis, mõned ka kaugemal õppimas, kuid erinevalt naistest on noorte meeste ja poiste tulevikuplaanid seotud saarega. Õdedepaar KN ja KI on linnaelust lausa vaimustuses. Nad ei kannu näiteks mitte kihnu seelikut, nagu saarel tavaks, vaid teksaseid koos plekk- ja plastmassetehetega. Kõik nooremad naised on kas mandril kutsekoolis käinud või kavatsevad sinna minna. Vähemalt üks kavatseb lisaks pärast õmbuskooli lõpetamist kindlasti Pärnusse elama jääda. Seega kajastub ka meeste ja naiste erinev elusuunitlus *ja* ja *ning*-i vahelises valikus.

Sidesõnade erinev kasutus on põlvkondade ja sugude lõikes tähenduslik nivool 0.009 (ANOVA), kusjuures suurim erinevus on vanema põlvkonna informantide ja keskmise põlvkonna naiste vahel.

Eitus

Süntaktilistest tunnustest vaadeldi uurimuses eitust. Eitusparadigma on Manijas väga rikas. Nagu Kihnu murrakus üldine, võib seda väljendada kas eitusverbi vormidega (*ei* olevikus, minevikus eitusmorfeem *-s*, mis liitub vahetult öeldisverbi tüvele), eituspartikliga *mitte/ _mte*, kontaminatsiooniliste vormidega *põle/põlõ*, *ega*, keeldsõnaga *ää*, indefiniitpronoomenitega *keegi (kedagid)*, *ükski* ja *mingi (midagid)*, adverbidega (*enam, ühti*), rõhutava liitega *-gi(d)/-ki(d)* või nullmorfeemiga (Sang 1975: 155–162). Eitusverbi vorm *es*, mida Theodor Saare (1934: 53) andmetel Kihnus „ei osata tarvitada ega mäletata enam tähendustki“, esines antud materjalis siiski 8 korda verbi eesasendis. Kõik variandid võivad esineda üksi, aga ka omavahel kombineerudes. Kombineerimist ei piira mingid ranged reeglid, eriti kolme või

nelja eituselementi sisaldavais lauseis, mis Kihnu murrakus kohe kõrva hakavad. Kolmekordsed eitused kõlavad näiteks nii: *`tütrel ei põlõ mitte last* (LS), *ei põle ennemä `siuksi `vilte kedagi* (ML), *siin ei põlõ `ühti politseid* (ES), *nendega põle teha kedagid_mte* (AP). Neljakordsed aga nii: *ei põle mitte `ühti* (AS), *põle mitte `hiadust ei kedagist, puha korts* (ML), *mitte `ühti `vällä ei lubatas* (ML), *ei lase `ollagi `teisi enam rahu_mte* (SL). Esineb ka viie eituselemendiga fraase: *ega siäl `linnas põle enam midagid tehä_mte* (KS), *nüüd ei põle siin enam `ükski ära uppunu enam* (ES), *siis ei olõss presenti egä_mte kedagid*. Neist näidetest on muidugi selge, et keeles ei anna kaks miinust kokku plussi, vaid ikka tugevama miinuse. Huvitav on see, et neid kauneid pikki eitusi kuuleb naistelt sagedamini kui meestelt ja vanemas põlvkonnas sagedamini kui nooremas. Nooremas põlvkonnas aga kasutavad mehed neid rohkem kui naised. Sama levikumalli nägime juba sidesõnade kasutuse analüüsis.

Et aga täpsemalt kindlaks määrata, millised eitavad konstruktsioonid on murdepärased ja millised mitte, peaksime teadma, millised süntaktilised vormid kuuluvad eesti ühiskeelde või nt Pärnumaa koineesse. Kas näiteks *ihti*-konstruktsioonid kuuluvad ühiskeelde: *ei oln `siukest `tühja `kohta `ühti* (ML), *ei käü mina `ühti ujumas* (AP), *aga iseennast taha `ühti kuulata* (ML). Kuna keegi pole veel põhjalikult kirjeldanud ei ühiskeele ega Pärnumaa koinee süntaksit, siis saame aluseks võtta vaid murdekogujate endi keeletunnetuse. Mingeid kategoorilisi piire me seega eituse puhul tõmmata ei saanud. Alljärgnevas vaatleme vaid konstruktsioone, mis täiesti kindlalt on murdelised, ning võrdleme nende esinemissagedust erinevates kõnelejate rühmades. Oletatavasti markeerivad needki sagedused kõneleja keelekasutuse murdepärasust.

Kindlalt murdepärased ja väga markantsed on Kihnu *mitte* kasutus, *s*-eitus, tüveline eitus ja eitus ühendiga *ei pole. mitte/_mte*-vormi kasutatakse lauses eelistatavalt pärast öeldisverbi, kus ta järgneb vahetult, sageli ka enkliitikuna öeldisverbi tüvele (*mia tia_mte* (ML), *rukkijahu `kõlba_mte* (MN), *aga `rohkem taha_mte* (AP)) või öeldisverbile järgnevale *da*-infinitiivile (*viits õpp_mte* 'ei viitsi õppida' (MA), *mia mõista `öelda_mte* (SA), *unnaga muidu tohi püüda_mte* (VN)). *mitte/_mte* võib liituda ka adverbile (*muidu sua läbi mitte sialt* (JL), *nad sua üle kua umiku_mte* (AP)), rõhupartiklile *kua* (*kuolitamata sua kua_mte* (ML), *siis ei sua seda raha kua_mte kätte* (AP)) või substantiivile, mis süntaktiliselt täidab objekti rolli (*kas on `nuori*

tüdriku *__mte* (KS), *siin`siuksed naesed, kes taha õlut ega`viina__mte* (SA)). *mitte/ __mte* võib esineda ka verbi ees, sel juhul järgneb alati verbi finiitvorm (*sie mitte lähe ju* (JL), *mina__mte tiä Kihnu kielele* (SA), *käed na`aiged, et`käega__mte sua* (SL)). Vaid ühel korral, ilmselt ekspressiivsuse saavutamiseks, järgneb eituspartiklile *mitte* substantiiv aluse rollis: *üks`kietis`valmis, et__mte poisid tiä* (SA). Neis lausungeis, kus *mitte* eelnes verbile, seisis ta valdavalt 1. isiku asesõna järel (13 juhul 21st): *mina__mte tia mis`asja neil oln* (AP), *miä__mte lähe`kaugemale* (NA), *mia__mte karda* (SA). Niisiis kasutatakse *mitte*-vorme nii verbide kui substantiivide eitamiseks.

mitte/ __mte võib aga ka kombineeruda teiste eituselementidega. Näiteks: *kaluriks võeta nuori kua enam__mte* (JM), *`vilja omale enam`antud__mte* (ML), *taha enam tulla`kiegi__mte* (SE), *ega seda [---] jõua ju`osta__mte* (AP), *tunnegi__mte te madarat?* (SA), *tia mitte kedagid* (AU). Kõik need kombinatsioonid (*mitte + enam, mitte + enam + pronoomen, mitte + -ki, mitte + pronoomen* ja nende kombinatsioonid *ega-ga*) on lühiduse mõttes tabelis 2 kokku arvestatud lahtris „*mitte*“. Kirjakeelseid vastandava koordinaatsiooni juhte (*mitte... vaid*) materjalis ei esinenud.

mitte/ __mte kombineerub murdepäraselt veel *ei* ja *pole-ga*: *mia ei tahtn minna mitte* (SL), *ei`siukest__mte ole kusagil oln* (AU), *siin põln läb`käimise`kohta mitte* (HK), *`lihtsalt põle vaja läin__mte* (EA). Need omakorda võivad esineda fraasis koos teiste eituselementidega: *põle__mte ädä kedagid* (AL), *ei tule__mte`vällä kusagilt* (AP), *sial naisterahvast`ühti põle__mte* (SE), *sie enam ei jõudn__mte* (TN), *polegi__mte juttu* (SE), *põle__mte enam`hülgesi* (AU). Vastavad kombinatsioonid (*ei mitte* ja *pole mitte + enam, -ki, ühti, pronoomen, ega*) on tabelis 2 arvestatud lahtrites „*pole mitte*“ ja „*ei mitte*“. Välja on jäetud kirjakeelsed erieitust väljendavad konstruktsioonid: *Kihnus ei ole__mte kusagil* (AP), *mitte midagid ei sua aru* (NA), aga ka ühiskeelsena tundunud *praegu minu teada küll mitte* (EA), *mitte ei tia üelda* (TN).

Huvitav murdepärane eitusviis Kihnu murrakus on ühend *ei pole*: *mia ei põle näin* (LS), *nied ei põle siärepaelad* (MN), *ei põle käin* (VN). Kõik fraasid, kus *ei* ja *pole* esinesid teineteise kõrval, on kokku arvestatud lahtrisse „*ei pole*“. Siia on lisatud ka sellised konstruktsioonid, kus esines veel mõni eituselement lisaks, nt *ei põle minul`ühti neid nimesid* (PL), *ei põle siin`kiägi käin* (HK).

s-eitus esineb lause ainsa eituselemendina väga harva, meie materjalis ainult kolmel korral, nt *kas said kala või suas* (NA), *es* kui vanem variant

esines neljal korral: no *__mte korraga es tuln aga* (ES), *tānavu `uasta es olõ pailu `lapsi sial* (ML). Kombinatsioonis teiste eituselementidega esineb -s sagedamini: *tias ju kua __mte mis viga on* (AP), *siis `julgekski enam surnuaia juurest läbi `tulla* (SE), *meil lähes `ühti kurjaks käe* (ML), *ullemat orja `aega __mte olõss kui siin kolhoosi akatuses* (SA), *ega `lapsi lubatas `ülsse mere `piale alla kaheksateis `kümne `uasta* (ML) jne. Kõik s-eituse esinemise juhud on kokku arvestatud lahtris „-s ja es“.

Tüveline eitus esines Manija materjalides isikulise tegumoe olevikus (nt *mia `riäki tiä* (SL)) ja umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikus (nt *taheta inimese käest ju `piima `vasta võtta* (SA)). Tüvelist eitust esines vaid 8 korda. Seevastu võib Manijas eitada puhta verbitüve ja eitava pronoomeniga (*sua `minna kusagile* (AP), *taha siia `tulla `kiegi* (MN)), verbitüve ja ki-liitega nii verbi kui substantiivi lõpus (*mäletagid seda `aega* (HK), *need mul tule `mieldegi* (LL)), verbitüve ja sõnadega *enam, ühti* (*aga iseennast taha `ühti kuulata* (ML), *nüüd enam taha neid kuulda enam* (RE)). Viimased võivad omavahel kombineeruda (nt *taha enam `raudiosse `laulda `ühti* (ML)) ja need juhud on arvestatud lahtris „enam“. Ka pronoomeniline eitus ja ki-eitus võivad kombineeruda sõnaga *enam*, kuid need juhud on arvesse võetud vastavalt lahtris „pronoomen“ ja „-ki“.

Tabel 2 annab ülevaate kõigi kirjeldatud murdeliste vormide esinemisest eri vanuses ja eri soost kõnelejate hulgas. Murdepärased vormid on naiste kõnes taandumas, aga meeste hulgas hoopis esile tõusmas. Noored naised on kas murraku üldse ära unustanud või ei taha seda enam kasutada, eriti vöörastega kõneldes.

Mitmuse osastav

Morfoloogilistest variaablitest tegeldi mitmuse osastavaga, millel Kihnu murrakus on rikkalikult moodustusvõimalusi. Osaliselt sarnanevad murdelised vormid ühiskeele (kirjakeele) vormidega, nt sellised häälikuseaduslikud vormid nagu *kalu, aegu* ja *jälgi* või analoogiaarendud *pakse* ja *jutte*. Neid pole murde assimileerumise seisukohalt huvitav vaadelda. Manijalaste kõnes leidub aga ka ühiskeelest selgelt eristuvaid murdepäraseid vorme. Esiteks a-partitiiv, mis esineb *i-*, *u-* ja *e-*tüvedes (*jakka, muitta, `vörka, roitta, `kaška*, kolmesilbilistest *tüdrika*) ning on peale läänemurde levinud ka põhjajaesti murdealal, eelkõige keskmurdes. Ühel korral esines partitiiv *vařsa*.

Tabel 2. Murdelised eitused Manija elanike kõnes

põlvkond	sugu	eitusi kokku	murdelised eitused													
			<i>mitte</i>	<i>pole mitte</i>	<i>ei mitte</i>	<i>ei pole</i>	<i>-s</i>	<i>es</i>	<i>tüvi</i>	pronoomen	<i>-ki</i>	<i>enam</i>	<i>ühti</i>	kokku	%	% põlvkonnas
vanem	N	459	29	23	25	24	61	4	1	8	6	5	1	187	41	35
	M	129	1	5	3	0	2	0	0	2	1	4	0	18	14	
keskmine	N	489	29	24	39	28	33		3	6	3	1	0	167	34	25
	M	435	11	10	13	17	8	3	1	0	1	2	0	66	15	
noorem	N	64	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	18
	M	241	10	7	10	16	8	0	2	2	1	0	0	56	23	
K		1817	80	69	90	85	112	8	7	18	12	12	1	494		

Teiseks *u*-partitiiv, mis murdepärasena esineb kolmesilbilistes tüvedes (*angerju, kaabaku, vääriku, kopiku*) ja ilmselt analoogiamoodustistes *`kindu, `lambu, `pastlu, `vardu, `võeru, `luomu, `kõrtu*. Kolmandaks esineb Manijas nagu saarte, lääne- ja kirderannikumurdeski kahesilbiliste sõnade analoogial *i*-partitiiv kahe- ja kolmesilbilistes sõnades (*`kartuli, vanemi, kollasi, jänesi, `elmesi, `riidi, `õuni, `kärpsi*). Neljandaks esineb Manijas *a*-tüvelistes sõnades *e*-partitiiv (*sukke, `karve*). Viimasena võiks veel arvesse võtta murdepärase, kuid ilmselt ka ühiskeeles tavalise *si*-partitiivi: *`üesi, kivisi, sokkisi, plikasi, `köisi, pattisi*. *si*-lõpp esineb ka näiteks vormides, nagu *põlvikusi, `kombesi, kalurisi*, kus kirjakeeles pole *sid*-lõpp üldse võimalik. Ilmselt pole need vormid ka ühiskeeles kuigi levinud. Tabelis 3a on ära toodud nende murdepärase vormide esinemus eri põlvkondades sugude kaupa.

Tabel 3a. Mitmuse osastav Manija elanikel. Murdevormid

põlvkond	sugu	vorme kokku	murdelised mitmuse osastava vormid							murdevormide % põlvkonnas
			-a	-u	-e	-i	-si	kokku	%	
vanem	N	146	1	20	0	11	22	67	46	41
	M	31	0	0	0	1	5	6	19	
keskmine	N	184	7	7	0	10	36	60	33	31
	M	81	6	6	1	4	5	22	27	
noorem	N	34	0	0	0	0	2	2	6	17
	M	87	4	1	0	3	11	19	22	

Teiselt poolt on huvitav vaadata, kuivõrd tuleb Manija inimeste kõnesse selgelt ühiskeelseid (või kirjakeelseid) vorme. Nagu öeldud, ei pruugi muidugi saareelanike kõnepruuk assimileeruda ühiskeelega, vaid näiteks hoopis Pärnumaa koineega, kus esineb juba rohkem ka kirjakeelseid vorme. Siinses analüüsis valisime assimilatsiooni jälgimiseks kirjakeele. See oli kõige lihtsam väljapääs, kuna kirjakeele normid on teada. Kirjakeelseteks on arvestatud sellised partitiivi vormid, mida nn vanas õiges Kihnu murrakus ei esinenud (Must 1994).

Manijas kasutatakse kirjakeelset *id*-partitiivi (*lambaid*, *kindaid*, *kalureid*, *umalaid*), *sid*-partitiivi (*sigasid*, *muütisid*, *viitasid*, *niitusid*), ja *e*-partitiivi *i*-tüvelistest sõnadest (*vilte*, *sokke*, *vilme*, *värve*). Kirjakeelsete vormide hulk keelejuhtide kõnes näitab seda, kuivõrd on murdekeelsed vormid asendunud ühiskeele omadega. Lisaks on Kihnu murrakul ja kirjakeelel veel hulk algselt ühiseid vorme. Kirjakeelsete vormide esinemus on näha tabelis 3b.

Tabel 3b. Mitmuse osastav Manija elanikel. Kirjakeelsed vormid

põlvkond	sugu	vorme kokku	kirjakeelsed mitmuse osastava vormid					kirjakeelsete vormide % põlvkonnas
			-id	-sid	-e	kokku	%	
vanem	N	146	0	3	7	10	7	11
	M	31	5	0	5	10	32	
keskmine	N	184	15	0	14	29	16	17
	M	81	8	0	7	15	19	
noorem	N	34	4	3	7	14	41	20
	M	87	4	1	5	10	11	

Mitmuse osastava kasutus annab juba ootuspärase ja jällegi selge tulemuse. Murdepäraste ja kirjakeelsete vormide esinemus on seotud kõneleja vanusega: murdekeelseid vorme esineb kõige rohkem vanemate inimeste kõnes ja kõige vähem noorema põlvkonna kõnes, samas kui kirjakeelseid vorme esineb kõige rohkem noorte ja kõige vähem vanimate keelejuhtide kõnes. Kokku kuuleb murdekeelseid vorme ligi kaks korda sagedamini kui kindlalt kirjakeelseid vorme.

Eriti huvitavad on soolised erinevused. Kui noored tüdrukud kasutavad valdavalt kirjakeelseid vorme, siis meeste hulgas paistavad need põlvkond põlvkonna järel hoopis kaduvat. Samas kasutavad poisid murdepärasteid vorme rohkem kui nende vanaisad. Selles on jällegi aimata kohaliku prestiiži mõju. Ilmselt tunnetavad poisid end rohkem saarele kuuluvana kui tüdrukud ja markeerivad seda ka oma kõnes. Terve eesti keeleühiskonna tasandil võib seda kirjeldada kui keelelist eristumist. On siiski veel üks võimalus, nimelt et poisid kuuluvad esialgu veel naiste kõneühiskonda, kuna naised on lastega kodus. Naiste keskmise põlvkonna murdepärasus ületab noorimate meeste oma. Meie informandid aga käisid juba väljas meestetöödel, merel ja heinamaal. Rühma vanemad esindajad (VN, AU, VS, KS) kuulusid täieõiguslike liikmetena täismeele seltskonda. Pealegi ei toonud AL, AN ja OE kuuldale ühtki selgelt murde- ega kirjakeelepärast mitmuse osastava vormi. See pärast usume, et saadud tulemused peegeldavad soo- ja saareidentiteedi tugevust just nooremate meeste hulgas. Keelekogemus on noorematel meestel ja naistel suhteliselt sarnane – KS on lõpetanud Paide kutsekooli, VS on elanud mandril.

Murdeliste osastavavormide kasutuserinevus oli põlvkondade ja sugude lõikes tähenduslik nivool 0.012. Veelgi erinevam oli kirjakeelsete vormide esinemus, $p < 0.002$ (ANOVA), kusjuures statistiliselt on suurim vahe keskmise ja noorema põlvkonna vahel.

Diftongistumine

Fonoloogia alalt vaadeldi diftongistumist ja vokaalharmooniat. Diftongistumine on hilisareng ja Kihnu murrakule väga iseloomulik. Sellegipoolest on raske määratleda, kuivõrd üldine diftongistumine on olnud. Näiteks on Mari Must (1994) loengutes väitnud, et pikk *a* võib olla Kihnus sõnuti säilinud. Nii võime küll diftongistunud vorme murdepärastena vaadelda, kuid ei saa

otsustada, kas praegu pikavokaalilistena esinevad vormid on kunagi olnud diftongilised. Sageli esineb siiski täpselt samadest sõnadest nii pikavokaalilisi kui diftongistunud vorme ja selguse mõttes on siinkohal murdepäraseks arvestatud vaid diftongistunud vormid.

Pikad madalad vokaalid on Kihnu murrakus üldiselt diftongistunud (*mua, kua, suab, `uatama, suär, puadiga, piä, `riäki, `piäle*), kusjuures diftongi esikomponent võib olla väga lühike (*`uastane, einamua, `suadi*). *iä* asemel võib tänapäeval kuulda ka *ia*-d. Diftongistunud on ka keskkõrged vokaalid: *nuored, luomad, kuõlilaps, `Puotsist, viel, `kiegi, `riede, tieb; `võerad, võerastel*. *öö* võib lisaks diftongistumisele *üe*-ks või *üö*-ks olla ka triftongistunud (*`tüesse, `üese, tüö, `süöedud*). Pikad kõrged vokaalid on üldiselt säilinud. Diftongilisi vorme võib teatud sõnades siiski esineda. Eelkõige *uus*-tüübis: *kuie, uie*, aga ka sõnades *nüid, püik, üiame*.

Tabelis 4 on ära toodud diftongistumise tulemused eri vanustes naistel ja meestel pikkade vokaalide kaupa, st pole eristatud, kas diftong on täpselt *ua, uä* või *oa, uõ* või *uo, üe* või *üö*. Murdeliste häälduste hulka on loetud ka üksikud *üöe*-triftongid. Diftongistunud *ää* puhul on välja jäetud vormid, mis ka kirjakeeles on diftongilised (*hea, pea, seal, peal*). Võib öelda vaid, et nende kõige tavalisem hääldus on *ia*-line, ka vanematel keelejuhtidel. Siinkohal tuleb ka silmas pidada, et mitte kõik ülejäänud vokaalid pole päris kirjakeelsed. Näiteks esines Manijas ka pikkade vokaalide lühenemist (nt *koruke, einama*).

Tabel 4. Diftongistumine Manija elanikel

põlvkond	dift	sugu	dift	vokaalide/diftongide kaupa (%)					
				<i>aa/ua, oa, uä</i>	<i>ee/ie</i>	<i>oo/uo, uõ</i>	<i>öö/üö, üe</i>	<i>ää/iä, ia</i>	<i>õõ/õe</i>
vanem	73	N	80	77	80	79	93	90	100
		M	47	38	43	52	50	83	100
keskmine	62	N	69	61	67	65	94	87	92
		M	47	39	57	44	39	50	75
noorem	33	N	31	21	23	46	18	33	100
		M	35	27	33	45	38	50	0
esinemusi kokku	2465			981	604	518	179	174	39
dift (%)	61			55	59	59	67	77	87

Tabelist 4 on näha juba tuttavad tendentsid. Erinevalt ülalkirjeldatud tulemustest on siin nooremate meeste murdelisus keskmise põlvkonna omast madalam. Aga ikkagi ületab see nooremate naiste oma. Vanema põlvkonna mehed tunduvad olevat diftongistumise osas murdepärasemad kui varem kirjeldatud variaablite puhul, kuid vanemast põlvkonnast on uurimuse selles osas kuulatud vaid TNi, kes juhtus omaealiste hulgas olema kõige murdepärasem. (See on ka ainus kord, kus põlvkonda kuulub vaid üks keelejuht. Ülejäänud juhtudel on neid alati vähemalt kolm, tavaliselt veelgi rohkem.)

Huvitav on ka märkida, et pika vokaali/diftongi esinemissageduse ja murdepärasuse vahel paistab valitsevat seos: mida harvemini esinev vokaal/diftong, seda murdepärasem.

Diftongistumine oli põlvkondade ja sugude lõikes tähenduslik nivool 0.01 (ANOVA), kuid vanus mängis siin tunduvalt tähtsamat rolli kui sugu.

Vokaalharmonia

Vastandina diftongistumisele pole vokaalharmonia puhul muidugi tegemist uusarenguga. Siin võiks murraku assimileerumise korral oodata nähtuse hääbumist nooremates põlvkondades. Meil ei õnnestunud aga näha mingit reegli-pärast seost vokaalharmonia esinemise ning kõneleja vanuse ja soo vahel. Vanimal kõnelejal oli see küll järjekindel, teistel tundus sõltuvat olukorrast ja vastaskõnelejast. Kõige üldisemalt esines veel *ü*-harmoniat (*sügüse, tükkü, pestiid*), *ä*- ja *õ*-harmonia järjekindlus varieerus isikuti (*metsäst, sepa, ega*, aga *elasid, ära, tütar; suurõm, Manõja, õudnõ*, aga *muster, lõhe, vahel*). *ö*-harmoniat ei esinenud potentsiaalseltki, st seesuguseid sõnu lindistustes ei esinenud. Mõnel puhul ei ulatunud vokaalharmonia teisest silbist kaugemale: *talvõle, mõnõle*. „Ülepingutamist“ kuuldus vaid sõnas *ülõ*, mis on ilmselt tingitud *l*-i tugevast velariseeritusest. Sageli on vokaalharmonia kadunud pärisnimedes (*Täku laidus* 'Täkulaiul', *Justameñt* (ansambel)) ja ka suhteliselt uutes sõnades, nagu *apteegist*.

Kokkuvõte

Manija saarel on Kihnu murrak üsna hästi säilinud, eriti vanemate ja keskealiste naiste kõnes, kelle suhtlusring on piirdunud põhiliselt Manija ja Kihnuga. Kuigi Manija on olnud muust maailmast suhteliselt eraldatud, on siingi tänapäeval näha muutusi murde assimileerumise suunas. Muutuste tagantõukajaks on eelkõige noored naised, kes tahavad saarelt ära kolida ja mandril elatist teenima hakata. Suurem osa nooremast põlvkonnast ongi juba saarelt lahkunud. Võrreldes Kihnuga on Manijas võib-olla olnud mandriga rohkem kontakte Nõukogude ajal, kui Manija naised kolhoosis tööl käisid. Praegu aga sõidavad ohtrad paaditäied mandrikülalisi Manijast mööda Kihnu. Niisiis ei pruugi Manija geograafiline lähedus mandriga murde assimileerumisel suurt rolli mängida, Manijat ja mandrit lahutav veeriba on reaalsuses osutunud suuremaks suhtlustõkkeks kui mitmed kilomeetrid veeteed Kihnu.

Manija keele uurimusest selgus, et lahus hoitud soorollid saarel kajastuvad ka sealsete inimeste keeles. Noored mehed, kes seostavad oma tulevikku Manija ja kalurikutsega, on oma keeles alalhoidlikumad kui samaealised naised. Just nooremate meeste keelekasutusest lähtub murdekeele säilimine selle ja järgnevate aastakümnete jooksul Manijas. Samas on ka eluloolised seigad keele säilitamisel olulised, manijalaste keel kajastab nõtkelt isiklikku biograafiat.

Kõikide murdejoonte esinemus on põlvkonniti tähenduslikult erinev nivool 0.000 (chi-ruut). Murdejoonte esinemismustrite vahel statistiliselt tähenduslikke erinevusi ei ole.

Keele struktuuri seisukohalt vaadates tundub, et rohkem teadvustatud keeleosad on muutustele vastuvõtlikumad. Tabelist 5 selgub, et diftongistumist on säilinud suhteliselt rohkem kui näiteks *ning*-i. Eituse puhul pole käesolevas uurimuses tõmmatud selget piiri murdeliste ja mittemurdeliste konstruksioonide vahele, arvesse on võetud ainult teatud osa kindlalt murdelisi eitusi. Sellepärast ei ole siinkohal päris korrektne võrrelda eituse murdelisust teiste variaablitega. Aga sellegipoolest tundub, et sõnavara ja süntaks muutuvad kiiremini kui morfoloogia ja eriti fonoloogia, mida on raskem teadlikult kontrollida. Ka on teadvustatud keelejoontega kergem manipuleerida, kui vestluses peaks olema vaja kohanduda mõne teise keelevariandi kõnelejaga, näiteks keelekogujaga.

Tabel 5. Murdejoonte osakaal põlvkondade lõikes

põlv- kond	diftongistumine			mitmuse osastav			eitus			sidesõnad		
	murdel.	kokku	%	murdel.	kokku	%	murdel.	kokku	%	murdel.	kokku	%
vanem	585	798	73	73	177	41	205	588	30	289	559	52
kesk- mine	778	1258	62	82	265	31	233	924	28	434	905	48
noorem	146	440	33	21	121	17	56	305	18	68	204	33
kokku	1509	2496	60	176	563	31	494	1817	27	791	1668	47

Kirjandus

- Malmberg, Anna, Bengt Nordberg 1994. Language Use in Rural and Urban Settings. – The Sociolinguistics of Urbanization. The Case of Nordic Countries. Ed Bengt Nordberg. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 16–50.
- Milroy, James 1992. Linguistic Variation and Change: On the Historical Sociolinguistics of English. Oxford, UK; Cambridge, USA: B. Blackwell.
- Must, Mari 1994. Loengud Kihnu murrakust. [Käsikiri Ellen Niidi erakogus.]
- Saar, Theodor 1934. Ülevaade Kihnu verbist. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Sang, Joel 1975. Eitus Kihnu murrakus. – Keel ja Kirjandus 3, 155–162.
- Trudgill, Peter 1986. Dialects in Contact. Oxford, New York: Basil Blackwell.

Noore muhulase keelekasutusest¹

Ilmunud: Noore muhulase keelekasutusest. – Lähivertailuja 18. Toim Riho Grünthal, Helle Metslang. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura 2008, 144–157. (Uralica Helsingiensia 1.)

1. Sissejuhatus

Uurimuse eesmärgiks on kirjeldada ühe noore Muhu saarelt pärit inimese keelekasutuse eripära, lähtudes kirjakeele hääldusest ja sõnavarast, ning liigitada erinevused murde- ja kõnekeele seisukohalt. Uurimus põhineb ühel lühiintervjuul; teksti vähesuse tõttu ei olnud huvipakkuvate keelendite hulk ja esinemissagedus kuigi suur, siiski pakub materjal üht näidet murdeala noore põlvkonna keeles toimuvatest protsessidest.

2. Ainestik

2005. aasta suvel murdepraktikal olles ja eakamaid murdekõnelejaid lindistades tekkis huvi ja ka võimalus lindistada 15-aastast Muhu sündinud ja kasvanud tütarlast, kelle vanemad ja vanavanemad on muhulased. Lindistus oli avalik, keelejuht teadis, et teda lindistatakse. Lindistus toimus välitingimustes ja kestis umbes 65 minutit. Eesmärgiks oli lindistada võimalikult igapäevast kõnekeelt, nn tänapäeva Muhu ühiskeelt. Kõnekeelt kasutasin saare murde sugemetega kirjakeelt. Vestluse teemaks olid keelejuhi harrastused, koolielu ja klassiekskursioonid. Lindistuse lõpuosas tutvustas keelejuht ilma küsimusteta Muhu etnograafilisi esemeid. Lindistatud vestluse kirjutasin lindilt maha, keelejuhi tekstisõnu oli lindistuses 5766.

Muhu saar paikneb Lääne-Eesti saarestikus. Murde seisukohalt on oluline märkida, et Muhu murrak kuulub põhjaeesti murrete saarte murde hulka.

Karl Pajusalu (1992: 27–28; vt ka joonis 1) on artiklis „Regional and Social Varieties of Estonian“ kirjeldanud praegu Eestis valitsevat keelesituatsiooni,

¹ Töö on valminud projekti „Eesti keele piirkondlikud aktsendid“ raames, mida on toetanud Eesti Teadusfond (grant nr 5812).

kus ametlikus suhtluses ja meedias on kasutusel uus ametlik standard ja selle kõrval on ühiskeel, mida erinevatelt murdealadelt pärit eestlased kasutavad oma igapäevasuhtluses. Eesti äärealadel (eriti Kihnu saar ja Võrumaa) suhtlevad mõned eakad inimesed üsna järjekindlalt murdekeeles. Ka keskealiste eestlaste informaauses kõnes võib leida mõningaid lokaalseid erinevusi. Eesti kuuest piirkondliku kõnekeele regioonist kuulub Muhu saarte piirkonna alla. Andrus Saareste (1932: 36) märgib: „Muhu on sillana Saare- ja suuremaa vahel tüübiliselt segamurdeline, kuid ometi saartemurdelise aluspõhjaga.“ Seega on käesoleva uurimistöõ seisukohalt otstarbekas pöörata tähelepanu ka mõnele artiklis esiletoodud läänelisele erijoonele (Pajusalu 1992: 29), nagu *ja- > jä-* (nt *jānu* 'janu'), nasaalide ees keskkõrge eesvokaali *e* asemel madala eesvokaali *ä* hääldamine (nt *nāmad* 'nemad', *ānam* 'enam'), pluurali partiitiivi *si-lõpp sid-lõpu* asemel (nt *kalasi* 'kalasid ~ kalu'), *keel-tüübi de-lõputa* singulari illatiiv (nt *meele* 'meelde'), tugevaastmeline singulari inessiiv kahe-silbilistes astmevahelduslikes tüvedes (nt *jalgas* 'jalas'), teiseväeteline hääldus *tunda-tüüpi* verbide infinitiivis ja *ära* asemel kuju *ää*.

Eesti eri piirkondadest pärit inimeste häälduses ja keelekasutuses säilinud jooni määratletakse kui piirkondlikku aktsenti. Saarte piirkondliku aktsendina on esile toodud keelenähtusi, nagu saartepärane intonatsioon ja palatalisatsioonitüüp, kvantiteedierinevused teatavates sõnatüüpides (nt *tunda-tüüpi* verbide *da*-infinitiivid, ainsuse seesütleva käände välde), reduktsioon (vokaalide ebapuhas hääldus järgsilpides), vokaalide kvaliteedimuutused (nt *ä > e*), vokaalide labialisatsioon esisilbis (nt *õ > ö*, *i > ü* ja *a* labiaalne hääldus), ülipikkade keskkõrgete vokaalide (*ee*, *oo*, *öö*) kõrgenemine või diftongistumine (nt *oo > uo*, *ee > ie*), diftongide assimilatsioon (nt *äe > ää*) või madaldumine (nt *au > ao*), aga ka konsonantisminähtused, nagu sõnaalguline *h* jm. (Niit 2004: 50–61)

Saarte murde ülevaates on esitatud murde kõige silmapaistvamad erijooned (nt häälikumuutused, nagu *i > e*, *o > õ*, *u > o*, *äi > ei*, *ei > äi*, *o* püsimine järgsilpides), sh ka 17 ainult Muhu murrakus esinevat nähtust (Lonn, Niit 2002: 11–64).

Morfoloogilised erijooned on jäetud siin vaatluse alt välja. Kirjakeelest lähtudes kirjeldatakse käesolevas uurimuses esmalt murdepärasusi noore inimese häälduses. Murdetausta esiletoomisel on toetunud eelnimetatud allikaatele. Lisaks huvitas keelejuhi sõnakasutus – millised murdepärasused ja kõnekeelsused esinevad ning kas nende kasutus varieerub. Täpsemalt vaadatakse

argikeele erisõnavara, liitumeid, lühenemisi ja partikleid (*ki-/gi*-liide, *neh/ heh, mingi, ja*). Sõnavara analüüsil on toetunud kirjakeele sõnaraamatutele (EKSS; ÕS) ja murdesõnastikule (VMS).

3. Tulemused

3.1. Häälusunähtustest

Töös ei kasutatud akustilis-foneetilist analüüsi, ka igapäevaelus määratakse inimese kõnepruuk mingisse Eesti regiooni kuuluvaks just kuulmismulje põhjal, mitte foneetilistele mõõtmisandmetele tuginedes.

Sõnaintonatsiooni tasandil torkas kõrva, et kahesilbilises sõnas (*[ei] pole* 'ei ole', *Soomes*) kaasnes järgsilbi poolpikkusega märgatav meloodiatõus, mis on iseloomulik Saaremaa murrakutele, kuid siin on sarnasus eriti Kihnu kõnega suur. Saaremaa noorte intonatsiooni on hiljuti uuritud (Asu 2004), kuid Muhu intonatsiooni kohta uurimused puuduvad. Kihnu intonatsioonist on üksnes kuulmismuljel põhinev napp kirjeldus (Lonn, Niit 2002: 11).

Palatalisatsioon oli üldjoontes kirjakeelepärane. Vana murdelise malli (peenendus puudub esimese ja teise silbi piiril oleval konsonandil, kui tüves on *i* või *j* olemas) kadumist näitas palatalisatsiooni esinemuse varieerumine, nii puudus peenendus sõnades *panni, võtme, vallid, kallimatel, palju*, samas aga sõnades *klassi, hästi, bussis, kotti, asja, kinni* oli peenendus olemas. Murdepäraselt (kirjakeeles *r*-i ei peenendata) peenendus *r* sõnas *märts*. Peenendus esines järjekindlalt võõrsõnades, aga ka slängis, nt *variante, kunsti, kilti* 'kilomeetrit', ja ka lühikeses konsonandis, nt *õlitatud*. *i*-tüveliste sõnade ühesilbilises algvormis võis kuuluda peenendusest tingitud lühike *i*-laadne segment peenenduva kaashääliku ees, nt *buss*, [mobiili]kott.

Kvantiteedierinevuste jälgimiseks hääldukes võeti vaatluse alla kaks juhtumit: *tunda*-tüüpi verbide infinitiivi ja kahesilbiliste noomenite ainsuse seesütleva käände vormide välde. Eelmainitud ülevaadetes on märgitud, et *tunda*-tüüpi infinitiivide häälde Eestis lääneosas on teisevärteline. Seda tüüpi verbide puudumise tõttu tekstis ei saanud kirjeldatud kvantiteedimuutust siiski jälgida.

Teiseks suureks erinevuseks on kahesilbiliste astmevahelduslike sõnade ainsuse seesütleva käände vormide aste. Kirjakeeles on astmevahelduslike ainsuse nimetavas käändes ühesilbiliste noomenite genitiivivorm kahesilbiline

ja nõrgas astmes, mis määrab ka inessiivi astme. Teistsugune on aga olukord laial alal läänepoolses Eestis, kus nimetatud noomenite singulari inessiiv on tugevas astmes. Selline keelekasutus on visa kaduma: sellest piirkonnast pärit inimesed kasutavad mõnikord praegugi kirjakeelt kõneldes tugevaastmelisi vorme. Otsustasin uurida, kuidas hääldab noor muhulane neid vorme. Singulari inessiivivorme seda tüüpi noomenitest esines tekstis 51, neist teisevärtelistena 39 (77%) ja kolmandavärtelistena 12 (23%). Ülipikas keelesaastmes esinesid järgmised sõnad: [loom]aedas (1 kord), [tele]tornis (2 korda), laevas ja bussis (mõlemat 1 kord), [koti] põhjas (2 korda), keeles (1 kord), õues (1 kord), lõppus (1 kord), söömas (1 kord), Kantsis (1 kord). Vaatluse alla võeti ka leksikaliseerunud vormid küljes, juures, kaasas, välja jäeti aga mõned inessiivis olevad kohanimed (Tallinnas, Stockholmis, Kappelskäris). Nagu näha, ei ole tegu murdesõnadega. Nõrgaastmelised ja tugevaastmelised vormid esinevad kõrvu: sõnad laevas, keeles, õues hääldati üks kord teises ja üks kord kolmandas vältes. Murdelise ja kirjakeelse hääldusmalli põimumist näitab ilmekalt samas lauses eri pikkusastmes olevate sõnade küljes ja külges, lõpus ja lõppus kasutus. Ilmselt on tugevaastmeline kasutus kivilinenud ka mõne kohanime puhul: külanime Kantsi (algvormis teine välde) seesütleva käände vorm on ülipikk: [elab] Kantsis (1 kord). Astmevahelduslikelt tüvedelt on kasutus (ka kirjakeeles) laienenud astmevahelduseta tüvedele, nt üks kord hääldati sõna teises kolmandavärtelisena, ühel korral teisevärtelisena.

Häälikute kvaliteedimuutustest käsitletakse alguses üksikvokaalide muutusi paarõhulises ja järgsilbis, siis aga pikkade vokaalide ja diftongide muutusi, lõpuks vaadeldakse ka mõningaid konsonantide hääldusseiku (*h* sõna algul, geminatsioon).

Vokaale hääldas keelejuht kirjakeelepärastena. Murdes on nasaalide ees toimunud muutus *e > ä* sõnas enam. Keelejuhil esines kuju änam kolmel korral, sõna enam tekstis ei esinenud. Teistes seda tüüpi sõnades (nt enamik 1 kord) häälduserinevust ei olnud, mistõttu võiks arvata, et tegu on nn kivilinenud sõnaga, mis on ehk niisugusena murdest kasutusse tulnud. Kirjakeelset sõnakuju mitte esines tekstis 15 korda, murdepärast mette kolm korda ja sedagi näitena vanast hääldusest. Sõnu, kus murdes on toimunud muutus *i > e*, tekstis rohkem ei esinenud. Keelejuht kasutas tekstis 21 korda pole-tüve, neist kujul pole 16 korda, ja ainult neli korda esines murdepärane verbitüvi põle ([ei] põle, põlegi, põlegit, põlgi). Muudes tekstisõnades õ ei esinenud o asemel. Kuigi tekstis oli mitmeid sõnu, kus oleks võinud murdepäraselt sõnaalgulise

ja- asemel hääldada *jä-* (nt *jaoks, jagas, jaksas*), keelejuht seda ei teinud. Saarte murdele on üldiselt omane häälikute labialiseerumine, mis kõige ilmekamalt tuleb esile *ð* hääldamises *ö*-na. Muhus on aga püsinud *ð*-hääldus. Märkatava *o*-poolse varjundiga hääldas keelejuht mõningaid esisilbi *a*-ga sõnu, nagu *papp, saanitekk*. Kuigi vaatluse all oli üksikisiku hääldus, võiks arvata, et tegu on hoopis laiema nähtusega, mis ootab veel kirjeldamist.

Prosubstantiivi *mina* omastava käände vormide *minu* (17 korda) ja *mu* (4 korda), alaleütleva käände vormi *mulle* (8 korda; vorm *minule* puudus), alalütleva käände vormi *mul* (12 korda) ~ *minul* (1 kord) kõrval esines ka murdepärast kasutust. Keelejuht hääldas genitiivis ja sellest moodustatud obliikvakäänetes *u* asemel mõnikord *o*: *mo(o)*-tüvi esines 10 korda, millest näiteks *mool* kasutati kaks korda, *mo(o)le* kolm korda.

Kuigi järgsilbi *o* on kirjakeeles omasõnadest kadunud, esines keelejuhil *o* ühekordse kasutusena sõnas *kojo* 'koju', teist korda kasutas ta seda kirja-keelsena.

Järjekindlat reduktsiooni keelejuhi kõnes ei olnud, harva võis kuulda tagavokaalsete *e*-tüveliste sõnade (nt *mulle, Soomes, uhkem*) lõpusilbi *e ð*-poolset hääldust, mis on iseloomulik üle lahe Kihnus, kus on järjekindel *ð*-harmonia (Lonn, Niit 2002: 64).

Ülipikad keskkõrged *ee, oo, öö* kipuvad saarte murdes tavaliselt kõrge-nema, kuid keelejuhi kõnes seda üldiselt ei olnud. Esines siiski üks näide, kus külanimi *Soonda* hääldus väga kõrge *o*-vokaaliga, võib-olla isegi diftongiga *uo*. Muhu murde seisukohalt üks iseloomulikumaid nähtusi on ülipikkade keskkõrgete vokaalide hääldumine diftongidena (nt *ee > ie, oo > uo, öö > üö, õõ > õe*). Keelejuhil niisugust hääldust peaaegu ei esinenud, v.a *õõ* hääldus. Ülipika *õõ* asemel hääldas ta *õe* ainult sõnades *põesa* 'põõsasse' (ühel korral), *mõek* 'mõök' (kahel korral) ja ametlikus külanimes *Mõega* (2 korda). Tekstis oli veel kaks *õõ*-ga sõna (*rõõmsad, võõrasema*), kuid neis hääldusmuutust ei olnud. Pikk *üü* hääldus põhjaeestiliselt *üi*-diftongiga, nt *süia* 'süüa', *süi* 'puusüü', *müia* 'müüa' jt. Murdeline pikkade madalate vokaalide (*aa* ja *ää*) hääldamine diftongidena (vastavalt *ao ~ ua* ja *ea ~ ia*) puudus noore muhulase keelekasutusest. Ka ei esinenud juhtumeid, kus *i-* ja *u*-lõpuliste diftongide järelkomponent oleks madaldunud või assimileerunud.

Diftongide esinemusest rääkides hääldas keelejuht eitussõnas *ei* 97 korda *ei*-diftongi, murdepärane hääldus *äi* esines ainult ühe korra, *ðu*-diftong verbi

jõudma oleviku tüves *jõua-* esines neli korda, murdeomase muutunud *õv-*komponendiga *jõvab* 'jõuab' vaid ühe korra.

Sõnas *käima*, mille murdekuju on *kõima*, hääldas keelejuht diftongi *õi* delabiaalse vaste *ei*. Kokku kasutati *käima*-tüve tekstis 36 korda, neist täpselt pooltel kordadel *äi*-diftongilisena ja pooltel *ei*-diftongilisena. Teistes *äi*-diftongiga sõnades sellist muutunud hääldust ei esinenud. *e* hääldamist *ä* asemel (ka *äi* > *ei*) on kirjeldatud laiemalt saarte murde Lääne-Saaremaa murrakutes (Niit 2005: 116–118).

Kaashäälikute hääldamisel suuri erinevusi kirjakeelest ei olnud. Käesolevas töös ei jälgitud sõnaalgulise *h* hääldamist, kuna tavapäraselt põhjaeestilisele hääldusele võib *h* sõna algusest puududa. Seda kinnitas ka hiljuti valminud eksperimentaalfoneetiline uurimus, kus selgus, et spontaanses kõnes hääldatakse *h* sõna algusse vähem kui veerandil juhtudest, s.o 22% (Mesipuu 2005: 32). Muhule iseloomuliku konsonantide gemineerumise kohta mõnes sõnatüübis esines vaid paar näidet: verbi imperfektivormi *oli* kasutati 57 korda, selle murdepärast vastet *olli* vaid üks kord; tüvekuju *sama* kasutati tekstis kokku 7 korda, neist kirjakeelepärasena kuus ja ühe korra geminatsioonilisena ([*se*]*samma* 'seesama'). Häälik *r* ei ole kadunud sõna *ära* hääldamisel, nagu see on murdes. Sõna *ära* esines 17 korda, kuid selle *r*-i kaolist kuju *ää* (3 korda) kasutas keelejuht vaid näitena vanast murdehääldusest, mis näitab, et murdevorme hoiab keelejuht lahus oma keelekasutusest.

3.2. Sõnakasutus

Suulise kõne sõnavara koosneb laias laastus kirjakeelega samadest sõnadest ja spetsiifilistest sõnadest. Suulise kõne erisõnavara hulgas on sõnu ja grammatilisi vorme, mis ei kuulu kirjakeelde ja millel on selgesti leitav murdetaukt. Põhiosa põhjaeesti murretest ei erine kuigi palju kirjakeelest ning me ei taju nende murrete jooni murdelisena, vaid lihtsalt kaldena kirjakeelest. Lisaks on suur osa neist sõnadest ja vormidest levinud kunagisest lähtemurdest laiemalt. (Hennoste 2000: 1344 jj)

Uurimuses on pööratud tähelepanu suulise kõne erisõnadele ja nende kasutussagedusele ning stiilivarjundile, samuti liitunud ja lühenenud sõnavormidele ning partiklikasutusele.

Murdesõnu oli tekstis 11, millest osa esines tekstis paaril korral (number sulgudes sõna järel näitab esinemiskordi tekstis). Lääne-eestilise ja osalt

muhumurdelise aluspõhjaga sõnavara hulka võiks paigutada kuus sõna: *jõs-sima* (2) 'vahtima', puudub VMSist; *nihveldama* (1) 'kombineerima'; *poslori* (1) 'lori', puudub VMSist; *pannilabjad* (1) 'pannilabidad'; [nahk] *vanub* (2); *äkist* (1) 'äkki'.

Proadjektiividest suhteliselt võrdsete kasutuskordadega olid kirja- ja murdepärased paarid *selline* (15) ja *sõuke* (11) ~ *seuke* (3); *niisugune* (1) ja *nõuke* (15) ~ *neuke* (3). Küsivate proadjektiividena esinesid *milline* (1) ja *mõuke* (4). Viimase sõna korduvkasutus oli tingitud sellest, et keelejuht selgitas intervjuerijale sõna tähendust.

Saarte murde markeriks peetakse sõna *kena* kasutust kõikvõimalikes positiivset emotsiooni väljendavates tähendustes. Käesolevas tekstis kasutati sõna *kena* kuuel korral. Võrdlus *kena* sünonüümi *ilus-tüvega* näitas, et viimast esines vaid kahel korral sõnakujudes *ilusamad*, *ilusasti*.

Kõnekeelne (noortepärane) oli sõnakasutus fraasides nagu *ilgelt tihe* (1), *ilgelt pask* (1), *pask ilm* (2), *pask* [giid] (1), *paska kah* (1), [selle] *pasaga* (1), *ära põe* (1), *karm hind* (1), *karm tuul* (1), *mõnusasti* [võeti kive] (1), *mõnusasti* [vastu maad pillas] (1). Hetke moesõnadeks olid seega *ilgelt*, *pask*, *mõnusasti*, *karm* ja fraas *ära põe*.

Õigekeelsussõnaraamatus (ÕS) argikeelseks märgendatud sõnadest esines *kantseldama* (3) ja naljatlevatest *onkel* (1) 'onu'.

Argikeeles võivad sageli kõrvuti esinevad sõnaühendid sulada üheks foneetiliseks sõnaks (vt Habicht jt 2006: 619–625). Argikeele liitumeist vaatesin eitussõna *ei* ja murdelise *ep* esinemust, millest võivad kujuneda kliititud, mis liituvad eelneva vokaallõpulise sõnaga. Eitusfraase 1. pöörde eituse väljendamiseks oli kokku 29, neist fraasi *ma ei* kaheksal korral (28%). Tavaliselt sulandus *ei* eelneva prosubstantiivi lõpuvokaaliga, moodustades sõna *mai* (21 korda tekstis; 72%). Eitussõna *ep* elementi *p* kasutati 11 korda, enamasti koos 1. isiku pronoomeniga. Esinemus oli järgmine: *mab* (3) ~ *map* (2) ~ *maab* (3) ~ *maap* (1) 'ma ei'; *sedap* (1) 'seda ei', *seep* [taha] (1) 'see ei'. Häälilikombinatsioon sõltus naaberhäälikutest või rõhusuhetest. Oleviku vana *ep*-eitusevormi kasutati ligikaudu kolm korda vähem kui *ei*-eitust. Eituse tugevdamiseks kasutas keelejuht ka erinevaid partikleid või nende kombinatsioone, nagu sõnu *änam* 'enam' (nt *mai mäleta* [--] *änam*; *ei ole nii soe änam*) ja sõna *mitte* koos *ki-/gi*-partikliga (nt *ei teenind mitte krossigi*; *siit ei püia mitte midagi*). Saarte murde mineviku eitussõna *es* ei tulnud noore muhulase kõnes esile.

Eesti keeles on sõnu, mis on nii informaalsemas kirjallikus keeles kui ka üldises suulises kõnes lühenenud kas häälikute lühenemise, kokkusulamise või kao tõttu (Habicht jt 2006: 622–623; vt ka tabel 2). Pikema ja lühema kujuga olid käesolevas tekstis esindatud järgmised keelendid: *igast* 'igasuguseid' (2; *igasugune*-tüve esines 8 korda), *mõtsin* 'mõtlesin' (1; vorm *mõtlesin* 2 korda), *suht* [palju] (1) ~ *suhtselt* (1; sõna *suhteliselt* ei kasutatud); *tegelt* (3) ~ *tegelikult* (4), *viiskend* 'viiskümmend' (1; tüvi *-kümmend* esines teistes arvsõnades 8 korda). Ainult lühenenud vormi kasutati sõnast *kilomeeter*: [kolm] *kilti* 'kilomeetrit' (1; *kilomeeter*-sõna ei esinenud).

Kõnekeeles *nud*-kesksõna tunnuses toimunud vokaalikadu võiks teatud mõttes käsitleda lühenemisena. Tekstis oli kokku 59 *nud*-kesksõna kasutust, neist tunnusega *-nud* 34 (58%), tunnusega *-nd* 19 (32%; nt *olnd* 'olnud', *kinkind* 'kinkinud', *keind* 'käinud') ja tunnusega *-n* 5 vormi (8%; nt *ei saan* 'saanud', *põlengi* 'polnudki', *vajun* 'vajunud', *pole kuuln* 'pole kuulnud' ja *pole rääkin* 'pole rääkinud'). Muhu murraku eripäraks on *n*-tunnusega *nud*-kesksõna, mida keelejuht kasutas enamasti eitusfraasides. Ühel korral esines murdepärane lühenenud tüvega vorm *ost* 'ostnud'. Eelnevast järeldub, et *nud*-vormi kasutus varieerus: ainult viis korda esines murdepärane ja umbes ühel kolmandikul kasutusjuhtudest ka kõnekeeles kasutusel olev lühenenud *nd*-vorm. Kõnekeelele üldse on loomumane *nud*-vormi varieerumine, mida ei ole standardiseerimisega saadud keelest elimineerida (Keevallik 1994: 153).

3.3. Partiklitest

Ootamatult palju esines *ki-/gi*-partiklit (23 korda) ja seda eriti koos verbidega eituse tugevdajana (nt *polegi* 'polegi', *põlegit* 'polegi', *põlengi* 'polnudki'). Ootuspärane on kahe tunnusevariandi kasutus: kirjakeelepärane *-ki/-gi* (78%) ja murdepärane *-git/-gid* (22%). *ki*-tunnusega sõnu oli 3: *peabki*, *olndki*, *teenindavadki*; *gi*-tunnus oli liitunud 15 sõnale, millest mitteverbe oli 3: *krossigi*, *paljugi*, *sedagi*. Arvestusest jäeti välja iseseisva tähenduse omandanud järgmised *ki-/gi*-liitega sõnavormid: *ikkagi*, *isegi*, *keegi*, *kuigi*, *kunagid* 'kunagi', *miski*, *mingi*, *muidugi* (ka murdekujud *muidugid* ~ *muidud*), *pealegi*, *siiski*. Murdepärane tunnus *-gid/-git* esines viiel korral: *oligid* (2 korda), *oskagid*, *mäletagid* (kumbagi üks kord), *põlegit* 'polegi' (1 kord).

Imestamisel ja partiklina voozu lõpetamisel esines sõna *heh* 32 korda. Muhu kasutus ei sobi aga hästi kokku kirjakeelega, kus seletussõnaraamatu

(EKSS) järgi interjektsioon *heh* (ka *hah*) väljendab hooplemist ja üleolekut, häälikuline kuju *eh* siiski ka positiivset emotsiooni. Partikkel *neh* esines neli korda. Murde seisukohalt võimalikku erihäldust (*ä > e*, vt eespool) oletades võiks sellega kõrvutada saartemurdelise tekstipartikli *näh*, mis Tartu Ülikooli ja Eesti Keele Instituudi elektroonilise murdekorpuse põhjal kuulus 100 sagedasema sõna hulka (Pajusalu jt 2002: 104).

Torkas silma umbmäärane asesõna *mingi* (esinemus kokku 18 korda), mille adverbialne kasutus muude kõrval väljendas ebamäärast hulka (4 korda), nt *mingi kolm tundi*, *mingi kakskümmend-kolmkümmend sentimeetrit*, *mingi paarkümmend rida*, *mingi aasta aega*. Sõna *mingi* kasutamist arvsõnaga väljendatud hulga ebatäpsuse väljendamiseks kinnitavad Tartu Ülikooli suulise kõne korpuse ja võrdlusena ka Tartu Ülikooli kirjakeele baaskorpuse andmed (Pajusalu 2000: 114–115).

Sidesõnade **ja** ja **ning** käsitlemisele pakkus võrdlusmaterjali sotsiolingvistiline uurimus Kihnu murde assimileerumisest, kus üheks uuritavaks markeriks oli vaheldus *ja / ning* (Grigorjev jt 1997: 32). Muhu keelejuht kasutas sõna *ja* kokku 182 korda, seda nii ühendava sidendina (148 korda; 81%) kui ka lauselõpulise kinnitava partiklina (34 korda; 19%), nt *preemiareisid ja; asjad ja*. Samas ei kasutanud keelejuht kordagi sõna *ning*. Samasugune esinemus, nimelt *ja* levimine ja *ning*-i kasutuse taandumine ilmnes ka Kihnu murrakualale jääva Manija küla keele analüüsil. Saarte murret aga iseloomustab sidesõna *ning* eeliskasutus *ja*-ga võrreldes (Lonn, Niit 2002: 59).

4. Kokkuvõte

Uurimismaterjali väike maht piiras ulatuslikumate järelduste tegemist, mistõttu käesolevat võib käsitleda idiolekti hääldestendentside ja sõnavara kirjeldusena.

Eesti lääneosale omastest laiema levikuga keelenditest esinesid selles intervjuus järgmised: kivinenud kasutus sõna *änam* 'enam' puhul – tekstis ei esinenud muid sõnu, kus keelejuhil oleks nasaali ees keskkõrge *e* asemel olnud madal eesvokaal *ä*; sõna *ära* hääldas keelejuht kujul *ära*, murdekujust *ää* oli ta teadlik, kuid ise seda ei kasutanud. Noore keelejuhi kõnest puudusid järgmised laiemad läänelise levikuga nähtused: *ja*- asemel ei olnud sõna alguses *jä*-; tekstis puudusid *tunda*-tüüpi verbide infinitiivid, mistõttu ei saanud jälgida nende kvantiteedimuutusi.

Saarte piirkonna aktsenti kujundavate keelenditena tulid kuulumismulje põhjal esile järgmised: Muhu-pärane intonatsioon; üldiselt kirjakeelepärane palatalisatsioon, kus on väheseid saarte palatalisatsioonisüsteemi elemente; järgsilpide vokaalide poolpikkus ja *e* redutseerumine tagavokaalsetes sõnades. Kvantiteedi osas hääldati peaaegu veerand ainsuse seesütleva käände vormidest tugevaastmelisena, mis näitab, et laia lääne-eestilise levikuga kasutus püsib. See oli ka üks vähestest hääldusnähtustest, kus sai jälgida teatavat variatiivsust.

Saarte murde ülevaates esitatud ainult Muhu murraku keelenditest tuvas-tasin noore muhulase kõnes vaid mõned: *õ*-vokaali püsimine, konsonantide geminatsioon paaris sõnatüves (*olli*, [*se*]*samma*) ja *nud*-partitsiibi tunnus kujul *-n*.

Saarte häälikuloos esitatud muudest murdenähtustest noore muhulase kõnes võiks juhkukasutusena esile tuua järgmisi. Erinevused üksikhäälikute kvaliteedis, nt *e > ä* (*ei > äi*), *i > e* (*mitte ~ mette*), *o > õ* (*põle-tüvi*), *a* labia-liseerumine sõnuti, *õõ > õe* (*mõek*), *ära > ää*, *o* esinemine järgsilbis (*kojo*) esinesid häälduses marginaalselt. Vaid paari hääldusnähtuse jälgimiseks oli tekstis rohkem näiteid. Esimese isiku asesõna vormi *mu* asemel *mo(o)* hääldamine ja *oo*-lised obliikvakäänete vormid kolmandikul esinemisjuhtudest näitasid, et vanapärane kasutus ei ole veel lõplikult taandunud. Verbi *käima* vokalism näitas, et keelejuht kasutas nii *käima* kui *keima* vormi (50% mõle-mat), kuid mitte murdekeelendit *kõima*, millest ta oli teadlik. Muhu murrakule iseloomulikke ülipikas kestusastmes keskkõrgete ja madalate vokaalide diftongistumisi (v.a paar üksikjuhtumit, kus *õõ* hääldati *õe*-na) ei esinenud. Kogu tekstis oli jälgitav üldpõhjaeestiline *üü* diftongistumine *üü*-ks.

Kokkuvõttes vastas keelejuhi hääldus üldiselt kirjakeele normingutele. Mõningates eelnimetatud sõnades oli erinevust, kuid oma vähesuse tõttu ei pääsenud see domineerima, küll aga kujundas muljet kõnest. Tooniandvaks ja püsivamaks võiks hääldusnähtustest pidada siiski sõnaintonatsiooni, järgsilpide poolpikkust, kvantiteedinähtustest tugevaastmelise ainsuse seesütleva vormi kasutamist ja saartepärast sõnade palataliseerimist.

Keelejuhi kirjakeelde on tulnud oskussõnadena kohalike esemete nime-tusi ja mõisteid (*pannilabjad*, *nahk vanub*). Teksti väikesest mahust hoolimata oli võimalik esmakordselt registreerida kaks Muhu murdesõna (välistatud ei ole nende kasutamine ainult pereringis) (*poslori*, *jõssima*). Ilmnes murdeliste proadjektiivide *sõuke ~ seuke* ja *nõuke ~ neuke* kirjakeelevastetega võrreldes

peaaegu sama kasutussagedus. Stiililiselt markeeritud sõnadest tulid esile *kantseldama* ja *onkel*. Keelejuht kasutas saartepärast sõna *kena*. Teisalt oli tema kõnes ka üldist noortepärast sõnakasutust (*ilgelt, pask, mõnusasti, karm* ja fraas *ära põe*).

Liitumeid esines tekstis seoses eitussõnade *ei* ja *ep* vormidega: keelendit *mai* 'ma ei' esines 72% ja fraasi *ma ei* 28% – seega oli ülekaalus argikeelne liitunud vorm. Murdelist *ep*-eitust kasutati umbes kolm korda vähem kui *ei*-eitust. Eituse tugevdamiseks kasutati saartepäraselt partikleid *-ki/-gi, änam, mitte* ja nende kombinatsioone. Argikeelepäraseid lühenemisi oli kuues täis-tähenduslikus sõnas: *igast* 'igasuguseid', *mõtsin* 'mõtlesin', *suht* [palju] ~ *suhtselt* 'suhteliselt', *tegelt* 'tegelikult', *viiskend* 'viiskümmend', *kilti* 'kilomeetrit', *nud*-kesksõna lühenenud *nd-* ja *n-*vorme oli natuke alla poole kasutuskordadest (42%), mis näitas tunnusevariantide suurt varieerumist.

Partiklikasutust kokku võttes võiks öelda järgmist. Partiklit *-ki/-gi* kasutati murdepärasel kujul *-kit/-git* ligi veerandil juhtudest. Üllatavalt tulid esile tekstisõnad *heh/neh* nii imestusavaldusena kui ka voorulõpetamispartiklina. Sage sõna oli tekstis *mingi*, mida kasutati ka umbmäärastava partiklina. Sõna *ja* kasutati nii sidesõnana kui ka tekstipartiklina (19%), kordagi ei kasutatud partiklit *ning*.

Keelejuhi kõnekeeles esines mõnede kirja- ja murdekeelendite varieerumist, mis tuli esile näiteks häälikute palataliseerimisel, tugevaastmeliste ainsuse seesütleva käände vormide kasutamises, prosubstantiivi *mo(o)* ja proadjektiivide (*seuke* ~ *sõuke, neuke* ~ *nõuke* jt) vormides, *käima* ~ *keima* häälikujude rööpvormides, kaashäälikute gemineerimises sõnatüves (*oli* ~ *olli, sama* ~ *-samma*), eitussõnade *ei* ja (*e*)*p* kasutamises, *nud*-kesksõna erinevate tunnustega vormide kasutuses. Samas ei mõjunud keelejuhi ühiskeel väga murdelisena, kuid seal esinenud murdesugemed andsid sellele mõnusa Muhu aktsendi.

Kokkuvõtteks võib ütelda, et keelejuht on üles kasvanud keskkonnas, kus teda on ümbritsenud lisaks kooli ametlikule keelekasutusele kesk- ja vanemaaliste inimeste räägitav Muhu ühiskeel. Sealt omandatud passiivne keeleoskus avaldus selles, et keelejuht suutis vajadusel meenutada ja ise kasutada üksikuid murdevorme.

Kirjandus

- Asu, Eva Liina 2004. The intonation of Saaremaa Estonian: in search of Swedish influence. – Proceedings Fonetik 2004. The XVIIth Swedish Phonetics Conference, May 26–28 2004. Eds. Peter Branderud, Hartmut Traunmüller. Stockholm: Stockholm University, 44–47.
- EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1988–2007.
- Grigorjev jt 1997 = Piret Grigorjev, Leelo Keevallik, Ellen Niit, Leho Paldre, Kristi Sak, Ann Veismann. Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul. – Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997. Toim Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikool, 26–44. (Tartu Ülikooli eesti keele õppe-
tooli toimetised 7.)
- Habicht jt 2006 = Külli Habicht, Leelo Keevallik, Ilona Tragel. Keele muutumine kasutuskontekstis. – Keel ja Kirjandus 8, 609–625.
- Hennoste, Tiit 2000. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. II. – Akadeemia 6, 1343–1374.
- Keevallik, Leelo 1994. <nud> varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles. Magistritöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde iseloomustus ja liigendus. – Saarte murde tekstid. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 11–64. (Eesti murded VII.)
- Mesipuu, Margit 2005. Sõnaalguline h. Bakalaureusetöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetoolis.]
- Niit, Ellen 2004. Eesti keele piirkondlikud aktsendid. – Lähivertailuja 15. Virsu II. Suomi ja viro kohdekielinä. Toim Helena Sulkala, Heli Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto, 50–61. (Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.)
- Niit, Ellen 2005. Vowels in Initial Syllables in Saaremaa. – Linguistica Uralica 2, 113–122.
- Pajusalu, Karl 1992. Regional and Social Varieties of Estonian. – Ural-altaische Jahrbücher 64, 23–34.
- Pajusalu, Renate 2000. Indefinite Determiners mingi and üks in Estonian. – Estonian: typological studies. IV. Toim Mati Ereht. Tartu: Tartu Ülikool, 87–117. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14.)
- Pajusalu jt 2002 = Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Saareste, Albert 1932. Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – Eesti Keel 1–2, 17–40.
- VMS = Väike murdesõnastik. I, II. Toim Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus 1982, 1989.
- ÕS = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Toim Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2006.

Eesti keele piirkondlikud aktsendid

Ilmunud: Eesti keele piirkondlikud aktsendid. – Lähivertailuja 15. Virsu II. Suomi ja viro kohdekielinä. Toim Helena Sulkala ja Heli Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto 2004, 50–61. (Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.)

1. Sissejuhatus

Eesti ühiskeele häälduses ei ole ranget normi, on „pigem suulises ühiskeeles [---] kujunenud tegelike häälduseelistuste kirjeldusi ning selgitusi“ (Kraut jt 1998: 11). Varasemas eesti keele foneetikas on mainitud, et eesti rahvuskeele hääldamises on tänini kõikuvusi ja ebajärjekindlusi eriti just palatalisatsiooni, väldete, *h* ja diftongide tarvitamises (Ariste 1953: 6). Kõikuvust ühiskeele häälduses põhjustab piirkondlik, sotsiaalne ja kõnesituatsioonist sõltuv varieerumine. Eesti eri piirkondadest pärit inimeste kõnekeelt ilmes-tavadki mõningad häälduse erijooned ja teatud määral erinev sõnakasutus. Kõrvalekallet üldisest hääldusest peetakse tavaliselt aktsendiks. Aktsent on nende häälduslike joonte kumulatiivne kuuldeline efekt, mis identifitseeri-vad inimese regionaalse või sotsiaalse päritolu (Crystal 2000: 2). Piirkond-likke aktsendinähtusi eesti keeles pole veel igakülgsest käsitletud. Nende üldproblemaatika on esitatud Karl Pajusalu hiljuti ilmunud ülevaates (2003). Piirkondlik aktsent ei ole ainult vanade murdejoonte säilimine või teadlik säi-litamine, mis toimub siis, kui teatud murdejooned on kujunenud mingi piir-konna identiteedi näitajaks. Häälduses võib piirkondlikult välja kujuneda ka uuendusi, millel võivad olla antud piirkonnale omased sisemised või välised tekkepõhjused. Eesti äärealadel võivad regionaalsed aktsendid olla tekkinud keelekontaktide tagajärjel; regionaalne aktsent peegeldab isikute regionaal-set identiteeti. Kuna aktsentide uurimine on algusfaasis, on võimalik rää-kida ainult iseloomulikest foneetilisest joontest, mis pärinevad perifeersete regioonide murretest. (Pajusalu 2003: 110–111)

Käesolev artikkel tutvustabki Tartu Ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetooli uurimisprojekti „Eesti keele piirkondlikud aktsendid“, mida toetab sihtasutus Eesti Teadusfond (grant nr 5812). Uurimise käigus tuvastatakse

väljavalitud piirkondade kõige silmatorkavamad erijooned, koostatakse aktsentide eksperimentaalfoneetiline ja sotsiolingvistiline üldiseloomustus. Uurimismaterjali saamiseks määratakse kindlaks regioonid, kust lindistatakse ühiskeelt kõnelevaid antud piirkonna sünnipäraseid elanikke.

Üldrahvaliku kirjakeele kasutus on nivelleerinud kohalikud murded. Kirjakeel on teadlikult omaks võetud ja see on vana murdekeele välja tõrjunud. Kui aga murdekeele struktuur on väga erinev kirjakeele omast, on põhjust oletada, et vanu murdenähtusi võiks mingil määral olla veel kõnes säilinud. Murdekirjelduste põhjal lahknevad eesti kirjakeelest enim Eesti äärealadel läänes, kirdes ja kagus asetsevad murded. Hiljutises uurimuses on hinnatud eesti murrete ja kirjakeele sarnasust ning arvatud välja iga murde ühisosa kirjakeelega. Uurimistööst selgus, et kõige kirjakeelsem on põhjaeesti keskmurre ja sellele järgnevad ilma omavahelise olulise erinevusega põhjaeesti idamurre (ühisosa kirjakeelega 50%), läänemurre (ühisosa 47,2%), kirderannikumurre (ühisosa 45,9%). Oluliselt väiksem on saarte murde ühisosa (36,3%), sellele järgnevad omakorda lõunaeesti murded, kus ühisosa kirjakeelega on väiksem (30,7%-st Tartu murdes kuni 18,7%-ni Võru murdes). (Pajusalu 1997: 170–172; joonis 2) Sellest arvutusest järeldub, et vaadelda tuleb esmajoones neid murdeid, kus ühisosa kirjakeelega on väiksem, kuna nendes on säilinud enam murdepärasid.

Aktsentide uurimine on esmajoones häälduse uurimine. Hääldusnähtuste puhul peetakse püsivamateks prosoodilisi nähtusi, millest eesti murrete puhul on olulisemad kvantiteet ja intonatsioon. Piirkondlikke erinevusi on ka murrete palatalisatsioonis, häälikulises ehituses, eriti vokaalisüsteemides. Piirkondlike aktsentide uurimist on alustatud lõunaeesti murrete ja kirderannikumurdega ning seda on kavas laiendada Lääne-Eestile.

Lõunaeesti murrete puhul on lähemalt uuritud kvantiteedisüsteemi (Parve 2003) ja häälikusüsteemi, milles põhjalikumalt on keskendutud vokaalidele (Pajusalu jt 2000). Üksikasjalikum käsitus puudutab ka Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumist (Teras 2003). Võru murdele väga karakterne on *õ*-harmoonia, st taga-*e* hääldamine järgsilpides (nt *tulõ*). Konsonantismi osas iseloomustab Võru murret põhjaeesti murretes mitteesinevate häälikute (nt afrikaat ja larüngaalklusiil) olemasolu. Tunnuslikud piirkonnale on sõnalõpulise konsonandi *s* ja klusiilide tugevam hääldus (nt *näiss*, *tulõp*) (vt lähemalt „Lõunaeesti häälikud“). Ka häälik *h* on lõunaeesti südaalal esindatud igas positsioonis. Kirjakeelest ja põhjaeesti murretest sootuks erinev on Võru

palatalisatsioon, mille akustilise olemuse selgitamisega on alustatud (Vodi 2003).

Kirderannikumurde erijoonteks on murdeülevaadete põhjal (nt Must 1987) vältevahelduse ja palatalisatsiooni puudumine, keskkõrgete pik-kade vokaalide *ee*, *oo* ja *öö* diftongistumine, algupäraste *i*-lõpulist diftongide järelkomponendi säilimine (nt *päiv*), kohati säilinud vokaalharmoonia, vokaalide sise- ja lõpukao ning murde lääneosas ka *õ* puudumine ning teised häälikulised nähtused. Värsketes uurimustes on vaatluse all olnud kvantiteedisüsteem ja selle dünaamika ning põhitooni karakteristikud (Kalvik 2004; Juuse 2004).

2. Lääne-Eesti häälduse olulisemaid jooni

Keeleliselt kuuluvad Lääne-Eestis kõneldav läänemurre ja Lääne-Eesti saartel kõneldav saarte murre põhjaeesti murrete hulka. Lääne-Eestis moodustavad mandriosa ja saared üsna ühtse keelelise ning kultuurilise ala. Lääne-Eesti mandril kõneldavat läänemurret räägitakse Läänemaal ja Pärnumaal. Läänemurde põhjaosas märgab suuremat ühtsust keskmurdesse kuuluva Harjumaa keelega, murde lõunaosas on aga Lõuna-Eesti Mulgi murde mõjusid. Lääne-Eesti keskosas kõneldaval läänemurdel ja Põhja-Viljandimaal kõneldaval keskmurdel on palju sarnast. Muhu saarel kõneldav murrak on läänemurde ja saarte murde vaheline siirdemurrak, kus saaremaalikke tüüpilisi murdejooni on vähem. Teisalt on tal siirdemurrakuna ühisjooni isegi üle läänemurde keskmurde lääneosaga. Saaremaa idaosas on rohkem lääne-eestilisi keelejooni. Saaremaa lääneosa keel on üsna vanapärane ja häälduslikust aspektist eripärane, mille põhjuseks võiks pidada kontakte rootsi keelega. Hiiumaa on oma asustuse saanud peamiselt Saare- ja Muhumaalt ning seetõttu on Hiiumaa säilitanud ja edasi arendanud vanu keelenähtusi (Ariste 1939: 271). Väga arhailine on Kihnu murrak, kuid samas on tal ka ühist läänemurdega (nt ühine merenduslane sõnavara). Süstemaatilisi muutusi on toimunud Kihnu vokalismis. Neist võiks nimetada tagavokaalsete sõnade esisilbi *i* muutumist *jõ*-ks (nt *jõlus* *ljõnd* 'ilus lind') ja eesvokaali *ä* muutust *a*-ks koos sõnaalgulise konsonandi peenendusega (nt *happ* ~ *njapp* 'näpp'). Samasugust nähtust kohtab ka Võru murdes. Kihnus esineb tavapärasest erinevaid diftonge (nt *eü*-diftong: *keüs* 'köis', *leül* 'leil') ja põhjaeesti murrakutest ainukesena järjekindel vokaalharmoonia, muu hulgas ka *õ*-harmoonia.

Lääne-Eesti keele hääldust ei ole varem akustiliselt käsitletud, küll on aga olemas traditsioonilised murdekirjeldused, millele toetub ka käesolev ülevaade (Juhkam, Sepp 2000; Lonn, Niit 2002). Lääne-Eesti keele puhul käsitletakse kõigepealt üldisi hääldusnähtusi, pärast aga vaadeldakse eraldi täpsemalt saarte ja läänemurdele kõige iseloomulikumaid jooni. Üldistest lääne-eestilistest laiema levikuga nähtustest vaadeldakse kvantiteeti, palatalisatsiooni ning mõningaid konsonantismi- ja vokalisminähtusi nii peaarõhulises kui ka järgsilbis.

Kvantiteedist

Kvantiteedisüsteemis, kui pidada silmas ühiskeele teise ja kolmanda välte fonoloogilist vastandust, Lääne-Eestis kõrvalekaldeid ei ole. Üksikutes sõnatüüpides või sõnavormides esineb siiski lokaalseid ja sporaadilisi erinevusi. Oodatava kolmanda välte asemel on hääldatud näiteks mõnede verbitüüpide infinitiivis ja gerundiumis teisevältelised vormid (nt *tunda* : *tundes*, *oida* 'hoida'). Tugevaastmeline on kahesilbiliste tüvede singulari inessiiv, mis on iseloomulik kogu läänepoolsele Eestile (nt *keeles*, *aukus* 'augus', *randas* 'rannas'). Läänemurde välde puhul väärib märkimist morfofonoloogiline areng, mis seostub *sepp*-tüüpi sõnade pluraali partitiiviga. Põhja-Eesti murretes ja eesti kõnekeeles moodustatakse see formatiiviga *si* tugevaastmelisest tüvest (nt *jalgasi*, *sokkisi*), läänemurdes aga nõrgaastmelisest tüvest (nt *sokisi* 'sokke').

Palatalisatsioonist

Eesti murretes on erinevaid palatalisatsioonitüpe. Üldiselt iseloomustab Lääne-Eesti regiooni (v.a Hiiumaa ja Läänemaa mõned rannikualad) palatalisatsiooni olemasolu, kuid samas on selle realisatsioonis rida olulisi piirkondlikke erinevusi. Nagu juba mainitud, puudub Hiiumaal peenendus üldse. Lääne-Eestis esineb üldiselt tavaline põhjaeestiline peenendustüüp, kus peenendub dentaalkonsonandi esiosa nii tüve *i* või *j* säilimise kui ka kao korral. Järjekindel on seda tüüpi peenendus Pärnumaal, kus peenenduvad nii üksik- ja geminaatkonsonandid kui konsonantühendid. Konsonant pika vokaalainese järel ja lühike üksikkonsonant on läänemurdes mõnikord peenendatud, kuid Saaremaal peenendust ei ole. Harva peenendub läänemurde keskosas *t* geminaat järgsilbis. Muhu ja Kihnu saarel haarab peenendus enamikku konsonante

i kao puhul. Saaremaal ja läänemurde kesk- ja edelaosas kaotavad dentaalid *i* olemasolu korral paradigmas peenenduse (nt *kaśs* : *kassi*). Üksikasjalikuma ülevaate *i*-eelse konsonandi palatalisatsioonist eesti murretes on esitanud Tiit-Rein Viitso (2003: 189–192; joonis 18).

Vanas murdes ilmneb ka epenteetiline palatalisatsioon, mille puhul tekib ülilühike vokaal *i* või *e*, mis eelneb palataliseerimata konsonandile. Tugevalt tuleb see esile läänemurde põhja- ja edelaosas (nt *kaⁱmm* 'kamm', *paⁱpp* 'papp', *noⁱkk* 'nokk', *la^eha* 'lahja') ning Kihnus (nt *nä^ekk* 'näkk'). Peenendusefekti saavutamiseks võidakse moodustada täisvokaal *i* või *e* konsonandi ette (nt *kaiss* : *kassi*, *kuitsikas* 'kutsikas', *vaeht* : *vahi* 'vaht'). Epenteesi esineb rohkem siiski Lõuna-Eesti Tartu murdes (Keem 1959: 145–151), Mulgi murdes (Tanning 1961: 25–27), kohati ka mujal.

Erinüansina tuleks mainida, et Saaremaal, läänemurde põhja- ja edelaosas ning ka keskmurde lääneosas on epenteetiline *i* madaldunud ja ülipikad tagavokaalid *aa* ja *oo* lühenenud, moodustades vastavalt *e*-lõpulise vokaalijärjendi *ae* ja *oe* (nt *paet* 'paat', *roes* 'roos'). Muhus, kus pikad vokaalid diftongistuvad, tekib nimetatud positsioonis kolme vokaali järjend (nt *poaet* 'paat'), Kihnu saarel aga kirjakeelest sootuks erinevaid diftonge (nt *puäet* : *puadi* 'paat', *kuõ^ek* : *kuõgi* 'kook').

Palatalisatsiooniga seostub tüvetüüp, kus konsonandi ja *j*-hääliku ühend assimileerub (nt *nälläne* 'näljane', *sellast* 'seljast', *välja* ~ *välla*). Epenteetiliselt on sõnuti kujunenud muutus *lj* > *il* ~ *el* (nt *palju* > *palu* ~ *pailu* ~ *paelu*).

Tugev palatalisatsioon on pluurali partitiivi *a*-formandi puhul peamiselt *i*-tüvelistes sõnades (nt *vanna* 'vanne', *süssa* 'süsi', *kurka* 'kurke'). Nähtuse peamine levila on läänemurre, v.a Pärnumaa lõunaosa. *a*-lõpulist partitiivi kohtab saarte murdes enamasti vaid Ida-Saaremaal, Muhus ja Kihnus. *a*-line pluurali partitiiv on levinud ka kesk- ja idamurdes, *o*-, *u*-tüvelistest sõnadest ka Võru murde idaosas ning Võnnus (Juhkam, Sepp 2000: 49).

Sõnaalgulisest *h*-st

Konsonantismi puhul on eesti keeles huvipakkuv sõnaalgulise *h* probleem. Üldiselt on sõnaalgulise *h* hääldamine orienteeritud kirjakeele normile. Sõnaalgulise *h* hääldamine või selle puudumine ja varieerumine sõltub pigem registrist kui aktsendierinevusest kõnes (Pajusalu 2003: 110). Põhja-Eesti mandrimurretes on *h* sõna algusest tänapäeval täiesti kadunud, säilinud on

see Võru murde alal. Saarte murdes esineb sõnaalgulist *h*-d Hiiumaal Pühalepa kihelkonnas ja haruharva Reigi murraku idaosas varasema rootsikeelse rahvastikuga aladel (Ariste 1939: 171–173; joonis 36) ning Lääne-Saaremaal Kihelkonna murraku lääneosas. Kirderannikumurde Kuusalu rannakülade vanapärasest murrakus on see tänini püsinud (Must 1987: 87). Läänemurdealadel on 1940ndatel aastatel kuulnud *h*-d veel Kullamaal ja 1966. a ka Ridalas (Valmet 1970: 24). Sõnaalgulise *h* hääldamise probleemi kirjakeeles on käsitletud ka sotsiolingvistika meetodeid rakendades (Cui 1999). Võib oletada, et vanadel *h*-aladel erineb hääldus ühiskeelee ja ilma *h*-ta murrete hääldusest.

Vokaalide kvaliteedimuutustest

Pearõhulise silbi vokalisismi puhul pakub huvi vokaalide kõrgenemine, pikade vokaalide diftongistumine ja diftongide esinemus. Järgsilpide vokalismit vaadeldakse reduktsiooni ja lühidalt järgsilbi diftonge.

Vokaalide kõrgenemise puhul on muutus $\ddot{a} > \varepsilon$ olnud iseloomulik pikale vokaalile, kust see on laienenud ka lühikesele vokaalile ja diftongidele. Nähtus on omane eriti Saaremaa läänepoolsetele ja Hiiumaa murrakutele (v.a saare lääneosas paiknev Reigi murrak). Läänemurdes esineb nähtust kohati endistel eestirootsi keele aladel Noarootsis, aga ka Läänemaa rannikualadel Lääne-Nigulas, Ridalas, Hanilas, Martnas ning Kullamaal. Üldiselt on peetud võimalikuks, et Lääne-Eestis on $\ddot{a} > \varepsilon$ muutuseks kõrvaltegurina kaasa aidanud eestirootsi murded (Ariste 1931: 79). Rootsi keele mõju arvestamine Hiiumaal ei ole siiski ilmtingimata tarvilik, kuna tegu võib olla eesti keeles eneses toimunud arenguga. Hiiumaal on see muutus kindlasti nõnda vana, et ta juured ulatuvad hiiu–saaremaa ühisaega (Ariste 1939: 113).

Keskkõrged ülipikad vokaalid kõrgenevad, kuid kuulmismulje põhjal teisevärtelised vokaalid ei kõrgene. Lääne-Eesti rannikuosas, Saaremaal (v.a idaosas) ja Hiiumaal võib vokaal olla kõrgenenud nii ülipikas kui ka pikas kestusastmes. Siiski on Saaremaa äärealadel (nt Kihelkonna põhjaosas) ja läänemurde Läänemaa murrakutes kirjeldatud üksiksõnuti nõrka diftongistumist. Keskkõrgete ülipikkade vokaalide kõrgenemist esineb ka Lõuna-Eestis, kuid see on ulatuslikum kui Lääne-Eestis.

Keskkõrged ja ka madalad vokaalid diftongistuvad peamiselt ülipikas (harva pikas) kestusastmes Ida-Saaremaal, Muhus, Kihnus ja läänemurde

edela- ja loodeosas (*aa > oa ~ ua, ää > ea ~ ia; ee > ie, oo > uo, öö > üö*; Kihnus *ää > iä, öö > üe, oo > ue ~ uõ*).

Diftongide esinemus on piirkonniti erinev. Algupäraste diftongide järelkomponendi madaldumine või assimileerumine esiosisega nõrgaastmelistes vormides on laiema levikuga nähtus. Selle levila ulatub mandriosas läänemurdesse, kust see liigub edasi Muhu saare kaudu ka Ida-Saaremaale (nt *leib : le(e)va, saun : saona*). Lõuna pool on nähtus jõudnud ka Kihnu saarele. Vanad *i*-lõpulised diftongid, mis kirjakeeles on tavaliselt *e*-lõpulised, assimileeruvad tihti. Nähtus on omane eriti *äe*-diftongile, kuid iseloomustab ka hilisdiftongi *öe* (nt *päev > pääv, söed > sööd*). Hilisdiftongid (nt *tuba : tua*) ei madaldu tavaliselt Saaremaa lääneosa murrakutes ega ka läänemurdes, kuid diftongiosiste püsimine või madaldumine on eriti Pärnumaa murrakute osas varieeruv.

Järgsilpide vokalismist

Eesti keelt on peetud tugevalt tsentraliseeritud keeleks, kus rõhuolude tõttu on ühele sõnaosale keskendatud häälikute kvantiteedi, kvaliteedi ja tonaalsuse nähtused. Selleks sõnaosaks on esisilp, mis kannab tugevat tsentraliseerivat rõhku ja mille tõttu sõna rõhututes silpides esinevad igasugused häälikute reduktsioonid, lõpu- ja sisekaod (Ariste 1939: 29). Pearõhu kinnitumine sõna esisilbile ja tugevnemine on toonud kaasa hulgaliselt faktoreid, mis on mõjutanud sõnade hääldust. Järgsilpide vokaalimuutused, eriti madalate ja keskkõrgete vokaalide osas, on väga iseloomulikud lääne-eestilikule hääldusele. Järgsilpide vokalisti erijoontest võiks eriti esile tuua järgsilpide vokaalide kestust, reduktsiooni ja vanade diftongide esinemist.

Eesti kirjakeele kohta on väidetud, et sõna teise silbi vokaal on tavaliselt ikka poolpikk, kui sõna esimene silp pole ülipikk. Poolpikk vokaal tuleb kuuldavale pikemaiski kui kahesilbilistes sõnades. (Ariste 1953: 91, 93) Nii on see ka läänepoolse Eesti murretes. Teise poolpika silbi venitamine koos omapärase intonatsiooniga annab saarte murdele erilise kõla.

Saarte murde äärealadel on säilinud vana joonena järgsilpide diftonge kaasrõhulises positsioonis (nt Sõrve *lapsugeine*). Samas aga ei ole vaadeldaval alal kujunenud diftongilist pluraali partitiivi, vaid selle asemel on üldiselt assimileerunud üksikvokaalsed vormid (nt *madalud* 'madalaid', *rattud, rattid* 'rattaid').

Reduktsioonist

Lääne-Eestis ja saartel esineb laialdaselt reduktsiooni. Reduktsiooni tõttu võidakse Saaremaal ja eriti Hiiumaal hääldada kahesilbiliste kolmandavärteliste ja pikemate sõnade järgsilpides vokaale ebamääraselt, mitmete varieerumisvõimalustega. Sõnuti võib kuulda isegi täiesti indiferentset vokaali. Näiteks kirjapildis võib sama vokaali hääldus sõna pearõhulises ja järgsilbis kõlada täiesti erinevalt. See teeb Saare- ja Hiiumaa murrakute tajumise raskeks. Lääne-Eesti rannikul on tagavokaalsete *u*- ja *a*-sõnade järgsilbis kirjeldatud *ä*-varjundiga *a*-d (Juhkam, Sepp 2000: 13). Kahesilbilistes sõnades madaldub järgsilbi *e* ja hääldub *ä*-poolsena. Reduktsiooni võib esineda isegi kahesilbiliste sõnade I ja II välte puhul. Läänemurdes on kohati säilinud vokaalharmonia, kuid murde loode- ning keskosas on järgsilpide madalad vokaalid reduktsiooni tõttu kõrgenenud (nt *aegas* ~ *aeges* 'ajal', *lautas* ~ *lautes* 'laudas'). Vana vokaalharmoniasüsteemi taandumine reduktsiooni ees on hästi näha Kihnu murrakus, kus reduktsioon avaldub *e*-lisena eesvokaalsete ja *õ*-lisena tagavokaalsete sõnade teatavates morfeemides, kuid säilinud on ka vokaalharmoniaga vormid (nt *jalgas* ~ *jalgõs*, *metsäs* ~ *metses*, *laulmas* ~ *laulmõs*, *küümäs* ~ *küümes* 'külvamas'; *tullõ* 'tulevat'). Hääldusloidus on võinud viia vokaalikaoni, mis omakorda on toonud kaasa vormihomonüümiat: läänemurde *ne*-lõpuliste noomenite pluurali nominatiiv langeb kokku singulari partitiiviga (nt *sinised* ~ *sinist*). Lühenemisele alluvad ka liited (nt *-tis* > *-ts*: *juurets* 'juuretis', *lõpets* 'lõpetis'). Lääne-Eesti reduktsiooni põhjuseks on peetud lääne poolt tulnud germaani keelte mõju. Reduktsioonilised muutused järgsilpide vokaalisüsteemis jätkuvad ida poole, ulatudes Mulgi murdest edasi Võru murrakutesse (Pajusalu 1998: 239–240).

3. Saarte murde häälduse olulisemaid jooni

Saarte murde puhul peatutakse vaid intonatsioonil ja pearõhulise silbi vokalismil.

Intonatsioonist

Saaremaa murrakute markantsemaks erijooneks peetakse nn laulvat intonatsiooni, kusjuures laulvus on tugevam Saaremaa lääneosas. Allkeelte sei-

sundiuuring (2001) Saaremaal näitas, et laulev intonatsioon esines pooltel küsitletutest. Laulvuse põhjuseks on varasemates uurimustes peetud sõna põhitoonikontuuri tipu nihkumist hilisemaks rõhujärgse silbi poole. Areaalse nähtusena on seda seostatud rootsi keele mõjuga (Niit 1980; Niit, Rimmel 1985). Värskes Saaremaa keele ja kirjakeele intonatsiooni kõrvutavas uurimuses ei leidnud varasem hüpotees kinnitust – kirjakeelega võrreldes ei erinenud põhitoonitipu asukoht oluliselt. Tähelepannev erinevus leiti aga nii lausungi alguse kui ka teise aktsendiüksuse alguse põhitoonikurvi kõrguses, mis on Saaremaa keeles märgatavalt madalam kui kirjakeeles. Tulemus puudutab loetud teksti intonatsiooni (Asu 2004: 44).

Hiiumaa intonatsiooni puhul on esile toodud, et helikõrgusliikumise intervallid tõusus ja languses on palju suuremad kui ühiskeeles. Peaarinevuseks on peetud küsilause enamasti tõusvat helikõrgust (Ariste 1939: 271). Kihnu omapärase kõnemeloodia kohta on kirjutatud, et tõusev toon on murdes kadumas, nooremate keeles esineb ta veel enamasti nõrgal kujul või puudub koguni. Püsivam on see naiste keeles, kuna neid pole teised murded ja kirjakeel nii palju mõjutanud kui mehi (Saar 1934). Lauseintonatsiooni kohta on märgitud, et lauselõpud tõusevad kõrgemale ja ka lause keskel on mõningaid tõuse. Küsilauseid on alati tõusuga lõpus (Tanning 1948: 3). Kuuldeliselt on Saaremaa ja Kihnu saare intonatsioon erinevad.

Vokaalide labialiseerumisest

Saarte murde vokalismi puhul tuleb olulise nähtusena esile tuua vokaalide labialiseerumist pearõhulises silbis. Hiiumaa ja ka Saaremaa lääne- ja keskosa murrakuid iseloomustab süstemaatilisem muutus, mis seisneb keskvokaali *õ* labialiseerumises ja selle ühtesulamisega *ö*-ga (nt *kõva* 'kõva', *võrk* 'võrk'). Sama nähtust kohtab osaliselt ka mandri läänerrannikul. Nähtus ei esine Ida-Saaremaal, Muhus ja Kihnus, st seal on *õ*-häälik säilinud. Võru Instituudi Saaremaal 2001. a tehtud allkeelte uuring näitas, et *õ*-d asendavat *ö*-häälikut kasutas 70% küsitletutest, mis on umbes samas suurusjärgus põliste saarlaste osakaaluga (Allkeelte seisundiuuring 2001). Kirjakeele *õ* asendajatena vanemates murdeandmetes võib leida muidki vokaale, kuna on säilinud sõna keeleajaloolisest vanemaid kujusid. Lääne-Saaremaal on ilmselt *õ*-st arenenud *ö* läinud kaasa ülipikas kestusastes valitseva keskkõrgete vokaalide kõrgenemise tendentsiga. Kahe hääliku ühtesulandumise põhjusena on nähtud

rootsi keele mõju (Ariste 1931: 77; Tauli 1956: 199–200). Teise seisukoha järgi on labialiseerumise põhjustajaks peetud lastekeeleski tuntud *õ* väärhääldust. Eestirootsi mõju ei saaks arvestada, kuna eestirootsi murretes enamasti ei ole labiaalseid eesvokaale (Viitso 2003: 157–158).

Madala vokaali *a* labialiseerumist nii üksikvokaalina kui ka pika vokaalina tunnevad enamasti Hiiumaa murrakud, kuid seda esineb ka Saaremaal, eriti Sõrve murrakutes. Kõrgenemise ja labialiseerumise osaliste põhjustena on nähtud rootsi keele mõju (Ariste 1939: 19–24, 53–57; Tauli 1956: 174–175, 200). Labialiseerumisele allub *a* ka diftongi koosseisus, nt *au* > *ou* (Saaremaa Sõrve poolsaare murrakud ja Hiiumaa, kuid osaliselt ka Läänemaa rannikuala). Labialiseerunud on ka teisi vokaale, nt *i* > *ü* (*sild* > *süld*), *ei* > *öi* (*leida* > *löida*), *e* > *ö* (*kelk* > *kölk*).

4. Läänemurde häälduse olulisemaid jooni

Lääne-Eestis kõneldava läänemurde häälduse kohta on kasutatud väljendit „suhteliselt loid ehk lõtv artikulatsioon“ (Valmet 1981: 188). Häälduse loidus on kaasa toonud vokaalide ebatäpse häälduse.

Vokaalide madaldumisest

Iseloomulik on kõrgete vokaalide madaldumine keskkõrgeks. Eriti sagedasti kaldub pearõhulises silbis *i*-hääldus *e*-poolseks või *i* on muutunudki *e*-ks (nt *mena* 'mina', *lend* 'lind'). Muutust *i* > *e* võib kohata ka järgsilbis, kus see on produktiivne teatud liidetes (nt *-sti* > *-ste*, *-line* > *-lene*, *-mine* > *-mene*, *-ni* > *-ne*, *-ti* > *-te*: *iluste*, *üürilesed*, *lugemene*, *paremene*, *esite*). Pärnumaa põhjaosas (ka Kihnus), Varblas ja Lääne-Viljandimaal on teises silbis *h* järel toimunud muutus *hi* > *he* (nt *ahe oo tühe* 'ahi on tühi', *ei tohe eheta(da)* 'ei tohi ehitada') (Saareste 1952: 112). Kõrged vokaalid *u* ja *ü* madalduvad (eriti *h* ees) Läänemaa kesk- ja põhjaosas (nt *kõhm* 'kühm', *põha* 'püha', *löheke* 'lühike', *puhas* ~ *pohas*). Sõnavormides võivad vahelduda kõrged ja keskkõrged vokaalid (nt *koht* : *kuha*). Omakorda madalduvad pearõhulises silbis ka keskkõrged vokaalid (nt *enam* > *änam*, *vedama* > *vädama*, *pesa* > *päsa*, *ega* > *äga*); harvem esineb seda järgsilbis (nt *teine* > *teina*).

Järgsilpide *e* esinemusega sobib kokku ka see, et vanas murdes on esinenud järjekindlamalt kui mujal kahesilbiliste tüvede tugevaastmeline *e*-pluural

(nt *paatel* 'paatidel', *laudest* 'laudadest'), mida kohtab ka Mulgi murdes, idamurdes, eriti Kodaveres, keskmurdes Harjumaa lõunaosas, Järvamaa edelaosas ja Põhja-Viljandimaal. Sõnuti esineb seda saarte murdes Lääne-Saaremaal, Ida-Hiiumaal, Kihnus on levik laiem (Juhkam, Sepp 2000: 48).

Vokaalharmoniast

Esisilbi vokalism määrab järgsilpide vokaalide kvaliteeti ka eesti murretes. Kohati on see vana süsteem säilinud läänemurde keskosas (Lääne-Nigulas, Ridaldas, Martnas, Kullamaal, Märjamaal, Vigalas, Varblas, Tõstamaal, ka mulgimurdelistel mõjutustega Saardes), kus esineb *ä*-harmonia (nt *met-säs*, *elämä*; Saarde *ehmätämä*, *küläs*). Nagu eespool mainitud, esineb saarte murde koosseisu kuuluval Kihnu saarel järjekindel vokaalharmonia: on säilinud nii *ä*- kui *ü*-harmonia, tagavokaalsetes sõnades *õ*-harmonia. Esisilbi vokalismi assimileerivat mõju kohtab teatavas häälikuümbruses (eriti *h* ja *j* naabruses), nt *näha* > *nähä*, *reha* > *räha* > *rähä*, *pähe* > *pähä*, *ühe* > *ühü*, *rohud* > *rohod*, *koju* > *kojo*.

Konsonantismist

Konsonantismi puhul on läänemurde omapärasemaks erijooneks olnud sõna sees ja lõpus toimunud häälikumuutus *v* > *b*, mis praegu on kadumisjärgus, kuid 1970–80ndate aastate lindistuste ajal oli see nähtus alles (nt *kõba kibi* 'kõva kivi', *järb* : *järbe* 'järv'). Muutuse keskseks esinemisalaks on Lääne-maa (mõne üksiku erandiga), aga ka Pärnumaa (Audru, Mihkli ja Pärnu-Jaagupi murrakud). Nähtus jätkub keskmurdes Harjumaa lääneosa ning Põhja-Viljandimaa läänepoolsete murrakutega (Juhkam, Sepp 2000: 11).

5. Kokkuvõte

Põhjaeesti murderühma kuuluvana iseloomustab Lääne-Eesti murdeid mitte niivõrd erinevus morfoloogilises süsteemis kui häälduses ja prosoodias. See-tõttu on vaadeldud Lääne-Eesti murdehäälduse kõige sagedasemaid ja püsivamaid jooni, milleks on omapärane palatalisatsioonisüsteem ja vokaalide kvaliteedimuutused nii pearõhulises kui ka järgsilbis. Kõige üldisemalt on saarte murde iseärasuseks eriline intonatsioon ja vokaalide labialiseerumine,

läänemurdes aga vokaalide madaldumine. Muutused võivad olla esile kutsutud nii murrete enda sisemisest arengust kui ka keelekontaktidest. Käsitletud hääldusnähtused moodustavad kogumi, mis kujundab selle piirkonna aktsenti. Eksperimentaalfoneetilise ja sotsiolingvistilise analüüsi kaudu on võimalik kirjeldada häälduse muutuse dünaamikat ja määratleda nende nähtuste omavahelised seosed.

Kirjandus

- Allkeelte seisundiuring 2001 = Allkeelte seisundiuring Saaremaal. Aruanne. Võru Instituut. [Käsikiri Võru Instituudis.]
- Ariste, Paul 1931. Mis on Loode-Eesti murrete hääldamises rootsipärane? – Eesti Keel, 73–82.
- Ariste, Paul 1939. Hiiu murrete häälikud. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII, 1.)
- Ariste, Paul 1953. Eesti keele foneetika. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Asu, Eva Liina 2004. The intonation of Saaremaa Estonian: in search of Swedish influence. – Proceedings Fonetik 2004. The XVIIth Swedish Phonetics Conference, May 26–28 2004. Eds. Peter Branderud, Hartmut Trau Müller. Stockholm: Department of Linguistics, Stockholm University, 44–47.
- Crystal, David 2000. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fourth Edition. 2. Oxford: Blackwell Publishers.
- Cui, Kaily 1999. Sõnaalguline *h* eesti keeles. Bakalaureusetöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Juhkam, Evi, Aldi Sepp 2000. Läänemurde keeleline iseloomustus ja liigendus. – Läänemurde tekstid. Toim Anu Haak. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 9–62. (Eesti murded VIII.)
- Juuse, Janne 2004. Välted Jõhvi murde- ja kõnekeeles. Bakalaureusetöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetoolis.]
- Kalvik, Mari-Liis 2004. Kvantiteedisuhted rannikumurdes. Magistritöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetoolis.]
- Keem, Hella 1959. Epenteetilisest palatalisatsioonist tartu murdes. – Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1958). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 145–151.
- Kraut jt 1998 = Einar Kraut, Ene Liivaste, Aili Tarvo. Eesti õigekeel. Gümnaasiumi õigekeelsusõpik. Tallinn: Koolibri.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde iseloomustus ja liigendus. – Saarte murde tekstid. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 11–64. (Eesti murded VII.)

- Lõunaesti häälikud = Lõunaesti häälikud. II. Toim Karl Pajusalu, Pire Teras. Tartu: Tartu Ülikool 2003. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 27.)
- Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus.
- Niit, Ellen 1980. The structure of the Baltic prosodic area and the place of Estonian Dialects in it. Preprint KKI-17. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste osakond. Tallinn.
- Niit, Ellen, Mart Rimmel 1985. Some basic problems of the modelling of the Baltic-Scandinavian prosodic area. Preprint KKI-39. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste osakond. Tallinn.
- Pajusalu, Karl 1997. Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997. Toim Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 167–183. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.)
- Pajusalu, Karl 1998. Vowel reduction in South Estonian. – *Linguistica Uralica* 3, 234–240.
- Pajusalu, Karl 2003. What Has Changed in Estonian Pronunciation: the Making of Estonian Accents. – *Languages in development*. Eds. Helle Metslang, Mart Rannut. München: Lincom Europa, 107–114.
- Pajusalu jt 2000 = Karl Pajusalu, Merike Parve, Pire Teras, Sulev Iva. Võru vokaalid. I. Tartu: Tartu Ülikool. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 13.)
- Parve, Merike 2003. Välted lõunaesti murretes. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 12.)
- Saar, Theodor 1934. Ülevaade Kihnu murdest. Noomen. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Saareste, Andrus 1952. Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Tanning, Salme 1948. Murdepäevik. Kihnu. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis.]
- Tanning, Salme 1961. Mulgi murdetekstid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. (Eesti murded I.)
- Tauli, Valter 1956. Phonological Tendencies in Estonian. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser 36, 1. København: Ejnar Munksgaard.
- Teras, Pire 2003. Lõunaesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 11.)

- Valmet, Aino 1970. Lääne-Eesti randadel. – Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi. Tallinn: Valgus, 18–30.
- Valmet, Aino 1981. Mõnda Pärnu rajooni keeletarvitusest. – Pärnu linnas ja rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 20.–23. augustil 1981. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 188–195.
- Vitso, Tiit-Rein 2003. Rise and Development of the Estonian Language. – Estonian Language. Ed. Mati Erelt. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 130–230. (Linguistica Uralica. Supplementary series 1.)
- Vodi, Laivi 2003. Vastseliina palatalisatsiooni akustikast. Bakalaureusetöö. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetoolis.]

Kodavere rahvalaulude murdelisest taustast

Ilmunud: Kodavere rahvalaulude murdelisest taustast. – Kodavere regilaulud. Koost Liina Saarlo, Edna Tuvi. Toim Janika Oras, Kristi Salve. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv 2014, 41–61. (Vana Kannel XI.)

Kodavere murrak, mida kõneldi kihelkonna suuremas osas, kuulub põhjaees-tilise idamurde alla. Kihelkonna lõunaosa kuulus lõunaeesilise Tartu murde levialasse. Oma mõju keele arengule on jätnud ajaloolise Tartumaa varasem administratiivne jaotus: maakonna põhjapoolne osa oli Liivi ordu valduses, ala Kullavere (Omedu) jõest lõunas kuulus aga Tartu piiskopile. Selline jagamine piiras suhtlust maakonna kummagi osa vahel, soodustas aga läbikäimist põhjapoolsete ja lõunapoolsete naabritega.

Tähtsat osa idamurde kujunemises on etendanud vadja keel. Teisalt esineb idamurdes ühisjooni kirderannikumurdega. Paljud kirderannikumurdest lähtunud keelendid on levinud kaugele üle selle piiride, ka idamurde aladele (Must 1987: 356; vt ka joonis 2).

Idamurde uurija Aili Univere (1996: 15) sõnutsi: „Vanas Kodavere murrakus olid põhja- ja lõunaeesi ning rannikumurde ja vadja keele jooned kokku sulanud omapärase struktuuriga keelekujuks.“

Selline murdetauust peegeldub ka rahvalauludes, kuigi laulude keel võib mõnevõrra erineda kõneldud murdekeelest. Põhjus võib olla laulude päritolus ja kulgemisteedes. Lauludes esineb vanu keelendeid, mis kõnekeelest kadusid ammu. Neid on kindlasti aidanud säilitada värsimõõt. Kindlaks kujunenud värsi(rühma)d, mida on tihti paigutatud ühest laulust teise, on liikunud ka ühest kihelkonnast ja ühelt murdealalt teise, keeleliselt ainult osalt kohandatud. Rahvalaulu keel sõltub ka lauliku murdevaldamisest või ettekandmis-situatsioonist. On ilmne, et uuemate kirjapanekute keel on lähemal kirja-keelele ja sageli kõikuv isegi ühe lauliku erinevate esituste puhul. Vähem tähtis pole ka üleskirjutaja roll – kas koguja suutis üles kirjutada temale tihti-peale võõrast keelt või siis – kohalike rahvaluulekogujate puhul – vältida kirjakeele mõju.

Lühiülevaates ei ole võimalik käsitleda kõiki hääldust puudutavaid jooni, käänamis- ja pööramistüüpe ning vorme – neid esitatakse valikuliselt. Rohkem tähelepanu pööratakse erinevusele põhjaeestilisest keelekasutusest, jättes teinekord käsitlemata selle, mis on kirjakeelega samane.

Kodavere rahvalaulukeele kirjeldamisel vaadeldakse algul häälikulisi (vokalismi ja konsonantismi), seejärel morfoloogilisi jooni (noomeni käänamist ja tegusõnade pööramist).

Kodavere vokalismi erijooni

1. Idamurde vokalismi üks iseloomulikumaid jooni on paljude sõnade esisilbi *õ*. See on nähtus, mis on idamurde ühenduslülilis Kirde-Eesti murrakutega. Muidugi on selliste sõnade hulgas nii üld- kui ka põhjaeestilisi *õ*-sõnu, kuid ka lõunaeestilisi *õ*-sõnu, nt *kõrd*, *kõdar*, *kõllane*. Nende kõrval on aga hulk sõnu, kus *o* on muutunud *õ*-ks vaid idamurdes (nt *kõda*, *õma*, *õks*, *õtse*, *õtsi*, *õli*) ja nii on ka rahvalauludes, nt *kes one õllud õdradenna* (laul nr 379); *sulle tulid kõsilased* (783).

2. Kirjakeelega võrreldes esineb naabermurrete mõjul *a* ~ *ä* vaheldust, nt *kivistikun*, *kannastikun* (92); *kaelajatkust kaebamaie* (993); *taha küla tanuville* (124); *märt one tulnud kaage'elta* (229).

3. Täishääliku *e* puhul on sõnuti muutusi. Vana *er*-ühend on püsinud ida-, kirderanniku- ja lõunaeesti murdes nii oma- kui ka laensõnades, nt *eräkä 'ärgake'*, *küläemändäd* (344); *vemmelid ree perana* (919); *peris valda piinatasse* (526); *paater Paide herra kätte* (834). Vana *en*-ühendi püsi ühendab ala rannikumurde ja vadja keelega: *tenä 'täna' õma nennekesta* (870). Häälik *e* esineb *h* ees *i*-na, nt *rihavarstile valusa* (913).

4. Täishääliku *i* asemel on sõnuti *e*, nt *meks siis musta meie leeva* (426). Hääliku *r* mõjul üksiksõnades tekkinud muutus *ir* > *er* on levinud lääneosaartelt pideva vööna läbi Põhja-Eesti mandri kuni Peipsini, nt *emä kerstu kaanelauda* (402); *viisi kervesta käena* (4). Idapoolne keeleala lõunast kirderannikuni kasutab sõnakuju *kerik*: *koame jo kume keriku* (348).

5. Täishäälik *u* madaldub *j*-i naabruses (*u* > *o*), nt *kudas peab ori ojuma* (550); *laalad jo sia sõnust* (347). Nii kujunenud *o* allub ka idamurdelisele muutusele *o* > *õ*: *ehk sa õõnula õjussid* (762). Teisalt on lõunaeestilisi keelendeid, kus *u* asemel kohtab *o*-d, nt *mustakolmo kummardate* (764); *kohe sii tamm jäe* (1255) või *ü*-d, nt *saagu salve rükki'ida* (233).

6. Pikkade täishäälikute hääldus annab lauludele erilise mündi. Murde üks silmapaistvamaid jooni on lõunaeestipärane kolmandavärteliste täishäälikute kõrgenemine (*ee > ii, oo > uu, öö > üü*), kuid teisevärtelistes vormides on sama täishäälik diftongistunud.

Nii esineb ülipikk *ee* kujul *ii*, nt *kui te käätä tiidä müüdä* (647); *meie ärra rikas miis* (459). Ka kirderannikumurdelise diftongistumise (*ee > ie*) kohta leiab lauludest näiteid: *kivi vieri vette* (1295). Teisevärteline *ee* on idamurdele omaselt muutunud *iä*-ks: *kirja kiisa kiälessä* (116); *käib mu piäni pistu* 'peeni pihtasid' *müüda* (1011).

Ülipikk *oo* on muutunud *uu*-ks, nt *vihasele viinad juudi* (1006); *sõna tuudi jo minole* (867); *kodu uutab uksekene* (356); *juuskvad sinnä, juuskvad tännä* (765). Pikk (vahel ka ülipikk) *oo* on muutunud *ua- ~ oa*-ks: *nutma nuared sõsared* (874); *tunnusse juadike hobessä* (212); *randale raheje-oagu* (357). Pika *oo* puhul leiab ka kirde-eestilist muutust *oo > uo*, nt *et süü sõlge suola piäle* (900).

Ülipikk *öö* on kõrgenenud (*öö > üü*), nt *kui sa lüüd neid orjalapsi* (497); *tiidä müüdä tädile* (1051); *süü sedä söödirohto* (349); *kinnitä vüü kõvaste* (875). Kohtab ka kirderannikumurdes ja keskmurde põhjaosas levinud diftongistumist (*öö > üö*) nii 2. kui ka 3. vâlte sõnades, nt *sitasüödike südamed* (829). Teisevärtelise *öö* asemel esineb diftong *üä*: *meskä lüänud meie lasta* (819); *unti süägu siigi siga* (379); *küämelin* 'köömnetega' *ma kütin ahju* (78).

Pikk *õö* on üldiselt idamurdes säilinud, kuid sõnuti on see allunud laiale põhjaeestilisele muutusele (*õõ > õe*), mis ulatub saarte murde idaosast läbi lääne- ja keskmurde põhjaosa idamurde põhjaosani: *võeras emä, võegas emä* (601); *näeb mõega läigatama* (77).

7. Ülipikad *ii, üü* ja *uu* eriti ei varieeru. Pikk *ii* sõnas *viima* esineb kujul *ee*, mida lauludest arusaamisel tuleks arvestada, nt *õtse veegä, ku te veetä* (877). Pikk (ja ülipikk) *üü* võib lauludes püsida nagu idamurde põhjaosas, kirderanniku- ja lõunaeesti murretes (nt *säält saab süüä, säält saab müüä, säält saab trilli-tralli lüüä* (459)) või selle asemel on põhjaeestiliselt järjend *üi*, nt *sino süistä süädetässe* (884); *lutikaga lusti lüüä* (791). Sõnuti võib *üü* asemel olla *öö*, nt *katel külmä köörimätä* (400).

8. Pikad madalad täishäälikud (*aa, ää*) kas püsivad või on diftongistunud alal, mis ulatub laialdaselt üle mandri keskosa Saaremaa idaosani välja. Kodaveres esinevad pika *aa* variantidena *ua ~ oa*, nt *karu läks luande* (1295); *oavakanno ja aleda* (1009). Samas laulus võivad olla kõrvuti nii *ua* kui ka

aa, nt *tõuske karja suatemaie* [---] *küla karjuke karjamaala* (344). Harva on märgitud *aa > uä*: *muele muale muäsikille* 'maasikatele'.

Pikast *aa*-st tekkinud labiaalvokaaliga diftongi *oa ~ ua* ette on sõna algusesse idamurdes ja laialdaselt keskmurdeski tekkinud kaashäälik *v*, nt *väräväd tii vuagiss lasti* 'haagist lahti' (599).

Murdeomased on pikast *ää*-st arenenud diftongid *iä ~ ia ~ ea*, nt *vävi tätko viänäb piädä, äiä sälgo siädenesse* (874); *äessänud kliäpäjalga* (380); *viävelin ma aasin vihad* (78).

Vanapärases keeles on pikk *ää* sõnades *pää* ja *hää* ning nende vormides, nt *pää panin perve pääle* (44). Pikk *ää* on ka sõnas *seal(t): sääl vaatsid vardija emändäd* (138). Lauludes esineb *pea*-tüvi (nt *lina alla, lina peale* (673); *ilus näidu pealta näha* (757)), kuid selle kõrval ka murdeline *iä* ning samuti *ia*, nt *pia puutub sealihale* (921); *tõuska üles tuali piäle* (524).

Nagu sõnuti keskmurdeski, võib sõnaalgulise pika *ää* või diftongi ette tekkida *j* (*ää > iä ~ eä > jää*), nt *assub aia jääri müüdä* (176); *aia iäre allitama* (723).

9. *i*-lõpulised diftongid püsivad peamiselt kolmandavärtelistes vormides, kuid teises vältis kaldub *i* madalduma (*i > e*) või esiosaga assimileeruma. Nähtus iseloomustab jällegi laia ala Saaremaa idaosast läbi läänemurde ja keskmurde lõunaosa idamurde lõunaossa välja.

Algupärane diftong *ai* on kas püsinud (*kadiki kaindla alla* (918); *karinaida karjaõnne* (233)) või madaldunud (*marjake, sa muele maele* (884); *vao jooksis naene vaene* 1001)).

Diftong *äi* võib esineda nagu keskmurdeski kujul *ei*, nt *mul õli veike veljekene* (17) või – eriti teisevärtelistes sõnades – assimileeruda (*äi > ää*), nt *jäta käägid 'käigud' muide kääda* (872); *näeb ta mõõka läägätämä* (78).

Diftong *ei* võib assimileeruda (*ei > ee*), nt *küll õli veedike verevät* (924); *pimedaje peeda peeled* (902). Lõunaestilistes murdesõnades on *ei* asemel *äi* (*siis jostsin 'juhtusin' nelja näiu piäle* (19)), *ai* või selle assimileerunud kuju *ae* (*saisa üles saani pääle* (526); *lehte kulda, arule aenale* (450)).

Keeleajalooliselt *ü*-lõpuline diftong esineb kujul *ei ~ öi*: *kasuleini 'leili', karjaleini; kuum löin 'leil'* (1448); *käänän külje, löiän külmä* (791). Sõnuti on diftongi *öü* järgosis assimileerunud, nt *hundisõnad löösin 'leidsin' viil tõissmuudu* (1481).

Diftong *oi* võib nõrga astme vormides kaduda, nt *poosid 'poisid' kannu- karvalised* (357). Sõnas *poeg* on diftong (keeleajalooliselt **oi*) muutunud, nt *mis sa itked puegatani* (19).

Diftongi *ui* teine osis madaldub, nt *purin nenne puusalueda* (620); *õde tunneb tuemad neiud* (738). Madalduda võivad ka mõlemad osised (*ui > oe*), nt *soetso ajal sulase särgid* (933); *õde tunneb toemad neiud* (739).

Diftongi *õi* variandiks võib olla sõnuti madaldunud kuju *õi > õe* (nt *liha lõegid 'lõikasad'*, *luu sa jätid* (884); *kelle kõevud kõllendava* (400)) ja ka assimileerunud kuju (*õi > õd*), nt *õdtsilised* (344); *noored söödid 'sõitsid'*, *aerud nõtkid* (563). *õi*-sõnade hulka on enamasti läinud ka sõna *teine*, nt *kuni tõuseb tõista rohto* (349); *tõene tõesele kõneleb* (448).

Diftong *õi* kas püsib (*metsatondid tõinavad* (564)) või on delabialiseerunud (*õi > ei*), nt *peial pihku pehässätä* (495).

10. *u*-lõpuliste diftongidega toimuvad samalaadsed muutused kui *i*-lõpulistegagi. Nõrga astme vormides lõpuosis kas madaldub (*u > o*) või Kodaveres ehk enamgi assimileerub esikomponendiga.

au-lõpuosis võib madalduda, nt *palangite paogutaja* (RKM II 48, 107/8 (21)) või assimileeruda *aa*-ks, nt *aada põhja aagutusi 'haua põhja haugutusi'* (497); *ehk ka raadisse 'raudset' raheta* (354).

Algupärane *iu*-diftong on enamasti püsinud, nt *kihelkonda kiusatakse* (483); *lööb sa niuded nika-naka* (559). *ui*-diftong võib tekkida ka sõna muutmise tagajärjel, nt *läksin mina tiule* (72).

ou-diftongi on vähestes sõnades, nt *tere, tere, prouakene* (1466). Diftong võib assimileeruda: *kuldakruuni provvakene* (523).

eu-diftong tekib laadivahelduse tagajärjel: *tillukese teuruuna* (54).

Algupärast *äu*-diftongi on vähe (nt *saba, sii tiib viuh ja väuh* (206)), rohkem tekib seda laadivahelduse tagajärjel, nt *kuku, kuku, käukene* (335).

õu-diftong kas püsib (nt *külanaeste põuku 'pesu' pesta* (899); *tõutas raidu ratsu piäda* (866)) või on assimileerunud (*õu > õd*), nt *tõdõseb tõdraste ajaja* (1916); *piästis õhjad õdnapuusta* (853).

Vadja keele ja lõunaestli murretega seovad idamurde ala *u*-lõpulistest diftongidest lähtuvad *v(v)*-lised sõnakujud, nt *isa õvve kõsta josta* (640); *tõvvumuad tõssemata* (64); *see lõvvend taht lõhkumist* (90).

11. Sõna muutmisel tüves olevate *g*, *b*, *d* ja *s*-i kao tõttu tekkinud nn hilisdiftongides on sõna algvormi esimeses ja teises silbis olevad täishäälikud kas muutunud või säilinud. Kodaveres nagu idamurdes üldisemalt ja keskmurde lõunaosas on kõrged vokaalid madaldunud, nt *Liisu linaleosse* (36); *päev soeb sulaste päidä* (360).

Hilisdiftong *äe* on assimileerunud (*äe > ää*) idamurde põhjaosas, nt *araka äästama* (316). Mujal, nagu ka põhjaestli lõunaosa ja lõunaestli

murretes ning rahvalauludes, on *äe* harilikult säilinud, nt *linamäe sisse* (1297); *joodikul ma näen nälga* (1003).

12. Rahvalaulukeele üks erinevusi kirjakeelest on see, et sageli on täishäälik sõna lõpus säilinud. Sellele aitas kaasa nõue säilitada kindel silpide arv värsis. Täishäälik on alles sõnuti näiteks nimetavas käändes (*mis sina iked, poega noori* (35)); osastavas (*ei te enne naesta saa* (764)); seesütlevas (*kalad kuldased jõena* (161)); seestütlevas (*kuri mees tuli kuusikusta* (44)); alaltütlevas (*tuleb tilluke teolta* (601)); saavas käändes (*sua, sulge, suuremasta* (921)). Sõnalõpuline täishäälik püsib kohati ka tegusõna vormides, nt *vat*-vormis (*laane taga laalevata* (601)) ja mujal.

13. Rahvalauludele (ja ka kirderannikumurdele) on iseloomulik, et vokaalide sisekadu ei ole enamasti toimunud, st sõna seest teisest silbist ei ole täishäälik kadunud, nt *sialauta võttemita* (884); *ära sina kaeba kubijalle* (548). Ka kõigist *ne-*, *line*-liitelistest omadussõnadest ei ole vokaal kadunud, nt *kalad kuldased jõena* (109); *savissite suabastegä* (1296). Vokaal on alles ka näiteks *a*-tüvelistes või *ele*-liitelistes tegusõnades: *üles lehma lüpsemaie, üles karja saatemaie* (345); *sõrmeotsad sõitelevad, varba'ad valutelevad* (233).

14. Sisekaolised vormid, kus esimese ülipika silbi puhul teise silbi vokaal on kadunud, iseloomustavad idamurret. Kodaverele ja lõunaeesti murretele on see ühine näiteks *i*- ja *u*-tüvelistes tegusõnades ning ka noomenites, nt *kisksin mina kivistiku* (44); *meid sina sundsid surma kätte* (37).

15. Vokaalharmoonia puhul määrab sõna esisilbi vokaalide laad ära järgsilpide vokaalide laadi. Kodavere murrak on selle eesti keele jaoks arhailise nähtuse enamasti säilitanud. Vokaalharmoonia on esmajoones tüvenähtus, mida ei pruugi olla liidetes ja morfoloogilistes tunnustes (nt *äbärikud alla õlma* (910); *siit om lännu sirgu jälle* (842)) ega liitsõna osades, nt *äessänud kliäpäjälga* (380).

ä-harmoonia on suhteliselt järjekindel, nt *sii käsib su käed mädätä ja sõrmed lülini lühetä* (495). Iseloomulik on *ä*-harmoonia tagavokaalsete sõnade 3. ja 4. silbis (eriti *ma*-tegevusnimes ja kaasaütleva käände lõpus), kui eelnevas silbis on *e* või *i*, nt *ehk kõnelejäd kõrgemad* (116); *oh te, mehed, ju õletä, mõtletä naista minnä võtma* (733); *panga nõtk, nõtketägä* (909).

16. Murraku eripäraks on *o* esinemine sõnuti erinevail põhjustel järgsilbis, vanemas keelepruugis eriti esisilbi *ä*, *e*, *i*, *u* korral (nt *jalad kangasta kudovad, kõrvad lõngoje keriväd, saba viipsib villosida* (212); *sõna tuudi jo*

minole (867)), samuti esisilbi *o* korral (*valla varsade ojoda* (601); *kuni tõuseb tõista rohto* (349)) või esisilbi *a* või *õ* korral *j*-i järel, nt *alta pajo partsi jälle* (842).

17. Läänemeresoome keeltes – ja nii ka rahvalauludes – on teatud sõnatüüpide järgsilbis toimunud muutus $a > e$, nt *siin om sirgu seisatennu* [---] *kus me kõrvi kõiguteme, linalakka liiguteme* (842); *siis jäi hobu ostemata, naene noor jäi võttemata* (834).

18. Vana ja harva nähtusena püsib järgsilbis *ke*-liitelistes sõnades diftong: *teretasin kubijakeist* (73); *puud õlid täis küll putukeisä* (109).

19. Kodavere erijooneks on sõnas häälduse kergendamiseks lisavokaali (švaa) tekkimine *h* ja helilise kaashääliku vahele, nt *teil põle tühjää tareda* (733); *lehem mulle pippi* (1243); *mehed leibo ahajo panid* (190); *egä viäri vihima piäle* (1521).

Kodavere konsonantismi erijooni

1. Üldiselt alluvad sulghäälikud sõna sees silbi algul laadivaheldusele nii kirjakeeles kui ka idamurdes. Nii on *d* sõnatüvest kadunud, nt *toodi sõasõnada* (74); *kuke koa ukse alt* (14).

Kodavere erijooneks on aga *d* kohatine säilimine nõrgas astmes, st laadivahelduse puudumine. Nii on lugu ka rahvalauludes: *kas paessab padapesija* (356); *sidu siidirätiku* [---] *kana tõi karjatii radalta* (14); *suvel suetsona pidetud* (116); *liiguta liiva sdestä* (585). Ka *vesi-*, *viis-tüüpi* sõnatüvedes on *d*, nt *metsä mede* 'mee' *karikad* (1001); *sa õled viidessa vigane, kuudessa kurjala tõbela* (762). Ka tegusõna tüves on *t* säilinud, nt *kuhu poisid matetakse* (776).

Vana **t* asemel on eesvokaalsetes sõnades hilistekkeline *h*, nt *süsi > sühed, lüsi > lühed, käsi > kähena* (nt *kuul kudrussed kähena* (179); *küll oli sehen sitikida* (763), vrd *küll one siden sipelgida* (757)).

u-lõpulise diftongi ja pika *uu* järel on *d* püsinud vaid vanas Kodavere murdekeeles (Univere 1988: 59); ka rahvalaulust leiab selle kohta näiteid, nt *tõõse haadass* 'hauast', *oma armu* (584); *ku et jõõda jalula joassa egä raada-kabjula karata* (381).

Selle kõrval on sama tüüpi sõnades nii idamurdes (ja rahvalauludes), kirderannikumurdes, keskmurde lõunaosas kui ka lõunaesti murretes vokaalainesega kokkusulanud *vv*, nt *miks su hobu uvves ravvas* (21); *kelle sirp siin*

ette sõvvab, selle peigmees vasta jõvvab (383). Silbipiiril võib olla ka üksik *v*, nt *vedab vetta veikstel juuva* (21); *pingipikkus, lauvalaius* (932).

Kohta, kus vanasti on sõnas olnud sulghäälik, näitab *j*: *isa vasta küsijes* (43); *katsu kapale valgejeda* (953).

2. Sulghäälik *b* on kas idaeestiliselt püsinud (*pojast saab tuba tegija* (10); *sa õled kurjana tõbena* (784)), kadunud või asendunud, nt *ma õppisin kodu tuana* (89); *mis tuub juovenud külassa* (681). Kaashäälikuühendis võib esineda astmeüldistust või *b* kadu, nt *märdi varvad valutavad* (237); *saagu salve sammelida* (233).

3. *ht*-ühendi muutumine *st*-ks pearõhulises silbis on Kodavere eripära, nt *kui kostu ette lähäd* (1464); *leste laia leeva piäle* (900); *pese puused pusta'assa* (448); *sul lähäb aega estidenna* (874). Selle vana murdejoone kõrval on ka tavalisi, muutuseta vorme, nt *kõhtu juokseb müüda kõrta* (913). Vana lõunaestilisust näeb arvsõnades: *kali katessa taluda* (767), *hobusilla ütesalla* (8).

4. Kodavere erijooneks on ka muutus *st* > *ss* nii sõnatüves kui ka morfoloogilistes tunnustes ja tuletusliidetes: *mussakuvve muaduline* (867); *kas paessab padapesija* (356); *lapse söädin, silmä pissin* (628); *assin niid sammud sagedad* (787); *valusass neid vaesidlapsi* (497).

5. Ühend *sk* ühelt poolt püsib (nt *kiisk õless kinnasta kudunud* (632)), teiselt poolt võib ta assimileeruda või alluda astmevaheldusele, nt *kiissuke kivi vilula* (490); *kirju kiisa keele alta* (110).

Tegusõna *laskma* vormistikus on *h*-lisi vorme, nt *kui ei lahe, ei palugi* (492); *lahe käsi laagi piäle* (840).

6. Kunagine **tk*-ühend esineb idamurdes mitut moodi. Püsinud on *tk* põhjaosas ja ka lauludes, nt *üeldi näio pilvepitkus* (867); *kaelajatkust kaebamaie* (993). Lõunaestiline on muutus *tk* > *kk* : *k*, nt *kos ma istun, sääl ma iken* (601); *neljan nõtken nõkutelid* (576). Esineb ka muutus **tk* > *t*: *pitergused, pienikesed* (1029).

7. Sulghääliku kao tõttu helilise kaashääliku eest (nt **kl*-, **kr*-, **kj*-ühendist) on tekkinud täishäälikujärjend, mis võib nagu kirjakeeleski olla *ae*, nt *köit tal kaela kiäreteda* (787); *kaeramaid mina katsumaie* (19). Ei puudu ka lõunaestiline kuju *aa*, nt *karu kaalarätikesta* (361); *särg õleks tehnu siärepaalad* (634); *kes one kaaranna karanud* (379); *mesiläse naalamise vassa* (1498). Kirde-eestilise esinemusega seostub *u*-lõpuline diftong, nt *lapi sõula 'sõela' savile* (330). Esineb assimilatsiooni, nt *sigä rikob sõõla põhja* (884).

Põhja-Viljandi- ja Põhja-Tartumaa murrakutes ning idamurdes on *raiuma*-tüve tugevasse astmesse tekkinud sekundaarne *d*: *laia tamme raidumaie* (4).

8. *ks* on pearõhulises silbis põhjaeestiliselt püsinud. Muutust *ks* > *s(s)* on harvem, nt *massa ära orja palka* (550); *et ta joosess vetta tooma* (601). Järgsilpides esineb – nagu keskmurde idaosas, kirderannikumurdes ja Tartu murdes – assimilatsioon morfoloogilistes tunnustes, nt *saava käände lõpus* (*suad suuress, kasvad pikäss* (1018); *pese puused pusta 'assa* (448)), samuti tingiva kõneviisi tunnuses, umbisikulise tegumoe olevikus jm.

Sama kehtib ka algvormis *s*-lõpuliste vanade **kse*-noomenite puhul, kus tüve konsonantühend on kas säilinud (nt *karjusid kuldakannuksid* (295)) või assimileerunud, nt *vanad nurjatud nõgessed* (777); *päeval künnin kütissed* (531); *raksub ranna rääbissidä* (400). Idamurdes on selles tüübis nii nimetavas kui ka muudes käänetes pikk *ss*, v.a Kodavere, kus üldiselt on nimetavas lühike *s* (Univere 1988: 63).

9. Üksikud *ne*-noomenid käänevad *ts*-iliselt, nt *verevatse kriidiga* (167); *nüüd ma kukun karjatselle* (334); *temä lapsed süsitsed mustad* (807).

10. Kolme kaashääliku järjenditest on sulghäälik eeskätt teisevärtelistes vormides kadunud, nt *meie Maie kersomuada* (920); *mõiska ärä külänaesed* (463); *kes mu õpas õmlemaie* (582).

11. Sõnaalgulise *h* esinemine on lauludes kõikuv. Üldiselt Põhja-Eesti murretes sõna alguses *h*-d ei ole. Rahvalaulude üleskirjutajad on tihti pannud sõnaalgulise *h* sulgudesse, nt *(h)abe alla (h)aavavetta* (347), mis tähendab, et seda ei hääldatud. Sõnaalguline *h* on noteeritud näiteks järgmistes värssides: *isandal oli hiirehalli* (834); *heitke noota, noored mehed* (313). Enamasti aga sõna algul *h*-d ei ole, nt *panga älle, ällitägä* (909).

Sõna sees on *hv*-ühendist *h* kadunud, nt *neitsi javab kivi kallal* (1297). Selline esinemus seob Kodavere murrakut kirderannikumurde idaosa ja ka vadjaa keelega.

Tüvedes, kus täishäälikute vahel on vanasti olnud *h*, on selle asemel kas *v*, *j* või silbipiir, nt *kirivesta kindavesta* (76); *märdid tulnud taeva 'asta* [---] *tagant taevaje punase* (240); *mis ma annan võõra 'alle* (829). On jälgi vanas muutemorfeemis **-hen* oleva *h* asendumist *j*-iga ka sisseütlevas käändes ja lihtminevikus, nt *mes viin mina küläje* (568); *üeldije, üteldije* (748).

Säilinud on *h* tegusõnade *tege*ma ja *näge*ma *nud*-kesksõnas, nii nagu ka Virumaa murrakuis ja kirderannikumurdes, nt *õless ma unena nähnud* (1001); *kiiss õleks tehnu kindaida* (634); *kessi tehnu selle linna* (181).

12. *n* võib teatud sõnades kaduda, nt *ma paaks* 'paneks' ärrad ärgädesta (501); *kõrvale paan kõrvi ruuna* (822); *anel oo saba sinine* (6).

Sulghäälik *d* kaob *n*-i järelt, nt *siin one künnud küüräselgä* (379); *kihilkonda kiili kanma* (525). Erandlikult võib *d* kaashäälikuühendisse lisanduda, nt *kadiki kaindla alla* (918).

Silbilõpulisel *nt*-järjendis ei pruugi *n*-i olla, nt *ütlid südät süüdaneva* (620).

Üksik *n* täishäälikute vahel on mõnikord kahekordistunud, nt *katsu kalu lännikusta* (228).

Asesõnades on *n*-i esinemus kirju. Näiteks sõnades *mina* ja *sina* on *n* kadunud (*mia pesen su manteli ormasta* (78); *kas puhud miu punada* (290)); sõna *muu* mitmuse tüves võib *n* esineda, nt *munde mullikad murula* (346).

13. *m* on püsinud üksikutes murdesõnades (nt *põrmandud punakivista* (4)), *tu*-omadussõnade kõrvalkäändeis, nagu on ka Virumaa keelepruugis (nt *hualetumad huune'eta* (733)), ja ka järgarvsõnade käändevormides (nt *kolmandama laulu kodosa* (90)).

Üksiksõnades võivad *m* ja *mm* vahelduda, nagu *laiad latakad emmised* (238); *siidiga ja sammetiga* (167).

14. Kirjakeelest erinevalt kohtab laensõnas *kelder* pikka *ll*-i (nt *astu alla kellerisse* (237)) ja laensõnas *kult* lõunaeestiliselt *l*-i asemel *n*-i (nt *kundi kometitegusid* (128)). Pikk *ll* tuleb esile järgsilbis alale- ja alalütleva käände lõppudes, *tulema*-tüübis on *nud*-kesksõnas toimunud assimilatsioon (*ln > ll*), nt *kes one õllud õdradenna* (379); *tulest tullud, tulde mingu* (1434).

15. Ühendid *lj*, *rj*, *sj* on idamurdes üldiselt püsinud, kuid nende assimileerumisega (nt *j > ll*) võib kaasneda peenendus, mida on aga laulutekstides märgitud harva. Seetõttu on tekstide ühtlustamise käigus peenendusmärk eemaldatud, nt *veli ella, vellekene* [---] *siit on lännu sirgu jälle* (842); *avid allid, küüdüd sellad* (523); *üle aia illukeste* (902).

Häälikuühend *hj* tavaliselt püsib, nt *ohjad puudid õõnapuije* (852), kuid mõnikord on nende häälikute vahel häälduse hõlbustamiseks täishäälik (švaa).¹

16. Tüves *ajama* on mõni koguja *j*-i asemel kirjutanud silbipiiriks ülakoma või on silbipiirgi kadunud ja tekkinud pikk vokaal. Väljaandes on sel-line üleskirjutus ühtlustatud enam levinud pika täishääliku kasuks, nt *kolmas aab minu habeme* (23); *mina kassi taga aama* (1).

¹ Vt vokalism, p 19.

17. Üks tähtsamaid häälikulisi erijooni vanas murdes ja rahvalauluski on v esinemine huulhäälikute *o* ja *u* ees, nt *lahe lõevud lõenedella* (633); *arvu avi amba'assa* (116); *et ei ulvu uvved ukсед* (847).

Teisalt aga on kogu idamurde alal ja lauludeski v kadunud sõna seest, nt tegusõnade *kasvama* ja *kuivama* vormides: *muru kasnu piäle mulla* (582); *kos ma näen kuinud kuuske* (1008). Sõna *vaatama* vana tüvi (**valva-*) esineb kujul *vala-*: *ära sa maha valata* (748); *silmäd süäväd, suu valatab* (212).

Sõna *au* ja selle käändevormide esinemus on kirju, nt *astu aujärje piäle* (483); *ammu avvu kannetie* (866). Sõna *sau* käänetes on rahvalaulus v: *siis toon sauvad saanina* (919).

18. Kodaverele iseloomulikult kaashäälikud (v.a *h*) enamasti gemineeruvad, nt ainsuse sisseütlevas (sõnades *tarre, sülle* jt) ja lõunaestimõjulistes lihtminevikuvormides (*lassin obu vallale* (49); *pannin piä perve piäle* (51)).

19. Murdekirjelduse järgi sarnaneb konsonantide peenendus idamurdes üldiselt keskmurde idaosaga, kuigi kuuldelise mulje järgi on mõnevõrra tugevam (Univere 1988: 66). Mõned kogujad on seda oma üleskirjutustes märkinud. Väljaandes peenendusmärki ei kasutata, v.a lihtmineviku 3. pööre, kus see on morfoloogiliselt oluline, nt *võtí kingult kirjud kaerad* (289).²

Kodavere käändsõna morfoloogiast

Morfoloogias on palju üldeestilist. Käänded on enamikus samad, kuid erinevusi on käändelõppudes ja ka teistes morfoloogilistes tunnustes.

1. Rahvalaulukeel on säilitanud laiemalt kui kirjakeel *i*-mitmuse, nt *vai tiin õliss 'õlgedest' õluta* (568); *võtab põlvista põdeda, siäremarjusta magada, labaluista laigutada* (860); *pannass padjule magama* (359).

e-mitmust kohtab nii murrakus kui ka lauludes: *pange ratsud range'esse* [---] *kõrvid karunahke'esse* (842); *alli paneme aise vahele* (50); *rinde piäle rissikrostu* (584); *õksest saied sakste tuolid* (4).

a-mitmuse näiteid on lauludes peamiselt osastavast käändest, nt *kõik lehed linda täis* (641); *kuulin poissa puudaneva* (787).

Pikemates sõnades on diftongilise mitmuse kõrval *i*-lisi vorme, nt *ma lään kulla maasikille* (450); *sulasila sõidusaani* (731). Sagedamini näeb seda mitmuse osastavas käändes, nt *süda virsub viidikida* (356).

² Vt tegusõnade morfoloogia, p 13 d.

Laia levikuga on *de*-mitmus, nt *kes one öllud õdradenna* (379); *veegä sii suude taha* (877). Ka murde seisukohalt on eripärane lauludes kohatav *de*-mitmuse moodustamine nõrga astme tüvest tugeva asemel, nt *ma paneks ärrad ärjadeks* (507); *valla varsade ojoda* (601); *all ju alvude aseta* (593).

Maa-tüüpi sõnade vanu mitmusevorme esineb ka rahvalauludes, nt *poo-sid suurte puie varjust* (688).

Mõnes sõnas võib olla kahekordne mitmuse tunnus (*i + de*), nt *aned süöma-aegudella* (490); *jäta käägid muide kääda* (872).

Harva on näha omapärast, ainult rahvalauludes esinevat *s(s)i*-elementi, mis võiks olla analoogiavorm *ne-*, *s*-sõnade mitmusest (Peezel 2006: 38–40), nt *aruheina härgisille* (582); *prügisista prägisista, pilliruu pinnussista* (4).

2. Mitmuse nimetava käände puhul on kahesugust esinemust – põhjaees-tilist *-d* (nt *kalad kuldased jõena, avid laiad, laagid otsad* (161)) ja lõunaees-tilist tunnusetu vormi (nt *kõrva kooleva kuulelenna, silma väsive vaate'enna* (842)).

3. Sõnal võib olla kirjakeelest erinev kuju. Näiteks on *eda*-omadussõnade nimetava käände kuju samane omastavaga, nt *tii one piika ja pimedä, taevas laia ja lageda* (912); *kas one sərbile sibeda* (913).

Kodaveres, ka kirderannikumurdes ja keskmurde põhjaosas ning pai-guti lõunaees-tis on säilinud vana järgarvude tüvetäishäälik, nt *seitsmendes sa'asõnumid* (786); *kääsin ma sadanded suajad* (931). Ei puudu siiski ka *nda*-vormid, nt *kõtmandad kivised kingad* (818); *kolmandama laulu kodosa* (90).

4. Osastava ajaloolise **-ta* jätkajaks on kas täishäälikuga või kaas-häälikuga käändelõpp. Murdes ja rahvalaulukeeles ainsuse osastavas tavaline *-da ~ -dä* esineb:

- a) 1-silbilise tüvega sõnades, nt *tiidä müüidä, muada müüidä* [---] *siis lüüi poosil pooli piädä* (647);
- b) 2-silbilistes astmevahelduseta ja pikemates sõnades, nt *õtsi märdile õsada, katsu märdile kalada* (228); *kui ei õle piirguda tubana* (233). Sama lõpp on ka asesõnades, nt *sud* (< *suda*) 'sind', *tuisupüks, ei tunne ma* (772); *läks ta vesile mod* 'mind' viimä (14); *kohe tädä maeti* (1297). Selline eripärane moodustustüüp on levinud järjekindlamalt Kodaveres ja ka kirderannikumurdes. Mujal idamurdes on peamiselt *d*-lõpp, mida leiab ka lauludest, nt *mina tänan pereisad, pereisad, pereemad* (401).

5. Mitmuse osastav rahvalauludes on kirju.

1-silbilistele tüvedele on liitunud käändelõpp *-d(a/ä)*, nt *purin nenne puusalueda* (620); *sääl ma raidsin rattapuid [---] sõsarale sõrmuspuida* (402).

2-silbilistel tüvedel on üldiselt vokaallõpp, nt *nopid täiu vammusesta* (313); *ma olen nisi 'nisasid' niperdanud* (994). Selles tüübis esineb vähesel määral analoogilist *sid(a)*-lõppu, nt *ega karjund kaerasid* (295); *sid*-lõpu kõrval on *-si*, nt *kops täis kurjasi sõnuda* (763). Murraku erijooneks on *sid*-lõpu liitmine *e*-tüveliste sõnade nimetavale käände, nt *Virus õli palju mägisida* (5).

Kontraheerunud ning 3- ja enamasilbiliste sõnade lõpuks on tavaliselt *-id(a)*, mis liitub konsonandile nagu keskmurde lõunaosas ja lõunaeestis, nt *vellele vesiväravid* (402); *mul on, pürjel, püügelid, roositaime tahtijid* (772); *et sul ei sua sunnikida* (497). Lõpu täishäälikut võidakse venitada (nt *karjussiida vaesiida* (351); *siäl mina sööksin sõsteriida, paugutaksin pähkeliida* (454)).

Kontraheerunud *i*-tüveliste noomenite mitmuse nimetav ja osastav on samakujulised, nt *mehed kallid 'kalleid' kuabusida* (181).

Idamurde põhjaosas, nagu keskmurdes ja lauludeski, on diftongilist lõppu: *kimmel viab kindaida* (840); *rumalida mõtteida* (1001).

Pikemates *s*-sõnades on (*i*)*si*-lõpp, nt *aada 'haua' põhja aagutusi* (497).

Lauludest leiab topeltlõpuga mitmuse osastavat, nt *saksa asjuda ajava* (33); *noored näädissed nugesid* (67); *kutsub kuivida kaluda* (356); *kops täis kurjasi sõnuda* (763).

6. Rahvalaulukeelt ja idamurret iseloomustab ning ühendab kirderannikumurdega (*i*)*je-* ~ *ie*-sisseütlev, mis on lähtunud vanast lõpust **-hen*. Laialdaselt on *je-* ~ *he*-lõppu 2-silbilistes esmavärtelistes tüvedes (nt *kerso kinnitän regeje* (920); *kui one poega, tuu tareje* (13); *võinud hukata ubaje* (549); *ligeda lina sideje* (582)), mõnevõrra ka 2-silbilistes pikavärtelistes ja pikemates sõnades, nt *põrsad põhkuje kadugu* (258); *oovije obeste õnne* (233); *silmi siidirätikuhe* (643). Lauludes esineb ka *je*-lõpu liitumist pika pearõhulise silbi järel *i*-mitmuslikule tüvele, nt *ohjad puudid õõnapuije* (852).

Vanast **-hen*-lõpust tulnud käändelõpu *-ha* ~ *-hu* ~ *-ho* ~ *-hä* liitumisel pika täishäälikuga tüvele see enamasti lüheneb (nt *kurg läks maha – kupsti* (316); *suuremad ma suhu pistan* (107)), kuid lõunaeestiliselt ei pruugi tüvi alati lüheneda, nt *suurde soohu rampa alla* (776). Sõnuti võib olla kaks käändelõppu, nt *suuremad pistäd suhuje* (313).

Geminatsioonilist sisseütlevat esineb enamasti teatud 2-silbilistes esmavärtelistes tüvedes nagu kirjakeeleski, nt *võemud minu merre viädä* (634); *tohin tõkkes jõkke panna* (405).

Tüvekonsonandi geminatsiooni kõrval leiab ka *sse*-lõpu, nt *pisemad pillud meresse* (313), mida on ka pikemates sõnades, nt *kipi-kapi kammerisse, astu alla kellerisse* (237).

Ainsuse sisseütlev 2-silbilistes pikavärtelistes ning 3- ja enamasilbilistes sõnades on lõputa, nt *vei metsa kannu otsa* (334); *merekalda kallata* (634); *sidu siidirätiku* (14). Siia kuuluvad ka *uus-*, *laas-*, *tõrs-tüüp*, nt *mine laande luusimaie* (1481); *tõise puade 'paekivisse' põrutas* (14).

keel-tüüpi sõnades on kas *de-* või klusiilita häälikuseaduslik lõpp, nt *tuulest tulnud, tuulde mingu* (1435); *Luigenõmmest Luunja piiri ääre* (184). *Ida-* nagu ka keskmurdes leidub analoogilist *de*-lõppu *meri-tüübis*, nt *sülde võtan süüalused* (591). Pikemates sõnades on Tartu murdele iseloomulikku *de*-lõppu, nt *viin ma viinakelderide* (692).

ma-tegevusnime tunnusel on rahvalauludes sageli *maie-*, *maje*-kuju.

7. Seesütlevas käändes on tavaliselt Kodavere murrakus lõunaeesti lõpp *-n*, mujal idamurdes põhjaeestiline *-s*.

Lauludes võib mõlema käändelõpu puhul esineda lõpukaota vorme. Samas laulus võivad põhjaeesti *s*-iline ja lõunaeesti *n(n)a*-line vorm vabalt vahelduda.

Näiteid põhjaeestilise *s*- ~ *ssa*-lõpulise seesütlevaga: *väljä õtsas väsine nud* (599); *param põlv one põrgussa* (524). Sama käändelõpp on ka määr-sõnades, nt *küna oli eessa külläkille, mees õli seessa selläkille* (1009).

Näiteid lõunaeestilise lõpu *-n(a/ä)* ~ *-nn(a/ä)* kasutusest, nt *kadakane kapp olli kainlan* (1025); *õmad kindad käena* (78); *sa õled kurjana tõbena* (784); *kes one õllud õdradenna, kes one kaaranna karanud* (379). Sama lõpp on ka kaas- ja määr-sõnades, nt *süda õli serviti seena* (362); *vaskivankuri perännä* (26).

Peale noomeniparadigma esineb seesütlev kääne ka *ma-* ja *da*-tegevusnimes.

8. Seestütleva käände *st*-lõpu kõrval esineb lõpukaota *-st(a/ä)*. Lõpukaota vormid on sagedasemad lõunaeesti lauludes (Peegel 2006: 91). Näiteid nime-tatud lõpu kohta: *otsin kodust lunastajad, venest välja võttijaid* (9); *nopid täiu vammusesta* (313);

Kõrvuti eelmisega esineb assimileerunud lõpp *-s(s)* ~ *-ss(a/ä)*, nt *õle-kõrressä varrekene* (819); *ammu sina tulid aia tagass* (128); *siis tuli veli sõdassa* (75); *haganiss tiin haputuari* (568); ja *Narva alt neiss allikissä* (858).

Samad keelendid esinevad ka *ma*-tegevusnimes.

9. Alaleütlevas käändes kohtab murdes ja lauludes lühikese pearõhulise ja pikemates tüvedes kaasrõhulise silbi järel *lle*-lõppu, nt *üva memme tütterille* (957); *katt tiib jäljed kannikulle* (884). Peale idamurde leiab seda ka keskmurde idapoolses osas, kirderannikumurdes ja Võru murdes. Pika pearõhulise ja rõhutu silbi järel on *le*-lõpp, nt *piä puutus sialihale, käed kuevile kalule* (873); *kana tiib jahule jäljed* (884); *tii õli pikka teele 'teile' tulla* (852).

10. Alalütleva käände lõpuks on murdes *-l* ja rahvalauludes *-(l/a/ä)*, kaasrõhulises silbis *-ll(a/ä)*, nt *ehavalula heidab lõnga* (902); *munde mullikad murula* (346); *kääsin parmu matusella* (1339); *tõõseb üles ommikulla* (497). *la*-lõppu on ka kaassõnades, nt *õma isä õvve piälä* (873).

Kohakäänete käändefunktsioonid võivad segi minna. Murdekirjelduses (Univere 1988: 83) on märgitud, et puhuti on alalütlev seesütleva tähenduses eeskätt Kodavere lõunaosas, kus käändelõpu *n* asemel võib olla *l*. Vastavat kasutust on ka lauludes, nt *taga tarel laalemaie* (599); *kalad kuldased jõela [---] ei aset unel magada* (523); *kuube seljäl veljekesta* (870).

Alalütlev võib olla vahendit näitavas funktsioonis kirjakeele kaasütleva asemel: *egä neiut püssil püütä, püssil püütä, võrgul võetä, neiu viinul viädäesse* (729); *õbearjula arida, kuldakammila kasida* (543) (Peegel 2006: 99).

11. Alaltütleva käände lõpuks on *-lt(a/ä)*, üksikjuhtudel *-lda*, nt *tooga älli Äksimualta* (909); *kaage'elta, kõrge'elta* (229). Samad lõpud on ka kaassõnades, nt *meri teil juokseb pealta metsa, jõgi juokseb alta juure* (523).

Haruldasem on alaltütleva käändega tegija väljendamine, nt *obud juodada veljilda* (872).

12. Saavas käändes on kas põhjaeestiline *ks(a)*-lõpp (nt *siis minu kiil saaks kergemaksa* (94)) või üldisemalt idaeestiline kirderannikumurdest Setuni ulatuv *-st(a/ä)*, mis langeb vormiliselt kokku seestütleva käände lõpuga. Mõlemad käändelõpud võivad assimileerunult esineda kujul *-s(sa) ~ -s(sä)*. Näiteid idaeestilisest lõpust *-st(a/ä)* ja assimileerunud lõpust: *nüüd lään suista soldatista* (523); *isä ütäl iire süistä* (624); *mere liiva lindudesta, mere ennast heenamuaasta* (106); *ärä võtelga vihassa, ärä pannelga pahassa* (867); *maga kavva, kasvat pitkäss* (1021). Sama lõpuga on ka määrsõnalised keelendid, nt *siis ma laalaks lahkemassa, kõrrutassin kõvemassa* (116).

13. Rajava käände lõpp on *-ni*, murdepäraselt ka *-nni*. Käändega väljendatakse kas ruumisuhet (nt *sõrmed lülini lüheta* (490); *põld suab põhjani vägeva, ait suab arjani teridä* (903); *täis õlen õtsani õhuta* (984)) või ajalist intervalli, nt *kündsini õndsani õdakuni* (68).

14. Olevat kääned on lauludes vähe. Käändelõpp on *-n(a)*. Probleemiks idamurdes ja ka lõunaeestis on käände vormiline kokkulangemine *n*-ilise seesütlevaga, mistõttu on raske käändefunktsiooni määratleda. Juhan Peegel (2006: 116) arvab, et lõunamurdeis ja idamurdes – eriti Kodavere murrakus – on olev kääne olemas olnud ja eksisteerib praegugi. Seda esineb kas koha- (nt *põll tal põegite edena* (562)) või ajamäärsõnas (nt *lahe tuleb hommen uusi päävi* (919); *tuled siis jõuluna emale* (907)). Kääne võib näidata ka olukorras olemist vms, nt *talvel jalatallukana* (467).

15. Ilmaütleva käände lõpp *-ta* on lauludes sama kui murdeski, nt *tõotas naeseta eläda, abivaimuta vanata* (2); *seal suab saksata elada, isandita õlla ilma* (8). Sama lõpp esineb ka *ma*-tegevusnime ilmaütlevas käändes.

Rahvalauludest leiab mõned näited ka *lta*-lõpuga, mille põhilevila on Võru murre, nt *elä isesi ellältagi* (497); *istub tanuta tarena, ilma vüülta vuudienna* (562).

16. Kaasaütleva lõpp on *-g(a/ä)* (~ *-kä*), nt *sii mingu müüda ikuga* (999); *kõik läävad õmaga magama, isa lääb õma emaga, veli nuore nuorikuga* (790); *meskä peksäd meie neiod* (909).

17. Rahvalauludes on viisi väljendavaid mitmusetüvelisi määrsõnu, mida on peetud käänevormideks, nt *küli külmana vedena, niid seesid seli merena* (490); *laadu 'laudade viisi' langeda väravid, pulge huuned puded* (466); *miks sa seisad servi lauda* (860); *kõlme kiili nad kõnelid* (762). Viisiütleva käändelõpu kadumist saab jälgida järgmiste värsside abil: *sii oo tütar elli oetud, elli oetud, piimi piätud* (757), vrd *elli hoitud, piimal pietud* (847). Haruldane on käändelõpu *-n* säilimine (Peegel 2006: 125): *siis mine äte aada piäle, rinnun nenne risti piäle* (840), vrd käändelõputa värssi: *rinnu nenne risti piäle* (583).

18. Keskvärde tunnus nimetavas käändes on *-m*, teistes käänetes *-m(m)* a ~ *-m(m)ä*, nt *minu kõige nuorem poega* (43); *kelläkoti kergemäksä* (1501); *kasva, sulge, kangemasta* (921). Laulurütmi tõttu võib esineda tunnuse vokaallõpuline ja kas ühe või kahe *m*-iga kuju, nt *kelle varju valge'emma, kelle ihu ju ilusam* (179).

Lauludes on ka idamurdelist tunnust *-mb*, nt *ennemb see kivi lõheku* (10); *veel paremb paneb mehele* (871); *enamb elmekandijida* (30).

19. Vanas keeles näitas sõna lõpus olev possessiivsuffix, kellele midagi kuulus. Lauludest võib leida näiteid vaid *ni*-st, mis algselt näitas asja kuulumist esimesele isikule (siin laulikule), nt *vaatan kodoni puule* (567); *mis sa*

itked, poegadani (58). Laulutekstidest selgub aga, et liite tähendus on hämar-
dunud, nt *itked isäni sängid, itked emäni sängid* (874); *kuni meeldid äiäleni,*
kuni meeldid ämmäleni (904).

Kodavere tegusõna morfoloogiast

1. *da*-tegevusnime vorm ühtib rahvalauludes osalt kirjakeelega, osalt ida-
murde ja lõunaesti murretega.

Ühesilbilistes pika vokaaliga tüvedes esineb kirjakeelepäraste vormide
(nt *vesi viia veljenaestel* (872)) kõrval lõunaestilist (nt *teele minna, maale*
saia (842); *sealt suab süvva, sealt suab juvva* (458)) ja idamurdelisi: *sirgu*
söödä, värvu veedä (376); *meskä saksu põrgu viädä* (520); *lubasid tuada*
kõlmed kingäd (819).

nägema-tüübis on nii põhjaestilist (nt *piält one näha näiukene* (761)) kui
ka lõunaestilist esinemust (nt *ilus poiss oli päält nätä* (763)).

2-silbiliste astmevahelduslike tüvede *da*-tegevusnimi on tunnusetu, nagu
ka lõunaesti murretes ja keskmurde lõunaosas, nt *nenn võtt siss õiku tüte-*
riida (33); *tõõtas raido ratsu piädä* (867); *ei või laske* (167).

ele-liitega tegusõnade *da*-tegevusnimes on varieerumist, nt *sead süö-*
delda sõsarde (872); *kavaldella kuasukesta* (41); *võtab hallik aagutelle* (30).

Pika vokaalainesega *l*-i, *r*-i või *d*-ga lõppevatel tüvedel esinevad kolman-
davärtlaliste *da*-vormide kõrval (nt *õhjad hoida, paelad kõita* (823); *ei ma tõhi*
tõdest laalda (115)) lõunaestilised teisevärtlised *ta*-kujud, nt *ärä kuolta*
kõsimata (2); *märti ei või ükski kiälta* (230); *tõene viirta võerusille* (8); *siis*
annin jalule tiäta (679).

Idamurdele iseloomulikult on tunnus *-ta ~ -tä* ajalooliselt konsonant-
tüvelistes tegusõnades (nt *käsib so käed mädätä, sõrmed lülini lühetä* (497)) ja
keskmurde idaosaga sarnanevalt pikemates tüvedes kaasrõhulise silbi järel, nt
kübäräta kummardata (714); *võtab kohe kolletata, silmanäul närvitata* (860).

Rahvalaulukeele uurimuses (Pegel 2006: 156–157) on juhitud tähele-
panu harukordsele vormile, kus *da*-tegevusnimele on liitunud *-kse-*, millele
tingimata järgneb possessiivsufiks. Sellise näite leiab ka Kodaverest: *annid*
aned hoedasseni, laglelinnud lastasseni (62) (vrd soome keeles *da*-tegevus-
nime käändevorm *kertoakseni*).

2. *des*-vormis on analoogiat seesütleva käände lõppudega. Põhjaestili-
sed vormid on *s*-ilised (nt *küsis vaates poisi peale* (707); *õbesuga õerudessa,*

vaskivarvo veeretessa (89)), lõunaeestilised *n*-ilised, nt *mulle tullen, mulle õllen* (810); *karaten ma karja saadin, lennaten ma lehmad lüpsin* (562); *ürg läks unnatena, perse pilli puhkudena* (926); *estidenna, itketenna* (874).

Vanas keeles *des*-vormis olnud possessiivsufiksi asemel on tihti *gi*-liide, nt *singud sinna suadenagi* (900); *tii õli pitka tullanagi* (847).

Lauludes kohtab arhailist *da*-tegevusnime viisiütlevat käänet, mida tänapäevakeeles asendab *des*-vorm, nt *jooste jooksin joodikule* (1001); *juussin juoste, kääsin kääde* (787).

3. *ma*-tegevusnime tunnused rahvalauludes on *-ma ~ mä, -maie*. Viimane neist on üheks silmapaistvamaks ja tuttavamaks rahvalaulude erijooneks, nt *luulemaie, laalemaie, siis tuleb küla kuulamaie, valda viisi vaatamaie* (89); *läksin metsa hulkumaie, pühapäeva pidamaie* (316).

Tunnus võib lüheneda, ilmselt esituse rütmieripära tõttu, nt *jäägu sa kodo kopitum, aia jääre allitum* (725); *laalemaie, laskemai* [---] *kihelkond tuleb kuulamai* (85).

ma-tegevusnimel, mis vastab sisseütlevale käändele, on veel sees-, seest- ja ilmaütleva käände vormid oma variantidega, *ma*-tegevusnime seesütleva käändel on põhjaeestilisi *s*-ilisi variante (nt *kääsid katsmas karjalapsed, valatamas vaemulapsed* (760); *kos oo küljed küpsemässa, kõverikud kõrve-massa* (243)) ja lõunaeestilised *n*-ilised vormid (nt *kääsid kuuda katsumanna, päävüda valatamanna* (179); *muud vereväd viinä juuman* (290)).

ma-tegevusnime seestütleva käände lõpu *-mast(a)* kõrval (nt *minu, kurba, kutsumasta, ane ulka arvamasta* (984)) esineb assimileerunud kuju *-massa* (nt *leisin kured kündemasta, arakad äessamassa* (317)).

ma-tegevusnime ilmaütleva käände lõppu *-ta* võidakse häälendada kaasrõhulise silbi järel kirjepildis mittekajastuva pika *t*-ga (nt *sest jäi naene võttemata, hobo uus jäi ostemata* (833); *mitu süöki süömatagi* (629)), harvem ka *dä*-ga: *jätke minda märkimädä, mino nahka parkimädä, veri alla kärpimädä* (1498).

4. *nud*-kesksõna esineb kas põhjaeestiliselt klusiililõpuga (*-nud ~ -nod, -nd ~ -nt*) või lõunaeestilisel klusiililõputa kujul *-n(n)u*. Kodavere on ainuke põhjaeesti murrak, kus tunnus esineb kujul *-nud ~ -nod*. Kesksõna esinemine vokaallõpulisena nii kirderannikumurdes kui ka Eesti lõunamurretes on üks keelenähtusi, mis seob neid alasid omavahel ja annab tunnistust Ida-Eesti omavahelistest tihedatest hõimusuhetest (Peegel 2006: 159).

Näiteid konsonandiga lõppevast tunnusest: *siin one künnud küüruselgä* [---] *selle arvikud ajanud, selle kihud keerutanud* (380); *lehm toonod tuhkrü*

täko (186); siis oleks saand ma saksal naiseks (1000); ei sa suant linnast naista (769).

Näiteid *n(n)u*-tunnusest: *esid tiädnu meie mehed* (179); *tuonu roosa Ruot-simualta* (902); *siin om sirgu seisatennu* (842); *kessi tehnu selle linna* (181).

Laulus võivad eri tunnused olla kõrvuti, nt *võenu oitu uputada, vesi õles viäretanud* (632).

Tunnuses olev *n* võib *e*-tüvelistes tegusõnades assimileeruda tüve kaas-häälikuga, nt *Kadri tullud kauge'elta* (230); *mis on koolu kotikuna* (905).

Kodaveres ja ka Harjumaal väljendab konstruktsioon *saama* (mineviku-vorm) + *nud*-kesksõna minevikus lõppenud tegevust, nt *sai ta Tuonest tuonud naese* (2).

5. *tud*-kesksõna kuju lauludes on üldiselt murdepärane, mistõttu on kahe-sugust esinemust:

- a) põhjaeestipärane klusiiliga lõppev *tud-* ~ *dud*-tunnus, nt *mes one meele annetud* (13); *ei pandud kangasta kuduma* (928); *hõbetud õlid õtsa lõngad* (931); *kääsin, kõrditud kädised, õlanukad nipeldetud* (1011). Lõunaeestilisel on *-tud* ka *tulema*-tüübis, nt *pantud unepalangad* (445); *kui sain orjast ärä mintud* (554);
- b) vokaallõpuline tunnus *-tu* ~ *-du*, mis on iseloomulik ka lõunaeesti- ja kirderannikumurdele, nt *arjutetu aspelije* (757).

Tavaliselt on *tud*-kesksõna tegusõna liitvormi osa, kuid ta võib esi-neda ka täiendina, nt *lääme seda testud tiida, seda raiutud radada* (787); *ära süüin sülitud leivad, põvve pistan põltud leivad* (827). Täiendina esine-des on *ta*-liitelistes tegusõnades tunnus kujul *-(te)t*, nt *see on võil võõrutet ja kanamunal kasvatet* (752). Lühikest *t*-tunnust võib siduda ka lõunaeesti mõjuga.

Ida- ja laialdaselt ka keskmurdes on kasutusel *tud*-kesksõna konstruktsioon *saama*-verbiga, millega antakse edasi tegevuse lõpetatust, nt *suab siis uasta käädut* (77).

6. Oleviku kesksõna tunnus on *-v(a)* ~ *-vä*, aga koos umbisikulise tegumoe tunnusega *-tava* ~ *-tävä*, *-dava* ~ *-dävä*, nt *teota tüdruk tegevä – minu naarab naaretäva* (643); *õitsi lähäb ällin oietava, karja sülen kannetava* (1021).

7. Umbisikulise tegumoe tunnus esineb mitmel kujul. Mainimist vääri-vad *olema*-tüüpi tegusõnade lõunaeestilised *t*-lised tunnused, nt *mis sääl alla pantakse* (776); *mis mu teol tegema panti* (44). Olevikus liitub tegumoe tun-nusele formant *-kse* (nt *kuhu poisid matetakse* (776)), kuid idamurdes ning ka

laiemalt Eesti ida- ja lõunaosas on muutus *-kse > -ss(e)*. Tunnusevariandiks on ka *-tse*, nt *siis tõmmatse lõng* (1422).

Umbisikulise tegumoe minevikus on *-di ~ -ti* ja vanem tunnus *-di(j)e ~ -ti(j)e* (< **-tihen*), mis esineb peamiselt neljasilbilistes tüvedes, kusjuures *i-le* (*j-ile*) langeb kaasrõhk (Peegel 2006: 232), nt *üeldije, üteldije, kõneldije, naeratije, üeldi mu sulase sõbra* (748); *sõna tuudije minule* (866).

Murde erijooneks on metateetilised impersonaalivormid, nt *siis laatite veel lai rätik üle* (838).

8. Kindla kõneviisi ainsuse 1. pöörde tunnuse *-n* kõrval (nt *liän müüdü, värißän piädä, käin kaadu, kirissan hammass* (729)) esineb lõunaeestilisi tunnusetu vorme (*ma pane ette halli hiiru* (23)).

Ainsuse 2. pöörde tunnus on nagu kirjakeeleski *d*, nt *pealt oled nägus neiukena* (868); *vana hall, tuled hallikalle* (31).

Ainsuse 3. pöörde tunnuse *-b* (ja lõunaeestilise *-p*) kõrval (nt *suu sul jooseb soolavetta* (347); *mis tiänep sõsar sõdana* (77)) on ka tunnusetu vorm *ele*-tegusõnadel, nt *vaene, ennast valmistelle* (872); *Suome silda nõtkatelle, aluspalki paagatelle* (656).

Tegusõna *olema* ainsuse 3. pöörde vormi *on* kõrval esinevad Kodaveres ka *one* ja *oo* ning lõunaeestiline *om*: *kui one noori teie neio* (909); *teil one kodo kõlmi kuube* (733); *üks oo kulla kuusemetsa* (181); *anel oo saba sinine* (6); *siin om sirgu seisatennu, siin om parti paigal jäänu* (842).

Mitmuse 1. pöörde tunnus on kirderanniku- ja idamurdeliselt *-ma ~ -mä* tavalise *-me* kõrval, nt *liämä juanil keriku* (584).

Mitmuse 2. pöörde põhjaeestilise tunnuse *-te ~ -de* (nt *kui te kääde tiida müüda* (646)) kõrval on kirderanniku- ja idamurdeline *-tä ~ -dä*, nt *õtse veegä, ku te veetä* (877); *mõtletä naista minnä võtma* (733); *mis teie sala sohisitä, nägemätä näpissitä* (1469).

Mitmuse 3. pöörde puhul torkab silma *-vad ~ -väd* kõrval ka tunnuse lõunaeestilise *-va ~ -vä* ja lõunatartulise redutseerunud *-ve* kasutus, nt *kõrva kooleva kuulelenna, silma väsive vaate'enna* (842). Laiemalt idaeestiliselt, kirderannikumurdest lõunaeesti murreteni, on samad tunnused ka lihtminevikus, tingivas ja kaudses kõneviisis. Lauludest on näiteid lihtminevikust, nt *laulsivad peiupoolsed* (855); *käisin, linad läikisivad, palapooled paistasivad* (624); *naesed ulivad ukse suuna* (524).

9. Tingiva kõneviisi tunnus on, nagu üldiselt põhjaeesti murretes, ka idamurde põhjaosas *-ks-*, lõunapoolsetes murrakutes on lõunaeestiline *-s(s)-*,

Kodaveres üksik *s*. Samas laulus kohtab tunnuse eri variante: *piäss ma piisa viina suama [---] siis ma laalaks lahkemassa* (116); *muedu, muedu ma elaksin, muedu tunnid tuegerdaksin* (790); *et ta jooses vetta tooma* (601); *õless viil Riiasta lindi tuudu* (117).

10. Käskivas kõneviisis on üldiselt põhjaeestilised tunnused, v.a mitmuse 2. pööre, kus ka ida- ja kirderannikumurdes on tunnus *-ga ~ -gä* ja *-ka ~ -kä*, nt *tooga näädu, me näeme* (913); *tõuska üles tuali piäle, astka aujärje piäle* (483); *laska sisse sandimärdid* (246). Keeldkõnes on tunnus ainult põhiverbil, st tunnus ei liitu eitussõnale, nt *ärä minga joodikulle* (683); *ärä piskä pingi alla, ärä laska laada alla [---] ärä te, küdid, küsigä, ärä te, nadud, nuriska* (930); *ärä võtelga vihassa, ärä pannelga pahassa* (867). Ainsuse 2. isiku keeldkõne ei erine kirjakeelest, nt *ärä karda kardatsida* (903).

11. Kirjakeelest on kadunud tegevuse võimalikkust näitav kõneviis – potentsiaal, mille tunnus on *-ne*. Rahvalauludes esineb selle kõneviisi vorme vaid teatud tegusõnades. Ka paradigma on puudulik, mistõttu näitematerjali napib. Potentsiaali ainsuse 1. pööre: *mis viänen mina külaje* (1011); 2. pööre: *kui sa lüüned orja lasta* (490); *miska lüüned meie nuuru* (846); 3. pöörde vorme leiame nii jaatavas kui ka eitavas kõnes, nt *es suane seda minussa [---] huur suaneb uutajassa, lits suaneb linutajassa, varas suaneb vastijassa* (748); *mis tiänep sõsar sõdana* (77).

Verbi *olema* potentsiaali tüvi on olevikus **lee-*, nt *siäl liäneb sudela aega* (578).

Üle Eesti on levinud vormid, kus potentsiaali tunnus liitub passiivi tüvele ja koos *kse*-olevikuga moodustab impersonaalid (Peegel 2006: 172–173). Siinkohal näiteid lauludest: *kueda siäl õdran õldanesse, kaerakõrren kaedanesse* (306); *mis siäl tiul testanessa, abivaemul andanessa* (1011); *tuuli sulle tuudanessa, padjad alla pandanessa [---] küsid tuari juudanessa* (907).

Esineb *-ne*- liitumist isikulise tegumoe tüvele, nt *jooja kurku kõrvenessa* (122); *siis jo orja erkänesse [---] siis jo orja karganessa* (554); *kui ta süitines põlema* (117).

Järjend *ne*-tunnus koos kesksõnavormiga võib liituda nii isikulise (nt *kes minu kuuleb laaleneva, kägu kurva kukuneva, sii ütleb ilun elaneva, kana rõõmun kasvaneva* (117)) kui ka umbisikulise tegumoe tüvele (nt *ütlid südä süüdaneva* (620); *kuulin poissa puudaneva, mehi merre viädaneva* (787)).

12. Rahvalaulukeeles esineb teatud tegusõnades vana olevikutunnus *-kse* (nt *juba näikse tulevad* (781); *ju kuuluks tibu tulema* (599); *niso tuuma jo tunnukse* (291)). Kodaverele iseloomulikult on ka selles tunnuses toimunud muutus *-kse > -sse ~ -ssa*, nt *padriku paju põlessa* (114); *õnnis õhtuke õjusse, videviku viärenesse* (872); *kangas suetsune suresse, piäli piäle vajusse* (30); *mu põvven tuli põlessa* (117); *siis kuulussa kurika hiäli* (902).

13. Lihtmineviku jaatusvormides on mitu tunnust olenevalt verbitüübist. Mõnikord (ehk ka rütmis tõttu) esineb samas värsis kõrvuti nt *i-* ja *si-*minevik: *kohe viisid, sinna viirid* (884). Kodavere, kirderannikumurde ja lõunaeeesti põhiline minevikutunnus on *i*. Tunnuse liitumisel võib kaasneda tüvegeminatsioon ja ainsuse kolmandas pöördes tunnuse *i* kao tagajärjel tekkinud tüvekaashääliku peenendus.

Lauludest leiab *i*-minevikku järgmistes verbitüüpides:

- a) pika täishäälikuga ühesilbilised (*saama*-tüüp) tüved, nt *kohe sii karu jäe* (1297); *katki lein 'lõin' mina kuldse kuodi* (398); *siis vein velje vihtelemä* (78);
- b) 2-silbilised esmavärtlised *e*-tüved, nt *purin nenne puusahueda* (620); *varas tuli varvikust* (45). Tüves täishäälikute vahel olev kaashäälik võib lõunaeestiliselt gemineeruda, nt *pedäkäne pütt olli seljän* (1025). Tegusõna *minema* puhul kohtab nii põhjaeestilist (*neioid läksid vetta tuuma* (26)) kui ka lõunaeestilist tüve (*Mari läts kesvä lõikamaie* (166));
- c) 2-silbilised astmevahelduslikud tüved, nt *lugi luavitsan rahada* (902); *päeval künnin kütissed* (50); *meil seisi kangas kamrisa* (90); *katkin nenne kaalasuunta* (620); *kutsin oma ella velje* (853); *noored sõõdid 'sõitsid', aerud nõtkid* (523). Tegusõnade *tahtma* ja *laskma* minevik on *hi*-line, nt *ku tahime, siis lahime* (887); *kohe tahid, sinna tantsid* (873);
- d) pikemad, sh *ele*-liitelised tegusõnad, nt *kõlgutin kõdarapuid* (402); *jalad jampsule juhatin* (1001); *see mu targast tantsiteli* (143); *seda leeni liigutelli* (576), kuid esineb ka *si*-minevikku: *leeväkikud kirjuteles* (603); *mo veli vihastelles* (867).

Ainsuse 3. pöördes on *i*-tunnus lõunaeestiliselt kadunud, seejuures vanemas keeletarvituses sageli tüvelõpu kaashäälik ei peenendunud, nt *tä iss 'istus' pruudi velje süile* (838); *isä ütäl hiire süistä* (873); *kes ois 'hoidis' aita alli kuue* (870). Rahvalaulu üleskirjutuses ei pruugi *i*-tunnusest arenenud lõpukaashääliku peenendus alati kajastuda. Peenendusmärki on käesolevas kogumikus kasutatud juhul, kui see on laulu üleskirjutuses olemas: *varašt*

minu tillu täku (44); *saen minä seie, võtt sadada* (839); *vana tuim läit tuuve-
rille* (34).

Lõunaesti idapoolsetele aladele, harvem Kodaverele, on väga iseloomu-
lik *i-* ja *u-*verbides *i-*minevikust tulnud *e-*minevik, nt *iste maha itkemaie* (576).

Vanast minevikutunnusest **-ihen* on kujunenud *-(j)e*. Seda esineb ühe-
silbilistes pika täishäälikuga (*saama-*, ka *tegema-tüüp*) ja 3-silbilistes tegu-
sõnades kõigis pööretes. Häälduslikult on vorm *-ije*, kuid rahvalaulu üles-
kirjutustes on ka *ie*-kuju, nt *sõie mino verevorste* [---] *kubjalt saien kuusi
kõisi* [---] *löien kassi vasta seina* (1); *ma seien sinu südata* (620); *säält ma
tõien puida kodu* (184); *mina vasta kostelije* (1008); *salu kulda kuivetije, meie
metsa närvetije* (7).

Kodaveresse ulatub ka lõunaestipärane uuenduslik *se-*minevik, nt *veli
kõndse kosja tiida* (36).

*si-*minevikku esineb põhjaeestilises keelekasutuses ja lauludes enamikus
verbitüüpides, nt *ise müüsid tüteriida* (1002); *aned laalsid alla õlma* (524).

Lõunaeestiliselt võib *-si-* liituda ka sisekaolisele tüvele, nt *lehmad lüpsin,
piima pilsin* [---] *lapse süädin, silmä pissin* 'pistsin' (629); *irnsid selgaistujid*
(295); *naesed raidsid* 'raiusid' *rataspuida* (188).

Kontraheerunud verbid on Kodavere murrakus, nagu ka lõunaesti ida-
poolses osas, ainsuse 3. pöördes tugevas astmes, teiste isikute vormid on
moodustatud nõrgast tüvest (murdes ka *ss-*iga). See seaduspära kehtib üldi-
selt ka lauludes, nt *linnud lõhki lõegassime* (590); *vanemad inimesed näedas-
sid* (963); *ema kaevas kati süissa* (622); *karas õma kannusjalga* (853).

Analoogiline (*s*)*is-*lõpp ainsuse 3. pöördes on ilmselt põhjaeestiline
mõju lõunaeestilistele vormidele. Seda esineb ka Tartu murde põhjaosas. Nt
müüdü lätsis 'läks' *mürgitütär* (400); *pagan pessis* 'peksis' *peapadjad* (562);
tüdrükud rege tegesid (188).

14. Eitussõna *ei* asemel on ajalooliselt olnud eitusverb, mis muutus kõigis
isikutes olevikus (1. isiku vorm *en*, 2. isiku vorm *et*, 3. isiku vorm *ei*; mitmu-
ses vastavalt: *emä, etä, eväd*) ja minevikus (1. isiku vorm *esin*, 2. isiku vorm
esid, 3. isiku vorm *es*; mitmuses vastavalt *esimä, esitä, esid*). Eitusverbiga
koos esineb põhiverbi oleviku tüvi, seda ka minevikus. Tegu on kirjakeelest
kadunud nähtusega. Vanas murrakus oli see süsteem säilinud. Rahvalauludest
leiab näiteid vaid mõne vormi kohta.

Ainsuse 1. isiku eitusvorm on *en* 'ma ei', nt *tiiksin tüüdü ehk en tiiksi,
näeksin vaeva ehk en näeksi* (584); *kui et maksa, en palugi* (552).

Ainsuse 2. isiku eitusvorm on *et 'sa ei'*, nt *kui et lõpe, ei palugi* (376); *ehk et võta, nee vähäneb, ehk et katsu, nee kahaneb* (884); *mis sa laalad, kui et mõista* (127); *kui et lahe en palugi* (493).

Mitmuse 3. isiku eitusverbiks on *eväd 'nad ei'*, nt *eväd ikke tiädä meie mehed, kos käisid nende kuasad* (839). Lauludes tavalisim on *ei*-eitus (nt *kos ei kuule kuke laalu* (877)), kuid *ei* kõrval on ka vana oleviku eitussõna *ep*, nt *ep õle kodo* (27). Saab jälgida ka *pole ~ põle* kasutust, nt *neil pole, raipedel, rahada* (671); *teil põle tühijä tareda* (733). *Pole*-tüvele võib liituda ka *nud*-kesksõna tunnus, nt *polnud koitu viil kusagi* (564).

Näiteid mineviku eitusverbi kasutusest. Ainsuse 1. isiku vorm: *ehk esin võta, nee vähäsi, ehk esin katsu, nee kahasi* (624); *esin saa neida ande'eda* (932).

Ainsuse 3. isiku eitusvorm (ka lõunaeeesti murretes) on *es*, nt *kirp õli kõrki, es kõnele* (90); *Ann es lähe lüpsemaje* (316); *es ju kudu pojanaene* (30). Seda vormi on kasutatud ka teiste isikute puhul.

Eituse *es* täishäälik *e* ja eelneva sõna lõpu täishäälik võivad sulanduda, nt *küla_s kiida kerveida* (828).

Mitmuse 3. isiku eitusverbi *esid 'nad ei'* lõpuhäälik võib tõenäoliselt olla sulandunud järgmise sõna algushäälikuga, nt *esi tiädnu meie mehed* (179).

Eituse moodustamisel on mõnikord kasutatud mitut eitussõna, nt *ei ta es tihka teretädä* (400).

Kirjandus

- Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus.
- Peegel, Juhan 2006. Eesti vanade rahvalaulude keel. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Univere, Aili 1988. Idamurre. – Sõnavara teemadel. Emakeele Seltsi aastaraamat 32 (1986). Toim Heino Ahven. Eesti Teaduse Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Raamat, 59–93.
- Univere, Aili 1996. Idamurde tekstid. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded IV.)

Eesti keele õpetamine taasiseseisvunud Eestis 1990. aastatel

Ilmunud: Jaak Peebo, Ellen Niit 2003. Eesti keele õpetamine taasiseseisvunud Eestis 1990. aastatel. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik. Koost Valve-Liivi Kingisepp. Toim Mati Erelt. Tartu: Tartu Ülikool, 380–403. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.)

Aastad 1990–1995 kujunesid ülikoolis nagu enamasti mujalgi nõukogulikust mõtteviisist lahtirabelemise ajajärguks. 1980ndate viimasel paaril aastal hakkas siia jõudma muudatuste eellainetus, mis 1990ndate esimesel poolel viis täielikule loobumisele aastakümneid valitsenud õppesüsteemist. Gorbatšovi-aegne Moskva võim ei tahtnud või ei suutnud endist režiimi säilitada, allutatud liiduvabariikidele anti võimalus mõnevõrra arvestada kohalikke iseärasusi. Sellele toetudes palus dekaan kateedrijuhatajatelt mais 1988 ettepanekuid muudatuste tegemiseks õppeplaanides, aineprogrammides ja õppetöö korralduses Eesti NSV ajaloo, sealhulgas partei ajaloo, rahvusliku kultuuri, kirjanduse, kunsti ja teiste distsipliinide kohta, kus on vajalik vabariigi omapära arvestamine. Ettepanekud tuli esitada vene keeles, et neid saaks edastada NSVL Riiklikule Hariduskomiteele. On ilmne, et kesk võim ootas väikesi, enamasti ilu pärast tehtud parandusi-täiendusi. Tegelikult järgnes ülikoolis mitu aastat kestav töö läänemaailmale omase õppesüsteemi rakendamiseks.

Tagantjärele on põhjust kahetseda, et sellest kõigest on säilinud nii vähe dokumendiväärtusega pabereid. Asjaosalistel on alles igasuguseid mustandeid, suur osa neist dateerimata. Mõndagi saab taastada ainult mälestuste järgi.

Üht muudatust eesti keele kateedri elus valmistab ette professor Huno Rätsepa esildis moodustada praktilise eesti keele kateeder (hilisema nimega eesti keel võõrkeelena kateeder) ja hakata ülikooli eesti filoloogia osakonnas koolitama praktilise eesti keele õpetajaid vene koolidele ning vene-estli tõlke. Selle kateedri töös tuleks arvesse võtta võimalust õpetada Tartu ülikoolis eesti keelt välismaalastele, eeskätt soomlastele ja väliseestlastele (H. Rätsepa

isiklik arhiiv). Esildises, mis on kateedri koosolekul heaks kiidetud 12. detsembril 1988, räägitakse, et muutusi tingib eesti keele kui riigikeele õiguslik staatus. Ametlikult fikseeriti eesti keel riigikeelena keeleseaduse esimeses versioonis, mis võeti ülemnõukogus vastu järgmise aasta alguses, 18.01.1989 (vt nt Rahva Häääl nr 20, 22.01.1989). Samast, 1989. aastast alates saab ülikooli nimeks jälle Tartu Ülikool (ENSV Riikliku Hariduskomitee kolleegiumi otsus nr 94 22. jaanuarist 1989). Märkimist väärivaid muutusi õppetöö sisus ja korralduses ei ole siiski veel näha. Nendeni hakati jõudma septembris alanud uuel õppeaastal.

1989/90

1989/90. õppeaasta algas eesti keele ja kirjanduse osakonnas juba uue õppeplani järgi, mis oli koostatud esialgu ainult I ja II kursuse jaoks. Vanemad kursused jätkasid eelmise, Moskva ülikooli vene filoloogide plaani põhjal koostatu alusel, mis oli kinnitatud 28. oktoobril 1985 (TÜ eesti keele õppetooli arhiiv). Suuremaid uuendusi tuli esimestel kursustel kohustuslike poliitainete poole peal. Siin jäid nüüd ära näiteks NLKP ajalugu, marksistlik-leninlik filosoofia, marksistlik-leninlik eetika, NSV Liidu ajalugu, tulid juurde aga sotsioloogia, poliitikateadus, Eesti ajalugu, tänapäeva nõukogude kirjanduse aktuaalsed probleemid, Eesti etnograafia.

Selle õppeaasta kevadsemestril asuti nn ühiskonnateaduste õpetamisel ümberkorraldusi tegema ka ülikoolis tervikuna. Ülikooli nõukogu otsuses 30.03.1990 märgitakse, et ühiskonnateaduste õpetamine ei vasta veel Eesti rahvusülikooli ja erialakeskse õpetuse eesmärkidele. Selle otsuse järgi ei ole kõik poliitained enam ühetaoliselt kohustuslikud kõikide erialade üliõpilastele: filosoofiat peavad õppima kõik, kuid näiteks teoreetilist majandusteadust (varasema nimega poliitökonoomia) ainult majandus- ja õigusteaduskonna ning sotsioloogia, žurnalistika ja majandusgeograafia üliõpilased. Mõne aine kohustuslikkus jäetakse teaduskonna otsustada, mõnel üksikjuhul võib konkreetse aine valida ka üliõpilane ise. Sotsialismi ajaloo õpetamine otsustati lõpetada ja sellenimeline kateeder sulgeda, Eesti ajalugu aga õpetada kohustuslikult kõigis vene õppekeele rühmades (TÜ nõukogu koosolekute protokollid, nim 1, s 1343).

Eesti keele kateedri tööd see kõik eriti ei puudutanud. Üldainetena jätkusid eesti dialektoloogia (Aino Valmet), eesti foneetika (Imre Siil õppeülesande

korras), morfoloogia (Jaak Peebo), süntaks ja sõnamoodustus (Ellen Uuspõld), eesti keele ajalugu (Huno Rätsep). Eesti keele kateedri õpetatavatest erikursustest on H. Rätsepa käsikirjaliste materjalide järgi selleks õppeaastaks pakutud järgmisi: H. Rätsepa sissejuhatus keeleuurimise metoodikasse II kursusele ja erikursus eesti keele leksikoloogiast IV kursusele; Haldur Õimu rakenduslingvistika II—III ja kommunikatiivne lingvistika V kursusele; A. Valmeti foneetiline transkriptsioon II ja erikursus murretest IV kursusele; E. Uuspõllu kursus eesti keele uurimise aktuaalsetest probleemidest V kursusele. Joensuu ülikooli eesti keele lektor Hannu Remes luges erikursust eesti keele morfoloogiast võrdlevalt soome keelega.

Ainesüsteemisest ega astmelisest õpetusest selle aasta õppeplaanis veel märke ei olnud, kuid kibe töö selles suunas jätkus.

1990/91

Samal ajal kui ülikooli nõukogu tegeles ühiskonnaõpetuse mõningase ajakohastamisega, esitasid eesti filoloogia kateedrid kaalumiseks oma arusaamu ja ettepanekuid tööst ainesüsteemi alusel süvenemisastmete kaupa. Järk-järgult ja vahel vaevaliseltki vabaneti aastakümnete jooksul juurdunud mõtteviisist. Seda kinnitavad enamasti mustanditena säilinud seisukohavõetud uute põhimõtete järgi koostatud õppeplaanide ja palju muu kohta. Mõnelegi tundus mõistmatuna mõte loobuda rangest kursuste-õppeaastate süsteemist ja sellele vastavatest tunniplaanidest, samuti üliõpilaste õigus ise endale huvide ja tulevikukavatsuste kohane õppeplan koostada ning seda võimetest ja võimalustest olenevas tempos täita. Üldisemalt tunnustatud arusaamaga läks vastuollu seegi eesti filoloogide seisukoht, et diplomitöid tuleks kaitsta erialakateedris, kus asja tundvate inimeste ringis oleks neid võimalik sisuliselt arutada. Mõnel pool arvati, et see peab jätkuma endist viisi, ametlikult määratud riigieksamikomisjoni ees, kus arutelu piirdus enamasti diplomandi töö kokkuvõtte esitamisega ja retsensiooni ettelugemisega varem määratud oponendi poolt. Mingi ettekujutuse mõttekäikude muutmise vaevadest annavad uute õppeplaanide sissejuhatavad seletused, mis tänapäeva seisukohalt vaadatuna püüavad mõistetavaks teha iseenesest selgeid asju. Eesti filoloogia osakonnas oli uutele seisukohtadele kergem üle minna, kuna õppejõudude seas oli neid, kes olid õpetanud Soomes ja tundsid Lääne-Euroopa ülikoolidest vähemalt ühe riigi kõrghariduse põhimõtteid. Ühekorraga ja järsku ei toimunud see siingi.

1990. a kevadeks oli selge, et aasta varem käikuläinud õppeplaan ei ole edasiminekuks sobiv. 28. mail sai kinnituse 1990/91. õppeaastaks mõeldud plaan (TÜ arhiiv). Eesti filoloogidele on see viimane, milles töö on jagatud kursuste-semesterite kaupa. Samas ei ole aine ulatuse mõõtühikuks enam loengutundide arv nädalas, nagu see oli olnud siimaani, vaid aine mahtu arvestatakse õppenädalates (üks õppenädal on üliõpilase jaoks umbes 40 tundi tööd – nii loengute kuulamist kui ka iseseisvat konspektide ja kirjandusega tegelemist). Plaani esimeses osas antakse kõik õppeained ja nende mahud õppenädalates nelja rühma jaotatuna: on 28 õn üldaineid, 53 õn põhiaineid, 33 õn pedagoogikaaineid ja 46 õn eriaineid. Üldainete hulgas on poliitikateadus (1 õn), sotsioloogia (1), filosoofia (3), loogika (1), psühholoogia (2), teadusliku mõtlemise alused (1), inglise keel (4), saksa keel (4), vene keel (2), ladina keel (3), kirjaliku ja suulise väljenduse õpetus (2), Eesti ajalugu (2) ja Eesti etnograafia (2). Eelmiste plaanidega võrreldes on siin uute ainetena teadusliku mõtlemise alused ning kirjaliku ja suulise väljenduse õpetus. Eesti keele kateedri ülesannete hulka kuulus neist ainult viimane ja seda asus täitma Tiit Hennoste. Veel eelmise aasta õppeplaanis oli eesti filoloogidel ka poliitiline ökonomia, mis nüüd on ära jäetud. Filosoofia ainenimest on kadunud sõnad *marksistlik-leninlik*.

Põhiainete loend on selles õppeplaanis pikk – kokku 32 nimetust. Need on sissejuhatus keeleteadusse (2 õn), keeleteaduse põhimõtted ja meetodid või kirjandusteooria vastavalt edasistele spetsialiseerumiskavatsustele (2), sissejuhatus kirjandusteadusse (2), sissejuhatus fennougristikasse (1), soome keel (4), eesti keele foneetika ja ortograafia (2), eesti keele morfoloogia (3,5), eesti keele süntaks (3), eesti sõnamoodustus (2), eesti keele häälikulugu (1), eesti keele sõnavara ajalugu (1), eesti keele morfoloogia ajalugu (1), eesti kirjakeele ajalugu (1), eesti murded (2), eesti rahvaluule (2), vanem eesti kirjandus (2), eesti kirjandus rahvusliku ärkamise ajast 1905. a revolutsioonini (2), eesti kirjandus 1905–1917, „Noor-Eesti“ (1), eesti kirjandus 1917–1940 (2), eesti kirjandus 1940–1990 (4), vanim maailmakirjandus (Vana Testament, Ida kirjandus) (0,5), antiikkirjandus (2), keskaja ja renessansi kirjandus (1), barokk, klassitsism, valgustusaja kirjandus (1,5), Lääne romantism ja realism (1,5), vene ja Ida-Euroopa romantism ja realism (1,5), Lääne sümbolism, naturalism ja avangardism (1), vene ja Ida-Euroopa sümbolism ja avangardism (1), Lääne kirjanduse uusimad suunad (1), vene ja Ida-Euroopa kirjanduse uusimad suunad (0,5), proseminar kirjandusest või keelest (1). Nagu

näha, on selles õppeplaanis otstarbekaks peetud märkida ainete täpsem liigendus, mis ongi nende nimetuste arvu suurendanud.

Eesti keele kateedris õpetasid keeleteaduse põhimõtteid ja meetodeid, häälikulugu, morfoloogia ja sõnavara ajalugu prof H. Rätsep, foneetikat ja ortograafiat I. Siil (õppeülesande korras) ja Heli Laanekask, morfoloogiat J. Peebo, süntaksit ja sõnamoodustust E. Uuspõld, kirjakeele ajalugu ja murdeid A. Valmet.

Pedagoogiliste ainete tsükklisse kuulusid pedagoogika (3 õn), eesti keele õpetamise metoodika (2, Maia Rõigas), eesti kirjanduse õpetamise metoodika (2), tehnilised õppevahendid (1), pedagoogiline praktika (12, M. Rõigas), seminar (1), erikursused (8), eriseminaritöö (4).

Vastupidi põhiainete tsükklile, mis oli ainelõikude ja perioodide kaupa üksikasjaliselt liigendatud, on eriained selles plaanis täiesti ilma nimetuseta. Kuna sellel ja kahel järgneval õppeaastal ei esitatud ka õppetöö aruannet, puuduvad kirjalikud andmed eriainete õpetamise kohta. Tõenäoliselt on võimalik vähemalt osa sellest välja selgitada kaudsemate andmete põhjal.

Ainete esitusele nelja tsükklina järgneb õppeplaanis ainete jaotus õppeaastate ja semestrite kaupa. Seejuures märgitakse, et III kursuse lõpul toimub üliõpilastel suunavalik: kas pedagoogiline või süvaõppe suund. Süvaõpe hargneb omakorda neljaks: eesti keele, soome-ugri keelte, eesti kirjanduse ja eesti rahvaluule haru. Ülikooli lõpetamiseks tuli lisaks diplomitööle sooritada riigiksam eriaines.

1991/92

1991. a kevadsemestri jooksul oli osakonnas jõutud niikaugele, et filoloogiateaduskonna nõukogu võis 18. juunil kinnitada esimese ainesüsteemist lähtuva „Eesti filoloogia osakonna õppeplaani“, mis sügissemestri alguseks ka trükituna ilmus. Need põhimõtted jäid püsima pikaks ajaks. Igas eriharus (eesti keel, eesti kirjandus, eesti rahvaluule, soome-ugri keeled, soome keel ja kirjandus ning eesti keel võõrkeelena) jagunes õppetöö alam-, kesk- ja ülemastmeks. Igale eriharule eelnes veel kohustuslike ainete, nagu inglise, saksa, vene, soome ja ladina keele, filosoofia sissejuhatuse, kirjaliku ja suulise väljenduse õpetuse (T. Hennoste), eesti õigekeelsuse (H. Laanekask) ja eesti kirjanduse ajaloo tsükkel.

Kuna õppetöö aruanded 1991. ja 1992. aastast arhiivis puuduvad, esineb andmetes õppejõudude töö kohta tõenäoliselt ebatäpsusi, kuivõrd need on kirja pandud osalt mälestuste, osalt eelmiste ja järgmiste õppeaastate aruanete põhjal.

Eesti keele eriharu alamastmes õpetasid Karl Pajusalu sissejuhatust üldkeeleteadusse, H. Rätsep sissejuhatust eesti keele uurimisse, I. Siil (õppeülesande korras) ja H. Laanekask eesti foneetikat ja häälikuõpetust koos transkriptsiooniga ning Tiit-Rein Viitso eesti keelesugulust. Proseminari juhendasid T.-R. Viitso ja J. Peebo.

Keskastme ainetest luges H. Õim keeleteooriat, Sirje Rammo eesti murdeid, T.-R. Viitso eesti keele häälikulugu, H. Rätsep ajaloolist morfoloogiat ja sõnavara ajalugu, J. Peebo vormiõpetust ja E. Uuspõld lauseõpetust ning sõnamoodustust. Kõik need ained olid ka varasemas õppeplaanis enamasti III ja IV kursuse ainetena. Vastavad eksamid sooritanud vanema kursuse üliõpilane oli seega täitnud uue plaani keskastme nõuded.

Ülemaste koosnes eesti keele eriharus peamiselt kitsalt süvenevatest erikursustest, nagu eesti rahvalaulude keel, sotsiolingvistika ja eesti murded, kohanimed, fonoloogia, keele statistiline uurimine, semantika põhijooned, tekstianalüüs, liivi keel, üldisema sisuga kursustest keeleteaduse ajalugu ja eesti kirjakeele ajalugu. Missuguseid neist ainetest sellel õppeaastal tegelikult õpetati ja kes õpetas, on raske kindlaks teha, sest uus õppeplan hakkas täies ulatuses kehtima ainult esimese aasta üliõpilastele. Kaugemale jõudnud üliõpilastele rakendati üleminekuastmena mitmesuguseid tingimusi, et ka varasem töö saaks uues süsteemis arvesse võetud. Teise aasta üliõpilastel loeti näiteks sooritatuks sissejuhatust filosoofiasse, eesti õigekeelsus ja eesti kirjanduse ajalugu ning üks üksik, s.o mittejätkuv alamastme aine. Samas tuli lisaks sooritada inglise või saksa keele ja soome keele eksam. Kolmanda aasta üliõpilastel loeti sooritatuks kõik kohustuslikud üldained 21 õn ulatuses, alamaste eesti keeles ja sama eesti kirjanduses. Neljandal ja viiandal kursusel jäi kehtima vana plan mõne muudatusega.

1991. aasta kevadeks oli osakonnas jõutud seisukohale, et kogu ülikooli lõpetamiseks vajaliku töö ulatus on 160 õppenädalat, normaalselt neli aastat, millele soovi korral lisandub kas üks aasta pedagoogilist õpetust õpetajakutse saamiseks või kaks aastat magistriõpet. Kindlaks määras õppeplan sellegi, et vähemalt üht ainet tuli õppida ülemastme ja kaht keskastme tasemel.

Sellel õppeaastal muutus ka teaduskonna nimi ning ehitus: 1. jaanuarist 1992 taastati filosoofiateaduskond, kuhu koondusid senised ajaloo- ja poliitikateaduskond, filoloogiateaduskond ning filosoofia ja poliitikateaduse kateeder. 2. mail 1991 olid ettepaneku filosoofiateaduskonna taastamise kohta esitanud Peeter Olesk ja Tõnis Lukas. Teaduskonna allüksusteks määrati ajakirjanduse, ajaloo, eesti filoloogia, eripedagoogika, filosoofia, germaani-romaani keelte, psühholoogia, sotsioloogia ning vene ja slaavi filoloogia osakond, lisaks nendele keelekeskus, kultuurikeskus ja pedagoogikakeskus (TÜ nõukogu otsus 1. novembrist 1991, nim 1, s 1358).

1992/93

Järgmiseks, 1992/93. õppeaastaks ilmus trükist „Tartu Ülikooli valikursuste kava 1992/93. õppeaastal“. Sellega üritati seni valitsenud nõukogulikus kõrghariduskorras teha esimesi muudatusi kogu ülikooli ulatuses. See näib seisnevat selles, et peale kohustusliku õppeplaani püütakse üliõpilastel võimaldada õppida midagi lisaks oma huvidest lähtudes. Pakutav jagatakse soovitatavateks valikaineteks ja vabaaineteks ehk üleülikoolilisteks valikaineteks, mida üliõpilane saab valida piiranguteta. Vabaained on mis tahes õppeained Tartu ülikoolis või mõnes teises kõrgkoolis. Missugused piirangud kehtivad nn soovitatavatele valikainetele, see ei selgu (lk 2). Sellesse väljaandesse on teaduskonnad suhtunud väga erinevalt: mõni on siin valikkursuseks pakkunud kitsalt erialaseid teemasid, mõni ei paku üldse midagi, kuid teatab, et kõiki tema tavalisi erialakursusi võib vabalt kuulata. Filoloogid on esitanud seitse üldkultuurilise väärtusega loengutsükli, nagu eesti rahvamuusika, soome ja eesti võrdlev kirjanduslugu, praktiline leedu keel, maailma keeled ja rahvad, keelte ja rahvaste vanemast ajaloost jm (lk 11).

Samaks õppeaastaks on ilmunud filosoofiateaduskonna õppekavad (Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Õppekavad. 1992), milles kajastub teistsugune ettekujutus tuleviku ülikoolist. Näiteks märgitakse siin: „Tartu Ülikool aastal 1992 ei dikteeri enam oma üliõpilastele, milliseid aineid missugusel aastal ja missuguses järjekorras õppida; Tartu Ülikool ei keela enam õppimast seda, mis üliõpilast tõeliselt huvitab. Küllap lähitulevikus kaob ülikoolirahva kõnepruugist sõna kursus (I, II jne), kaob sõna tunniplaan. Alles jäävad loengud, seminarid, praktikumid; üliõpilane saab ise, lähtudes oma

huvidest, pakutava õpetuse tasemest ja tööturu võimalustest otsustada, mida õppida ja milliseid eksameid sooritada.“ (lk 3)

Ilmus ka „Eesti filoloogia osakonna õppeplaan“, mille seletav osa piirdub peamiselt lühikeste ja konkreetsete nõuannete-juhenditega algajale üliõpilasele. Sellest õppeaastast on osakonna eriharude loendisse senistele eesti keele, eesti kirjanduse, eesti rahvaluule, soome-ugri keelte, soome keele ja kirjanduse ja eesti keel võõrkeelena eriharule lisandunud teatriteaduse eriharu.

Kõigile kohustuslike üldainete osas sisulisi muutusi eelmise õppeaastaga võrreldes ei ole, küll aga on vahetunud mõlema eesti keele kateedri õpetatava aine õppejõud: kirjaliku ja suulise väljenduse õpetust luges Külvi Pruuli ja eesti õigekeelsust Valve-Liivi Kingisepp.

Ka alamastme ained on needsamad mis aasta varem, kuid mõni neist on läinud uue õppejõu koormusesse. V.-L. Kingisepp õpetab nüüd sissejuhatust eesti keele uurimisse ja eesti kirjakeele sõnavara, samuti on ta koos M. Rõika, Külli Habichti ja J. Peeboga ühe proseminarirühma juhendaja. Eesti foneetikast sai Ellen Niidi õppeaine.

Keskastmes on lisandunud E. Uuspõllu kursus eesti keelekorralduse ajaloost, ta on koos Aino Laaguse ja K. Habichtiga ka seminari juhendaja. Lauseõpetus ja sõnamoodustus on läinud Reet Kasiku tööülesannete hulka, eesti keele häälikulugu H. Rätsepale.

Suuremad on muudatused ülemastmes. Selles õppeplaanis ei ole erikursusi eesti kirjakeele ajaloost, rahvalaulude keelest, kohanimedest ja semantika põhijoontest, kuid juurde on tulnud uued kursused keele variatiivsuse uurimismeetoditest ja eesti fonoloogiast (mõlemad Leelo Keevallik), vanast tartu kirjakeelest (J. Peebo), liivi keelest (T.-R. Viitso), vanema kirjakeele sõnavarast (H. Rätsep), reklaamikeelest (R. Kasik) ja saarte murdest (E. Niit). Ohio ülikooli professor, 1989. aastast Tartu ülikooli audoktor Ilse Lehiste luges kursust eesti suulise kõne analüüsist. Postseminari juhtisid H. Rätsep ja R. Kasik. Muud ained kattuvad eelmise õppeaasta omadega.

Eesti keele kateedris, mis sellest õppeaastast alates hakkas kandma eesti keele õppetooli nime, töötasid 1993. a aruande järgi professor H. Rätsep, dotsendid R. Kasik, V.-L. Kingisepp, E. Niit, J. Peebo, M. Rõigas ja E. Uuspõld, assistendid K. Habicht ja L. Keevallik, lektorid Katrin Kern ja K. Pruuli. Välismaa ülikoolides töötasid eesti keele lektoritena A. Laagus Lundi ülikoolis (vt foto 1), H. Laanekask Oulu ülikoolis ja K. Pajusalu Turu ülikoolis.

Foto 1. Aino Laagus, Lundi ülikooli soome-ugri keelte instituudi eesti keele lektor aastail 1993–2000; taustaks Lundi ülikooli peahoone

Mitme õppejõu koormusest suure osa moodustas töö väljaspool eesti filoloogია osakonda, nt eripedagoogika või ajakirjanduse osakonnas, aga ka teistes teaduskondades. Samuti jätkus õppetöö kaugõppeosakonnas.

1993/1994

1994. aastal ilmus esimest korda üleülikooliline teatmik „Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1993/94. õppeaastal“. Selles väidetakse, et ülikool on üle läinud ainesüsteemilisele õppekorraldusele (lk 5). Teatmiku saatesõnast selgub, et kogu ülikooli ulatuses ei suudetud veel rakendada ühesuguseid põhimõtteid: „Osa kogutud informatsioonist on sellest teatmikust välja jäänud; põhjuseks enamasti õppetöö korralduse erinevus teaduskondade lõikes

ning sellest tulenevad info erinevad tõlgendused. Näiteks kellele antud õppekursus on mõeldud, kas ta on kohustuslik, alternatiivne või vabalt valitav. Paljudes õppekavades saab eristada alamastet (üldkohustuslikud ained), keskastet (spetsialiseerumise madalama astme kohustuslikud ja alternatiivsed ained) ja ülemastet (kitsama eriala ained). Kui õppeplaanis selline 3 astmeks jaotumine puudub, siis pole ainekirjes seda ka märgitud“ (lk 6).

Teatmiku kõrvutamise samaks õppeaastaks ilmunud „Eesti filoloogia osakonna õppeplaaniga“ toob esile ka mõne erinevuse astmelises õpetuses. Näiteks eelneb eesti filoloogidel süvenemisastmetele kõigile kohustuslik üldainete tsükkel, alamastme ained on aga eriharuti alternatiivsed. Teiseks paistab silma, et üleülikooliliselt saab ülemastmes õpitavaid peaineid olla ainult üks, eesti filoloogide arvates võib neid olla ka kaks. Sellest õppeaastast on muutusi eesti filoloogia osakonna eriharudes: rahvaluule eriharu nimetatakse nüüd eesti ja võrdleva rahvaluule eriharuks, eesti keel võõrkeelena eriharu on saanud omaette osakonnaks (mida ta eraldi toimunud vastuvõtu jm tõttu oli sisuliselt juba varemgi).

1993/94. õppeaastal oli muutusi eesti keele õppetooli koosseisus. Professor H. Rätsep saadeti pensionile ning professori kohusetäitjana hakkas õppetooli juhatama R. Kasik. Assistentina (poole koormusega) asus tööle L. Keevalliku asemel Annika Hussar, veerandkoormusega oli õppetooli koosseisus assistendina ametis T. Hennoste.

Õppetöös suuri muudatusi ei ole. Eesti õigekeelsuse kursust on V.-L. Kingisepa kõrval hakanud õpetama E. Niit ja M. Rõigas. Dialektoloogia koos murdepraktikaga ja keeleajalugu on üle läinud E. Niidile (vt foto 2).

Foto 2. Murdepraktikal 1994 Lüllemäel. Vasakult üliõpilane Merili Metsvahi, keelejuht Luise ja dotsent Ellen Niit

Seminarirühma on A. Laaguselt üle võtnud K. Habicht. Ülemastme erikursustest ei loeta enam variatiivsuse uurimismeetodeid ja statistilist uurimist, samuti on ära jäänud suulise kõne analüüs ja vanema kirjakeele sõnavara. Nende asemele on tulnud V.-L. Kingisepa eesti leksikograafia ning H. Õimu kognitiivne semantika ja pragmaatika. Ülejäänud kursused on jätkunud endiste õppejõudude juhtimisel.

1994/95

Järgmiseks, 1994/95. õppeaastaks on töö juba kogu ülikoolis saavutanud teatava ühtluse, kuigi mitte kõigis teaduskondades päris ühetaoliselt. 1994. a välja antud teatmikus „Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1994/95. õppeaastal“ teatatakse: „Õppetöö toimub põhi- (bakalaureuse-), magistri- ja doktoriõppe tasemel. Õppetöö korralduse aluseks on astmeline ainesüsteem.“ (lk 10) Nagu näha, hakati sellest aastast kasutama terminit *bakalaureus*, kuigi esialgu veel sulgudes.

„Eesti filoloogia osakonna õppeplaani 1994/1995. õppeaastaks“ selgub, et on avatud uus eriharu – ungari keel ja kirjandus.

Õppeainetes on mõni ümberkorraldus. Varem alamastmes olnud arvutiõpetus on sellest õppeaastast viidud kohustuslike üldainete hulka. Eesti keele õppetooli ainetega jätkavad samad õppejõud: K. Pruuli loeb kirjaliku ja suulise väljenduse õpetust, V.-L. Kingisepp ja M. Rõigas eesti õigekeelsust.

Alamastme ainetele on lisatud V.-L. Kingisepa õpetatava uue nimetusega distsipliin sissejuhatus erialasse, mis koondab endasse ka varasemad sissejuhatused eesti keele uurimisse ja eesti keelesuguluse kursuse. Sellesse astmesse on ülemastmest toodud L. Keevalliku keele varieerumise kursus. Proseminari juhtisid K. Habicht ja V.-L. Kingisepp. Keskastmes on muutused väikesed: ära jäi E. Uuspõllu keelekorralduse ajalugu ning seminari hakkasid juhtima J. Peebo ja K. Pruuli.

Ülemastmes on muudatused suuremad. Endiselt kuuluvad siia H. Õimu keeleteaduse ajalugu, L. Keevalliku eesti fonoloogia, T.-R. Viitso liivi keel ja R. Kasiku juhendatav postseminar. Keskastmest on üle toodud E. Niidi ja K. Pajusalu juhtimisel toimuv murdepraktika. Lisaks nimetatutele pakub õppeplan kuut valikkursust, millest iga üliõpilane võib valida neli endale meeldivat või sobivat. Need valikkursused on H. Õimu semantika, E. Uuspõllu käsikirja toimetamine ja korrektuur, E. Niidi saarte murde vokaalide

akustika, R. Kasiku reklaamikeel, väljastpoolt ülikooli kutsutud lektorite Margit Langemetsa arvutileksikograafia ja Peeter Pälli onomastika.

Õppetooli asus sellest õppeaastast juhtima korraline professor Mati Ereht, R. Kasik jätkas dotsendina. Eelmise assistendi A. Hussari asemel tuli era-korralise assistendina poole koormusega tööle Meeli Sedrik.

1995/96

1995/96. õppeaastal ei muutunud ei eesti filoloogide üldainetes ega eesti keele eriharu alamastme töös midagi. Keskastmes tuli juurde eesti keele sõnavara ajalugu, mida luges Birute Klaas eesti keel võõrkeelena õppetoolist, ning Eesti Keele Instituudi teaduri Tiiu Erehti kursus eesti keelekorraldusest. Lauseõpetus ja sõnamoodustus oli sel aastal E. Uuspõllu koormuses. Murdepraktika viidi keskastmest ülemastmesse, juhendas endiselt E. Niit.

Ülemastme töö korraldati ümber, rühmitades valitavad erikursused suurematesse ainealadesse. Siin on kolm üldist ainet: H. Õimu keeleteaduse ajalugu, L. Keevalliku eesti fonoloogia ja väljastpoolt õppetooli – EKIs ja üldkeeleteaduse õppetoolist – kutsutud mitme lektori kursus arvuti kasutamisest keeleuurimisel. Muud erikursused jaotati teoreetilisteks ja keelekorralduslikeks. Teoreetiliste kursuste hulgas on kolm niisugust, mis olid ka varasemates õppekavades: semantika (H. Õim), saarte murre (E. Niit) ja liivi keel (T.-R. Viitso). Nendele lisaks pakutakse kolme uut kursust: B. Klaasi eesti keele kontaktid, M. Erehti grammatilised kategooriad eesti keeles ning erikursus süntaksist. Keelekorraldusliku suunaga kursustest on uus K. Korni õpetatav ajakirjanduskeel, varasematest sama nimega või enam-vähem sama sisuga ainetest on siin P. Pälli nimekorraldus, T. Erehti oskuskeelekorraldus ning käsikirja toimetamine ja korrektuur, millega tegelevad sel aastal E. Uuspõld, Tiina Leemets ja Maire Raadik. Postseminari juhib M. Ereht.

1996/97

Kehtiva õppeplaani järgi on eesti filoloogia osakonnale kohustuslikke üldaineid sel aastal 38 ainepunkti mahus. Keeltest on inglise, saksa, vene, soome ja ladina keel. Filosoofia sissejuhatusel puhul on võimalus valida üks kolmest: ajalooline sissejuhatus filosoofiasse filoloogidele, filosoofia-ajalooline sissejuhatus filosoofiasse ja sissejuhatus filosoofia ajalukku. Keeleteaduse aluseid

õpetab H. Õim, fennougristika aluseid Ago Künnap ja T.-R. Viitso, folkloristika aluseid Tiiu Jaago, kirjandusteaduse aluseid assistent A. Laats, eesti kirjanduse ajalugu Ants Järv ja arvutiõpetust Mare Koit. Kohustuslik on ka kirjaliku ja suulise väljenduse õpetus, mida õpetab nüüd Kersti Lepajõe, eesti õigekeelsus on ikka V.-L. Kingisepa ja M. Madisso (Rõigas) koormuses.

Alamastmes jätkab V.-L. Kingisepp sissejuhatusega erialasse, eesti foneetika kursus on laiendatud fonoloogiaga. Viimast kutsuti lugema korraline professor Mati Hint Tallinna pedagoogikaülikoolist, foneetika pool on E. Niidil. V.-L. Kingisepp jätkab kirjakeele sõnavara kursusega ja juhib koos K. Habichtiga ka proseminari. Keele varieerumist õpetavad L. Keevallik, T. Hennoste, K. Pajusalu. Eesti keele vormiõpetust loeb sel aastal E. Niit.

Keskastme kursused jätkuvad väheste muudatustega. Näiteks sisaldab eesti keele ajaloolise grammatika kursus nii häälikulugu kui ka ajaloolist morfoloogiat (K. Pajusalu). Esmakordselt eesti ülikooliõppes peetakse suulise kõne kursust (T. Hennoste), mis jääb siit alates kohustusliku kursusena õppekavasse. M. Erelt ja E. Uuspõld jagavad eesti keele lauseõpetust ja sõnamoodustust, eesti keele seminari ja seminaritöö koostamist juhendavad V.-L. Kingisepp ja nüüd ka K. Pajusalu.

Ülemastme üldained on samad. Murdepraktikat korraldatakse kahes rühmas: lõunaeesti rühma juhendab K. Pajusalu (vt foto 3) ja põhjaeesti rühma E. Niit. Arvuti kasutamist keeleuurimisel õpetavad T. Hennoste ja Heiki-Jaan Kaalep ning M. Langemets EKIs. Jätkub osa teoreetilisi valikkursusi, nagu semantika (H. Õim) ja eesti keele kontaktid (B. Klaas). Uute erikursustena on tulnud M. Erelti sõnaliigid eesti keeles, Võru murre (K. Pajusalu, T. Hennoste), keelemuutuste uurimise meetodid (K. Pajusalu, T. Hennoste, L. Keevallik). Keelekorralduslikest valikkursustest juhendavad käsikirja toimetamist ja korrektuuri endiselt E. Uuspõld ning EKI uurijad T. Leemets ja M. Raadik. Jätkuvad nimekorraldus (P. Päll EKIs), oskuskeelekorraldus (T. Erelt) ja ajakirjanduskeel (K. Kern). Post- ja uurijaseminari juhendab M. Erelt.

1997/98

Eesti ja soome-ugri filoloogia osakonnas on lisandunud uus eriharu – arvuti-lingvistika, millest sel õppeaastal on ainult alamaste. Osakonnale kohustuslike üldainete maht ja õppejõud on samad. Folkloristika alused on asendatud rahvaluuleteaduse alustega. Eesti kultuuriloo kursust õpetab sel aastal Krista

Foto 3. Murdepraktika 1997 Luhemaal Vana-Kriiva külas. Vasakult Liina Lindström, keelejuht Dmitri, Ervin Org ja dotsent Karl Pajusalu

Aru. Kirjaliku ja suulise väljenduse õpetuse kursus on õppeülesande täitjal Helja Kirberil, eesti õigekeelsusega jätkavad V.-L. Kingisepp ja M. Madisso.

Ka alamastme ained on sel õppeaastal suures osas samad. Uutena on sissejuhatus eesti keele uurimisse ja eesti kirjakeele ajalugu, mida õpetab V.-L. Kingisepp. Eesti foneetika ja fonoloogia kursusel jätkab M. Hint fonoloogiaga, foneetikat õpetavad nüüd Pire Teras ja I. Siil. Keele varieerumise kursusel on eelmise aasta õpetajatele T. Hennostele ja L. Keevallikule lisandunud K. Pajusalu. Vormiõpetuse kursus on taas J. Peebol, proseminariga jätkavad V.-L. Kingisepp ja K. Habicht.

Keskastmes on väiksemaid muudatusi: sõnamoodustus on lahutatud lauseõpetusest ja kursuse peab K. Habicht, lauseõpetusega jätkab M. Erelt. Püsivad keeleteooria ja eesti keele sõnavara ajalugu. Eesti keele ajaloolise grammatika ja murdekursuse saab K. Pajusalu, eesti keelekorraldust õpetab T. Erelt. Eesti keele seminaris on kolm rühma, mida juhivad K. Pajusalu, M. Madisso ja V.-L. Kingisepp.

Ülemastme kohustuslikud kursused on samad. Murdepraktikat juhendavad K. Pajusalu ja uue inimesena M. Sedrik. Arvuti kasutamist keeleuuringisel jätkavad H.-J. Kaalep ja M. Langemets, lisandunud on uus õppejõud

Kadri Muischnek. Väliseesti keele kursust on kutsutud pidama dr Raimo Raag Uppsala ülikoolist. Postseminari juhendavad M. Erelt ja K. Pajusalu.

Teoreetilistest valikainetest jätkuvad semantika, lähisugulaskeel (kas liivi keel – T.-R. Viitso või vadja keel – Heinike Heinsoo), eesti keele kontaktid (B. Klaas), erikursuse murdest peab K. Pajusalu. Uuteks kursusteks on läänemeresoome keelte võrdlev grammatika (T.-R. Viitso) ja sissejuhatus tekstianalüüsi (T. Hennoste). Keelekorralduslikud vaikained on kõik samad. Postseminari juhhib H. Õim.

On jõutud nii kaugale, et magistriõpe eesti keele alal saab esimese programmi, mille maht on 80 ainepunkti. Programm sisaldab lingvistika uurimismeetodeid, eesti keele uurimise probleeme, valikkursusi ja uurijaseminari. Ette on nähtud ka iseseisev teaduslik töö (ettekannete ja artiklitenä), loengute ja seminaride pidamine üliõpilastele ning muidugi magistritöö kirjutamine. Magistriseminari juhivad M. Erelt ja H. Õim.

Doktoriõppe programm (160 AP) eesti keele alal näeb ette teoreetilise lingvistika õpinguid, eesti keele uurimise probleeme käsitleva kursuse, valikkursusi, teadusseminaris osalemise, iseseisva teadusliku töö (hõlmab ettekannete pidamist ja artiklite kirjutamist), loengute ja seminaride pidamise üliõpilastele ning doktoritöö (100 AP) tegemise.

Ettenähtud õppekava sooritamise eest hakkavad rakenduma 1995. a sisse seatud kraadid: *baccalaureus artium* (BA), *magister artium* (MA) ja *doctor philosophiae* (PhD), millele lisatakse sulgudes eriharude nimetus (nt eesti keel).

1998/99

Aasta jooksul on olnud kõneks kirjanduse ja rahvaluule omaette osakonnaks lahutamine ning eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna moodustamine. See kaalukas otsus tehakse 3. detsembril 1998 eesti filoloogia osakonna nõukogu koosolekul (protokoll nr 20).

Eriharudes sel õppeaastal muudatusi ei ole. Kogu osakonnale kohustuslikud üldained (34 AP) on inglise või saksa keel (valida tuleb see keel, millest riiklikku eksamit ei ole tehtud); vene, soome ja ladina keel; ajalooline sissejuhatus filosoofiasse filoloogidele, keeleteaduse alused, fennougristika alused, rahvaluuleteaduse alused, kirjandusteaduse alused, eesti kirjanduse ajalugu, eesti kultuurilugu ja arvutiõpetus. Eesti keele ainedki on samad: kirjaliku ja

suulise väljenduse õpetus (H. Kirber) ja eesti õigekeelsus (V.-L. Kingisepp ja M. Madisso).

Alamaste programmis muutusi ei ole, vahetunud on õppejõude. Vormiõpetuse õppejõuks on saanud K. Habicht, kellele see kujuneb põhikursuseks. Keskastme õppekavad on paigas. Lahku on viidud eesti keele häälikulugu ja ajalooline grammatika – häälikulugu jääb keskastmesse, ajaloolise grammatika kursus aga ülemastmesse.

Ülemastme kohustuslikud ained ja õppejõud on samad eelmise aastaga võrreldes, lisandunud on eesti keele ajalooline grammatika (K. Pajusalu). Valikkursuste jagunemine on sama. Kuna on soovitatav valida 5 AP ulatuses teoreetilisi või samas mahus keelekorralduslikke kursusi, siis on laienevad pakutavate ainete valdkonnad eriti teoreetiliste valikkursuste poolest, kus on märgata mitmeid uusi suundi. Erikursuse eesti grammatikast peab M. Erelt. On võimalik kuulata kursusi semantikast, pragmaatikast, kursust deiksisest ja tekstist (kõiki neid peab Renate Pajusalu), erikursust eesti murretest (K. Pajusalu ja õppeülesande täitja Liina Lindström). Õppekavas on ka eesti keele kontaktid (B. Klaas), läänemeresoome keelte võrdlev grammatika (T.-R. Viitso), lähisugulaskeel (vadja keel, H. Heinsoo), sissejuhatus tekstianalüüsi (T. Hennoste), sissejuhatus argisuhtluse (Andriela Rääbis, T. Hennoste). 1999. a kevadel pidas eesti ja soome kognitiivse grammatika kursuse prof Tuomas Huumo Turu ülikoolist. Keelekorralduslikes valikkursustes muutusi ei ole: käsikirja toimetamine ja korrektuur (E. Uuspõld), nimekorraldus (P. Päll), ajakirjanduskeel (K. Kern).

Magistriõppes on ühendatud eesti keele ja üldkeeleteaduse eriharu. Programmi kuuluvad õppeained ja tegevused, nagu teoreetilise keeleteaduse aktuaalsed suunad, valikkursused, uurijaseminar (juhib M. Erelt), iseseisev teaduslik töö (ettekannete ja artiklitena), loengute ja seminaride pidamine üliõpilastele ja magistritöö kirjutamine.

Doktoriõpe eesti keele alal on M. Erelti õlul ja sisaldab järgmisi aineid: teoreetiline lingvistika, eesti keele uurimise probleemid, valikkursused, teadusseminar, loengud ja seminarid üliõpilastele ning doktoritöö koostamine.

1999/2000

Alates 30.08.1999 seatakse sisse uus, kuueastmeline hindamissüsteem A–F, kus A on kõrgeim ja E madalaim positiivne hinne, hinne F antakse mitterahuldavate teadmiste puhul.

Sügissemestril 1999 luuakse ka eesti keele ajaloo ja murrete professor (nõukogu koosoleku protokoll nr 15, 27.10.1999). Eriti hästi sobib see otsus kokku emakeelse ülikooli 80. aastapäevaga. Järgmise aasta kevadsemestril kuulutatakse välja professori ametikoht.

Eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond arutab Tartu ülikooli Lõuna-Eesti uuringute keskuse statuuti (protokoll nr 11; 06.06.2000). Keskus on filosoofiateaduskonna juures tegutsev interdistsiplinaarne üksus, mille eesmärk on koordineerida ja korraldada ajaloolise Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriala uuringuid, sellealast akadeemilist õppetööd ning koondada selleks vajalikke vahendeid. Tegevuses nähakse ette ka Lõuna-Eesti keele ja kultuuri õpetamist mitmete kursuste, loengutsüklite ja seminaride vormis.

Kohustuslikes üldainetes on ühendatud eesti õigekeelsus ja väljendusõpetus (V.-L. Kingisepp, M. Madisso). Keskastme kava püsib samana. Õppejõududest on R. Kasikul sõnamoodustus ja ta on ka üks eesti keele seminari läbiviija. Ülemastmes on kohustuslikud kursused ja keelekorralduslikud valikkursused enam-vähem samad. Arvuti kasutamist keeleuurimisel hakkavad pidama Heili Orav ja L. Lindström. Käsikirja toimetamist ja korrektuuri õpetavad E. Uuspõld ja R. Kasik, oskuskeelekorraldust T. Erelt.

Palju uut on aga teoreetilistes valikkursustes. M. Erelt on välja töötanud kursused, nagu süntaktiline tüpologia ning sõnaliigid ja grammatilised kategooriad eesti keeles, K. Pajusalul on Võru murde kursus ja koos L. Lindströmiga peab ta eriseminari eesti murretest (täpsemalt murdekorpusest). Mitmeid kursusi on oma kanda võtnud R. Pajusalu: semantika, pragmaatika, antropoloogiline lingvistika ja keele omandamine. 1999. a sügisel korraldatakse seminar lapse keele omandamisest, mida peab Marilyn Vihman Ameerika Ühendriikidest. R. Kasik õpetab reklaamikeelt, kriitilist lingvistikat ja peab eriseminari ajakirjanduskeelest. Tartu kirjakeelt annab J. Peebo. Alati on olnud võimalus kuulata eesti keele kontakte (B. Klaas) ja valida saab ka üht lähisugulaskeelt (liivi – T.-R. Viitso, vadja – H. Heinsoo).

Endiselt kuulub professori koormusse magistri- ja doktoriõppe korraldamine. Eesti keele magistrantuuris on kavas magistriseminar, kõrgkooli

praktika, eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine. Doktorantide programmis on doktoriseminar, kõrgkooli praktika ning eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine.

2000/01

1. septembrist 2000 asub tööle eesti keele ajaloo ja murrete õppetooli korraline professor Karl Pajusalu.

Eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonnale kohustuslikud üldained on enam-vähem samad, seda ka mahu osas. Eesti õigekeelsuse ja väljendusõpetuse kursuse peavad M. Madisso ja V.-L. Kingisepp. Teistes ainetes muutusi ei ole. Alamastme kursused on samad, kuid on paar vahetust õppejõududes: keele varieerumist õpetab nüüd T. Hennoste ja proseminari juhatama on võetud lisaks K. Lepajõe. Keskastme kohustuslikke aineid ei ole muudetud. Üht seminarirühma juhendab R. Pajusalu.

Ülemastme kohustuslikes kursustes palju muutusi ei ole. Murdepraktikat Lõuna-Eestis juhendab õppeülesande täitja Evar Saar. Valikkursuste jagunemine teoreetilisteks ja keelekorralduslikeks püsib. Sel aastal soovitatakse valida 4 AP ulatuses teoreetilisi või samas mahus keelekorralduslike kursusi. Valikkursuste osas on seis samuti suhteliselt muutumatu. Lähisugulaskeelest on võimalik valida kas liivi keelt (T.-R. Viitso) või vadjja keelt (H. Heinsoo). Kursuse baltistikast peab B. Klaas ja läänemeresoome keelte võrdleva grammatika kursus on T.-R. Viitsol. Vestlusanalüüsi seminar (telefonisuhtlus) on A. Rääbisel. Uued kursused on R. Kasikul – tekstianalüüs ja keelekorraldusliku valikainena tekstianalüüsi eriseminar.

Magistriseminarit juhendavad sel aastal M. Erelt ja K. Pajusalu. M. Erelt kannab hoolt järgmiste kursuste eest: kõrgkooli praktika, eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine, eesti keele uurimise ja keelekorralduse põhiprobleemid. H. Õim peab kursuse teoreetilise keeleteaduse aktuaalsetest suundadest nii magistri- kui ka doktoriõppes.

Doktoriõppes juhendab doktoriseminarit ja kõrgkooli praktikat M. Erelt ning konsulteerib doktorante individuaalkava järgi läbitavates ainetes, nagu eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine ning eesti keele uurimise aktuaalsed probleemid.

2001/02

Õpetus jätkub vanas vaimus. Üldainete hulka kuuluva eesti õigekeelsuse ja väljendusõpetuse kursus on M. Madissol, V.-L. Kingisepa asemel on nüüd K. Lepajõe. Alamaste õppekavas võrreldes eelmise aastaga muutusi ei ole, jätkavad ka samad õppejõud.

Keskastme programmis on samad kohustuslikud ained, kuid sel õppeaastal ei loeta kõiki kursusi, näiteks ei ole eesti keele häälikuloo ja murrete kursust, kuna K. Pajusalu töötab Helsingi ülikoolis. Lauseõpetuse kursusel õpetab M. Eretille lisaks teadur K. Muischnek, kelle hooleks on harjutustunnid. Töö eesti keele seminaris on korraldatud kolmes rühmas: juhendavad R. Kasik, M. Madisso ja R. Pajusalu.

Ülemastme kohustuslikku programmi ei ole muudetud, kuid sel aastal ei peeta loenguid eesti keele ajaloolisest grammatikast. Murdepraktika korraldatakse Lõuna-Eestis ja juhendajaks on E. Saar. Käsikirja toimetamise ja korrektuuri kursust on R. Kasiku kõrval õpetamas K. Kern. Ülemastme postseminari juhendab M. Erelt. Teoreetilistest valikainetest on M. Erelt välja töötanud keeletüpoloogia kursuse. Kavas on Võru murre I ja Võru murre II (õppejõuks õppeülesande täitja E. Saar). Eesti keele kontaktid on endiselt B. Klaasil. Kursusi semantikast, pragmaatikast ja antropoloogilisest lingvistikast peab R. Pajusalu. R. Kasik õpetab reklaamikeelt ja tekstianalüüsi ning tal on ka tekstianalüüsi eriseminar. Lingvistilise kommunikatsiooni teooriate kursuse ning kursuse „Keel, kommunikatsioon ja kognitiivsus“ peab Silvi Tenjes. Suulise avaliku suhtluse analüüsi kursus on A. Rääbisel.

Magistriõppes juhivad magistriseminari M. Erelt ja K. Pajusalu. M. Erelti juhendada on ka kõrgkooli praktika, eesti keele uurimise ja keelekorralduse põhiprobleemid ning eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine.

Doktoriõpe läheb endise skeemi järgi: doktoriseminar (M. Erelt ja H. Õim), eesti keele uurimise meetodid ja nende rakendamine (M. Erelt), kõrgkooli praktika (M. Erelt, H. Õim), eesti keele uurimise aktuaalsed probleemid (M. Erelt). H. Õim on enda kanda võtnud järgmised distsipliinid: keeleuurimis- ja kirjeldusmeetodid, keele struktuuri tasandid, magistri- ja doktoriõppes aga kursused teoreetilise keeleteaduse aktuaalsetest suundadest, teoreetilise keeleteaduse probleeme ja tulemusi, keeleteadus ja naaber-teadused.

2002/03

Sellest õppeaastast läheb filosoofiateaduskond nagu kogu Tartu ülikool üle uutele, 3+2 õppekavadele. Need hakkavad kehtima 2002/03 sisseastujatele.

Varem ülikooli astunud üliõpilased jätkavad endise õppekava järgi. Alamastme õpetus sujub vana plaani kohaselt, kuid sel aastal ei peeta sissejuhatust eesti keele uurimisse, eesti kirjakeele sõnavara ega eesti kirjakeele ajaloo kursust. Keskastmes peetakse aastase vaheaja järel eesti murrete ja häälikuloo kursused (E. Niit). Pärast vaheaega oli sügissemestril keelekorralduse kursus (T. Erelt). Seminari juhendamises vahetab E. Niit välja R. Pajusalu. Ülemastme kohustuslikku kava järgides loetakse ka eesti keele ajaloolise grammatika kursust (E. Niit), eesti keele postseminar on M. Eretil. Murdepraktikat viivad läbi E. Saar ja E. Niit, käsikirja toimetamine ja korrektuur on R. Kasikul, nimekorraldus P. Pällil ja oskuskeelekorraldus T. Eretil. Teoreetilistest valikainetest on Sulev Ival kursus Võru murdest. Reklaamikeel, tekstianalüüs ja eriseminar tekstianalüüsist on R. Kasikul. Uue kursuse antropomastikast (isikunimedest) pakub välja doktorant Kairit Henno.

2003. aasta kevadsemestril täienes valikainetena õpetatavate lähisugulaskeelte valik: esimest korda Tartu ülikooli ajaloos toimus isuri keele kursus, seda õpetas magistrant Eva Saar.

Magistri- ja doktoriõpet juhendab endiselt M. Erelt. Uue, ainult kraadiõppuritele mõeldud kursusena on lisandunud eesti keele süntaksi eriseminar.

Seoses uuele õppekavale üleminekuga on esimese aasta üliõpilastele seatud sisse eesti keele suulise ja kirjaliku väljenduse õpetuse kursus kogu filosoofia- ja usuteaduskonnas ning sotsiaalteaduskonna eripedagoogikaosakonnas. Õpetajatena töötavad Karin Kaljumägi, K. Kern, K. Lepajõe, M. Rõigas (Madisso), E. Niit, Urve Pirso.

Kokkuvõtvat

Eesti keele õppetooli töös on aastakümneid püsinud sisuliselt muutumatuna aineid, mis möödapääsmatult kuuluvad iga eesti keele spetsialisti või õpetaja teadmiste hulka. Ka Nõukogude okupatsiooni ajal õpetati tänapäeva eesti keelt, eesti keele ajalugu, dialektoloogiat ja eesti keele õpetamise metoodikat. Kõik need distsipliinid on püsinud õppekavades pikki aastaid. Ainesüsteem ja astmeline õpetus tõid kaasa peamiselt selle, et neid aineid ei õpetatud enam

kõikidele filoloogidele kohustuslikult ühesuguse süvenemisastmega. Tänapäeva eesti keele kursusest eristusid näiteks suulise ja kirjaliku väljenduse õpetus ning eesti õigekeelsus. Need kaks olid kohustuslikud kõigile eesti filoloogidele ja isegi muude alade üliõpilastele, kes soovisid oma õpingute käigus sooritada mõnd astet eesti filoloogia kavast. Muud tänapäeva eesti keele kursuse osad (vormiõpetus, lauseõpetus jt) olid kohustuslikud ainult eesti keelt peaainena õppijaile, teistele vabalt valitavad. Erialati valitavad olid ka eesti keele ajaloo ja eesti murrete kursus. Eesti keele õpetamise metoodikat õpetati ainult nendele, kes tahtsid saada õpetajakutset. Eesti keele ja kirjanduse õpetaja kutse taotlejad pidid arvestama sedagi, et nii eesti keeles kui ka kirjanduses pidi olema sooritatud kumbki neist ainetest vähemalt keskastmes.

Teise poole eesti keele õppetooli tööst moodustasid nn erikursused. Viimases täiesti nõukogudeaegses õppeplaanis, kinnitatud 28. oktoobril 1985, oli niisuguseid alates viiendast semestrist ülikooli lõpuni kokku kaheksa. Osa neist püsis muutumatuna mitu õppeaastat järjest, mõni asendati vahel ka teisega. Eriкурсuste arv hakkas uues ülikoolisüsteemis küllaltki kiiresti kasvama ja vahelduma, osalt olenevalt sellest, mida olid süvitsi uurinud vastavad õppejõud. Tihti hakati õppejõude kutsuma väljastpoolt õppetooli, teaduskonda või ülikooli, ka välismaa ülikoolidest. 1989/90. õppeaastal oli 11 nimetust erikursusi ja seminare, 1990/91. õppeaasta kavas 23 õppenädala ulatuses ilma täpsemalt loetlemata, 1991/92. õppeaastal 15 nimetust erikursusi 21 õppenädala mahuga jne. Igal õppeaastal asendati mõni erikursus, mis tegi üliõpilasele võimalikuks kuulata veel enam aineid. Tuli juurde ja vaheldus ka üldisema haardega kursusi, näiteks sissejuhatus eesti keele uurimisse, eesti keelesugulus, keelekorralduse ajalugu jt. Kõik see muutis suurel määral õpetuse sisulist poolt nii õppejõududele kui ka üliõpilastele.

Õppetöö korralduslik külg – ainesüsteem ja liigendus astmeti – on palju ühtlasemaks muutunud. 1995. a välja antud „Filosoofiateaduskonna õppekavade“ seletuskirjas räägitakse aineleostist ja liigendusest astmeti, iga õppeaine mahust ainepunktides, liigendamise kohustus- ja valikaineteks (alternatiiv- ja vabaaineteks). Samas märgitakse, et mitte kõigi osakondade õppekavad ei sisalda kogu informatsiooni, ja palutakse puudujääkidesse suhtuda mõistvalt, sest on osakondi, kus õppekava lõplik viimistlemine on raske katsumus. (lk 10)

Samast õppekava sissejuhatusesest selgub, et eesti filoloogia ja ajaloo osakonnas rakendatud ainekäsitlemise põhjalikkust märkiv jaotus alam-, kesk- ja

ülemastmeks ei ole meeltnööda kõigile teaduskonna osakondadele. Mitmel pool peetakse kinni õppeaastate süsteemist, mis põhimõtteliselt sarnaneb endise kursusesüsteemiga. 40 ainepunkti kogunud üliõpilane loetakse II aasta üliõpilaseks jne. Peetakse võimalikuks, et üliõpilase kogutud punktide arv varieerub semestrite kaupa, aga õppeaasta jooksul tuleb 40 ainepunkti kokku saada. Vastasel juhul tudeng eksmatrikuleeritakse ja ennistamist saab taotleda aasta pärast, kui on vabu üliõpilaskohti. Eesti filoloogia osakonna nõukogu on olnud teistsugusel seisukohal. Ka siin on kõne all olnud üliõpilaste eksmatrikuleerimine, aga pisut teisel moel. Nimelt on professor Ago Künnap teinud 10. veebruaril 1992 (protokoll nr 3) ettepaneku nõuda üliõpilastelt, kes pole pikka aega üldse eksameid sooritanud, vastust, kas nad kavatsevad mingeid eksameid teha, ja kui vastust ei tule, siis võiks nad eksmatrikuleerida. Nõukogu on selle ettepanekuga nõus olnud. Filoloogid on olnud arvamisel, et igal üliõpilasel (näiteks töötaval) ei ole võimalik rangetest tähtaegadest õppetöös kinni pidada, tema hoidmine üliõpilaste nimekirjas aga ei maksa midagi.

Niisuguseid ja teisi sellelaadilisi eriarvamusi oli siis ja hiljemgi. Uute ja sobivamate õppekorralduse meetodite otsimine jätkus.

1995/96 korraldatakse töö ümber – erikursused jaotatakse teoreetilisteks ja keelekorralduslikeks. Õppekava on stabiliseerunud, vahetuvad vaid valikkursustena pakutavad ained. 1990. aastate teisel poolel on märgatavalt suurenunud teoreetiliste valikkursuste hulk, seda eriti grammatika teoreetiliste käsitluste ja keeletüpoloogia osas. Uue alana on tulnud reklaamikeel ja teksti-analüüs. Mitmekülgsed ja uudsed on kursused ka üldkeeleteaduse alalt, nt semantika, pragmaatika jt. Aja märgiks on kõigile kohustuslik arvutiõpetus, samuti kursus arvuti kasutamisest keeleuurimisel. On loodud arvutilingvistika eriharugi. Koostamisel on eesti kirjakeele ja murdekorpused, mille baasil on valminud seminari- ja lõputöid. Oluline uus õppeaine ja ka uurimissuund on eesti keele suulise kõne ning suhtlemise uurimine, mis põhineb suulise kõne korpusel, mille loomisel on osalenud kõik üliõpilased, lindistades ja analüüsides kõnekeelt. Kuid 2000. a kevadest algab ettevalmistus üleminekuks uutele õppekavadele, mis näeb ette kolmeaastase põhiõppe ja kaheaastase spetsialiseerumise. See omakorda toob kaasa õppeainete süsteemi ümberkorraldamise ja 2002/03. õppeaastal uue õppekava.

Allikad

- Eesti filoloogia osakonna 1990/1991.–1996/1997. õa õppeprogrammid (õppekavad).
Nim nr 62; s nr 143 (TÜ arhiiv).
- Eesti filoloogia osakonna 1991.–1997. a õppe- ja teadustöö aruanded. Nim nr 62;
s nr 142 (TÜ arhiiv).
- Eesti filoloogia osakonna õppeplaan. Tartu Ülikool, eesti filoloogia osakond. Tartu:
Tartu Ülikool 1991.
- Eesti filoloogia osakonna õppeplaan. Tartu Ülikool. Tartu: Tartu Ülikool 1992.
- Eesti filoloogia osakonna õppeplaan. Tartu Ülikool. Tartu: Tartu Ülikool 1993.
- Eesti filoloogia osakonna nõukogu koosolekute protokollid. Alustatud 6. jaan 1992.
a. Lõpetatud 22. dets 1997. a. Nim nr 62; s nr 141 (TÜ arhiiv).
- Eesti filoloogia osakonna nõukogu koosolekute protokollid 1998. [Käsikiri uurali
keelte õppetoolis.]
- Eesti ja soome-ugri filoloogia osakonna õppekava 1995/1996. õppeaastaks. Tartu:
Tartu Ülikool 1995.
- Eesti ja soome-ugri filoloogia osakonna õppekava 1996/1997. õppeaastaks. Tartu:
Tartu Ülikool 1996.
- Eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna nõukogu koosolekute protokollid 1999–
2000. [Käsikiri uurali keelte õppetoolis.]
- ENSV Riikliku Hariduskomitee kolleegiumi otsus 22.06.1989. Nim nr 1; s nr 1325
(TÜ arhiiv).
- Filosoofiateaduskond. Teatmik 1997–98. Tartu Ülikool. Koost ja toim Tiit Hennoste.
Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Filosoofiateaduskond. Teatmik 1998–99. Tartu Ülikool. Koost ja toim Tiit Hennoste.
Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Filosoofiateaduskond. Teatmik 2000–2001. Tartu Ülikool. Koost ja toim Tiit Hen-
noste. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2000.
- Filosoofiateaduskonna õppekavad. Koost Ants Reinmaa. Tartu: Tartu Ülikool 1995.
Huno Rätsepa isiklik arhiiv.
- Rahva Hääl nr 20 (14011), 22. jaanuar 1989.
Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Õppekavad. Tartu 1992.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1993/94. õppeaastal. Toim Indrek Sander.
Tartu: Tartu Ülikool 1994.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1994/95. õppeaastal. Toim Andres Salu.
Tartu: Tartu Ülikool 1994.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1996/97. õppeaastal. Toim Indrek Sander.
Tartu: Tartu Ülikool 1996.

- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1997/98. õppeaastal. Toim Aulis Sibola.
Tartu: Tartu Ülikool 1997.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1998/99. õppeaastal. Toim Peep Moorlat.
Tartu: Tartu Ülikool 1998.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1999/2000. õppeaastal. Toim Roman
Vaher, Peep Moorlat. Tartu: Tartu Ülikool 1999.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 2000/2001. õppeaastal. Toim Roman
Vaher, Peep Moorlat. Tartu: Tartu Ülikool 2000.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 2001/2002. õppeaastal. I. Toim Peep Moor-
lat. Tartu: Tartu Ülikool 2001.
- Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 2002/2003. õppeaastal. I. Toim Roman
Vaher. Tartu: Tartu Ülikool 2002.
- Tartu Ülikooli valikkursuste kava 1992/93. õppeaastal. Tartu: Tartu Ülikool 1992.
- TÜ eesti keele õppetooli arhiiv.
- TÜ nõukogu koosolekute protokollid. Kõide I, nim nr 1, s nr 1358 (TÜ arhiiv).
- TÜ nõukogu koosolekute protokollid. Kõide II, nim nr 1, s nr 1358 (TÜ arhiiv).
- Учебный план. Специальность 2002 Эстонский язык и литература (с указанием
специализации). Kinnitatud 28. oktoobril 1985 (eesti keele õppetooli
arhiiv).
- Учебный план. Специальность № 02.19 eesti keel ja kirjandus. Kinnitatud 11.
juunil 1989. a (eesti keele õppetooli arhiiv).

III

**ELLEN NIIDI BIBLIOGRAAFIA
1970–2023**

1970

Jahutoidud ja nendega seotud sõnavara Mordva ANSV Ardatovi rajooni Ketšebije küla murrakus. – Eesti keele ringi töid 2. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder, soome-ugri keelte kateeder 1970, 190–200.

1976

Murdevõistlus 1975. – Keel ja Kirjandus 3, 1976, 191–192.

1977

On the perception of tone contours with simple frequency changes. – Estonian Papers in Phonetics. Ed. Arvo Eek. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Institute of Language and Literature 1977, 71–79.

Lippus, Urve, Ellen Niit, Mart Remmel. Further results on the intonation of Estonian: intermediate cases between word and sentence. – Estonian Papers in Phonetics. Ed. Arvo Eek. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Institute of Language and Literature 1977, 53–70.

Murdevõistlus 1976. – Keel ja Kirjandus 2, 1977, 127–128.

1978

Further results on the perception of some contours with simple frequency changes. – Estonian Papers in Phonetics. Ed. Arvo Eek. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Institute of Language and Literature 1978, 66–70.

Marta Mäesalu 85. – Keel ja Kirjandus 1, 1978, 64.

Нийт, Эллен, Март Реммель. Структура балтийского просодического ареала. – Конференция Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом. 11–15 декабря 1978 г. Предварительные материалы. Москва 1978, 110–111.

1979

О соотношении ареальных и генетических факторов при взаимодействии языков на уровне просодии. – Симпозиум-79 по прибалтийско-финской филологии 22–24 мая 1979. Тезисы докладов. Петрозаводск 1979, 103–105.

1980

The structure of the Baltic prosodic area and the place of Estonian dialects in it. Paper presented to the Fifth International Finno-Ugric Congress (Turku 1980). Ed. Mart Rimmel. Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences. Preprint KKI-17. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. 1980. 13 lk.

Структура балтийского просодического ареала и место эстонских диалектов в нем. – *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Turku 20.–27.VIII 1980. Pars II. Summa dissertationum. Red. Osmo Ikola. Turku: Suomen Kielen Seura 1980, 40.

1981

The structure of the Baltic prosodic area and the place of Estonian dialects in it. – *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars VI. Dissertationes sectionum. Red. Osmo Ikola. Turku: Suomen Kielen Seura 1981, 189–194.

The place of Estonian dialects in the Baltic prosodic area. – *Symposium: processing of dialectological data* (Tallinn, November 23–25, 1981). Summaries. Ed. Ellen Niit. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences 1981, 81–86.

Symposium: processing of dialectological data (Tallinn, November 23–25, 1981). Summaries. Ed. Ellen Niit. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences 1981. 146 lk.

1982

Murdesõnu Saaremaalt ja Muhust. – *Kodumurre* 15. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia 1982, 61–85.

1983

A procedure in field phonetics. – Abstracts of the Tenth International Congress of Phonetic Sciences. Utrecht, 1–6 August 1983. Eds Antonie Cohen, Marcel P. R. van den Broecke. Dordrecht: Foris Publications 1983, 813. (Netherlands Phonetic Archives 2A.)

1984

„Kogusin sõnu siit-sealt natukehaaval...“ – *Kommunismiehitaja*, 10.04.1984.

О процедурах обнаружения параметров просодической информации в ареальных исследованиях. – Совещание по вопросам диалектологии и истории языка: Лингвогеография на современном этапе и проблемы межуровневого взаимодействия в истории языка. (Ужгород, 18–20 сентября 1984 г.) Тезисы докладов и сообщений 1. Москва 1984, 81–82.

1985

Просодические характеристики диалектов эстонского побережья и структура балтийского просодического ареала. 10.02.07 – Финно-угорские языки. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту 1985. 18 lk.

Mustjala keelest. – Mustjala regilaulud. Koost Herbert Tampere, Erna Tampere. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat 1985, 23–26. (Vana Kannel V.)

Niit, Ellen, Mart Rimmel. Some basic problems of the modelling of the Baltic-Scandinavian prosodic area. Paper presented to the International Conference „Current Trends in the Baltic and Balto-Slavic Linguistics“, Vilnius, October 9–12, 1985. Ed. Valdek Pall. Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences. Preprint KKI-39. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. 1985. 12 lk.

Критерии деления эстонских диалектов и сегментная/суперсегментная фонология. – *Congressus sextus internationalis fenno-ugristarum*. Syktyvkar. 24–30 VII 1985. Abstracts. Vol. II. Linguistics. Syktyvkar: USSR Academy of Sciences Komi Branch 1985, 25.

Keelemuutuste sihipärasus prosoodia vaatevinklist. – *Noored filoloogias* 1985. Noorteadlaste XII konverents 22. mail. Teesid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia 1985, 38.

1986

Arvo Eek, Toomas Help. Rütminihked eesti keele kujunemisloos. Toim Ellen Niit. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste osakond. Preprint KKI-45. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia 1986. 120 lk.

1988

Valimik regilaule. – Koost Urve Lippus. Toim Ellen Niit. Eesti NSV Kõrg- ja Keskerihariduse Ministerium. Teaduslik-Metoodiline Kabinet. Tallinn: Eesti NSV Kõrg- ja Keskerihariduse Ministerium 1988. 120 lk.

Saarenmaan ja viron yleiskielen vokaalien akustista vertailua. – Symposium 1988. Turku 30.8.–2.9.1988. Itämerensuomalaisen filologian symposiumi. Referaatit. Turku: Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Finska institutitionen vid Åbo Akademi, Suomen ja Neuvostoliiton välinen tieteellis-teknillinen yhteistoimintakomitea 1988, 65.

1989

Väike murdesõnastik. II. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Toim Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus 1989. 784 lk.

1990

Eestin murrejako ja segmentaalinen/suprasegmentaalinen fonologia. – Материалы VI международного конгресса финно-угроведов. Том 2: АН СССР Уральское отделение, Коми научный центр. Москва: Наука 1990, 358–361.

1994

Eesti murrete sõnaraamat. I köide, 1. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Mart Mäger, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Helmi Neetar, Ellen Niit, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1994. 216 lk.

1995

Hausenberg, Anu-Reet, Helju Kaal, Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Ellen Niit, Kadri Tamm. Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 12, 1995, 845–850.

The duration diphthongs in the island dialect of Estonian. – Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum Jyväskylä 10. –15.8.1995. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum. Pars II. Linguistica. Red. Heikki Leskinen. Jyväskylä: Moderatores 1995, 85–86.

Rets: Meeli Sedrik, Hiiu murrakute ja Edela-Soome murrete ühissõnavarast. Magistritöö, Tartu 1994. – Linguistica Uralica 1, 1995, 65–66.

Rets: Leelo Keevallik, <nud> varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles. Magistritöö, Tartu 1994. – Linguistica Uralica 2, 1995, 150–151.

Eesti murrete sõnaraamat. I köide, 2.–3. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Mart Mäger, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Helmi Neetar, Ellen Niit, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1995. 437 lk.

1996

Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 1, 1996, 67–68.

Niit, Ellen, Aime Vettik. J. V. Veski päev. – Keel ja Kirjandus 1, 1996, 64–67.

Päll, Peeter, Mart Meri, Ellen Niit. Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 5, 1996, 356–359.

Eesti murrete sõnaraamat. I köide, 4.–5. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Mart Mäger, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Helmi Neetar, Ellen Niit, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1996. 460 lk.

1997

Grigorjev, Piret, Leelo Keevallik, Ellen Niit, Leho Paldre, Kristi Sak, Ann Veismann. Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul. – Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997. Toim Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikool, 26–44. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.)

Wiedemanni keeleauehind. – Postimees, 10.05.1997.

Niit, Ellen, Jaan Õispuu. Kiriusutelu Valdek Palliga. – Keel ja Kirjandus 6, 1997, 411–412.

Kaal, Helju, Ellen Niit. Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 6, 1997, 427–429.

Eesti murrete sõnaraamat. II köide, 6.–7. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Aldi Sepp, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1997. 424 lk.

Kõiva, Ottilie Ingrid Rüütel (koost, toim). Kihnu regilaulud. Keeletoim Ellen Niit (murdetekstid), Luule Krikmann. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Keele Instituut, folkloristika osakond. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut 1997. 856 lk. (Vana Kannel VII: 1.)

Kihnu rahvalaulude keelest. – Kihnu regilaulud. Koost ja toim Ottilie Kõiva, Ingrid Rüütel. Keeletoim Ellen Niit (murdetekstid), Luule Krikmann. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Keele Instituut, folkloristika osakond. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut 1997, 41–46. (Vana Kannel VII: 1.)

1998

Eesti murrete sõnaraamat. II köide, 8. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Aldi Sepp, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1998. 200 lk.

1999

Eesti murrete sõnaraamat. II köide, 9. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Aldi Sepp, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1999. 210 lk.

2000

Raatma, Salme. Muld ja tuued. Valitud luuletused. Toim Juhan Saar. Keeletoim Ellen Niit. Tallinn: S. Raatma 2000. 159 lk.

Kraut, Einar. Eesti keele hääldamine. Käsiraamat harjutuste ja helinäidetega. Toim Ellen Niit. Tallinn: TEA 2000. 144 lk.

2001

Eesti murrete sõnaraamat. II köide, 10. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Aldi Sepp, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2001. 229 lk.

Eesti murrete sõnaraamat. III köide, 11. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Kendla, Varje Lonn, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Jüri Viikberg, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Helmi Neetar, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2001. 208 lk.

2002

Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2002. 320 lk.

Keel. Häälikuline ülevaade. – Saaremaa. 1. Loodus. Aeg. Inimene. Toim Heino Kään, Heino Mardiste, Riia Nelis, Olavi Pesti. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2002, 467–482.

Lonn, Varje, Ellen Niit. Sõnavara. – Saaremaa. 1. Loodus. Aeg. Inimene. Toim Heino Kään, Heino Mardiste, Riia Nelis, Olavi Pesti. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2002, 497–500.

Lonn, Varje, Ellen Niit. Saarte murde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2002. 687 lk. (Eesti murded VII.)

Saarte murdest. Saarte murde iseloomustus ja liigitus. – Lonn, Varje, Ellen Niit. Saarte murde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2002, 11–64. (Eesti murded VII.)

Raatma, Salme. Kultuurikilde endisest Eestist ning välisest ajast. Eessõna Kalervo Mettala. Keeleline korrektor Ellen Niit. Turu: S. Raatma-Rosenstein 2002. 93 lk.

Eesti murrete sõnaraamat. III köide, 12.–13. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Kendla, Varje Lonn, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Jüri Viikberg, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Helmi Neetar, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2002. 408 lk.

2003

Peebo, Jaak, Ellen Niit. Eesti keele õpetamine taasiseseisvunud Eestis 1990. aastatel. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik. Koost Valve-Liivi Kingisepp. Toim Mati Ereht. Tartu: Tartu Ülikool 2003, 380–403. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.)

Niit, Ellen, Maria-Maren Sepper. Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 8, 2003, 627–631.

Lähivertailuja 11. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hirvensalon Rauhalan huvilassa 12.–13.5.2000. Toim Ellen Niit, Ulla Palomäki. Turku: Turun yliopisto 2003. 102 lk. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 71.)

Kõiva, Otilie, Ingrid Rüütel (koost). Kihnu regilaulud. Toim Janika Oras, Edna Tuvi. Murdekeele toim Ellen Niit. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, etnomusikoloogia osakond. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 2003. 824 lk. (Vana Kannel VII: 2.)

Tampere, Herbert, Erna Tampere, Otilie Kõiva (koost). Eesti rahvamuusika antoloogia. Anthology of Estonian traditional music. Helisalvestusi Eesti Rahvaluule Arhiivist 3. Toim Janika Oras (tekstid), Vaike Sarv (viisid), Ergo-Hart Västriku (tõlked). Murdekonsultatsioonid Ellen Niit, Andreas Kalkun. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 2003.

Eesti murrete sõnaraamat. III köide, 14. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Kendla, Varje Lonn, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Jüri Viikberg, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Helmi Neetar, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2003. 204 lk.

2004

Eesti keele piirkondlikud aktsendid. – Lähivertailuja 15. Virsu II. Suomi ja viro kohdekielinä. Toim Helena Sulkala, Heli Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto 2004, 50–61. (Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.)

Eesti murrete sõnaraamat. III köide, 15. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Kendla, Varje Lonn, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Jüri Viikberg, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Helmi Neetar, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2004. 212 lk.

Eesti murrete sõnaraamat. IV köide, 16. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2004. 2012 lk.

2005

Vowels in initial syllables in Saaremaa. – *Linguistica Uralica* 2, 2005, 113–122.

Pajusalu, Karl, Toomas Help, Pärtel Lippus, Ellen Niit, Pire Teras, Tiit-Rein Viitso. On the temporal structure of Estonian secondary-stressed feet. – *Linguistica Uralica* 2, 2005, 98–106.

Saaremaa ja Muhu murde esisilbi vokaalid. – Eesti keele lektorite seminar Jyväskylä 2.–3.4.2005. Teesid. Toim Kylvi Pruuli. Jyväskylä 2005, 9.

Eesti murrete sõnaraamat. IV köide, 17. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Evi Juhkam, Mari Kendla, Piret Norvik, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2005. 204 lk.

2006

Esisilbi vokaalide hääldusest Saaremaal. – Lähivertailuja 17. Toim Annekatrin Kaivapalu, Külvi Pruuli. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2006, 217–229. (Jyväskylä studies in humanities 53.)

Lindström, Liina, Liisi Bakhoff, Mari-Liis Kalvik, Anneliis Klaus, Rutt Läänemets, Mari Mets, Ellen Niit, Karl Pajusalu, Pire Teras, Kristel Uiboaed, Ann Veismann, Eva Velsker. Sõnaliigituse küsimusi eesti murrete korpuse põhjal. – Keele ehe. Toim Ellen Niit. Tartu: Tartu Ülikool 2006, 154–167. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 30.)

Keele ehe. Toim Ellen Niit. Tartu: Tartu Ülikool 2006. 248 lk. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 30.)

Eesti murrete sõnaraamat. IV köide, 18. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Anu Haak, Mari Kendla, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2006. 204 lk.

2007

Vowels in word-initial syllables in Muhu Estonian. – *Linguistica Uralica* 4, 2007, 241–249.

Eesti murrete sõnaraamat. IV köide, 19. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007. 200 lk.

2008

Noore muhulase keelekasutusest. – Lähivertailuja 18. Toim Helle Metslang, Riho Grünthal. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura 2008, 144–157. (*Uralica Helsingiensia* 1.)

Koks, Helen, Ellen Niit. Hariduse roll keele säilimises. – *Keel ja Kirjandus* 1–2, 2008, 130–134.

Lindström, Liina, Eva Velsker, Ellen Niit, Karl Pajusalu. *Mees 'man', aeg 'time' and other frequent words in the Corpus of Estonian Dialects*. – *Kodukeel ja keele kodu / Home language and the home of a language*. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009. Toim Marja Kallasmaa, Vilja Oja. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2009, 91–129. (Eesti Keele Instituudi toimetised 13.)

Vitso, Tiit-Rein. Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Koost ja toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop, Pire Teras. Keeletoim Ellen Niit, Eva Liina Asu. Tartu

Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Eesti Keele Instituut. Tartu–Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2008. 402 lk.

Särg, Taive (koost). Karksi vanad rahvalaulud viisidega I. Toim Edna Tuvi. Laulutekstide toim, murdekonsultant Ellen Niit. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus 2008. 416 lk. (Ars Musicae Popularis 18.)

Eesti murrete sõnaraamat. IV köide, 20. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Mari Kendla, Vilja Oja, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2008. 212 lk.

2009

Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 2., täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2009. 320 lk.

Eesti murrete sõnaraamat. V köide, 21. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Vilja Oja, Tiina Tärk, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2009. 2012 lk.

2010

Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks / Paths of language. Festschrift for professor Helle Metslang on the occasion of her 60th birthday. Toim Urmas Sutrop, Ilona Tragel. Keeletoim Ellen Niit. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2, 2010. 383 lk.

Asu, Eva Liina, Ellen Niit. Prosodic features of the West Estonian dialect of Kihnu. – Congressus XI. Internationalis Fenno-Ugristarum, Piliscsaba 9–14. VIII. 2010. Pars III. Summaria acroasium in symposiis factarum. Eds. Sándor Csúcs, Nóra Falk, Viktória Püspök, Viktória Tóth, Gábor Zaicz. Piliscsaba: Reguly Társaság 2010, 77.

2011

Kehayov, Petar, Liina Lindström, Ellen Niit. Imperative in interrogatives in Estonian (Kihnu), Latvian and Livonian. – *Linguistica Uralica* 2, 2011, 81–93.

Wiedemann, Ferdinand Johann. Eesti keele grammatika. Tõlk Heli Laanekask. Toim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts 2011. 711 lk.

Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost ja toim Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Keeletoim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2011. 436 lk.

Eesti murrete sõnaraamat. V köide, 22. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Tärk. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2011. 200 lk.

2012

Asu, Eva Liina, Pärtel Lippus, Ellen Niit, Helen Türk. The acoustic characteristics of monophthongs and diphthongs in the Kihnu variety of Estonian. – *Linguistica Uralica* 3, 2012, 161–170.

Keeleline sissejuhatus rahvajuttudele. – Sõit, sõit, sõit Sörve poole. Saaremaa folkloori veebikogumik 2012. <https://saaremaa.folklore.ee/wordpress/>

Asu, Eva Liina, Lippus, Pärtel, Niit, Ellen, Türk, Helen. The acoustic characteristics of monophthongs and diphthongs in the Kihnu variety of Estonian. – XXVII Fonetikan päivät 2012 / Phonetics Symposium 2012, 17–18 February 2012, Tallinn, Estonia. Koost Einar Meister. Tallinn: TUT Press 2012, 6–11.

Pajusalu, Karl, Heli Laanekask, Ellen Niit. Kümme küsimust Wiedemanni grammatika kohta. – *Sirp*, 16.03.2012.

Viitso, Tiit-Rein, Valts Ernštreits. Līvõkīel-ēstikīel-leŕkīel sōnārōntōz / Liivi-eesi-lāti sōnaraamat / Libiešu-igauņu-latviešu vārdnīca. Koost Tiit-Rein Viitso. Toim Valts Ernštreits, Ellen Niit, Karl Pajusalu, Gunta Kļava. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, Tartu: Tartu Ülikool 2012. 415 lk.

Eesti murrete sõnaraamat. V köide, 23. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu (Tärk), Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2012. 204 lk.

2013

Mulgi sõnastik. Koost Alli Laande, Triin Todesk. Toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Keeletoim Ellen Niit. Mulgi Kultuuri Instituut, Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Abja-Paluoja–Tallinn–Tartu: Eesti Keele Sihtasutus 2013. 296 lk.

Ernštreits, Valts. Liivi kirjakeel. Toim Ellen Niit. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2013. 231 lk.

Eesti murrete sõnaraamat. V köide, 24. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2013. 208 lk.

2014

Kodavere rahvalaulude murdelisest taustast. – Kodavere regilaulud. Koost Liina Saarlo, Edna Tuvi. Toim Janika Oras, Kristi Salve. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvalaule Arhiiv 2014, 41–61. (Vana Kannel XI.)

Mets, Mari, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba. Lõunaeesti keelesaarte tekstid. Toim Ellen Niit. Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool. Tallinn: Eesti Keele Instituut, [Tartu:] Tartu Ülikool 2014. 333 lk. (Eesti murded IX.)

2015

Eesti murrete sõnaraamat. V köide, 25. vihik. Koost Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2015. 200 lk.

2016

Türk, Helen, Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Ellen Niit. Diftongidest ja triftongidest eesti keeles Kihnu vokaalisüsteemi näitel. – Keel ja Kirjandus 1, 2016, 1–12.

Kihnu sõnaraamat. Koost Reene Leas, Reti Könninge, Silvi Murulauk, Ellen Niit. Toim Karl Pajusalu, Jüri Viikberg. Kihnu Kultuuri Instituut, Eesti Keele Instituut,

Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2016. 652 lk.

Idamurde sõnastik. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Koost Valdek Pall. Toim Ellen Niit. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2016. 352 lk.

Liivi rahva keel ja meel. Eduard Väari uurimused liivlastest ja liivi keelest. Koost Ott Kurs, Tuuli Tuisk, Reet Väari. Toim Ott Kurs, Karl Pajusalu, Tuuli Tuisk, Mare Valge. Keeletoim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts 2016, 430 lk. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 74.)

2017

Laaksonen, Heli. Ole ise. Hiiu keelde ümber pannud Järvi Kokla. Toim Ellen Niit. Tallinn: EKSA 2017. 84 lk.

Enn Ernits. Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteni. Toim Karl Pajusalu. Keeletoim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts 2017. 757 lk. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 75.)

Ingrid Rüütel. Pärnumaa laule ja lugusid. Toim Asta Niinemets. Murdekeele toim Ellen Niit. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tartu: EKM Teaduskirjastus 2017. 496 lk.

2018

Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. (Veebiväljaanne.) Tartu 2018. 334 lk. <https://www.emakeeleselts.ee/valjaanne/eesti-murded-ja-kohanimed/>

2019

Laanekask, Heli. Eesti filoloog olla. Toim Ellen Niit, Killu Mei. Tallinn. Emakeele Selts 2019. 479 lk. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 77.)

2020

Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim Tiit Hennoste. Tallinn: EKSA 2020. 334 lk.

2021

Ilves, Kristi, Alli Laande, Triin Todesk, Karl Pajusalu. Mulgi sõnaraamat. I–II köide. Toim Karl Pajusalu, Marili Tomingas. Keeletoim Ellen Niit. (Veebisõnastik.) Mulgi Kultuuri Instituut, Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool 2021. <https://eki.ee/dict/mulgisuur/>

2023

Metsmägi, Iris, Annika Hussar, Ellen Niit. *In memoriam* Meeli Sedrik. 07.10.1968–14.05.2022. – Emakeele Seltsi aastaraamat 68 (2022). Peatoim Reili Argus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus 2023, 276–278.

Metslang, Helle, Mati Erelt, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Pire Teras, Annika Viht, Eva Liina Asu, Liina Lindström, Pärtel Lippus, Renate Pajusalu, Helen Plado, Andriela Rääbis, Ann Veismann. Eesti grammatika. Toim Ellen Niit, Reet Kasik, Külli Habicht, Helle Metslang, Andriela Rääbis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2023. 1263 lk.